

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
“МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ”
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолiddин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Ғайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Ғайзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

Август '98

МУНДАРИЖА

НАСР

ЭФРАИМ СЕВЕЛА. Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан. <i>Қисса</i>	3
РЕМАРК. Уч оғайни. <i>Роман</i>	53

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ГЁТЕ. Фарбу шарқ девони. Давоми	42
БАЙРАМ ЙИЛМАЗ. Гёте ва Шарқ	48
Қорақалпоқ шеъриятдан. Тошкентни соғинаман	125

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

ШОИСЛОМ ШОМУҲАМЕДОВ. Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз.....	131
УМАР ҲАЙЁМ. Рубойлар	133

1998 — ОИЛА ЙИЛИ

Қадимги манбалар оила ҳақида	136
------------------------------------	-----

МОЗИЙДАН САДОЛАР

ЗИЁ БУНИЁДОВ. Хоразмшоҳлар давлати	152
МИРАЗИЗ АЪЗАМОВ. Бу оламдан Зиё Буниёдов ўтди	164

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Қилни қирқ ёриб. <i>Қисса</i> . Қадимги хитой детективи	169
---	-----

СОЛНОМА

Саудия Арабистонида маданий ҳаёт	207
--	-----

Эфраим СЕВЕЛА

Соҳибжамол, йигирма уч ёшда, қулоғи оғирроқ, жиндай-жиндай рус тилида, гуржи тилида, ивритда сўзлаша оладиган жувон. Ўзига мос, қулоғи оғирроқ ёки кар ва соқов йигит билан турмуш қуриш мақсадида танишмоқ истайди.

Исроилда рус тилида чиқадиган "Бизнинг мамлакат" газетасидаги эълонлардан.

Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан!

Нью-Йоркдаги Ж.Ф.Кеннеди номидаги халқаро аэропорт. "Аэрофлот" авиакомпаниясининг ТУ-144 самолёти ичида. Ташқарида ҳаво ҳарорати +20°C.

— **С**алом, хунаса Янги йил!

Э-э, худо ҳақи, минг бора узр! Бу гапни биров эшитадиган қилиб айтмоқчи эмасдим. Бу гап хаёлимдан ўтди, холос. Киночилар айтмоқчи, ички овоз.

Лекин сўз чумчуқ эмаски, оғиздан пир этиб чиқиб кетгандан кейин тутиб ололсанг. Шунинг учун яна бир бор узр, жаҳлингиз чиқмасин, асабларимизни бузмай қўя қолайлик. Нима иложим бор — ёнимга анави малласоч жувон эмас, сиз ўтириб қолдингиз. Мен бу жойни ўша соҳибжамолга мўлжаллаб қўйгандим, келиб ўтирар, деб ўйловдим. Сиз ўтирдингиз... Демакки, сиз билан биз кўшни бўлдик. Бинобарин, ўзимизда ишлаб чиқарилган бу ажойиб самолётда Нью-Йорк шаҳридан ватанимиз пойтахти Москвагача ўн тўрт соат бирга учамиз. Шунинг учун бошидан гижиллашмай қўяқолайлик-да, ширин-ширин суҳбатлар қурайлик. Шундай қилсак, вақт ўтганини билмай қоламиз. Омадимиз келиб қолса, янги гаплардан эшитсак ҳам, ажаб эмас. Москвадаги бир театр қошида ўт ўчирувчи бўлиб ишлаган Сема Кац шунақа дерди.

Русчадан
Озод
ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.

Эфраим Севела — 1928 йили Белоруссияда туғилган. Университетда ўқиб, журналист бўлиб ишлади. Кинематография соҳасида ҳам ўзини синаб кўрди. Унинг сценарийлари бўйича саккизта фильм суратга олинган. 1971 йили собиқ СССРни тарк этди. Исроил ва АҚШда яшади. Унинг аччиқ ҳақиқат билан йўғрилган асарлари дунёнинг кўпгина мамлакатларида севиб ўқилади. Адибнинг "Мажруҳ кўча афсонаси", "Моя Цацкес — байроқдор", "Рус ҳаммомида эркакчасига суҳбат", "Нега ер юзида жаннат йўқ?", "Ўз онангни сот", "Идиш тилида гапирувчи тўтиқуш", "Ақл тиши" асарлари шулар сирасига қиради. Эфраим Севеланинг "Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан!" қиссаси ўзбек тилида илк бор эълон қилинаётир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бу воқеани билмайсизми? Менга қаранг, кўп нарса йўқотибсиз-ку! Бу воқеа жуда қадимий — мен тарихий ватанимда яшайман деб, орқа-олдимга қарамай Москвани тарк этган чоримдаёқ бу воқеа юз йиллик тарихга эга эди.

Тарихий ватан нима эканини билмайсизми? Кўриниб турипти, яхудий эмассиз. Истаган шўро жухуди — сионистми ё аксилсионистми, коммунистми ё партиясизми, хаёлпарастми ё чайқовчими, қип-қизил аҳмоқми ё салкам доҳийми — ҳеч балони билмаса ҳам, тарихий ватан нималигини яхши билади. Уни уйқудан уйқотиб сўрасангиз ҳам дарров айтиб беради.

Аммо сиз ўрссиз, биринчи қарашдаёқ кўриниб турипти, тарихий ватаннинг нима экани тўғрисида бошингизни қотириб нима қиласиз. Сизнинг ватанингиз бўлган, бор ва бўлади. Бу тушунарли ва ҳозир сиз билан биз нафас олиб турганимиздай табиий. Аммо яхудийларда бу масалада андак чигаллик бор, шунинг учун уларга ҳам тарихий ватан нималигини тушунтириб ўтиришнинг нега ҳожати йўқлиги ўз-ўзидан маълум.

Ҳай, энди, чалғимайлик. Ҳамма нарсанинг фурсати бор. Ўт ўчирувчи Сема Кацимизга қайтайлик. Москва театридаги Сема Кацга. Тарихий ватан масаласида эса ҳали фикр алмашишга улгураемиз. Ҳали йўлимиз олис, вақтимиз сероб. Кўриб турибсизки, мен гап сотишни яхши кўраман, кўриб турибманки, сиз ҳам гап тинглашни ёқтирар экансиз. Хўб топишибмиз-да! Кўнгилдагидек улфатчилик қиламиз.

Бас! Гап сотиш етар, ишга ўтайлик. Сиз билан биз биламизки, яхудийлар меъёрни билмайдиган халқ. Уларга олтин ўрталиқ бегона. Агар яхудий заковатли бўлса, у Альберт Эйнштейн ёки жилла бўлмаса, Карл Маркс бўлади. Агар худо ақл улашаётганда яхудий кечроқ қолган бўлса, унда бунақа бетамиз каллаварамни бошқа биронта халқдан қидириб тополмайсиз. У билан таққослаганда тентак Иванушкани Михайло Ломоносов десангиз ҳам бўлаверади.

Худо берган кунни кечқурун театрга спектакл бўлган кезларда мабодо ёнғин рўй бериб қолса одамлар ваҳимага тушиб, у ер-бу ерини куйдириб олмасин деган мақсадда саҳнадаги пардалар ортида навбатчилик қиладиган Сема Кац яхудийларнинг иккинчи тоифасига мансуб эди. Яъни дунёга Альберт Эйнштейнни ва илмий коммунизм асосчисини бермаган тоифадан чиққанди. Лекин иккала қизи яхши жойга тушганди. Сема Кац аллақачон бобо бўлган бўлса-да, уччига чиққан нодон эди. Унинг гўллигини кўриб лол қолмаган одам бўлмасди. У фақат ўзининг касбини биларди. Лекин театрни жон-дилдан яхши кўрарди. Шу даражада яхши кўрардики, битта пьесани юз марта кўрса ҳам сира зерикмасди. Аммо парда ёпилиши биланоқ кўрганининг ҳаммаси паққос калласидан чиқиб кетарди. Эртасига яна пардалар орқасида тик турганича ўша матннинг ўзини жон-дили билан, ҳузурланиб, оғзини очганича эшитаверарди.

Шундай қилиб, десангиз, ана шу Сема Кац Москвадаги жамики театр ишқивозларини лол қолдирди. Артистлар ўт ўчирувчи Кацнинг театрга садоқатини билганларидан метрога етиб олгунларича унинг ҳамроҳ бўлиб боришига ижозат беришарди. Кац мазза қилиб, уларнинг жаврашларига қулоқ тутиб ёнларида бораверарди. Сема Кац бор-йўғи бир мартагина уларнинг суҳбатига аралашиб қолди. Аммо шунинг ўзи унинг доврўғини бутун Москвага ёйишга кифоя қилди. Москвагагина эмас, унинг теварак-атрофига ҳам.

Ўт ўчирувчи ҳамроҳлигида метро томон кетиб бораётиб, актёрлар нима тўғрисидадир тортишиб қолишди. Уларнинг қай бири ўзининг ҳақлигини кўрсатмоқчи бўлиб, дебди:

— Ернинг юмалоқлиги қанчалик тўғри бўлса, бу гап ҳам шунча тўғри...

— Ер думалоқми? — деб гапга аралашипти ўт ўчирувчи Кац ва жуда зўр ҳазилни эшитгандай қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборипти.

Йигирманчи асрнинг қоқ ўртасида фазога Ер йўлдошларини учираётган давлатнинг пойтахтида бунақа нодон одамни кўраемиз деб хаёлларига ҳам келтирмаган артистлар оммабоп бир тарзда унга ҳар бир мактаб боласи биладиган гапни тушунтириб беришди. Сема Кац бу гапларни сеҳрли эртақдай тинглади ва метронинг эшиги олдида артистлар билан хайр-маъзур қилатуриб, қаттиқ мутаассир бўлган ҳолда деди:

— Шунинг учун сизлар билан сайр қилишни яхши кўраман-да, сизлардан ҳамма вақт янги гаплардан эшитасан одам...

Жуда соз-да! Сизни кулдира олганимдан гоятда мамнунман. Демак, орамиздаги хижиллик кўтарилди. Энди яқинроқдан танишиб олсак бўлади.

Ижозатингиз билан ўзимни таништирай. Рубинчик, Аркадий Соломонович. Таъбир жоиз бўлса, ўз ота-онамнинг фарзандиман. Касбим, борини айтаман-да, сартарошлик. Нафақат эркаклар, аёллар сартароши ҳамман. Менга бунақа қараманг. Ҳа, ҳа. Сартарошман. Агар сизга бошқа бировдай кўринган бўлсам, айтиб қўяй, биринчи алдашаётган сиз эмассиз. Мен — олий тоифали сартарошман. Москвадаги “Интурист” меҳмонхонасини биласизми? Каминаи камтаринингиз ўша жойда ишлаганман. Фақат олий табақанинг хизматини қилганман. Дипломатлар, туристлар, энг муҳими эса — Москвадаги санъат аҳли. Санъат дунёсининг жамики каллаларига мен ишлов берганман. Ҳа, энди, албатта, ўша каллалардан у-бу нарса бизнинг каллага ҳам жиндай ўтган-да... Чакки эмас-а?

Менинг доимий мижозларим бўлиши ҳар бир ёзувчи сочини тарашлагани ё соқол олдиригани келганида, албатта, янги чиққан китобига дастхат ёзиб менга тортиқ қилишни ўзининг бурчи деб ҳисобларди. Кейин эса ўқиганим, маъқул бўлган-бўлмаганини суриштиришни ҳам фарз биларди. Унинг суриштиришига чап бериб қолмаслигим учун китоб мазмунини бобма-боб сўрарди.

Хоҳласам-хоҳламасам бу бемаза китобларнинг ҳаммасини ўқингана эмас, эса олиб қолишимга ҳам тўғри келарди. Бўлмаса, доимий мижозлардан ажралиб қолишим аниқ эди. Улар эса инсон рўзининг инженерлари сифатида билишар эдики, уста ҳам одам, унга ҳам чойчақа қўзиб туриш керак, бўлмаса суроби тўғри бўлиб қолади. Унда доимий мижозларимнинг тилла бошларига зеб берадиган одам қолмайди. Мен бу истеъдодли каллаларга мафкуравий зеб беришни айтаётганим йўқ. Буни бошқа жойда қилишарди.

Мен ўқиган китоблар-у санъат арбобларининг суҳбатларидан эшитганларимнинг ҳаммаси (қулоғингга пахта тикиб қўя олмайсан-ку!) калламга ўрнашиб қолади. Кейин озғини очиб гап бошласам, кўплар адашиб мени ёзувчи деб ўйлашади. Ўртача ёзувчи деб-да... Худо сақласин-е... Менинг ўзимнинг хунарим бор... Ҳозирча шу хунарим сабаб, бир куним ўтиб турипти. Сирасини айтганда, одамнинг ҳусни амал эмас, балки, аксинча, одам ҳар қандай жойнинг ҳуснидир. Шунинг учун мен баъзи бировлардан фарқ қилиб, ҳеч қачон ким эканимни яшираб ўтирмайман.

Сартарошман! Бунинг устига, уччига чиққан аҳмоқман! Негаки, мен қилиб қўйган ишни, ножоиз жойга каллаварамлик билан калламни суққанимни энг бетамиз одамгина қилиши мумкин.

Рост, менга битта нарса таскин беради. Менга ўхшаган бетамизлар битта эмас. Юз минглаб шўро жуҳудлари шундай қилишди. Сизга очигини айтсам, бу йўлда анча муваффақиятга ҳам эришишди. Эндиликда улар тақир бошларини қашлаб юришипти. Чунки қилғиликни қилиб қўйиб, кейин роса бошларидаги сочларини юлишган.

Майли, бу тўғрида кейин гаплашайлик. Ҳали бир қоп вақтимиз бор.

Марҳамат қилиб, уч қатор олдиндаги анави малласочга қаранг. Сиз билан бизга аланглаётгани йўқми? Ҳа. Сочи зўр экан. Ростини айтадиган бўлсам, ҳар бир арзийдиган аёлга, аввало, касбимнинг кўзи билан қарайман. Сочларига, пардоз-андозига кўз югуртираман. Арзийдиган аёлда бу ишлар ҳаминша жойида.

Хуллас, бу малласоч аёлга унинг ажойиб сочлари туфайли Кеннеди аэропортидаёқ эътибор бергандим. Кейин қарасам, қалди-қоматдан ҳам қисмаган экан. Бурни ҳам жойида. Кўзида ҳам оқи йўқ. Эркакка яна нима керак?

Шунда кўзимни лўқ қилиб, унга тикилиб қарай бошладим — бу одатим ёшликдан — Мелитопол шаҳарида яшаган пайтимдан қолган. Шундай қараб, унга гоёбона бир фикрни сингдира бошладим:

“Сен самолётда менинг ёнимга ўтирасан... менинг ёнимга ўтирасан... Ёнимга ўтирсанг, бу сенинг бахтинг. Бахтингни қўздан чиқарма...”

Енгил юқларимизни топшираётган пайтда мен кўзим билан бўйини тешиб юборай дедим. Узун туннел бўйлаб самолётга кетаётганимизда ҳам, самолётнинг ичида ҳам ундан кўз узмадим. Мен узлуксиз равишда тилгагимни такрорлайвердим, такрорлайвердим. Ниҳоят, ниҳоят ёнимга шалоп этиб сиз ўтирдингиз. Шунда мен:

— Салом, хунаса Янги йил! — деган гапни айтдим. Ичимда айтдим, ҳамма эпитадиган бўлиб чиқди. Бу гап сизга қаратилган эмас эди. У менинг ўзимга қаратилган эди.

Лекин эндиликда ёнимга сиз ўтириб қолганингизга афсусланаётганим йўқ. Ма- бодо, бу аёл ёнимга ўтириб қолганида ўн тўрт соат давомида нима қилардим? Шун- ча вақт мобайнида унга қўл теккизиб бўлмаса! Хунобгарчиликдан бошқа нарса эмас. Сиз бўлсангиз, мана, жуда яхши суҳбатдош экансиз. Бинойидек гапни тинглаб ўти- рар экансиз. Тўла-тўқис бахтиёр бўлмоқ учун яхудий одамга бундан ортиқ нима керак?

Керак бўлса, фақат бир нарса керак: Илоҳим, самолётимиз океанга йиқилма- син. Шундай бўлса сиз билан биз муздек сувда роса азоб чекардик, акулалар раҳми келиб, бизни еб қўймагунича роса қийналардик. Бироқ ҳисоб-китобларнинг кўрса- тишича, юзта учишдан биттасидагина шунақа бўларкан. Сиз билан биз Москвага эсон-омон қўнишда тўқсон тўққиз имкониятга эгамиз.

Келинг, ундан кўра тузукроқ гаплардан гаплашайлик. Анави стюардесса қиз кўғирчоқдеккина экан. Бирам ёқимтой. Ўрис башара. Овқат тарқатяпти. Бизга етиб келгунча, сизга бир воқеани айтиб берай. Бу воқеа ҳам самолётда бўлган эди. Ўшанда нигоҳим билан аёлни авраш усулим ўнгидан келган эди.

Бу воқеа бир йил аввал Америкада рўй берди. Мен ҳали унда Америкага бутун- лай ўрганиб кетганим йўқ, анча гўр эдим. Турар жойимнинг ҳам тайини йўқ эди. Яқиндагина Исроилдан келиб, бу мамлакатга ўрнашиб олишнинг чорасини излаб юргандим.

Нью-Йоркда тўғри келадиган дурустроқ иш тополмадим. Одамшаванда маҳал- лий яхудийлардан бири менга Шимолий Каролина штатидаги Вилмингтон шаҳри- га бориб келишни маслаҳат берди. У ерга унинг ошнаси гўзаллик салони очган экан. Ошнаси ашаддий яхудийпараст экан. Шундоқ бўлгандан кейин сенга ўхша- ган устага унинг салонидан жой топилади-да, — деди танишим. У Вилмингтондаги ошнасига қўнғироқ қилди. У бўлса ҳатто менга самолётга билет ҳам жўнатди. Тўғри, билет фақат боришга эди. Қайтишга билетни ўзим сотиб олдим, чунки Вилминг- тонлик яхудийпараст мени жуда гўл деб ўйлади, шекилли — менга негрларга тўлай- диган маошининг учдан бирини таклиф қилди. Шу аҳволда кўзларидан ёш тўкай- тўкай деб, бутун қалби билан рус яхудийлари томонида эканини, биз унинг билан ака-ука эканимизни айтди. Мен унга “ҳе, ўша сенга ўхшаганларнинг акалигидан ўргилдим” дедим ва бир амаллаб ёнимда бор пуlining ҳаммасига қайтишга билет олдим-да, Нью-Йоркка — улуғ пролетар ёзувчиси Максим Горький сариқ иблис шаҳри деб атаган шаҳри азимга равона бўлдим.

Лекин ҳозир гап бу тўғрида эмас. Шимолий Каролина штатидаги Вилмингтон шаҳрига бекордан-бекорга келганимга сира ачинмайман. Бундан ташқари, бу са- фарим ўнгидан келдим, ё беҳуда бўлдими — бу унга қай томондан қарашга боғлиқ. Сизга ростини айтадиган бўлсам, сафарим ҳар ҳолда жуда ўнгидан келди. Ҳар ҳолда, қайтиш учун билетга сарфлаган пулимни беҳуда сарфлар рўйхатига тиркай олмай- ман.

Мен бу аёлни Нью-Йоркдаёқ Ла Гардия аэропортида пайқаб эдим. Тўғрироғи, унинг сочларини. Қорамойдай қоп-қора. Кўкимтир товланади. Елкаси оша орқасига тўлқин-тўлқин бўлиб тушган. Чехрасини айтмайсизми? Ажиб бир шарқона ҳусни бор экан. Кўзлари қийиқ. Қошлари қалдирғоқ қанотидай. Лаблари гунча. Териси мрамар. Бурун парраклари зотдор аргумоқниқидай очилиб-ёпилиб турипти.

Шунча ҳусну малоҳатнинг устига қадди-қомати жуда келишган. Бўйи бўйимга мос. Кийиниши ҳам бежирим. Дабдаба-ю такаббуриликдан нишон ҳам йўқ.

Бир сўз билан айтганда, ақлим шошиб қолди. Тўғриси, бу ҳам ҳолва...

Кўзимни лўқ қилиб унга тикилдим-у, унга ройибона таъсир кўрсата бошладим. Лекин очигини айтадиган бўлсам, бирор иш чиқишидан умидим йўқ эди. Жуда ҳам зўр эди-да — менга йўл бўлсин.

Самолётда йўловчилар кам эди, бўш жойлар кўп. Хоҳлаган жойингга ўтиравера- сан.

Мен дераза олдига ўтирдим. Ёнимдаги жой бўш эди. Жувон қўлида бежиримги- на чемоданчасини кўтариб, самолётнинг ичига ўтиб борар экан, мен унга тикилиб туравердим. Тиқиламан-у, таъсир қилишга уринаман. Фикран. “Келиб менинг ёнимга ўтир, сенга айтиб берадиган гапим кўп...”

Нима, мени мақтаняпти деб ўйлаяпсизми? Қасамлар бўлсинким, гапим чин.

У менинг олдимда тўхтади, қошлари чимирилди, мен унга бош иргадим, дарров қўлидан чемоданчасини олиб, юк қўядиган жойга ўрнаштиришга ёрдам бердим.

У пальтосини ечди, ўтирди, ёнидан бир журнални олиб, берилиб ўқий бошлади. Мен борманми, йўқманми — парвойи фалак эди. Қарасам, иш пачава. Бор-йўғи бир ярим соат учамиз. Журнални ўқиб тугатишга ҳам етмайди. Бир бало қилиш керак. Сеҳр-жодуим уни ёнимга ўтқазишга етди. Аммо мени яхши кўрдиришга кучим етмади.

Шунда менга газета қўл келиб қолди. Исроилда бўлган кезларимда, ҳали бутун дунё аҳлининг ва, айниқса, америкаликларнинг “мард шўро яхудийлари”га қизиқиши сўнмаган маҳалларда бир муҳбир менинг сувратимни олганди. Шу суврат Америка газетасида босилиб чиққанди. Мен чиндан ҳам қаҳрамон бўлганим учун эмас, балки уларга Черновицдан чиққан эмас, москвалик яхудий керак бўлиб қолганди. Черновицлик ва Кишиневлик яхудийлар ичида эса москвалиги ёлғиз мен эдим.

Суврат жуда зўр чиққан эди. Унинг тагидаги ёзуви эса шунақа сермақтов эдики, бировга кўрсатишга истиҳола қиларди, киши. Миллий қаҳрамон... Раҳнамо... Атоқли... Америкаликлар сизни мақтамоқчи бўлса, қўяверасиз, нуқта нималигини унутиб қўйишади. Раҳнамо ҳам сиз, атоқли ҳам сиз... Хуллас, энг, энг... Уларда тартиб шунақа экан. Мен буни кейин билиб олдим...

Ўша газетанинг бир нусхасини олиб қўйганман, керак жойларда ўзимни овсарликка соламан-да, уни секин кўрсатаман. Газета неча марталаб жонимга ора кирди-ю...

Бу гал ҳам ҳар доимдагидек газета ёнимда эди. Мен уни портфелимдан олдим-да, сувратимни кўшни жувонга яқинроқ қилиб, саҳифаларини очдим. Ҳатто газетанинг бир бурчагини жувон ўқиётган журналнинг устига чиқариб ҳам қўйдим. Менинг бунақа беадаблигимдан жувоннинг энсаси қотди, у қошларини чимирди ва беҳосдан кўзи сувратимга тушди. Кейин у кўзини олиб менга, сўнг яна сувратга қаради. Илинди!

Шунда мен бу соҳибжамолнинг беқиёс чеҳрасида менга қизиқиш уйғониб келаятиганини кўрдим. У одоб билан газетани сўради — кўриб берсам майлими? — деб. Мен ҳам одоб билан, ҳовлиқмасдан газетани узатдим. У газетaga ёпишиб қолди, мен бўлсам газетада ўзим тўғримда нималар ёзилганини билганимдан, натижа нима бўлишини кутиб дамимни чиқармай ўтирдим. Кўп кутишга тўғри келмади. У яна кўзини олди — унинг нигоҳидан қойил қолгани сезилиб турарди. Бўлмаса-чи! У шўро яхудийларини Исроилга чиқариш учун кураш қаҳрамони билан ёнма-ён ўтирар эди-да!

Мен инглизчани биламан-у, лекин унча гаплашолмайман десам ҳам бўлаверади. Жувоннинг ҳам инглизча билиши меникидан аъло эмас экан. У ҳам Америкага яқинда келган кўринади. Муҳожир жувон экан-да... У ёқ-бу ёқдан гап сотиша бошладик. Мени-ку қўяверасиз, кўзимдан ўт чақнаб, унинг бошини айлантираман. Унинг эса қилгани “оҳ-воҳ”, ҳеч ўзини босиб ололмайди, “қандоқ одам билан танишдим-а!” дегани деган. Сезиб турибман, ишлар яхши кетяпти. Фақат эҳтиёт бўлиш керак, бирор арзимас сабаб билан тойиб кетмасам бўлди. Лекин мен бир нарсадан бесаранжом эдим. Аҳён-аҳёнда менга қараб қўйганида унинг шаҳло кўзларида мак-корона бир учқун чақнагандай бўларди. Худди мени лақиллатмоқчидай...

Ниҳоят, “оҳ-воҳлар”га тўйди, шекилли, менга қараб, кўзини сузиб деди:

— Исроилнинг қаҳрамони билан танишганимдан гоятда мамнунман, лекин имоним комилки, менинг ким эканимни билсангиз, унча хурсанд бўлмайсиз. Қани, топинг-чи!

Мен алланечук найрангни ҳис қилдим, инглизча билганларим ҳам бир зумда ҳавога учгандай ғойиб бўлди. Маънилироқ бирон жавоб ўрнига миямга нуқул инглиз тили дарслигидан “мистер ва миссис Клариж нарса харид қилгани магазинга боришди” деганга ўхшаш бўлмағур жумлалар келарди.

— Ўзингизни қийнамай қўяқолинг, — деб жилмайди у, — барибир топа олмайсиз. Мен — арабман. Сиз ҳозир Москвадан қаҳрамонларча кўчиб борган жойингизда турилганман. Сиз билан икковимиз ҳамюртлармиз. Лекин мени у ердан чиқариб юборишди, сизни эса — аксинча...

Шундай деб жамики ўттиз икки тишини ялтиратиб кулади, денг. Мен бўлсам — бутун вужудим жимирлаб зўрга ўтирибман. Шимим елимдай ёпишиб қолса ҳам ажаб эмас. Буни қаранг, роса илиндим-ку! Ғойибона таъсир усули билан ўзимга кимни яқинлаштирибман? Араб террорчисиними? Эҳтимол, мен кўмаклашиб жой-

лаштиришворган чемоданчанинг ичида соат механизми билан ишлайдиган мина бордир?.. Мен ҳатто соатнинг чиқилишини эшитмоқчи бўлиб, қулоғимни динг қилдим.

Фикрларимни сезгандай жозибатор террорчи жувон мени калака қилишда давом этди:

— Иккита акам “Фаластинни озод қилиш Халқ fronti”нинг жангчилари. Мен ҳам бу романтикага берилиб кетишимга сал қолди. Ҳатто Исроил самолётини босиб олмоқчи ҳам бўлдим. Лекин...

— Нима “лекин”?

— Лекин, — деб кулиб юборди у, — бу фикримдан қайтдим. Аёл эканим эсимга тушди. Ёшлик бир зумда ўтади-кетди. Акаларим билганини қилсин, дедим-да, Ливандан кетиб бу ерга келишга қарор бердим. Ҳозир менда Америка паспорти бор.

Сал ўзимга келгандай бўлдим.

— Лекин, ростини айтганда, икковимизнинг танишганимиз ҳўб ғалати иш бўлди-да! — деб давом этди у. — Агар ўртамизда бирон ишқий можаро бўлиб ўтса, биз бир-бирига душман икки хонадондан — Монтеки ва Капулетти хонадонидан чиққан замонавий Ромео ва Жульетта бўлар эдик.

— Хўш, шундай қилишга нима ҳалақит беради? — деб сўрадим мен иложи бори-ча ўзимни беғам кўрсатиб. — Ишқий можаромизга бирон монелик борми?

— Агар сиз эътироз билдирмасангиз, — деб жавоб берди у, — мен бажонидил...

Гапимга ишонинг — шу воқеадан кейин мен арабларга қарашимни бутунлай ўзгартирдим. Тўғрироғи, араб аёлларига қарашимни.

Энди бу ёғи қандоқ бўлганини эшитинг.

Биз Вилмингтонга ярим тундан ошганда қўндик, кейин биргаликда “Хилтон” меҳмонхонасига йўл олдик. Америкада ҳар бир шаҳарда шу номда меҳмонхона бор. Меҳмонхонага келдик. Шеригим икковимизга бир хона олди, меҳмонлар тўлдириб бериши керак бўлган қоғозга “биз эру хотинмиз, фамилиямиз Палестайн” деб ёзиб қўйди. Русчасига “Фаластин” дегани-да. Вой шумтака-ей! Мени ҳиқичоқ тутишига сал қолди.

Тўшақда нима бўлганини на қалам билан тасвираб бўлади, на тил билан ифодалаб... Минг бир кеча! Шаҳризода!

Бор-йўғи икки соат ўтар-ўтмас бўм-бўш бўшаб қолдим. Тепса жаранглар эдим. Мени пуфакка ўхшаб пуфлаб шиширса бўладиган бўлиб қолувдим. Бир урса, учиб кетишим аниқ эди, чунки ҳаводан ҳам енгил бўлиб қолгандим.

Кейин мен унга дедим:

— Бунақа жазави билан кўз очиб юмгунча Исроилнинг кулини кўкка совура-сиз-ку!

Унинг жавоби жамики яҳудий халқининг шаънига айтилган мақтовдай жаранглади:

— Агар ҳамма яҳудийлар сенга ўхшаган яҳудий бўлса, Исроилни яшашга ҳаққи бор деб тан олганим бўлсин!

У бу гапни менга — тарихий ватанини шармандаларча тарк этиб, Америкага қочиб келган бир одамга айтиб ўтирипти. Аммо у менинг қочганимдан беҳабар эди-да. Мен ҳам, албатта, унинг маъсумаликдан хийла узоқ бўлган туриш-турмушининг кўп жиҳатларидан беҳабар эдим.

Ўлиқдай қотиб ухлаб қолибман, совуқ терга ботиб уйғондим.

Мен тунаган хонанинг бир томондаги девори ўрнига дераза қилинган экан. Кўзимни очиб қарасам, худди кинодагидек, “Аврора” крейсери турипти. Тарихий “Аврора” крейсери — инқилоб бешиги бўлмиш Ленинград шаҳрида Нева дарёсида туради. “Демак, мен СССРда эканман-да, — деган ўй келди кўнглимга. Бу ўйдан бутун вужудим музлаб кетди. — Демак, мени ухлатиб қўйинган-у, яширинча Ленинградга олиб келишган”. (Нега энди Москвага эмас-у, Ленинградга? — Бу тўғрида мен ҳатто ўйлаб ҳам улгурмадим). “Бундан чиқди, соҳибжамол араб жувони террорчи эмас, КГБнинг одами экан-да? Ҳозир сўроқлар бошланади, қийнашади... Ҳаммасига сабаб Америка газетасида менинг иприсқи сувратим босилгани-ю, мен тўғримда айтилган сердаромад гаплар...”

Мен совуқ терга ботганимча қимир этишга журъат қилмай, бўғма илоннинг сеҳрига чалинган қўндай дераза ортидаги “Аврора”дан кўзимни узолмай ётардим.

Лекин бир нарсага ҳайрон эдим — тагимда турманинг темир кровати эмас, юмшоқ, пар ёстиқли, пар тўшакли кроват. Нима учундир деразада темир панжара йўқ. Бунинг устига, дераза олдида узун оёқли қимматбаҳо чироқ билан юмшоқ ўриндик.

Кенг-мўл кроватда бир ўзим ётибман. Лекин иккинчи ёстиқ эзилган. Ёстиқнинг устида бир тола узун соч. Аёлники. Ўша соҳибжамол террорчи жувоннинг сочи.

Мен Ленинградда эмас. Америкада эдим. Шимолий Каролина штатида, Вилмингтон шаҳрида. Дераза ортидаги крейсер дарёда турарди. Лекин бу дарё Нева эмас эди. Бу ҳам тарихий крейсер эди, аммо Америка тарихидан. Кема бизнинг “Аврора”га жуда-жуда ўхшарди. Бу кемадан ҳам музей ўрнида фойдаланишар эканлар.

Сизга очигини айтаман, ўшанда пуштим куйиб кетмаганининг ўзи бир мўъжиза. Лекин анча вақтгача дудуқланиб юрдим. Тўғри, теваарак-атрофимдагилар бу нуқсонимни инглиз тилини чала билишимга йўйишди.

Айтганча, эътибор беринг-а — малла соч биз томонга қараб қўйяпти. Демак, менинг ғойибона таъсири мизсиз кетмапти, у бир нарсани ҳис қиляпти. Ким билсин, менинг ёнимга сиз эмас, у ўтириб қолганда нималар бўлардйкин?

*Ньюфаундленд оролига яқин жойлар устида.
Баландлик — 27000 фут.*

Бизга кечки овқатни олиб келишяпти, шекилли. Ана бунисига қойил! Жуда шоҳона-ку! Бунақа неъматни кўриб туриб, бутун дунёга “Аэрофлот” самолётларида учинглар!” деб ҳайқирмаслик мумкинми? Увулдириқ! Ҳам қора, ҳам қизил! Қаерда, яна қайси самолётда сизни шунақа лаззатли таом билан сийлашади?

Мен оз учган эмасман. Ҳар хил авиакомпанияларда. “Эл-Алла” ҳам, “Пан-Американ” да ҳам, “Эр-Франс” да ҳам, “Люфтганза” да ҳам... “Юнайтед Артисте” да ҳам... Э, йўғ-е, нима деяпман! Афв этгайсиз. “Юнайтед Артисте” — авиакомпания эмас, кинокомпания, фильмлар сувратга олади. Гапларим айнаб қоляптими, нима бало? Рус пазаңдалигининг таъсири сезиляпти, шекилли-да!

Ҳеч қаерда Аэрофлотчалик овқатни мўл-кўл беришмайди, у ерларда ҳаммаси дорихонадагидек миллиграммларда ўлчанган, ҳаммаси ҳисоблик. Бундан ташқари мазаси ҳам бемазадан-бемаза. Худди резинка чайнаётгандай бўласан.

Бизда-чи? Биринчи тоифадагилар овқатланаётганда, ҳидига иккинчи тоифадагилар маст бўлиб ўтиради. Боршчини айтмайсизми? Ҳидининг хушбўйлиги-чи? Буғланиб туради. Буғлари буралиб-буралиб кўтарилади.

Қизлар-чи? Стюардесса қизлар! Қоматларини айтмайсизми? Нигоҳи-чи! Товуснинг ўзи! Ҳа, ҳа, баайни товус! Кўшиқ ҳам бор-ку — “бир қарашда кўнглим олган дилбарим...”

Рус аёлидан яхшироқ яна нима бор дунёда? Хорижий стюардессалар ҳам унчалик чакки эмас. Ўзларини жуда қадрлашади. Аммо бизникилар билан қиёслаб бўлмайди. У ерда стюардессаларнинг ҳаммаси битта инкубатордан чиққанга ўхшайди. Табассумлари ҳам ўзлариники эмас. Ҳизмат юзасидан кулиб туришлари керак-да. Шунинг учун тишларининг оқини кўрсатишади. Туйғусиз, руҳсиз. Худди дўкондаги маникентга ўхшайди.

Бизники-чи? Жилмайиш деган гап йўқ. Аксинча, суҳсур қошларини чимириб олишади. Тегманозик. Ўзининг баҳосини билади. Лекин жилмайиб қолса, фақат сенга жилмаяди, бошқа ҳеч кимга эмас. Чин кўнгилдан!

Ё парвардигор! Ё худойим-ей! Юрагим қинидан чиқиб кетай деяпти. Ахир, мен темирдан эмасман-ку! Ана, ана, юришини қаранг. Оёқ кўйишини бир кўринг! Сонлари қаңдоқ ўйнаяпти-я! Чапи... ўнги... Вой, қошки кўзларим кўрмай қўяқолса эди... Юрак ёрилиб кетиши ҳам ҳеч гап эмас. Гавдаси... солланиши... ҳаммаси турма-я! Бунга ўргатиб бўлмайди. Асли шундоқ туғилиши керак... Бунақаси фақат Россияда бўлиши мумкин.

Э, худога шуқур-ей, кетди-я! Яна овқат олиб келгани кетди. Хайрият, энди жиндай совиб оламан, нафасимни ростлайман. Биласизми, бунақа аёл ўликни ҳам тирилтириб юборади.

Уф-уф-уф. Совияпмиз, янгидан куч йиғяпмиз. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, лекин бир маҳаллар менда худди шунақаси бор эди. Энди, бир эркакчасига отамла-

шиб қолдик, шундоқ бўлгандан кейин, борини яширмай айтаверамиз-да. Албатта, на исми, на фамилияси тилга олинмайди. Гаплашамиз-у, гап шу ерда қолади. Ҳеч кимнинг иззат-обрўсига тегилмайди. Шундоқ бўлса ҳам, баъзи бир фойдали гаплар мияга ўрнашиб қолади. Қувноқ гаплар ҳам.

Шундоқ қилиб, десангиз, битта стюардессам бўлар эди. Бизнинг самолётимиздаги каби оддий эмас, ҳукумат отрядидан. Шўро давлатининг раҳбарларини хорижга олиб борадиганларидан. Жамоа бўлиб раҳбарлик қилишарди. Муқаддас учлик. Ҳа-ҳа... Ахир, Кремлда тартиб қанақа эди? Биттаси учиб кетса, иккитаси ҳокимиятни тартиб олиб қўйишмасин деб уйда ўтириб туришарди.

Ҳалиги дўндиқ шунақа самолётда стюардесса эди. Гоҳ бир доҳий билан, гоҳ иккинчиси, гоҳ учинчиси билан. У ерда танлов жуда қаттиқ. Энг чиройлиларини, сиёсий саводи ўткир, хулқи синовдан ўтганларни олишарди. Энг зарур шарт — қизлиги кетмаган, бокира бўлмоғи керак эди. Ҳар галги учушдан кейин текширувдан ўтади. Уларнинг бошлиғи полковник унвонидаги аёл. У қизларни биттадан кроватга ётқизиб, оёғини баландроқ кўтариб, кериб, бармоғи билан пайпаслаб, қизлиги кетган-кетмаганини текшириб кўрарди.

Жамоа бўлиб раҳбарлик қиладиганлар ҳам ўзаро келишиб олишган — учовларидан биронталари ҳам шўхлик қила олмасди, ҳокимиятларини суиистеъмол қилишлари мумкин эмасди. Шунинг учун ҳамма стюардессалар бокира қизлар эди. Олмадаккина кўкракларидан комсомол нишони билан.

Кўзингиздан кўриб турибман, шу ерда менинг гапимдан илинтирмоқчи бўляпсиз. Муҳтарам ўртоқ Рубинчик, бу ёғи қандоқ бўлди? Ёлғон ҳам эви билан-да! Сиз стюардессангизнинг кўнглини овлаб юрар эмишсиз-да, бокиралигини йўқотгани учун уни ишдан ҳайдаб юборишмас эмиш. Гапингизнинг боши охирига тўғри келмаяпти-ку?

Гапингиз мутлақо тўғри, азизим. Аммо менинг гапим ҳам нотўғри эмас. Гап шундаки, мен унга теккан бўлсам, эрга тегиши муносабати билан отряддан бўшатиб юборилгандан кейин текканман. Эрга текканларни отрядда тутиб туришмайди. Мен бу гапларнинг ҳаммасини орқаваротдан эшитиб билдим.

Бу ишларнинг тафсилоти жуда қизиқ-да, мен сизга айтсам. Лекин бу гаплар ўртамизда қолсин-а! Собиқ ҳукумат стюардессаси билан бир тушакда ётиш ҳаммага ҳам насиб бўлавермайди. Шу бахтга муяссар бўлган одам билан ёнма-ён ўтириб учуш ҳам ҳаммага насиб бўлавермайди. Шунинг учун бу гапларни эшитишга эшитинг-у, у ёғига гулдур-гум, оғзингни юм!

Менинг соҳибжамолим бутун сайёра бўйлаб учган. Ўзи ёш, бадани тирсиллаган, қўлингнинг учи тегса, сачраб кетаман дейди. Жамоа бўлиб раҳбарлик қиладиганлар — шўро халқининг уч доҳийсидан ҳар бири ёши қайтиб қолган бўлса ҳам, барибир, бронзадан эмас, тирик одам-да, бу қизни ҳам, унинг дутоналарини ҳам кўзлари билан еб қўяй дейдилар. Аммо... партиявий интизом деган нарсаси бор. Энг муҳими — келишилган битим. Кимки битимни бузса, дарров маълум бўлади. Албатта, турмага-ку тушмайди, лекин шерикларининг ишончини йўқотади. Бунақа ишдаки лафзи йўқ экан, демак, бошқа жиддийроқ сиёсий ишларда ҳам панд бериб қўйиши ҳеч гап эмас.

Парвоз вақтида доҳийлар уларга суқланиб қарашади, роса тамшанишади. Бирон нарсаси муҳтожлигинг йўқми, бирон ёрдан керак эмасми? — деб оталарча суриштиришади. Аммо на илож — айғирлар тушовланган, кўрмоқ бор-у, емоқ йўқ.

Биттаси жуда топқир экан. Йўқ, отини айтмайман. Ҳатто қийноқ остида ҳам айтмайман. Ўзимизнинг жонажон ҳукуматимизни шарманда қилмоқнинг нима ҳожати бор? Ҳеч қанақа зарурат йўқ. Номларини атамай қўя қоламиз. Мабодо ўзингиз билиб олсангиз виждонингизга ҳавола.

Хуллас, улардан бири биронта президент ёхуд қироличанинг ҳузурига расмий ташриф билан борадиган бўлиб қолса, ўзига ажратилган ҳукумат самолётининг ичида тўққиз минг метр баландлиқда салонга маслаҳатчиларини йиғиб кенгаш ўтказди: нима дейсизлар — фалон мамлакатнинг тақдирини қай йўсинда ҳал қиламиз? Кенгаш вақтида стюардессани ёнида олиб туради. Уни ҳамшиша ўзининг ўриндиғи ёнида туришга ўргатиб олган. Баҳс қизигандан қизийди, ҳамма ёқ тўс-тўполон; совуқ уруш дейсизми, десант, қурол юбориш, норозилик нотаси билан таҳдид қилиш, яна алланима балолар — у бўлса ҳамманинг кўз ўнгида кўлини стюардессанинг сони узра тутиб тураверади.

Раҳбари тушмагур, шунақа ўйинқарокроқ. Битимга ҳам риоя қилади, ўзининг лаззатидан ҳам қуруқ қолмайди. Қиз бўлса индамай тураверади — ким ҳам жойдан маҳрум бўлишни истарди?

Аҳволи шунақа эди. Ўзини сипороқ тутадиганлари билан ҳам учарди, манависи билан ҳам учигга тўғри келарди. Манависи қиз шўрликни қўзитиб ёмон жунбушга келтириб қўярди. Унинг раҳнамолик қилувчи қўли қизни қаттиқ бош оғриқ касалига учратди. Ниҳоят, қиз чидаёлмади, ишдан кетиб, эрга тегиб олди.

Эрга тегishi билан, занжирдан бўшалгандай ўзини бемалол қўйиб юборди. Шунча йил ўзини жиловда тутганининг ҳиссасини чиқарди. Эрининг боши узра шохлари гуж-гуж бўлиб кетди. Шох эмас, бутун бир гулдаста. Одам эмас, буғилар подаси! Шу эри туфайли мен ҳам унинг тўшагидан баҳраманд бўлиб қолдим ва оралиқдаги танаффус чоғида унинг ҳукумат авиаотрядида қандай ишлагани, раҳбарларимиз билан ҳар хил мамлакатларга қандай учгани тўғрисидаги ҳикояларини эшитдим.

Қиз — олий нав эди. Унинг таърифига гап йўқ. Бизга хизмат қилаётган стюардесса нимаси биландир унга ўхшаб кетади. Баъзан шундай бўлардики, унинг уйига бориб ҳашаматли ётоғида сочини турмақлардим. Эри сафарда. У қип-яланғоч, сочларини тушириб, кўзгу олдида ўтиради. Унинг мрамор елкаларига кўзим тушиб, ипакдек сочларига қўлим тегishi биланоқ, қарабсизки, тайёрман-да. Яна бошқатдан ечиниб, тўшакка киришга тўғри келади. Сочини турмақлаб бўлганча ярим куннинг баҳридан ўтасан. Кейин зўрага каловлиниб метрога етиб оласан.

У бир ҳайвон одамга хотинликка тушиб қолган эди. Унга шода-шода шохлар ато қилган бўлса, ҳўб қилган, ажаб қилган. Бу эрининг ҳам номини айтмай қўя қолай. Ўзи ёзувчилардан, чекистларнинг қахрамонлиги тўғрисида детектив романлар ёзди. Қоплаб пул топади. Хўппа семиз, қорни мешдай, ўзининг асбобини кўзгусиз кўролмайди.

Бир уйда турадиган қўшниларида ҳеч ким, биронта ёзувчи унга қўл бериб кўришмайди. Ҳукуматнинг чақимчиси. Ёзувчилар хорижга борадиган бўлиб қолса, уни ҳам гуруҳга қўшиб қўйишади — у ҳамманинг хулқи-атворини кузатиб юриб, қайтиб келгандан кейин тегishi жойга ёзиб бериши керак.

Менга ҳам ҳайвонлардек муомала қиларди. Ёзувчи дегани, ҳатто салкам классиги ҳам қўл бериб кўришади, сочини олиб қўйганидан кейин, бирга тушликка таклиф қилади, бирор пиша хорижий вискини бирга баҳам кўради. Ҳақ тўлашга қолганда-ку, сира ҳам нархномага қараб ўтирмайди, албатта, уч-тўрт сўм ортиқ чойчақа беради. Бу ҳам бошқа ёзувчилардан ортда қолмаслик учун мени телефон орқали уйига чақира бошлади. Лом-мим деб оғзини очмайди, уккидай ўриндиққа ҳурпайиб ўтириб олади, кўзини қисиб ёмон назар билан кўзгуга қарайди. Хуллас, бизнинг тоифа одамларини ёқтирмайди, ҳақ тўлашга келганда эса квитанция сўрайди ва қайтимини бир тийинигача қоқиштириб олади.

Ихтиёр менда бўлганда, башарасига туфлар эдим. Нариги дунёда сочини алвас тилар тарашламайди! Лекин хотинини кўрдим-у... Шундан кейин роса аламимини олдим. Тўйиб ҳумордан чикдим. Хотинининг хизматини, албатта, эри йўғида қиламан. Сизга айтмоғим керакки, ҳақ тўлашга келганда хотини эридан ўн чандон ўтиб тўлайди. Ўзи учун ҳам, эри учун ҳам, яна жиндай орттириб ҳам. Эрининг пулини аяб ўтирмайди, устани сира хафа қилмасди.

Мен кекчи одам эмасман. Тез совийман. Бировнинг ёмонлиги дарров кўнглимдан чиқиб кетади. Аммо бу тўнғизнинг роса таъзирини бердим-да. Жуда ўринлатдим, шекилли. Мен, айниқса, унинг чўчқаникига ўхшаш бит кўзларидаги яхудийларга бўлган нафратни кечира олмайман. Мен унинг бу нигоҳини Америкада ҳам эсладим. Бир кун Нью-Йоркда сайр қилиб юриб, китоб дўконининг пештахтасида унинг аллақайси китобини кўриб қолдим. Инглизчага таржима қилинипти. Вой аблаҳ-ей. — дедим ичимда, — кун тугса ҳам сенга, ой тугса ҳам сенга экан-да... Шопмай тур, сени бир боғламасамми? Ўзининг қуролингни ишлатаман. Шундай қилайки, адабиётдаги ризқинг қирқилсин. Қандай қилиш мумкин буни? Уни сиёсий ишончдан маҳрум қилмоқ керак.

Нима бўлса, бўлар. Гуноҳни бўйнимга олдим. Почтага бориб, лотин ҳарфлари билан русча сўзларни ёзиб, Москвага, унинг адресига қуйидаги мазмунда телеграмма жўнатдим: “ГЛАДИОЛУСЛАР КЕЧИКИБ ГУЛЛАЙДИГАН БЎЛДИ”.

Тагида имзо: Стефан. Нега Стефан? Бу ном унча ўрисча эмас-да, кўпроқ шубҳа туғдиради.

Хориждан СССРга келадиган почтани тегишли жойда ўқиб чиқишади. Бу нима дегани? Тагида қандай маъно бор? Шифровка-ку бу? Телеграммани оладиган одамни ҳисобга олиб қўйиш керак. Орқасидан кузатиб юриш керак.

Тасаввур қиламан, унинг ўзи икки букилганча шармандасини чиқарадиган телеграммани тишининг қавагида авайлаб, бошлиғига элтиб беради, кейин тушунтириш хатлари ёзишга киришади. Лекин унга ишонишмайди. Сени қамашга қамамаймиз-у, лекин сен ишончимизни йўқотдинг.

Шундан кейин уни биронта ҳам ёзувчилар делегациясига тиркамай қўйишди, ҳеч қасққа чиқмай Москвада ўтириб қолди. Бўридай увлашга тушди. Ёлғиз қолди. Стюардесса хотинчаси жуфтакни ростлади.

Бу гапларни менга бир ёзувчи айтиб берувди. У Америкага турист бўлиб келган экан. Тасодифан учрашиб қолдик. Яхши одам. Менинг собиқ миждозларимдан. Мен унга юз долларча пул бердим — шўро туристи маълум, хотинига совғага у-бу олай деса, ёнида хемири йўқ. Москвага борсам, у мени эсдан чиқармайди. Анави детектив ёзадиган тўнғизнинг уйига-ку бир кириб чиқишим тайин. Эҳтимол хотини қасққа кетганини билар, адресини айтиб берар. Бундан ташқари қилган ишимнинг натижасини кўрсам, бир хумордан чиқардим. Уста унинг каллаварам бошига ишлов бераётганида кўзгуга ёмон нигоҳ билан иккинчи қарамайдиган бўлади бу чақимчи...

Нима? Сигаретми? Чекмайман. Худо ҳақи. О-о! “Тройка”-ку! Жуда яхши сигарет-да! Ўзимизники. Тутунми? Ҳеч бокиси йўқ. Халақит бермайди. Аксинча. Шоиримиз нима деганди бу тўғрида? “Ватан дуди қалбимизга ширин бир малҳам!”

Атлантик океани устида.

Баландлик — 28500 фут.

Менга қаранг. Мен сизни қаердадир кўргандайман-а? Бошингиз таниш. Хотирам бошларни яхши эслаб қолади. Касбим шунақа-да. Балки сиз менда соч олдиргандирсиз? “Интурист”га кирганмисиз ҳеч? Йўқми?

Хўп, майли. Сафаримиз тугагунча эслаб қолсам ҳам ажаб эмас. Ҳали кўп учамиз — охири кўринмайди. Шундоқ бўлгач, ижозатингиз билан яна бир оз жавраيمان. Сиз, ҳарқалай, анча қизиқ гапларни эшитасиз. Яҳудийларнинг тақдирини тўғрисида. Яҳудийнинг бахти ҳақида. Яҳудийнинг бу дунёда ишларини саришта қила билиш қобиляти тўғрисида.

Бизга жуда кўпларнинг ҳаваси келади. Бизни энг муғомбир халқ деб ўйлашади. Сиз эса, марҳамат қилиб, тингланг-у, кўнглингизга тугиб қўяверинг. Агар сизда бизнинг муваффақиятларимизга ҳасад уйғонса, менга очиғини айтасиз. Шунда билиб оламанки, бутун йўл бўйи ғирт аҳмоқ одам билан учган эканман.

Бунинг бари қачон бошланганди? Қандай рўй берганди булар? Менинг болдиримни қайси қутурган ит қопган эдики, менда бу хасталикнинг ҳамма белгилари намоён бўла бошлади? Қанақа хасталик эканини биласизми? Икки минг йилдан кейин, албатта, тарихий ватанингга қайтишни истаб қоласан. Бу истак шунақа зўрки, оёқларинг қақшаб кетади, ошқозонингга оғриқ пайдо бўлади. Мен ўзганинг эмас, ўзимнинг маданиятимга эга бўлишни истаб қолдим. Бола-чақам, албатта, менинг она тилимда, яъни иврит деб аталмиш қадимги яҳудий тилида ўқисин. Қавс ичида айтиб ўтай — менинг фарзандларим йўқ ва врачларнинг ишонтиришига қараганда бўлиши ҳам мумкин эмас. Маданият масаласига келсак, шўро ўрта мактаби ва унга кўшимча тарзда пиёда кўшинлар зобити тайёрлайдиган ўқув юрти менда маърифат меваларига бўлган илхосни бутунлай сўндирган.

Эсимда, етмишинчи йилнинг кузи эди. Бошимга тушиши мумкин бўлган ташвишларни ўйламай, таътилга Кавказнинг Қора денгиз соҳилига — Гаграга бориб келдим. Хотинсиз. Чўмилиш жойларида тупиргани жой йўқ. Нуқул қўғирчоқдеклар. Олий маълумотли. Ёш мутахассислар. Билмадим, улар халқ хўжалиги соҳасида қандай истеъдодларини намоён қилишди экан, лекин... анақа масалаларда — нима демоқчи эканимни ўзингиз билиб турибсиз-ку — бениҳоя устаси фаранглар — энг олий навли мутахассислар.

Оҳ, Гагра кўёши, оҳ, мовий тўлқинлар

Бир кўрган юраклар унутмас зиндор.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

12

Қора денгиз соҳилидаги ҳамма ресторанларда шу қўшиқни айтишади. Кабобларнинг хушбўй ҳиди остида. Ҳашаротларнинг чириллаши жўрлигида. Турли-туман гулларнинг муаттар ҳидларидан маст бўлиб. Қўлингни тўлдириб турган соннинг тафтидан ийиб ўтириб эшитасан...

Оврупо бўйлаб бир шарпа кезиб юришти — коммунизм шарпаси. Адашмасам, Карл Маркс ва Фридрих Энгельснинг “Коммунистик манифести” шу сўзлар билан бошланар эди.

Ўша кузда Қора денгизнинг чўмилиш жойларида бутунлай бошқа бир шарпа кезиб юрарди. Сионизм шарпаси...

Денгиз офтобига баданини обдон тоблаган яҳудийларнинг кўзлари носоғлом ялтирай бошлади. Улар шабкўрларга ўхшаб сайр қилишар, проваслав кўшнилари эшитиб қўйишидан қизганиб, транзисторларини қулоқларига қапиштириб олишганди. “Исроил овози”нинг олисдан эшитилаётган ҳар бир садосидан ийиб, кўзлари юмилиб-юмилиб кетарди. Улар нафаслари тикилиб қолгунча, толиқиб тилдан қолгунча Олти кунлик урушнинг тафсилотларини барча икир-чикиригача муҳокама қилишарди ва Сувайш каналининг сувларида қўлларида автомат билан биринчи бўлиб ўзлари чўмилгандек ифтихор туйғусидан ёрилиб кетай дер эдилар. Улар Қора денгизни Ўрта ер денгизи билан таққослашар ва кўз ёшидай мусаффо ва тиниқ мовий рангли яҳудий денгизи қаршисида Қора денгиз оқова сувлар тўпланган кўлмақдай кўринарди.

Қора денгиз пляжлари узра ҳаёлдай тотли бир шивир кезиб юрипти: Петах-Тиква, Кирьят-Шмона, Ришон-Лецион, Аддис-Абеба. Йўқ, йўқ. Аддис-Абеба бошқа ашуладан. Бир оз маҳобат қилиб юбордим, шекилли...

Очигини айтганда, мен буларнинг ҳаммаси устидан мийғимда кулиб юрдим ва зигирча шубҳа қилганим йўқки, ҳар қандай ҳовлиқишларга ўхшаб, бу тентакликлар ҳам вақтинча. У тез ўтиб кетади, ундан ҳеч қандай асар қолмайди. Албатта, КГБнинг архивларини соқит қилганда.

Яҳудийлар менга тинчлик бермай қўйишди.

— Уялмайсизми, Рубинчик? Сизни қаранг-у! — деб улар бошларини сарак-сарак қилишарди. — Нега ўзингизни гўлликка соласиз? Гўё ҳаммаси барибирдай. Ҳали томирларингизда яҳудий қони кўпириб-тошади. Эртами, кечми, бу юз беради. Лекин, хушёр бўлинг, ҳаддан зиёд кечикиб кетмасин.

Мен уларга нима жавоб берганимни биласизми? Маълум ва машҳур ўрис олатига кўра болаҳонадор қилиб сўқдим. Онасини ҳам, бошқа қариндош-уруғларини ҳам кўшвордим.

Нима сабабдандир менинг ҳаётим тажрибам менга “Хушёр бўл, Аркадий!” деяётгандай бўлди. Ҳаттоки бирор яҳудий “юрагингни менга оч!” дея ялтоқланса, унга жавоб беришга шошилма. Чунки ҳар бир совет кишига тузукроқ разм солиб қарасанг, у “ёзувчи” чиқиб қолиши мумкин. “ёзувчи”ки, унинг ижоди ҳар гал “тегишли ташкилотларга маълум қиламанки” деган сўзлар билан бошланади.

Мен Кавказни ҳатто муддатидан олдин тарк этдим. Аммо Москвада аҳволим энгиллашди дёлмайман: Ялпи хасталик пойтахтга ҳам етиб келипти. Яҳудийлар ётпасига бу дардга чалиниб ётишарди.

Ўриндикда мижоз ўтирипти. Башараси — совун, кўликдан бурнининг учигина чўччайиб чиқиб турипти, аммо мен унинг томонига энгашишим биланоқ шивирлаб гап бошлайди:

— “Исроил овози”ни эшитдингизми, Рубинчик? Бизникилар Иорданияга юриш қилишипти. Бошлашипти, азаматлар. Биронта талофат йўқ, ўн кишини асир олишипти.

Ўзимни телбаликка солдим.

— Қанақа “бизникилар”? Совет кўшинларими?

Бўйнига ўралган чойшаб остидан кўрсаткич бармоқ чиқиб, мен томон чўзилади.

— Рубинчик, биламан, сиз бу даражада бетамиз эмассиз. Шу пайтга қадар мен сизни тупна-тузук одам деб юрар эдим. Нима бало, ҳаммадан ақллироқ бўлмоқчимисиз?

Мен ҳаммадан ақллироқ бўлмоқчи эмас эдим, мен ҳаммадан аҳмоқроқ ҳам бўлмоқчи эмасдим. Мен фақат бир нарсани истардим — мени тинч қўйишса бас.

Менда радиоприёмник бор эди. Японларники. “Сони”. Уникидақа диалозонлар СССРда йўқ. Қисқа тўлқинда ўн олти ва ўн уч метрлар. Шўронинг станциялари

уни бўғишга ожизлик қилади. Жаҳондаги истаган радиостанцияни рус тилида жуда аниқ эшитиш мумкин. На фақат “Исроил овози”ни, “Озодлик”ни ҳам, “Би-Би-Си”, “Немис тўлқини”, “Америка овози”ни ҳам. Олимпия ўйинларига бориб келган бир спортчидан катта пулга сотиб олгандим. У мижозим эди, шунинг учун мени сийлаб, арзон-гаровга берганди. Сотиб олганимнинг боиси шуки, уйда бирон арзирли буюм бўлсин дегандим. Хонаси келганда, эрмак ҳам бўлади. Албатта, ён-верингда ҳеч ким бўлмаса ва устингдан чақув бўлмаслигига амин бўлсанг.

Хулласи калом, мен шу приёмникни комиссиян магазинига олиб бориб, арзон-гаровга сотиб юбордим. Фалокатдан узоқроқ юрай дедим. Негаки, юрак топ эмас. Теварак-атрофингда ҳамма нуқул “Исроил” деб саннаб турса, қўлинг беихтиёр радиоприёмник кулоғини бураб юбориши мумкин. Кулоғингга пахта тикиб қўя олмайсан-ку!

Мен ўзимни зинҳор-базинҳор “лақ” этиб заҳарланган қармоққа илиниб қоладиган одам деб ҳисобламас эдим, лекин мутлақо қутилмаган бир томондан зарбага учрадим.

Нима деб ўйлаяпсиз? Халқаро сионизм ҳузуримга яширин айғоқчиларини юбориб, мени катта пуллар билан алдаб, яҳудийлик бағрига қайтариб олди депсизми? Ёки ўзимизнинг хонаки сионистларимиз бошимни қотиришиб, мени иложсиз қолдиришди-ю, мен ночорлигимдан лаққа тушиб қўяқолдимми?

Ҳеч ҳам-да. Мени яҳудий қилган, шунинг баробаринда, ўз-ўзимни назорат қилиш қобилиятини йўқотиб қўйган бир телба одамга айлантирган инсон — таг-туғи соф ўрис, КПСС аъзоси Коля Мухин бўлди. Биз кўпчилик истиқомат қиладиган коммунал квартирада кўшнимиз, Коля ЖЭКда водопроводчи чилангар бўлиб ишлайди, ўлгидай пиёниста, жанжалкан. Бунақаси оламда камдан-кам топилади.

Кўзларингиздан сезиб турибман — воқеа бундан кейин қандоқ бўлишини билиб турибсиз: итдан тарқаган Коля Мухин яҳудийларни ёмон кўради — у менинг миллий нафсониятимни қаттиқ ҳақорат қилган, мени жуҳуд деб атаган, яна устига-устак, қулоғимнинг тагига бир тарсаки урган. Буларга чидаёлмасдан, кучим борича, “Исроил, қайдасан?” дея шаталоқ отиб қолганман.

Воқеа шунақа бўлган дейсиз-да?

Йўқ. Бўлмаган гап. Бўлса ҳам, тескариси бўлган.

Бизнинг квартирамизда истиқомат қиладиган қирқ кишининг ичида Коля Мухин менинг энг яқин дўстим бўлади. Баъзан шунақа ҳам бўлиб қоладики, Коля хурмачасига сиққанидан ҳам ортиқ ичиб олади-да, ҳамманинг жигига тегеди, лекин менга сира-сира тегинмайди. Худо сақласин бундан. Истаган одам мен томонга сал-сал қинғир қараб қолса бас, Коля унинг тумшугини эзиб қўяди. Хуллас, бизнинг орамиздан қил ўтмас эди — шунақа қалин дўст эдик.

Бизни бир-биримизга яқин қилган нима эди? Жуда кўп нарса. Ҳолбуки, мен озгин, пакана, бунинг устига яқудий эдим, у бўлса славян, елкадор, сал нарсага ловиллаб кетади.

Сизга ёлғон, менга чин — мен буни ҳозир жуда аниқ фаҳмлаб турибман — бизни бир-биримиз билан таништирган ва қаттиқ боғлаган нарса — тақдиримизнинг бир хиллиги. Икковимиз ҳам шўродан бино бўлган, шўронинг тузини ичиб улғайган одамлармиз. Шўро турмушининг ҳар неки эпкини бор — ҳаммасини кўрганмиз.

Биз Коля билан тенгдошмиз, бонқа-бошқа шаҳарларда бўлса-да, бир хил шўро мактабида ўқиганмиз. Икковимиз ҳам урушда бўлиб келганмиз, икковимиз ҳам уруш ногирони, ҳатто унвонларимиз ҳам бир хил — кичик лейтенант бўлганмиз. Урушдан кейин на у, на мен юксакка кўтарилдик, институтларни тугатдик. Бунинг ўрнига ризқимизни топиб, кун кўриш учун бир ҳунарнинг эгаси бўлдик — у занглаган қувурларни ямаб, эшикларнинг қулфини созлашга тушди, мен бўлсам, сочларни тарашлаб, соқолларни олишга киришдим. Хуллас, ноақлий меҳнат йўқсилларимиз.

Мамлакатнинг хўжайини бўлмиш ишчилар синфига шўро ҳукуматининг ғамхўрлиги туфайли икковимиз ҳам шунақа маош олар эдикки, найранг ишлатмасак, фирибгарлик қилмасак, кунимизни кўролмай, рихлатга сафар қилиб қолардик. Шунинг учун Коля чет ишларни кўп қиларди, яъни план учун эмас, ўзи учун ишларди. Мен ҳам соч-соқол олишдан тушадиган пулнинг бир қисмини киссага урардим. Фақат битта фарқимиз бор эди — мен киссадаги пулнинг ҳаммасини уйга элтиб, хотиннинг қўлига берардим, Коля эса сирли славян феълига эга эмасми — топганининг ҳаммасини ичиб тугатарди.

Унинг мендан фарқ қиладиган яна баъзи сифатлари бўларди. Коля — КПСС аъзоси, у коммунистик партиянинг шонли сафларида. Аъзолик бадалини ундан омбир билан суғуриб олгандай тортиб олишарди, ҳар мажлисда жамоага қарши унсуф сифатида қораланарди, лекин партиядан ҳайдаб юбормасдилар. Негаки, партия аъзолари ўртасида ишчилар табақаси камайиб кетмасин дейишарди-да! Мен эсам — партиясизман. Урушда мени сочларимдан судраб партияга киргизмоқчи бўлишган — у пайтларда шунақаси расм бўлган эди: ҳар бир солдат билан офицер жангга кириш олдидан “агар ҳалок бўлсам, мени коммунист деб ҳисоблашингларни сўрайман” деган мазмунда ариза ёзарди. Мен қандай қилиб бунга чап бериб қолганман — ўзим ҳайронман. Кейинчалик эса ҳатто мен ўзим жуда хоҳлаб қолганимда ҳам партияга киришим амри маҳол эди — миллатим яҳудий эканлиги халақит берарди.

Бир-биримиздан фарқимиз шунда эди. Қолган ҳамма нарсада эса бир-биримизга жуда ўхшар эдик. Шунинг учун Коля Мухин мени деса жонини берипга тайёр эди. Мен ҳам, гарчи хотинимга маъқул бўлмаса-да, Коляни қўлимдан келганча яхши кўрардим.

Дўстим Коля Мухин ҳақида сизда тўла тасаввур ҳосил бўлмоғи учун мен бир воқеани гапириб берай — шунда унинг чиндан ҳам зўр йигит бўлганига, оғамиз — улуғ рус халқининг шону-шавкати ва ғурури эканига ўзингиз тан берасиз.

Яхшилаб отиб олган пайтларида, баъзан эса оч қоринга бош оғриғига Коля хотини Клаванинг қулоғи тагида шавла қайнатишни яхши кўрарди. Мабодо омади чопиб, шапалоғими, муштими мўлжалга аниқ тегса, унинг қовоқлари теварагини кўкартириб қўяверарди ҳам. Бу ишини у ҳаммадан биқиниб, ўз хонасига кириб олиб эмас, кўтчиликнинг кўз ўнгида — ҳамма овқат пиширадиган жойда қиларди. Кунлардан бирида қўшнилари ортиқ чидаёлмадилар — Клавага жуда ҳам раҳмлари келиб кетди — югуриб бориб, милицияни чақириб келишди. Милиционер ошхонада полда ялпайиб ётган Клавани кўриб, таҳдид билан Колянинг олдига келди. Қўшнилари ҳамма эшиклардан бошларини чиқариб, текин томоша иштиёқига тамшаниб туришарди: ҳа, балли, азамат! Ана энди оёғинг асфаласофилиндан келади-ган бўлди — бошинг турмадан чиқмайди.

Коля эса кўркиш у ёқда турсин, пинагини бузгани йўқ. Дарров жиддий тортиб қолди. Милиционерни қўлтиғидан олиб, газ плитасининг олдига олиб борди-да, қайнаб турган кастрюлканинг қопқоғини кўтарди.

— Ҳидла-чи! — деди. — Менга нима едираётганини кўриб қўй.

Милиционер ҳидлаб кўрди — кўнгли айниб ўқчиди.

— Бу иш учун, — деди у, — ўлдирса ҳам кам. Тўғри қиласан, ўртоқ.

Ана шунақа менинг энг яхши дўстим Коля Мухин. Шу инсон мени сионизм йўлига солиб юборди — кейин менинг ҳаётимда нималар рўй берган бўлса, ҳамма-сида унинг ҳам хизмати бор.

Колянинг ҳам транзисторли приёмниги бор эди. Албатта, японники эмас. Ўзимизники, шўровий. “Спидола”. Коля қўли гул йигит эмасми — приёмникка қисқа диапазондаги ўн олти ва ўн уч метрли тўлқинларни ўрнатиб олди. У хушёр пайтларида рус тилида бериладиган хорижий радиоэшиттиришларни тинглашни жуда яхши кўрарди. Мендан фарқ қилароқ, у приёмникнинг овозини баландлатиб эшитарди. Албатта, юпқа девор ортидаги қўшнилари ҳам ҳаммасини бемалол эшитишарди. Лекин ҳеч ким унинг устидан чақув қилгани йўқ. Биринчидан, билишар эдики, бу безорилик эмас, сиёсий жиноят, аксилинқилоб, бунинг учун Коляни Сибирга жўнатишлари ҳеч гап эмас. Шундоқ бўлса, албатта, аввалига Клавага анча енгил бўлади, лекин кейин хушнини йиғиб олганидан сўнг фурсат ўтган бўлади. Сиқилиб адои тамом бўлади. Аёл шўрликка ачинади, киши. Иккинчидан, ҳамма Колянинг мушти залварли эканини, ит феъли борлигини биларди ва унинг ўч олишидан кўрқарди.

Гуноҳдан узоқроқ бўлай деб транзисторимни сотиб юборгандан кейин ҳам хорижий радио тўлқинлар хонамни тарк этгани йўқ, балки захарли аксилшўровий тарғибот бор бўйи билан хонамда қуюндай жўш уришда давом этди. Бизнинг катта-кон коммунал квартирамизнинг деворлари ортида қўшниларининг гап-сўзлари босилиб, кроватларнинг ғижир-ғижери тиниши билан, йўлакда кумурсқалар тунги кўшиғини бошлаши ҳамон, совет станцияларининг тиш доктори бормашинасига ўхшаш юракларни зирқиратувчи зинғиллаши ва шовқин-сурони бошланарди. Демак, Коля Мухин “Спидола”сини ишга солипти, бўғувчи станцияларнинг ғовур-

ғувири орасидан ўзига керакли тўлқинни қидиряпти. Кейин “Би-Би-Си”нинг ма-ийн оҳангдор садолари янграйди. Сўнгра аёл кишининг тиниқ овози ўн иккита хонанинг қирқ кишилиқ аҳлига чин юракдан маълум қилади:

— Лондондан гапиряпмиз!

Ёш йигитнинг овози эшитилади:

— Сиз “Озодлик” радиостанциясининг эшиттиришларини тинглаяпсиз.

Ёхуд ҳеч қандай яхудийча оҳангсиз садо эшитилади:

— Қуддуси шарифдан гапиряпмиз. “Исроил овози” радиостанцияси...

Ҳеч қасққа қочиб қутулолмайсан. Сирасини айтганда, одамзодга қулоқ эшитиш учун берилган-ку. Шу боис хотиним икковимиз кўрпага ўралиб олган кўйи, ундан тумшугимизни чиқариб, юрагимизнинг гурс-гурс уришини тинглаймиз ва Коля Мухиннинг хонасидан келаётган Исроил дикторининг овозига қулоқ соламиз.

Коля кейинги пайтларда жаҳоннинг барча станцияларидан Исроилникини афзал кўрадиган бўлиб қолганди. Бунинг учун жиддий асослари бор эди. У ердан шўро яхудийларининг ҳаддан ташқари ошкора ёзилган юрак дардларининг тўла матнини ўқишарди. Бу мактублар яширин тарзда, цензурасиз Фарбга олиб ўтилган бўлиб, уларда яхудийларнинг СССРдан кетишларига ёрдам беришга қаратилган хитоблар бор эди. Ана ўшанда мен биринчи марта “тарихий ватан” деган иборани эшитдим ва ақлимда чамалаб кўриб, ҳақиқатан ҳам шундай деган тўхтама келдим. Ҳақиқатан ҳам, ҳамма яхудийлар, тўғрироғи, бизнинг олис авлод-аждоғларимиз Яқин Шарқдаги ўша жойлардан чиққан. Шуниси ҳам мутлақо тўғрики, биз икки минг йилдан бери бутун жаҳон бўйлаб дарбадар кезамиз ва бизни ҳеч қасрда яхши кўришмайди. Бунга бир нарса деб эътироз билдириш қийин эди. Эътироз қиладиган одамнинг ўзи йўқ эди. Хотиним икковимиз кўрпага ўралган кўйи эшитамиз-у, муҳокама қилмаймиз, фикр алмашмаймиз. Фақат бир-биримизга маънодор қараб кўя қоламиз, баъзи бир авж пардаларида дамимиз ичимизга тушиб кетади.

Бунақа мактубларнинг ҳар бир мисраси учун шўро тартибларига кўра уч йилдан ўн беш йилгача бериларди. Одамни ларзага соладиган энг ажойиб томони шунда эдики, ана шу хабарга қарамай, мактубларни ёзган одамлар номларини яшириш у ёқда турсин, исм-шарифларини тўла келтиришарди. Ҳатто уларни қамаш осон бўлсин учун адресларини ҳам очиқ ёзишарди.

Мен бунга ишона олмадим. Хотиним ҳам ишонмади. Гарчи икковимиз фикр алмашмаган бўлсак-да, ишоналмадик.

Гулдур-гупимизни Коля Мухин бузди. Бир куни биз у билан хиёбонда ўтган-кетган аёлларни кўз остига олиб ўтирардик. Албатта, агар бирор жойдан уч-тўртта танга ишлаб олиш имкониятлари йўқ бўлган кезларда биз Коля икковимиз, хотинларсиз шу тарзда дам олишни яхши кўрардик. Бундай чоғларда тўйиб эркакчасига гаплашиб, гилирмизни ёзардик.

Коля анави мактублар ҳақида биринчи бўлиб гап бошлади:

— Сенга айтадиган гапим шу, Аркадий! Мен бу гапларнинг биронтасига ишонмайман. Ҳаммаси ёлғон. Тарғибот! Ахир, ўзинг яхудийча ақлинг билан ўйлаб кўр: Совет Иттифоқида ўсиб-улғайган бўлса, қайси аҳмоқ бунақа бемаъни ишни қиладди? Яна адресини айтиб беради. Бемалол келаверинг, тўшақда ётган жойимда мени кўлга олақолинг деб-а? Исроилдагилар овсарми дейман-да? Бемаъни нарсаларни тўқиб, эфирга тўкиб-солишади. Бизни аҳмоқ деб ўйлашади, шекилли. Нима десак, ҳаммасига ишонишади дейишса керак. Йўқ, биродарлар. Биз ҳам пихини ёрганлардан. Аҳмоқона гапларга лаққа тушавермаймиз. Буни мен партия аъзоси сифатида сенга — партиясиз инсонга айтяпман. Тушундингми?

Шундай деб, ҳатто газабидан кулиб юборди.

— Кўркув ўрсининг қон-қонига сингиб кетган, Аркадий. Бир аср ҳам уриниб уни бундан халос этолмайсан. Бошлиқларнинг ижозатисиз бир қадам ҳам кўя олмаймиз. Буни бутунлай унутиб юборганмиз. Яхудийларни-ку, кўяверасан. Сизлар, умуман, тумшукларингни чиқаришга кўрқасизлар.

Кани, сенинг мендан нима фарқинг бор? Бурнинг узунроғ-у, мендан камроқ ичасан. Шу, холосми? Бошқа ҳамма жиҳатдан бир тоифаданмиз — шўровий. Бизни қанча кўп тепишса, тепган этикни шунча ҳузурланиб ялаймиз. Йўқ, мен бу мактуб-у хитобларга ишонмайман. Буларнинг бари овсарларга аталган. Улар айтган истаган адресни бориб текшириб кўр, ёлғон очилади-қолади. Мени айтди деявер — фамилиялар ҳам ўйлаб топилган, бунақа адреслар ҳам йўқ.

Мен унинг гапларини тўла маъқулладим. Икковимиз туриб, ичгани йўл олдик. Мен ўзимга пиво олдим. Коля пивога қўшиб юз эллик грамм оқидан ҳам олди. Москва арағидан. Коля уларни аралаштириб, кам-кам хўплаб-хўплаб ичди. Қайноқ чойдай. Газаксиз.

Коляга бу чикора! Бир куни у ҳамма маошини ичиб қўйипти. Кейин Клавага қасам ичиб, ҳатто байрамда ҳам ичмасликка сўз берди. Клава кетидан изма-из юриб, ундан кўзини олмади. Қўшнилари ҳам пойлаб юришди. Лекин Коля, барибир, уларга панд берди.

Кечқурун умумий ошхонамизга кирдим. Қарасам, Коля қафасга тушган қуёндай мулойимгина, ювошгина ўтириб, тарелкада овқат ичиб ўтирипти. Клава хурсанд, плитанинг теварагида гирдиқапалак. Ҳатто ниманидир минғирлаб хиргойи қил-япти.

Коля бўлса, тарелкага нон тўғраб, паққос туширяпти. Қўшнилари ошхонага кириб-чиқиб туришипти. Коляга далда бериб, бош ирғаб қўйишади. Лафзи бор йигит-да!

Мен Коляга яқинроқ бордим. Борш деган нарсанинг хиди ҳам йўқ. Спиртнинг хиди келяпти. Коля менга муғомбирлик билан кўз қисиб қўйди. Кўзларига қарасам, аллақачон тайёр бўлиб қолипти. Шу жойга келганида, Клава ҳам билиб қолди.

Коля ҳаммани лақиллатипти. Киши билмай тарелкага ароқни қўйипти-ю, унга нон тўғраб, қошиқда шўрвадай ичаверибди. Кескирмайди ҳам, нафасини ростламайди ҳам. Худди товуқ шўрвадай бемалол ичиб ўтирипти. Тасаввур қиласизми — бунақа ичмоқ учун қанақа томоқ керак-а?!

Коля душман тарғиботига ўжарлик билан ишонмасликда давом этар ва худди шу ўжарлик билан газеталарда ёзишадигандек, оғули ва ёлғончи “Исроил овози”ни эшитишда давом этарди.

Ниҳоят, унинг тоқати тоқ бўлди.

— Менга қара, Аркадий, — деб шивирлади у менга бир куни икковимиз холи бир хиёбонда сайр қилиб юрар эканмиз. — Бир иш қилмаймизми? Мен кеча бир мактубни эшитдим. Шунақа даҳшатки, қўяверасан. Қўл қўйганларнинг ҳаммаси москваликлар. Мен атайин бир адресни эслаб қолдим. Шу ўртада, Биринчи Мешчанскаяда. Бенцион Самойлович Патлах деган экан. Кел, бориб кўрайлик. Шу азаматга бир меҳмон бўлайлик. А? Нима йўқотамиз? Қайтага бу адресда Бенцион Патлах деган одам йўқ эканига узил-кесил ишонч ҳосил қиламиз. Биринчи Мешчанск кўчасида бунақа рақамли уйнинг ўзи бўлмаган. Квартирани-ку ҳеч ким эшитган эмас. Борми-йўқми деб ҳадеб фол боқаверамизми?! Борайлик — мен бу радиони иккинчи қулогимга яқин келтирмайман.

Бордик. Чиндан ҳам яқин экан. “Ҳов” десанг эшитилади. Рост-да! Бекордан-бекорга хуноб бўлишнинг нима ҳожати бор? Бир ҳамла билан ҳамма шубҳалардан кутиламиз.

Биринчи Мешчанскийдан боряпмиз. Шунчаки, номигагина уйларнинг рақамига қараймиз. Юз фоизга ишончимиз комилки, бу кўчада унақа рақамли уй йўқ. Бирдан қарасак... Мана ўша рақам! Уч қаватли уй экан. Квартира ҳам бор экан. Биринчи қаватда. Эшигига тахтача қоқиб қўйипти: Б.С. Патлах.

Қочиб қолишимизга сал қолди. Коля тўхтатиб қолди-да...

— Шошма, Аркаша. Патлах Бенцион Самойлович деганлари қанақа одам эканини кўрмоғим шарт. Албатта. Орамизда шунақа довюрак довдирлар яшашига сира ишона олмайман. Биласанми, миям бўтқага ўхшаб аралаш-қуралаш бўлиб кетди-ёв. Уни кўрмасам — ичиб ўлиб қолишим мумкин. Агар борди-ю, бу гапларнинг ҳаммаси ҳақиқат бўлиб чиқса, бунинг учун ҳам ичмоқ керак. Сенинг халқинг учун, Аркаша. Довюрак халқинг учун. Ҳам улуғ халқинг учун.

Эшик олдида бир оз депсиниб туриб, нафасимизни ростлаб олдик-да, кўнғироқ тугмасини босдик. Худди кўнғироғимизни кутиб тургандек, эшикни дарров очишди. Остонада сочлари оппоқ кампир турарди. Бурнини кўрган одамда унинг қайси миллатга мансублиги масаласида зиғирдек ҳам шубҳа қолмасди.

— Бентя, — деди у зайф овозда. — Сенга келишипти.

Ичкаридан қадам товушлари эшитилди, аммо кампир Бентяни кутиб ўтирмай, курка товуқ итга ҳурпайгандай бизга ўшқирди.

— Олинглар! Эзинглар! Тирноғини тагига игна тикинглар! Ҳаммани бўғиб ўлди-ролмайсиз. Бизнинг сон-саногимиз йўқ.

Кампир Колянинг пучуқ бурунли башарасига қараб, бу сўзларни овозини кўтармай, босиқ оҳангда айтарди. Колянинг орқасида турганим учун кампир мени пайқамади ҳам.

— Тинчлан, ойи, — деди уни орқасидан келиб қучган озгин яхудий. У анча ёш кўринар, лекин Ленинга ўхшаган кал эди. — Хуноб бўлаверма. Буни кўриб улар хурсанд бўлишмасин.

У ҳам онаси каби уни қамоққа олиб кетиш учун келганимизга сира шубҳаланмасди. У мутлақо қўрқаётгани йўқ. Фақат бир оз ранги оқарди, холос.

— Ойи, ички кийимларим солинган халтани бер. Мен ҳаммасини тайёрлаб кўйганман, — деди у ва онасининг пешонасидан ўпди.

Биз Коля икковимиз нақд полга ёпишиб қолдик. Чунки биз чинлигига сира ишонгимиз келмаган манзарани кўрган эдик. Биз қахрамонни кўриб тургандик. Тирик қахрамонни, ўйлаб тўқилган эмас. Шўро ҳукуматидан қўрқмайдиган шўро одами! Тагинам турган жойимизда юрагимиз ёрилмади!

Биринчи бўлиб Коля Мухиннинг ҳуши жойига келди.

— Патлах! Вой занғар-ей! — деди у тўлқинланиб. Шундай деб Ленинга ўхшаган кал Патлахни бесўнақай қўллари билан кучоқлаб олди. — Қани, бир ўпай-чи сени. Вой Бенцион Самойлович-ей! Вой, жухуд башарангдан ўргилай сенинг! Бутун ичимни ағдар-гўнтар қилиб юбординг-ку! Бугундан бошлаб, янгича яшай бошлаганим бўлсин.

— Ўзи ким бўласизлар сизлар? — деди уй эгаси ҳанг-манг бўлиб.

— Аркаша! — деди менга Мухин гап нимадалигини фаҳмлаб. У ҳали ҳам Патлахни кучоғидан кўйиб юборгани йўқ эди. — У бизни хит деб ўйлапти. Вой, овсар-ей! Тушир иштонингни, Аркаша. Биз яхудий эканимизни кўрсатиб қўй.

Тил топишиб кетдик. Патлахнинг онаси кейин бизни мурабболик чой билан сийлади, хўжайин эса ўзи ишлаган расмларни кўрсатди. У рассом экан. Тан олинмаган экан. СССРда уларни шаклбозлар деб аташади. Яна уларни абстракционист дейишади.

Ростини айтадиган бўлсам, мен бу гапларни тушунмайман. Расм деган нарсада ҳамма нарса аниқ, тушунарли бўлса. От — от бўлса. Трактор аэроплан бўлмаса. Шунақаларини ёқтираман. Мана бунақа алмойи-алжойи нарсалар, менимча, калтафаҳмларга мўлжалланган.

Колянинг диди меникидан кўп ҳам фарқ қилмайди. Биз уй эгасининг кўнгли учун мойбўёқ билан чизилган бир нечта расмни кўздан кечирдик. Ҳаммаси дўлма балиққа ўхшайди. Тириг-у, лекин ичига бир нарсалар тикқилган, сув ичида думини ликонглатиб сузиб боради. Думи ҳам дум эмас, бир боғ кашнич. Кейин балиқнинг устихони. Гўшти кемирилган суяк.

— Яхудий оҳанглари, — деб сиполик билан изоҳ берди рассом.

Буларнинг ҳаммасини беғалва томоша қилдик. Кейин анча вақтгача рассомнинг гапларини тинглаб ўтирдик. У бамисоли булбулигўё бўлиб, хаёлида орзу қилган юртини таърифлади. Шунақа манзараларни чиздики, баайни илмий фантастика дейсиз. Биз Коля билан ёш болалардек оғзимиз очилиб қолди.

Рассом эса борган сари жазавага тушиб борарди. Кўзлари чақнайди. Лаблари кўпикланган. Ҳақиқий сионист. Оташин курашчи.

Кўчага чиққанимизда қоронғи бўлиб қолган эди. Бошимиз гувиллайди, юрагимиз ўйнайди. Шу оқшом сионизмнинг ширин оғуси бутун вужудимни чулғаб олди. Менгина эмас, Коля ҳам шу аҳволга тушди.

Бу воқеани ювиш учун йўлни майхонага бурдик. Ювганда ҳам шунақа ювибмизки, кейин уйимизни зўрга топиб борибмиз. Шу пайтга қадар Колянинг мени ҳисобламаганда яхудийларга унча ҳуши йўқ эди. Аммо шу воқеадан кейин ҳурмати жуда ошиб кетди.

Томошанинг каттаси бизнинг квартирада ҳамма овқат қиладиган жойда бўлди. Мени йиқилиб тушмасин деб Коля деворга суяб қўйди, ўзи хонама-хона юриб, кўшниларни чақирди. Одамлар аллақачон ухлашга киришган — ҳаммаси ишлайдиган одамлар-да. Коля уларни ётган жойидан тургазиб чиқди.

Биринчи бўлиб ўзининг хотинини — сочлари тўзиб кетган, ич кўйлақдаги Клавани етаклаб келди. Менинг оёқларим томон уни эгилтириб, пўписа қилди:

— Тиз чўк, аблаҳ!

Клава нима қилишини билмай ҳайрон.

— Унинг олдида тиз чўк деяпман! Қадам изларини ўп!

Иккинчиси фаррош аёл Сўкилдеева эди.

— Тиз чўк, татарвачча! — деб буюрди Коля. — Донишманд халқнинг ҳурматини бажо келтир.

Нафақахўр Бабченкони оёқларим остига шунақа улоқтирдик, шўрликнинг су-яклари қисирлаб кетди.

— Бегуноҳ мишлатнинг қонини тўкканинг учун тавба қил, хохол! Отахон Махно учун! Петлюра учун! Эгил, қанжиқ! Бўғиб ташлайман!

Кейин бирга яшайдиган ўрисларга навбат келди. Уларга Коля бараварига “Яҳудий халқини шон-шарафлар!” деб қичқиришни буюрди.

— Бир, икки, уч! — деб буйруқ берди Коля. — Бошла!

Шундоқ деди-ю, дами ичига тушиб кетди. Кайфи тарқаб кетди, мияси равшан тортди.

— Бўпти, — деди у бўшашиб. — Бас қилинлар. Қани, жўналаринг ин-инингга. Ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолсин.

Яна сиз “бу қандоқ бошланган эди?” деб сўрайсиз-а! Шундоқ бошланувди. Тўхташга ҳол қолмаган эди.

Кейин мен рассомнинг олдига бориб турадиган бўлиб қолдим. Унинг гапларини эшитгим келарди. Баъзида Коля билан бирга борар эдик. Хўб мириқиб эшитардик — эшитиб тўймас эдик. Кейин у виза олиб, кетиб қолди. Қаёққа деб ўйлайсиз? Исроилгами? Жиндай адашдингиз, азизим! У Венадан нарига ўтмади. Австрияда қолиб кетди. Ошиғи олчи, дейишади. Унинг долмали балиғи немислар ўртасида талап эмиш. Немислар узрини шунақа билдирар эмишми-ей?

“Ие, буни қаранг-а! — дейишингиз мумкин. Шундай оташин яҳудийпараст-а! Бошқаларни даъват қилиб, ўзи бир чеккага ғойиб бўлдимиз? Иссиқ жойни топиб олиб, қолиб кетдимиз?” Агар сиз мени ҳозир ўша рассомни хоин ва виждонсиз одам сифатида сўкиб, қоралай бошлайди деб ўйласангиз, қаттиқ хато қиласиз. Мен бошимдан ўтган шунча кўргуликлардан кейин ана шу Бенцион Самойлович Патлахни жуда қаттиқ ҳурмат қила бошладим. Тушундимки, у ичимиздаги энг доно одам бўлган экан. Бизнинг ҳаммамизни бир тараф қилганда ҳам унинг маңтиғи ўткирроқ экан. У чиндан ҳам Исроилни жон-дилидан яхши кўрарди ва у ердан рус тилида берилган радиоэшиттиришларнинг ҳаммасини эртадан-кечгача битта қўймай эшитарди. У баайни будильник соатнинг ўзи бўлиб қолганди. Сухбатлашиб ўтирарди-да, сухбат қизиб авжига чиққанда бирдан индамай қолар, кейин соатига қараб, радионинг қулоғини бурарди. Унинг мияси “Исроил овози”га созланиб қолганди. Адашса, бир секундга адашарди, холос. У радионинг қулоғини бураши биланок, ҳеч қандай танаффуссиз Қуддуси шарифнинг овози янграрди.

Бир кун мени уикида меҳмонда ўтиргандим — шунда унинг ҳафсаласи пир бўлганини кўриб эдим. Меҳмонда ўтирганлар анча-мунча эди. Албаттаки, ҳаммаси яҳудийлар. Ола-говур, тўс-тўполон.

— Жим! — деб овозини кўтарди у. — Қуддуси шарифни эшитамиз.

Ҳамма жим бўлди. У транзисторининг қулоғини буради. Аммо у ҳам жим-жит эди. Фақат энгилгина шитир-шитир эшитиларди. Рассом соатига қараб, дудмалланиб сўради:

— Наҳотки менинг соатим нотўғри бўлса?

Йўқ, унинг соати тўғри эди. Бошқа соатлар билан солиштириб кўришди. Вақт-ни аниқ кўрсатмоқда.

Аммо Исроил тўлқинида шитир-шитир давом этмоқда.

Рассом мурватни айлангириб, “Би-Би-Си”ни тутди — у ерда Лондоннинг садолари бор бўйича жарангламоқда. Рассом “Америка овози”га ўтди — у ерда садолар заифлашиб, диктор гапини бошлаб юборганди.

Рассомнинг авзойи бузилди, ранги ўчди, яна Қуддуси шарифга қайтди. Ҳамон жимлик.

Шу аҳвол икки ярим минут давом этди. Соатга қараб турибмиз. Кейин Исроил садолари эшитилди. Улардан сўнг аёл киши ҳар доимдагидек эълон қилди:

— Қуддуси шарифдан гапираимиз! “Исроил овози” радиостанцияси!

Аммо кечикилгани учун бир оғиз узр айтилмади.

Рассом радиони ўчирди, Ленинникига ўхшаган кал бошини қуйи солди-да, бир қанча вақт шу алфозда ўтириб қолдик. Ниҳоят, биз кетиш тараддудига тушиб, гимирлашиб қолдик.

Рассом бошини кўтариб бизга қаради. Аммо бу нигоҳ уники эмас эди. Кўзларидаги ўт сўништи.

— Тамом, — деди у. — Хорижга эшиттирувчи давлат радиостанциясики, — майли техник сабаблар билан бўлсин, — эшиттиришни икки ярим мўнута кечиктириб бошлаши мумкин экан ва бунинг учун узр сўрамас экан, бунақа мамлакат мамлакат эмас, бозордан багтар. Бунақа мамлакат боришга арзимайди.

Шунақа деб бормади.

У Москвадаги энг ўтқир нигоҳли яҳудий эди. У келажакни олдиндан кўриш иқтидорига эга эди. Бекорга Ленинникига ўхшаган кали бор эди, дейсизми?

Атлантик океани устида.

Баландлик — 30600 фут.

Коля Мухин, албатта, менда соч олдирарди. Албатта, ўзингиздан қолар гап йўқ, текинга. Шундай қадрдон ошнамдан лоақал бир тийин олганимдан кўра қўлим акашак бўлиб қолишини афзал билардим. Мабодо сиз мени шунақа иш қилишга қодир деб ҳисобласангиз, бунинг боиси, албатта, мени мутлақо билмаганингизда.

Унинг текинга соч олдиргани — нима десак бўларкин? — ҳали ҳолва. Сочини менинг хонамда олишимга Коля тиш-тирноғи билан қарши эди. Чунки шундоқ қилсак, Колянинг сочларини унинг хотини эмас, менинг хотиним супуриб олади. Буни эса Коля ўзи учун ҳақорат деб биларди. Бу унинг пролетарча гурурига қаттиқ тегар эмиш.

Коля сочини олдиргани менинг сартарошхонамга келарди. Бизнинг ишхона эса, — мен сизга айтсам, сира ҳам Коля Мухинга ўхшаган одамларга аталган эмас. Яъни водопроводчи-чилангарларга. Мен Москвадаги энг ҳашаматли меҳмонхоналардан бирида ишлайман. Ҳамма ёқ мрамор, бронза. Оғирлиги бир тонна келадиган биллур қандиллар. Сартарошхонамиз жойлашган холлдаги гранит устунлар орасида катта одамнинг адашиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Меҳмонхона эмас, черков, ибодатхона. Нимасини гапирдим — люкс-да! Ўзингиздан қолар гап йўқ, бунақа жаннатда атоқли ажнабийлар, совет генераллари, дунёнинг ҳар тарафидан келган дипломатлар истиқомат қилади. Аҳён-аҳёнда Кавказдан келган одамлар ҳам учраб қолади. Улар пулни ўнгу сўлига қарамай совуради, бизнинг меҳмонхонада истаган вақтда истаган хонани олишлари мумкин, чунки пулини кассага эмас, маъмурияга тўлайди. Акс ҳолда, уларни остонага яқин йўлатишмасди. Пулинг бўлмаса, думингга ғалбир боғлаб нима қиласан! Наҳотки? — дейсизми. Совет паспорти билан-а? Бунинг устига, синалмаган олдий одам бўлса! Ҳа, шунақа, унинг кўриниши оддий, холос. Аслини суриштирсангиз, олтин одам. Бунақа кавказ одами мўмайгина пул узатади, вассалом, ажнабий одамни тўғри келган бирор жойга ўтказишади, Останкиногами, бошқасигами? Унга, кавказ одамига эса оқ рояли билан ярим люкс хонани беришади.

У роял чалмайди. У бошқа шуҳратга эга. У Кавказдан Москвага лавра барглари келтириб туради. Тушунарлими? Миллионлаб даромад кўради. Унинг бир кунда топганини мен беш йилда тополмайман. Святослав Рихтер билан Давид Ойстрах ҳам тополмайди.

Бизнинг мижозимиз ана шунақа. Мен кавказликларни айтаётганим йўқ — улар бир фоизгина холос. Мен хорижлик туристларни, генераллар ва дипломатларни айтганиман. Улар менинг ўриндигим бўшашини кутиб навбатда ўтиришар экан, бу ерда энг олий даражада бирон халқаро конгресс бўляпти деб ўйлаш мумкин. Фраклар, орденлар, аксельбантлар. Аёллар ақл бовар қилмайдиган мўйналарда, ҳамма ёғи бриллиант. Теварак-атроф биллур қандиллардан чароғон, мрамор деворлар кўзни олиб товланади, оёғингиз юмшоқ гиламларга ботиб кетади. Уларнинг бари унвону мансабларига қарамай, мен ўриндиққа таклиф қилгунча кутиб ўтиришади. Французларга сивилулли, америкаликларга плиз, ўзимизникиларга марҳамат қилсинлар, ўртоқ генерал, деб муомала қиламан.

Ёлғиз Коля Мухингина навбатни тан олмайди. У бутун усти-боши қорамой, занг юқи ҳолида, йиртиқ пахталикда, ҳар хил темир-терсак, асбоб-ускуналар со-

линг брезент халтаси билан кириб келади, фракли ва мундири мижозлар орасидан ўтиб, шалош этиб бир ўриндиққа ўтириб олади-да, худди ўрмонда юргандек баланд овоз билан:

— Кети ким, мен сиздан кейинман! — деб қўйганига ўласизми?

Бу гапни шунчаки, номига айтади. Аммо менинг ўриндигим бўшаши ҳамано у мен томон ташланади, йўлита ким тўғаноқ бўлса, тирсаги билан туртиб, четга суриб қўяди.

Коля бизнинг мижозларни ўлгудай хижолатга солади-да. Яна бу ишни хузурланиб қилади. Нечук энди ишчи-деҳқон давлатида ишчи одамни навбатсиз ўтказиб юборишмас эканлар?! Ҳокимият кимники? Ишчаники! Ҳамма иззат-икром кимга аталган? Ишчига! Шундоқ бўлгандан кейин сурилини-да, гегемонга, яъни пролетариатга йўл беринг.

Коля Мухин гўл ва анойи кўрингани билан муғомбирликда юзта арманни ёнига яхудийни ҳам қўшиб йўлда қолдиради. У бор ҳақиқатни билади, лекин ўзини ҳеч нарса билмаганга солиб юради. Ишчилар ҳокимияти деб ўзинглар айюҳаннос соласизлар-ку! Шундоқ бўлгандан кейин, ўзинглар пиширган ошни ўзинглар ичингларда! Сизлар мени, яъни пролетар одамни мамлакатнинг эгаси дейсизлар. Мана, ўша эгасини кўриб қўйинглар. Шунақа деб хумордан чиқади.

Мен ичимда бўлса ҳамки, унинг қилмишидан хурсанд бўламан, боплаб уларнинг таъзирини берди деб ўйлайман, аммо айна чоқда унинг кирдикорлари учун менинг думимни туғиб юборишмаса деб хавотир оламан. Коля — ўрис, КПСС аъзоси. Хушёрхона билан кутилади-кетади. Унинг афзалликлари менда йўқ. Патгамни қўлимга тутқизишади — тамом-вассалом, кунимни кўравераман.

Хорижда жуда кўп одам ўрис ҳақида фикр юритишни яхши кўради. Китоблар ёзишади, телевизорларда узундан-узоқ баҳслашади, бунинг учун маош олишади. Ўрис — сирли жумбоқ, унинг қанақалигини билиб бўлмайди, славян қалбининг хуфия жойлари кўп дейишади. Ҳали шонмай туринглар, биродарлар, ўрис халқи уйғонсин, ўзининг гапини ўшанда айтади бу халқ!

Буларнинг ҳаммасини кўриб кулгим қистайди. Ё булар қип-қизил аҳмоқ дейман, ё бир бурда нонсиз қолмаслик учун ўзини шу кўйга солиб юради. Мен бу тўғридаги олимона китобларни ўқиган эмасман ва ўқимайман ҳам. Мен Коля Мухин билан бир квартирада ўн беш йил яшадим. У билан бирга ичган ароқларимни ҳисобласа, билмадим, неча челақ бўларкин. Шунинг учун ҳамма китобларни улоқтирингу менга қулоқ солинг. Мен сизга бир мижозимнинг тили билан айтсам, отлик одамнинг сувратини чизиб бераман. У рус халқининг типик вакили бўлади. У ёғига ўзингиз хулоса чиқариб олаверасиз.

Гапни шўро ҳокимиятидан бошлайлик. Рус халқи ниҳоят масаланинг тагига етди, энди у шўро ҳукуматининг онасини Учқўрғондан кўрсатиб қўяди.

Коля Мухин шўро ҳукуматига қўл кўтармайди. Бунинг орзу ҳам қилакўрманг. Унинг нархи бозор куни қанча бўлишини Коля яхши билади. Очигини айтганда, Коля уни жуда ёмон кўради ва ичиб олган пайтларида чангитиб сўкиб қолади. Лекин шуларнинг ҳаммасига қарамай, ўрни келиб қолганда, шўро ҳукуматини худди ўзиникидай пеш қилади ва ҳатто мен ишчи одамман, яъни мамлакатнинг эгасиман деб гердайиб ҳам қўяди.

У юз йилдан бери алоҳида квартира кутиб навбатда туради, лекин уни бошқалар илиб кетаверади. Ё зари билан, ё зўри билан. У бўлса “ишчидан, хотиним ҳам ишчи” деганича қолаверади. Эру хотин ўзларининг маҳрига тушган йигирма квадрат метрда қариб-чуриб умр ўтказишга маҳкум. Шу сабабли хорижийлар учун ёки мамлакатнинг ҳақиқий хўжайинлари бўлмиш шўро амалдорлари учун қурилган ҳашаматли қасрга кириб қолса, уларга ўзининг овсар эмаслигини кўрсатиб қўйиш учун майнавозчилик қилишга тушади.

Аммо қани, биронта ажнабий унинг хузурида унга тушунарли тилда шўро ҳукумати тўғрисида бирон оғиз ёмон гап гапириб кўрсин-чи! Коля шу ернинг ўзида унинг тумшугига туширади. Ҳатто эриниб ўтирмай, тегишли жойга олиб бориб тошпиради.

Коля Мухин учун, унга тенгдош ўрислар авлоди учун шўро ҳокимияти билан Россия битга тушунча. Майли, у фалон, у пистон, ёлгоннинг уяси, қонга ботган, уч қарра мальун, лекин нима бўлганда ҳам, ўзимизники. Шундоқ бўлгач, бизнинг шўровий турмушимизга тумшук суқиб юрманг — бунинг сизга дахли йўқ.

Коля виждонли одам. Бировдан қарз олса, албатта, айтган вақтида қайтариб беради. Ҳатто ғирт маст пайтида олган бўлса ҳам, зинҳор эсидан чиқармайди. Ёнида ортиқча пули бўлса, жиндай шама қилсанг бас, икки кўллаб тутади. Улфатлари билан ичишиб қолса, албатта, биринчи бўлиб пулини тўлашга ҳаракат қилади.

Шундоқ бўлса ҳам, Коля учига чиққан ўғри. Ишда нимаики кўлига тушиб қолса — болт бўлса болт, гайка бўлса гайка, кран, муфта, бутун боши қувур — ҳаммасини ўмариб кетади ва олиб бориб уч баравар пулга сотади ёки хусусий буюртмачининг уйига ўрнатиб бериб, ҳақини чўнтагига уради. Аммо магазинда сотувчи қолбасаданми ё бошқа бирор нарсадан унинг юз грамм ҳақини уриб қолсин-чи — кўрадиганини кўради. Коля жанжал кўтариб, ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб юборади: ўғрилар, муттаҳамлар, шўро ҳокимиятини майдалаб ўғирлаб битирдиларинг-ку! Чин юракдан қичқиради, шикоят дафтарини талаб қилади, қўйиб берса, айрим одамлар шўро кишиси деган юксак номга доғ тушираётгани учун уялганидан йиғлаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас.

Коля билан дил-дилдан гаплашиб кўрсанг, ҳамма гапга тушунади. Ҳатто керагидан ортиқ тушунади. Мамлакатда аҳвол чатоқлигини, тилда бир хил-у, амалда бутунлай бошқалигини, эркинлик деганининг ҳиди ҳам йўқлигини, ҳолбуки, бутун дунёга жар солиб, энг демократи ўзимиз, энг тараққийпарвари биз, энг илғори биз деб мақтанишимизни ҳам билади. Коля буларнинг устидан қулиб юради: вой муттаҳамлар-ей, вой ёлғончилар-ей, бир эмас-бир кун ўзларингнинг ёлғонларингдан тойиб йиқилиб, бўйнинглар узилади-ку! Лекин газабланмай, ҳатто буларнинг бари қанчалик абжирлик билан амалга оширилаётганига жиндай қўйил қолиб қулади. Бизнинг муттаҳамларимиз шунақа устаси фаранг, азаматлар. Лекин бирор бошқа одамни эмас, шахсан Коля Мухиннинг ўзини алдашаётганини инobatга олмайди, энсаси қотиб, қўл силтаб қўя қолади.

Коля — адолат тарафдори. Газетада Юнонистонда террор деган гапни ўқиб қолса, газаби кўзгайди, кўзи қонга тўлади, грек халқига раҳми келади. Ёки радиодан Америкада негрларга зулм қилишаётганини эшитиб қолса, ранги бўзаради, муштлари қисилади, ҳозирнинг ўзида занжи қардошларини озод қилиш учун жангга ташланишга тайёр бўлади.

Бироқ, мана — ўзимизникилар, яъни шўровийлар 1968 йилда анави маҳмадона Дубчек, одамбашара социализм қуриш ҳаракатига тушиб қолганда Чехословакияни бир ҳамла билан таъзирини бериб қўйишганди. Прагага минглаб танклар бостириб кирди. Дубчекнинг кетига тепишди. Чехларни тиз чўктиришди.

Эсимда бор — Москвада сал тузукроқ одамки бор, ҳаммаси уятдан бош кўтаролмай қолди. Мен эсам Коля Мухиндан фикрини сўрадим — бизникилар тўғри қилишдими, йўқми? Нима жавоб берди денг? Бу ярамас чехларнинг таъзирини худди шундай қилиб бериш керак эди. Ишгаҳаларини қара-я! Эркинликни хоҳлаб қолишипти. Ҳа, нима, — деб сўрадим сиполик билан, — сен озодликка қаршимисан? Йўқ деб бошини сарак-сарак қилди. Бўлмаса нега чехларни бўралаб сўқяпсан? Мен бу аблаҳларни шунинг учун ёмон кўраманки, бизга қарши тишларини ғижирлатиб қолишди. Буларга эркинлик зарур бўлиб қолибди-я! Биз-чи? Биз, нима, ўгаймизми? Эркинлик бўлса, ҳаммага бўлсин. Тупундингми? Бўлмайдиган бўлса, ўша шалтоғингда ўтиравер, сайраб нима қиласан? Уларнинг таъзирини бериб, жуда тўғри қилишди — бошқаларга ибрат бўладиган бўлди.

Зиёлиларга Колянинг тоқати йўқ. Ўзи менга ўхшаб ўқимай қолган, дипломли одамни кўрса жини қўзиб кетаверади. Айниқса, унинг башарасидан дилозорлиги кўриниб турмаса, башараси унинг боадаб, яхши тарбия кўрганини намоён этиб турса, бу Коля учун буқага қизил мато кўрсатиб, жиғига теккан билан баробар. У зиёлиларнинг қўли қавармагани учун ёмон кўради, уларнинг юзи кўп ичиб униқмаганига, пиёнистаники каби бўғриқиб, шишиб турмаганига чидаёлмайди.

Коля унақа тентак, фаросатсиз йигит эмас, Россиянинг бошига тушган ҳамма кулфатларга зиёлилар сабабчи эканини билади. Яна биладики, бу текинхўрлар унинг ҳисобига яшашади, бу ҳам етмагандай, Россияни хорижга сотиб ейиш пайида юришади. Ҳукумат аъзоларини ва партия ашпаратини ҳам ёмон кўради, уларда жисмоний меҳнат белгилари аён кўриниб турмагани учун ҳаммасини зиёлилар қаторига қўяди. Шунинг учун мен Америкада ёхуд Исроилда “ҳа энди, кўпи кетиб, ози қолди, ҳадемай рус халқи ўзининг феъли-атворини намоён этади-ю, коммунизмдан

халос бўлади” деган гапни эшитганимда жоним ҳалқумимга келар ва худди ёнғиндагидек бақиргим келарди:

— Аҳмоқлар! Бефаросатлар! Ҳеч балога ақллариңг етмайди. Ўрис халқи феълү атвориңи намоён қилишидан худо асрасин. Агар шунақа бўладиган бўлса, чиндан ҳам ҳеч ким омон қолмайди. Бутун курраи заминда.

Мабодо Россияда тузум қуласа-ю, мамлакат лоақал бир ҳафта ҳокимиятсиз қолса, шунақа қонли қирғин бошланиб кетиши мумкинки, бунақасини ҳали тарих кўрмаган бўлади. Фуқаролар уруши йилларида ўрис мужиги ҳали худога ишонарди. ўшанда бир дунё бегуноҳ қон тўкилган эди. Ҳозир-чи? Ҳамма даҳрий бўлиб кетганда, бирон нарсани муқаддас деб билмай қўйганида? Ҳозирги техника билан жангга кирса? Коля Мухин гайка бурайдиган темирни олиб майдонга тушади-ю, бош чанокларини мажақлашга киришади. Бошқа бирон тентакроқ Коля бўлса, атом ракеталарига етиб боради-да, кайф билан ҳамма тугмачаларни барабар босади. Ана томоша-ю, ана машмаша. Йўқ, қўйинг, худо кўрсатмасин. Коля Мухинни баррикадаларга даъват этманг, йўқ гаплар билан унинг бошини қотирманг. Ундан кўра ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверсин.

Очигини айтганда, мен Коляни яхши кўраман. Унинг қалби очиқ; лекин қалби очиқ экан деб, ҳадеб уни оёқ ости қилиш керак эмас. Ахир, Коля боладай гап. Агар бирор одамнинг довораклигини кўрса, шаддодлик билан қилинган ишга гувоҳ бўлса, тўлиб кетиб, йиғлаб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Яҳудийларнинг Исроилга кетиши билан боғлиқ ишлар бошланганда, хорижларга мактублар ёзила бошлаганда, Бирлашган Миллатлар|Бош Ассамблеясига мурожаат қилинганда шундай бўлганди. Мурожаатда яҳудийларни қўллаб-қувватлаш сўралган эди. Кимга қарши денг? Совет ҳукуматига қарши. Қолбуки, совет ҳукумати на фақат бу Ассамблеясини, балки ундан каттасини ҳам икки пулга олмас эди. Коля эсини йўқотиб қўйди ва унинг кўнглида ҳамма яҳудийларга нисбатан беистисно эҳтиром пайдо бўлди. Энди яҳудийлар унинг назарида энг илғор одамлар эди, ҳар бир яҳудийни у қахрамон деб била бошлаганди.

Бир куни кечаси меникига кириб қолди — бутун вужудидан ароқ ҳиди буруқсиди.

— Аркадий, яқинда бир яҳудийнинг уйида кранини тузатган эдим. Хўп зўр одам экан-да! Ҳойнаҳой, Исроилга қараб жуфтакни ростламоқчи кўринасан, — дедим. У бўлса менга қараб: йўқол кўзимдан, ивogar! — деб бақирса бўладими? Мени уйдан қувиб солди, қилган ишимга пул ҳам бермади. Вой занғар-ей! Мен ғижиллашиб ўтирмадим, индамай ғойиб бўла қолдим. Ахир, бефаросат эмасман-ку! Тўғри қилади ўша одам. Оғзига маҳкам экан!

Кейин Ленинградда суд жараёни бошланди. Яҳудийларни суд қилишди. Улар бир самолётни эгаллаб олиб, Исроилга учиб кетмоқчи бўлишган экан. Икки кишини ўлим жазосига ҳукм қилишди. Коля Мухин радиоприёмникка елимдай ёпишиб қолди, Лондонданми, Мюнхенданми ҳар бир сўзни қулоқдан қочирмаслик пайида бўлди. Ҳақиқатда нималар содир бўлаётганини билмоқчи эди.

— Демак, ҳали шунақа одамлар бор экан, Россиядан бутунлай умидни узмаса ҳам бўларкан, — деб хулоса чиқарди у. — Рост, улар яҳудий. Лекин эндиликда Россиянинг бутун умиди яҳудийлардан. Славянлардан чиқмагандан кейин на илож? Славянларнинг ўзи ожизлик қилиб қолди.

Коляни узил-кесил тўлқинлантириб юборган нарса шу бўлдики, Ленинграддаги судда Сильва Зальмансон деган аёл, яъни ўн йил қамоққа ҳукм қилинган яҳудий хотин охириги сўзида қадимги яҳудий тилида ўрис судьяларининг юзига шундай деди:

— Агар сени унутсам, ўнг қўлим акашак бўлсин, Куддуси шариф!

Буни эшитди-ю, Коля йиғлаб юборди ва қўлидаги транзисторини ўчирмаган бўлса-да, лондонлик диктор айтаётган гапларга ортиқ қулоқ солмай қўйди.

Кейин у ҳар бир ўнг келган — ўнг келмаган жойда “агар сени унутсам, ўнг қўлим акашак бўлсин, Куддуси шариф” дея такрорлаб юрди. “Вой онагинангни сенинг... Бу халқнинг улуглигини қара-я! Биз — қанжиқлар уларни жуҳуд деб таҳқирлаб юрамиз-а!” — Шундай дер экан, кўзларида ёш ялтирарди.

Буларнинг барига Коля Мухин ана шунақа муносабатда бўлди, сабабки, у томошабин эди. Яҳудийлар учун эса булар қора кунлар бўлганди. Ленинграддаги суддан кейин, иккита одамни ўлимга ҳукм қилганларидан сўнг, фаол сионистлар думлари-

ни қисиб қолишди. Уларнинг қовоқ-тумшуғи осилиб кетди. Ҳамма юрагини ҳовуч-лаб қолганди: совет ҳокимияти анойи эмаслигини кўрсатган эди.

Менга ўхшаган оддий бандалар тўғрисида гапирмаёқ қўйса бўлади. Очиғини айтганда, мен ур-йиқитлар бўлишини кутган эдим. Троллейбусда бир бадмаст одам тап тортмай менинг юзимга туфлади — тупуги тўғри бурнимга келиб тушди. Қани энди, бирорта одам ёнимни олса. Аксинча, кўпчилик овозини баралла қўйиб, буни маъқуллашганини билдиришди. Коля Мухин бирга бўлганда-ку, икковимиз бутун троллейбусни дабдала қилиб ташлардик. Шу гавдам билан бир ўзимнинг қўлимдан нима ҳам келарди?

Ленинград судидан аввал сионизм дардига қаттиқ чалиниб юрган яхудий мижозларим бир зумда бу дарддан фориг бўлишди. Энди улар менинг ўриндиғимга ўтиришар экан, “Исроил овози”нинг сўнги янгиликларини айтиб керилмас эдилар, шунингдек, Ливан ёхуд Иорданияга қарши “бизнинг” ҳар бир омадли ҳужумимиздан жунбушга келиб, оғиз кўпиртиришмас эдилар. Одамларнинг кўзига кўриниб, ғашларига тегмаслик учун улар ўриндиққа қапишиб кетар ва уларнинг яхудиёна бурунлари ҳам совун кўшигига чўжиб кетмоққа тайёрдай кўринар эди.

Хорижий радио эса ҳамманинг юрагини така-пука қилиб, башорат қиларди: Худо тошбақани қандай жазолаган бўлса, шўро ҳукумати ҳам яхудийларни шунақа янчиб ташлайди ва Россиядаги сионистлар ҳаракати яқинда таг-томири билан куриб битеди.

Ҳатто Коля Мухиннинг ҳам попуги пасайиб қолди.

— Вой итлар-ей... Вой, итдан тарқаганлар-ей... Яхудийларнингки таъзирини бериб қўйган экан, демак, ҳали улар жуда қудратли экан-да! Тамом! Бўғиб ташлашди! Яйраб бўлдиларингми? Бўлди энди, азаматлар! Эсингда бўлсин, Аркадий — шўро ҳокимияти билан олишиш самолга қарши тупургандай гап. Ўзингга ёмон бўлади. Сенинг яхудийларинг ҳам бошқалардан аъло эмас. Энди бир бурчақда писиб ўтиришдан бошқа иложларинг қолмади. Қани юр, бирортасини топайлик, уч киши бўлиб улфатлашайлик.

Қиш эди. Адашмасам, февраль эди, шекилли. Ҳа, албатта, февраль. Февралнинг охири Москвада совуқ изғирин турган. Қор кам бўлгани учун совуқ музлаб қолган жонингни суғуриб оладигандай туюларди. Метродан чиқиб ишхонанга югуриб етиб олгунингча, бўларинг бўларди.

Ўша куни ишларим унча кўп эмас эди. Совуқ туфайли меҳмонхонада хорижийлар анча камайиб қолган. Бугун Коля келади деб ҳеч кутмаган эдим, негаки бир ҳафта олдин соч-соқолини олдириб кетган эди. Эртасига унинг ҳаммом куни эди, яъни у Сандуни ҳаммомига бориб, азондан ярим кечагача ўтирар ва ўзининг тили билан айтганда, бутун гавдасини бир ойга етадиган қилиб буғларди.

Коля Мухин совуқдан сартарошхонамизга бўрондай, қора қуюндай кириб келди ва остонаданоқ мени ёнига чақирди:

— Аркаша, бир оғиз гап бор...

Мен тасодифий бир мижознинг соқолини олаётган эдим. Кўзларим билан унга ишора қилиб; кўриб турибсан-ку, бандман, бу калнинг соқолини олиб бўлай, кейин ихтиёрингизда бўламан, Николай Иванович, дегандай бўлдим.

— Бир пас ўтириб турса, ўлиб қолмас! — деб тўнғиллади Коля. — Ҳеч нарса қилмайди. Ташқарига чиқайлик. Бугун тақдиринг ҳал бўлади!

Бу гапни эшитгандан кейин мен ҳам туролмай қолдим, соқоли чала олинган мижозни шеригимга топширдим-да, Колянинг олдига чиқдим. У ерда Коля қипқизил, юмшоқ гилам устида тўпигигача ботиб турар экан, юз пудлик қандил остида менга шунақа бир гапни айтдики, уни эшитиб, бир зумда сочларим тикка бўлиб кетди. У менга кишини лол қолдирадиган жуда зўр янгиликни айтди. Кулоғимга. Шивирлаб. Лекин шивирлаши шунақа эдики, бу гапни нафақат эшик олдида турган швейцар эшитди, балки кўчадан ўтиб кетаётган троллейбуснинг ичидаги ҳамма йўловчи ҳам биронта тиниш белгисини қолдирмай эшитди.

Унинг гапини мухтасар қилиб айтиб берай. Шу бугунги изғиринли совуқ куни Москвада истиқомат қиладиган йигирма тўртта яхудий кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бир иш қилипти — улар шундоққина Кремлнинг тумшуғи остида, Манеж майдонида шўро ҳокимиятининг Олий органи — СССР Олий Совети Президиумининг қабулхонасини эгаллаб олишипти ва у ерга жойлашиб олиб, ҳукуматга талаб

кўйишипти — Исроилга жўнаб кетмоқчи бўлган яхудийки бор, уларнинг ҳаммасига руҳсати олий берилмагунча биронтамиз бу ердан ўз ихтиёримиз билан жилмаймиз!

Бу — қулоқ эшитмаган ҳодиса эди. Бу — ақл бовар қилмайдиган воқеа эди.

Коля ҳамма гапдан хорижий радиоэшиттиришлардан хабар топишти ва аллақачон Манеж майдонига бориб ҳам келипти. У ерда ҳамма ёқни милиция билан форма кийган ва формасиз КГБ ходимлари ўраб олипти. Одамларни яқин йўлатмаётган эканлар. Ҳатто хорижий мухбирларни ҳам қувиб солишяпти. Шунинг учун у менинг олдимга янгиликдан хабардор қилгани югуриб келипти — ҳайриятки, мен шу атрофда ишлар эканман.

Ўзингиздан қолар гап йўқ, шу кунни мен ортиқ ишлаёлмадим. Ақлим билан эмас, бугун вужудим билан фаҳмладимки, шу бугун менинг ҳам тақдирим ҳал бўлажак. Гарчанд мен ҳали Исроилга кетишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Мен бошлигимнинг олдига бориб, қорним бураб оғриётганини баҳона қилиб, гўё врачга бориб кўриниш учун жавоб олдим, ўзим эса Коля билан бирга Манеж майдонига йўл олдим.

Ўйлайсизки, биз Коля икковимизгина бу қадар доно эдик. Хориж радиосини рус тилида тинглаш қатъий равишда тақиқланади, бунинг учун маъмурий жазога тортилиш ва ҳатто суд жавобгарлигига тортилиш ҳам мумкин. Буни СССРда ёш бола ҳам билади. Лекин шунга қарамай, Россияда жиндай калласи ишлайдиган одам борки, ҳаммаси бегона кўзлар ва қулоқлардан беркиниб, ўзининг транзисторига ёпишади-қолади. Шу билан у шўронинг тўлқинларни тўсувчи станциялари билан тенгсиз курашда ўзининг асабларини бузади, холос. Юзлаб москваликлар беғам бир қиёфада Манеж майдони атрофида сайр қилиб юришипти. Шуниси борки, уларнинг кўпчилиги яхудий эмас. Қиёфалари беғаму, ичларини таталаб кетаётган қизиқишдан кўзлари ялт-юлт қилади. Шунга қараб улар “Би-Би-Си” ва “Исроил овози”ни мунтазам тингловчилардан десак хато бўлмайди. Биз — Коля икковимиз уларнинг сафига кўшилдик, чунки яқинроқ боришнинг имкони йўқ эди. Фуқароча кийиниб олган нусхалар ортиқча бирор қадам қўйган одамнинг ҳар бирини бетакалуф ҳайдаб солишар ва бу билан ҳам чекланмай, ҳужжатларни текшириб ён дафтарига алланима балоларни ёзиб ҳам қўйишарди.

Биз Коля билан уларнинг жигига тегмай қўя қолдик. Биз олисдан туриб, Президиум Қабулхонасининг ичида нималар бўлаётганини кузатиб бордик. Аммо Қабулхона деразалари парда билан тўсилган эди. Бунинг устига қаттиқ совуқ бўлганидан деразаларни қиров босганди. Ичкаридаги йигирма тўртта яхудий овчилар қуршаб олган бўрилар ҳолатида бўлса ҳам, кўзимизга эртақларнинг паҳлавон қаҳрамонларидай кўринарди.

— Аркадий, ўзинг ўйлаб кўр, — деб хирилларди қулоғимга ҳаяжонга тушган Коля, — шўро ҳукумати замонида бунақаси асло бўлган эмас-а! Бунақасини етти ухлаб тушларида ҳам кўрган эмас. Шўро ҳокимияти деса, бугун дунё зир титрайди. Шундай қудратга ошқора қарши чиқишнинг ўзи бўладими? Яна ким денг? Йигирма тўртта одам? Қанақа одам денг? Ҳаммаси яхудий. Йўқ, ақл бовар қилмайди.

У нафасини ростлаб олди-да, давом этди:

— Уларни, албатта, эзиб кукунга айлантириб юборишади. Ҳадемай, судраб олиб чиқиб, анави машинага босишади. Қара, қанча машинани тахт қилиб қўйишипти. Аммо, Аркадий, гап бунда эмас! Воқеанинг ўзи муҳим. Тушундингми? Шу йигирма тўрт одам бутун Россиянинг миясини қўзғаб қўяди. Ие, шўроларнинг кучилан кўрқмаса ҳам бўларкан-ку, деган фикр уйғонади. Эҳ-ҳа, улар шўро халқига роса ибрат бўладиган бўлди-да! Улар туфайли иморатнинг пойдевори дарз кетадиган бўлди. Уни ҳеч қанақа цемент билан ямаб бўлмайди. Бугун тарихий кун, Аркадий. Гапимни эслаб қол. Бу — 1942 йилдан бери КПСС аъзосининг гапи! Қани, юр, жиндай отиб, исиниб олмасак бўлмайди.

Қаҳратон совуқ. Изғирин. Ёғаётган майда қуруқ қор Қизил майдон бўйлаб ғужгон ўйнайди. Ленин мақбараси олдидаги фахрий қоровуллар алмашганда соқчиларнинг гурс-гурс қадам ташлаши юракларда ва ҳатто ошқозонда акс садо беради. Гўё оч қорин билан ғўдайиб, нажотсиз, чорасиз турганга ўхшайсан. Аъзойи баданнинг қақшайди, кўнглинг айнийди. Сен бу аҳволда бўлганда анави йигирма тўрт ўзбошимча одам нима аҳволдайкин? Ўйлаб, миямга сиғдирилмайман.

Биз Коля билан муюлишгача бориб, исиниш учун юз граммдан уриб олдик. Таъсир қилмади. Яна ўзимизнинг кузатув жойимизга қайтдик. Бу ердан бутун Ма-

неж майдони кафтдагидек кўриниб турипти. Унда ҳамон тўда-тўда милиционерлару КГБчилар юрипти. Устида катта-катта радиоантенналар ўрнатилган қўрқинчли усти ёпиқ машиналар... Гапни чўзиб нима қиламан. Бу кун роса қиёмат кун эди. Соат сайин совуқ қотиб боряпмиз, ичганининг фойдаси бўлмапти, ҳеч қандай ўзгариш рўй бермапти. Ҳукумат одамлари бирон тadbир кўраётгани йўқ, нима қилиш кераклиги ҳақида кун бўйи маслаҳатлашаётган бўлишса керак-да...

Коля Мухин буни галаёнчиларнинг галабасига йўйди, ҳукуматнинг ҳеч кимнинг хаёлига келмаган таслим бўлишининг боши деб баҳолади.

— Биласанми, Аркадий, — деб маънодор хулоса чиқарди Коля Мухин. — Бунда иккидан бири. Халқнинг гапи бор-ку — ё Алихўжа ёхуд Хўжаали. Қани юр, бирор нарса танаввул қилиб олайлик.

Ҳарқалай, кечга томон Коля анча егилиб қолди. Мен оёқларимни енгилгина совуқ олдирдим. Лекин кутганимизга эришдик. Шунча кутганимиз беҳуда кетмади — охири шўро ҳукумати чекинтирган қаҳрамонларни ўз кўзимиз билан кўрдик.

Кечқурун соат тўққизда забастовка тугади. Президент Подгорнийнинг ўзи яхудийларни Исроилга жўната бошлаймиз деб ваъда берди, ҳатто яхудийларнинг ҳар бир аризасини кўриб чиқадиган махсус давлат комиссияси тузамиз, деди. Забастовкачиларга дахл қилиш бир ёқда турсин, уларни авайлаб, эҳтиёт қилиб, гўё қўлтиқларидан олгандай уй-уйларига элтиб қўйишди. Устидаги либоси деярли бир-бириникидан фарқ қилмайдиган юзтача “йигитча” ана шу икки дўжна яхудийни қуршаб олиб, метронинг эшигига етгунча уларнинг ёнига ҳеч кимни йўлатишмади.

Биз Коля билан хуфияларнинг шапкалари оша забастовкачилардан баъзи бирларини тузукроқ кўришга мушарраф бўлдик. Кўрдиг-у, лекин менинг хафсалам пир бўлди. Жўнгина яхудиёна башаралар. Бир нечта ёши ўртача зиёлилар. Куруқ маошга яшайдиганлар. Усти-боши юпунроқ. Бунақалар кўпчилик ўртасида ажралиб турмайди.

— Биродарлар! — деб қичқирди Коля Мухин уларга соқчилар оша. — Бўш келманглар!

Мен ҳушимни ўнглаб улгурмасдан, фуқароча кийинган “йигит”лар унинг қўлоёғини қайириб, “қора қарға”га ташлашди, Коля хушёрхонадан эртаси кунигина қайтиб келди. Унга катта миқдорда жарима солишипти ва партия ташкилотига хабар беришмоқчи бўлишипти — коммунист Н.И. Мухиннинг номуносиб хулқини муҳокама қилиш керак. Шунинг учун орадан бир-икки кун ўтгач, Қалпоқ кўчада Исроилга жўнатиш бўйича комиссия иш бошлаганида у ерда нималар бўлаётганини кўрмоқ учун Коля мен билан бирга боролмади — у хонасини супириб-сидириб, ҳамма ҳожатини чиқарадиган жойларни тозалаб, Клава олдида гуноҳларини ювиш билан банд эди. Мен ёлғиз бордим.

У ерда кўрганларим ҳамма кутганларимдан зиёда эди. Мен ўйлаган эдимки, ўша кун анови йигирма тўрт киши келади-ю, комиссия уларни қабул қилади. Яна ким билади дейсиз, ол қулим деб юборса, комиссия уларга Исроилга жўнашга рухсат ҳам бевориши мумкин. Сирасини айтганда, мен ўша йигирма тўрт яхудийни яқинроқдан кўриб олмоқчи эдим, холос. Фақат шу мақсадда борган эдим.

Қалпоқ кўчада яхудийлар оломони қайнарди. Худди Лужникида Ленин номили стадион олдида масъулиятли футбол ўйини олдида бўладиган манзаранинг баайни ўзи. Аёллар қорақўл пальтоларида, эркакларда кундуз ёқа... Қулоқларда бриллиант, бармоқларда қимматбаҳо узуклар. Қаердан йиғила қолди шунча одам? Хориж радиосидан шўро ҳукумати ён берганини эшитиб бу яхудийлар яшириб қўйган таклифномаларини беркитиб қўйган жойларидан олиб келаверишган. Бу сарғайиб кетган таклифномалар бир замонлар уларнинг Исроилдаги хеш-ақробаларидан келган. Шу пайтгача уларни ҳатто ўзларининг фарзандларига кўрсатишдан ҳам қўрқишган. Энди эса комиссия ҳузурига биринчи бўлиб етиб келмоқ ва юқорида айнаб қолмагунларича эсон-омон визани қўлга киритмоқ учун юрак ютиб ОВИРга ёпирилиб ҳужум бошлашди. Улар терлаб кетган, сочлари тўзиган ва паршон бир ҳолатда, бир-бирларини тирсақлари билан турткилашиб, итариб-суриб эшик олдида булоқдек қайнаб ётишарди. Баайни очлик йилларида қанд учун навбатда турганларга ўхшашади. Ҳар қанча ҳаракат қилмай, оломон ичидан тунов кун Манеж майдонида эслаб қолганим йигирма тўрт кишидан биронтасини ҳам учратмадим.

Зинанинг тепасида туриб эса милиционерлар комиссияга ўша забастовкачиларнинг фамилиясини айтиб чақирар, бироқ қорақўл кийган хонимлар “Қаёққа суқил-

япсан?”, “Кимсан ўзинг?” деган фарёдлар билан ҳеч кимни олдинга ўтказишмас эдилар. Яхудийларга йўл очиб берган одамлар ўзларининг миллатдошлари, уруғдошлари томонидан топталишга сал қолганди, чунки бундан буён ҳеч нарсадан қўрқмаса ҳам бўлаверишини, йўл очиқлигини сезиб қолган яхудийлар тушовни узиб кутура бошлаганди. Улардан бирини ўз кўзим билан кўрдим — уни чўққи соқолидан таниб қолдим, палтосининг тугмалари узилиб, эзилиб кетипти. Оломон уни бир ёққа суриб чиқариб қўйипти. У қўрқиб кетган, саросимага тушган ҳолда орқаси билан деворга суянганча, нафасини ростлай олмай турарди.

Ҳам куласан, ҳам йиғлайсан! Улуғлик билан кулгининг ораси бир қадам деб бекорга айтишмаган. Орадан бир оз ўтгач, шу ернинг ўзида мен шунақа бир манзарани кўрдимки, биронта ҳажвчи ёзувчи миясини ҳар қанча ишлатмасин бунақа манзарани тўқиб чиқара олмайди.

Бир пакана яхудий — бўйи меникидан ҳам пастроқ экан, — ўздан икки бош юкери, новча хотинини қўлидан этаклаб келипти. Бунинг устига-устак, хотини ҳомиладор бўлиб, ой-куни яқинлаб қолган экан. Шу туфайли у эридан энига ҳам уч баравар катгароқ эди. Ҳалиги пакана яхудий филни этаклагандай хотинини қўлидан ушлаб олганча шу ердагиларнинг бари каби ҳаддан зиёд ботир бўлиб кетипти. У қўлтиғида ҳужжатлар тўла папка билан ўтиб кетаётган бошлиқни тўхтатиб, мутлақо кулгили гап айтишни истамаган ҳолда ҳамма оломон эшитадиган қилиб жар солипти:

— Агар менга ҳозирнинг ўзида Исроилга виза бермасанглар, Қизил Майдонга бориб, хотинимнинг ўз-ўзига ўт қўйишни ташкил қиламан...

Худди шундоқ деди. Сўзма-сўз эсимда қолган. “Ўз-ўзига ўт қўйишни ташкил қиламан”.

Ҳатто ОВИРнинг бошлиғи, КГБнинг юксак унвонли зобити, ҳазил-мутойибадан узоқ бир одам ҳам унинг гапи замиридаги кулгини англаб етди. У кулиб юборди эмас, отдай кишнаб юборди, пишқириб қаҳ-қаҳ урганидан қорнини чангаллаб қолди, қўлтиғидаги папкаси тушиб кетди, ичидаги қоғозлари полга сочилди. Яхудийлар эса бу рўзи маҳшарда юмор туйғусидан бутунлай маҳрум бўлиб қолишганди — улар шоша-пиша ҳамжиҳатлик билан қоғозларни йиғишга киришишди ва камсуқумлик билан илжайишиб, ялтоқилик қилиб, уларни бошлиқнинг қўлига тутқазишди; бошлиқ эса ҳамон ўзини кулгидан тўхтатолмас ва бошини сарак-сарак қилишда давом этарди.

Бошлиқдан бошқа бутун оломон ичида яна бир одам кулди. У мен эдим. Мен бошлиққа ўхшаб қаттиқ кулганим йўқ, лекин мен ҳам чин юракдан кулдим. Негаки, мен кулгили нарсаларни дил-дилимдан яхши кўраман. Ҳатто улар энг ножоиз жойларда рўй берса ҳам...

*Атлантик океани устида.
Баландлик — 30600 фут.*

Кейин ҳаммаси худди қор кўчгандай — киноларда кўрганингиз бордир — бараварига ҳаракатга келди. Гўё яхудийларнинг ҳаммасига битта қолдирмай кетига бигиз тиқиб олгандай...

Ахир, шу ҳам инсофданми — гоҳ бир шаҳарда, гоҳ бошқа шаҳарда ҳар қандай кўркув туйғусидан фориг бўлган яхудийлар илгари яқинига йўлашга юраклари бетламаган иморатларга Олий Совет Президиуми, ИИВ, вилоят партия қўмитаси ва бошқаларга тўғри кириб боришади-да, ўриндиқларга ялпайиб ўтириб олишади. Ўриндиқ бўлмаса, тўғри полга ҳам жойлашиб олишаверишади. Кейин ҳанг-манг бўлган милиционерларга талабларига ижобий жавоб олмагунча ҳеч қаёққа жилмасликларини маълум қилишади. Илтимослари эмас, талабларига! Ўйиборга олиб қўйинг.

Бу Совет Иттифоқида содир бўляпти-я! Яқин-яқинларда бу ерда бунақа гапларни очиқ айтгандан кўра тилини қирқиб ташлашни афзал билишарди.

Ғайрати ичига сиғмаганлар Москвага отланишарди. Бирор пасқам жойда эмас, балки фақат пойтахтда, ажнабийларнинг кўз ўнгида бинобарин, бутун жаҳон жамоатчилигининг кўз ўнгида шўро ҳокимиятига кўрсатиб қўймоқ учун.

Рига ва Вильнюсдан, Львов ва Черновцидан, Киев ва Одессадан, Кутаиси ва Тбилисидан поездларда, самолётларда, автобусларда юзлаб яхудийлар ишларини ва

оилаларини ташлаб Москвага ёпириди. Забастовка кетидан забастовка. Очлик эълон қилишлар, чала курсоқ бўлиб очлик эълон қилиш ва ҳатто уйдан олиб келган улбулини тўйиб еб ўтириб очлик эълон қилишлар...

Шўро ҳукумати саросимага тушиб қолди. Яҳудийларнинг ҳаммаси забастовка қилиш учун Манеж майдонидаги Кремль ёнидаги СССР Олий Совети Президиуми қабулхонасини ёқтириб қолишди. Қўрқиб кетганидан ҳукумат уни таъмирлаш учун ёпиб қўйди. Шунда тинчликбузарлар бу ердан узоқ бўлмаган жойга — Марказий телеграфга кўчишди.

Ҳарбийларнинг тили билан айтганда ҳокимият аввалдан тайёрлаб қўйилмаган марраларга чекинди. Баъзан чекинаётиб, ириллаб тишини кўрсатиб қўярди. Аммо таш анча ўтмаслашиб қолганди. Оломон ичидан икки-уч кишини ушлаб, авахтага ташлашди, лекин юзлаб яҳудийларга виза беришди, ҳатто Чоп бекатининг нариги томонигача бажону дил кузатиб қўйишди.

Баъзан эса худди асаби кўзиб қолгандай, милиция Москвага жўнаётган поездларга бостириб киради, осмонга кўтарилишга тайёр турган самолётга чиқади ва қирра бурни Геббельсни ичкетар қилиши муқарар бўлган ҳар бир йўловчининг грибонидан олиб, ташқарига судраб чиқади, кетидан эса чамадонлари билан тугунларини улоқтиради.

Баъзан Москвага хизмат ишлари билан кетаётган бегуноҳ яҳудийларни ушлашар ва ҳатто яҳудийларга ўхшаб кетгани учун милиция чангалидан арманилар ҳам бенасиб қолмасди.

Лекин барибир неча ва юзлаб яҳудийлар тишининг қавагида визаси, қўлтигида боласи билан СССРни тарк этмоқдайди. Бошқа юзлаб яҳудийлар эса доворакликдан одам ўлмаслигини кўриб, Москвага ёпирилар ва кўзларини чақчайтириб, Марказий телеграфда жўнаб кетганларнинг ўрнини эгаллашарди-да, улар ҳам забастовка эълон қилишарди. Шўро ҳокимияти ҳушини йиғиб олмагунча, тизгиндан силтаб тортагунча, нағалини биқинларга ботириб олмагунча бу аҳвол давом этди. Нағаллар ботганда биқинларнинг қанақа оғриши, ҳатто суяклар қасир-қусур синиб кетиши ҳам ҳеч гап эмаслиги ҳар бир яҳудийга жуда яхши маълум эди. Агар у шодликдан узил-кесил ақлини йўқотиб қўймаган бўлса, албатта!

Марказий телеграфда иш билан келган одамлардан кўра забастовкачилар кўп бўларди. Бу марказий телеграф ишига халақит берар, шунинг учун милиция ўқтин-ўқтин ҳар хил облавалар ўтказиб, бу муассасани яҳудий башара одамлардан бўпатиб турарди. Бугун дунёдаги яҳудийлар, шунингдек, газеталарнинг ибораси билан айтадиган бўлсак, жамики илғор тараққийпарвар жамоатчилик оҳ-воҳ қилиб, аюҳаннос соларди. Шўринг қурғур шўро ҳукуматининг бошига ёғилган лаънатлар 1917 йилдагидан кам эмас эди. Безорилар! Ур-йиқитчилар! Гитлернинг меросхўрлари! Халқни қириш бу! Қани инсон ҳуқуқи! Йўқолсин! Шармандалик!

Кулгим қистайди. Лекин халқ куладиган бўлса, маълумки, ҳокимиятнинг кулишга чоғи келмай қолади.

Қулоқ солинг, сиз ҳам қотиб қулмасангиз мен кафил.

Бу воқеа бир гуржи ҳақида. Гуржи яҳудийси эмас, соф гуржи тўғрисида. Бир хатолик натижасида бу шўрлик кавказлик Исроилга бориб қолишига сал қолди. Ҳикоя қилиш учун қулай бўлсин деб унинг номини, масалан, Вахтанг деб атай қолайлик. Келишдикми? Хўп, бўпти, бошладик, бўлмаса!

Вахтанг ташвиш нималигини билмай, кайфу сафо ичида яшарди. У қишда Кавказдан Москвага гул олиб келарди. Оддий гул. Уни Марказий бозорда сотарди. Даромади шунақа эдики, бунақа даромад Рокфеллернинг тушига ҳам кирган эмас. Кавказнинг қини ҳам ёздай гап. У ерда бир донга гул арзмаган гул туради. Москвада эса бир донаси камида бир сўм. Қанча фойда чиқишини ўзингиз ҳисоблаб олаверинг. Самолётда Тбилисидан Москвага келиб-кетиш учун чипта ҳақи олтимиш сўм. Вахтанг иккита чемоданга бостириб қирқ минг донга гулни жойлайди. Бу қирқ минг сўм. Катта давлат-а! Харажати — бориш-келишга чипта ҳақи-ю, уч-тўрт юз сўм қизлар билан ресторанга. Ҳай, боринг, яна икки юз сўм милиция билан инспекторга кетсин — сотаётганида ҳадеб хархаша қилавермасликлари учун. Қолгани — соф даромад. Мен сизга айтсам, бунақа пул қўлга тушса, эсан оғиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Бирор нарса қақф қиламан деб йиллар давомида миясини қотириб юрадиган академик, Ленин мукофотининг лауреати ҳам бир кунда шунча пул топишга ақли етмайди.

Бунақа Вахтанг учун шўро ҳукумати турган-битгани хазина-ку! Уни омбир билан суғуриб ҳам хорижга чиқара олмайсан. Исроилни-ку гапирмай қўяқолса ҳам бўлади. Аммо биладиган одамларнинг айтишига қараганда грузин халқининг ифтихори бўлмиш Грузиянинг энг йирик шоири Шота Руставелининг қабри Куддуси шарифдаги ибодатхоналардан бирида эмиш. Албатта, ўзининг миллий шоирининг қабрини зиёрат қилиб, руҳига дуо ўқиш ҳатто гулфуруш учун ҳам гуноҳ бўлмаса керак.

Хуллас, Вахтанг Москвага икки чемодан тўла гул олиб келади-ю, Марказий бозорга бориб, уларга сув сешиб, жон киргизади ва донасини бир сўмдан сотиб битиради. Бир чемоданини пулга тўлдиради — чемоданга сирин деб уларни ҳам босиб эзгилашга тўғри келади. Иккинчи чемодани — бўш чемоданини омонатга қўйиб, ўзи анъана бўйича ресторанга йўл олади. Табиийки, ёнида қизлар билан. Бир эмас, бирваракайига учта қиз билан. Ҳаммаси малла соч. Бўялган эмас, табиий. Қомсомол ёшидаги қизлар. Вахтангнинг қизларга харажати кўпайиброқ кетибди. Йўқ, пул маъносида эмас, ишрат маъносида. Нима десангиз, ёши ўтинқираб қолган-да. Аввалги куч йўқ. Ухлаб қолипти. То кўзини очиб, ўзига келгунча самолёт кетиб қолипти. Чиптани янгилашга тўғри келипти. Хотини эрим милициянинг қўлига тушиб қолди деб ўйлаб, адои тамом бўлмаслиги учун телеграмма жўнатиш мақсадида Марказий телеграфга боришти.

Ичкарига кириб, теварак-атрофга аланглапти-ю кўзларига ишонмапти. Ўриндикларда яланг гуржилар ўтирганмиш. Аниқроқ айтганда, гуржи яҳудийлари. Бунақа яҳудийлар гуржилардан нимаси билан фарқ қилиши уларнинг ўзигагина маълум. Менинг назаримда ҳеч фарқи йўқ. Башаралари ўша башара, мўйловлари ўша мўйлов, талаффузларида ўша оҳанг. Ҳатто бошларидаги кетмон нуса шапкалари ҳам ўша. Шунақа каттаки, нақд аэродром дейсиз, мабодо самолёт бўлмаса ҳамки, вертолёт сизмай қолишидан чўчимай бемалол қўниши мумкин.

Вахтанг, албатта, бир зумда қаршисида ўтирганлар яҳудийлар эканини фаҳмлади. Уйда — Гуржистонда у яҳудийларни унчалик хуш кўрмас эди, аммо бу ерда — изгиринли совуқ Москвада гуржи яҳудийси ҳам унинг учун ватандош, бинобарин, энг яқин, кўнгил тортар суҳбатдош ва шишадош эди.

Ҳали вақт эрта эди, Марказий телеграфдаги гуржи яҳудийларининг ҳаммаси ўтирган жойларида нонуштани бошлаб юборишган эди. Улар ғамхўр хотинлари томонидан Кутаисида тайёрлаб бериб юборилган тугунчақларини очишган, улардан ҳиди ўткир саримсоқ пиёзу бошқа егуликларини олишган, уйдан олиб келган шарбатларининг ҳам пўкагини олиб бўлишганди. Бутун телеграф биносига шунақа ширин ҳидлар тарқалдики, ойнаванд тўсиқлар ортида ўтирган телеграфчи малласоч қизлар бараварига сўлакларини оқизиб, анча-мунча телеграф қоғозларини расво қилдилар.

Вахтанг бу яҳудийларнинг биронтаси билан ҳам шахсан таниш эмас эди, аммо унинг кетмоннуса шапкаси ва мўйловидан таниб қолишиб, хушвақтлик билан эрталабки насибани баҳам кўришга таклиф қилишди. Вахтанг еди, ичди, она тилида мириқиб суҳбатлашди ва оқибатда бу ерга нима мақсадда келганини ҳам унутди. Шунингдек, у грузин яҳудийларидан, шунча одам бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар? — дея сўрашни ҳам хаёлига келтирмади.

Кавказ таомларининг томоқни қитиқловчи ўткир бўйлари жиндай маошига бориб, бир стакан кефир билан нонушта қиладиган телеграфчи қизга ёмон таъсир қилди — у ҳушидан кетди. Бу милицияга баҳона бўлди — улар яҳудийларни Марказий телеграф биносидан бир зумда ҳайдаб чиқарди. Усти ёпиқ, деразасиз машиналар етиб келди, кавказли биродарларнинг ҳаммасини, Вахтангни ҳам қўшиб машинага босиб олиб кетишди.

Шўрлик Вахтанг уни нимага ушлаб олиб кетишганига сира ақли етмай гарант эди. Наҳотки, гул учун бўлса? У ўзи билмаган ҳолда забастовка йўли билан Исроилга виза талаб қиладиган грузин яҳудийлари қаторига тушиб қолганини хаёлига ҳам келтирмас эди. Бу забастовка ҳақида кейинчалик хорижий матбуотда кўп ёзишди. Айрим газеталарда уни ҳатто “очлик забастовкаси” деб аташди.

Унинг тўғрисида кўп ёзганларининг боиси шуки, бу забастовка энг самаралиларидан бири бўлган эди. Ҳазадан жунбушга келган раҳбарият ўша кун телеграфда ушланганларнинг ҳаммасига ортиқча расмиятчиликларсиз Исроилга қараб туёқни шиқиллатиб қолишни таклиф қилди. Отланиш учун уч кун вақт беришди.

Яхудий эмас, соф гуржи Вахтанг ҳам шу рўйхатга тушиб қолди. Очигини айтганда, у бу можаролардан қандай қилиб қутулганини мен билмайман. Эҳтимол, катта пора бериб фуқаролигини ва она юртидаги пропискасини сақлаб қолгандир. Балки Исроилда сарсону саргардон юргандир, Совет Иттифоқидаги гулдан бино бўлган жаннатини ширин тушдай эслаб юргандир ёхуд мутлоқ беозор, сиёсатга аралашмайдиган, гулфурушлиқдан бошқани билмайдиган одамни жазога мустаҳиқ қилганлари учун ўрис бошлиқларни ҳам, гуржи яхудийларини ҳам чангитиб сўжаётгандир.

Аммо бу воқеани ҳикоя қилиб бераётганимнинг боиси Вахтангнинг шўрлик қисматига пича кўз ёши қилиш эмас. У бир амаллаб қутилиб кетади. Мен сизга яна Коля Мухин ҳақида гапириб бермоқчиман. Кўлга тушиб қолишига сал қолгани тўғрисида. Бунинг сабабчиси мен бўлган эдим. Ҳар доимдагидек, бирон-бир ниятсиз ножоиз бир ишга тумшугимни тикқан эдим. Мен сизга ростини айтадиган бўлсам, менга ўхшаган бемаза одам билан алоқа қиладиган одам бир олам тапшишга қолса ҳам жуда кам баҳра олади.

Колядан бошлайлик. Биласизки, у ичкиликка суяги йўқроқ. Ичиб олгандан кейин қўлига эрк беради. Буни у “бити тўкилиб, яйраш” деб атайтиди. Бу “яйраш” кўпинча хушёрхонада хотималанади. У ерда Коляни таниб қолишган. Тез-тез хушёрхонага тушаберганидан, у ерда отнинг кашқасидек бўлиб қолган. Понугини пасайтиришгади, устидан совуқ сув куйишади. Тоза тўшакка ётқизишади ва эртасига янги узилган бодрингдек диркиллаб уйига етиб боради. Шўр бодрингнинг сувини ичиб, даммини ичига ютганча Клавазининг дийдиёсини тинглайтиди. Бир неча муддат давомида. Навбатдаги “яйрашгача”. “Яйраш” бошланиши билан хотини учун сичқоннинг ини минг танга бўлиб қолади. Коля унинг башарасини роса безайди, моматалоқ бўлмаган жойини қолдирмайди.

Хушёрхона масаласига келсак, у билан ҳисоб-китоб ҳамма вақт бир хил бўлади. Кўрсатилган хизмат учун йигирма беш сўм тўламоқ керак — иш жойига, бухгалтерияга ижро варақаси юборилади. Бир нухаси — КПСС аъзоси Николай Иванович Мухиннинг номуносиб хулқини муҳокама қилмоқ учун партия ташкилотига жўнатилади.

Коляни ЖЭК ходимларининг партия мажлисида муҳокама қилишади. Бир оз койишади, партиявий виждонига мурожаат қилишади, бизнинг фазодаги муваффақиятларимизни, чет эллардаги душманларимизнинг кирдикорларини тилга олишади. Коля бу гапларни берилиб тинглайтиди ва ҳар гал “буниси охириги марта бўлиши” деб қасам ичади. Унга шахсий варақасига ёзиб қўйиш шарти билан хайфсан эълон қилишади. Шахсий варақасининг “жазолар” деган қисмида бўш жой қолмаганидан кейин шахсий варақасига ёзилмайдиган ҳайфсанлар бера бошлаптиди. Унинг хулқини ҳам хушёрхонадан келган ҳар бир маълумотнома асосида эмас, улар йигилиб, 6—7 та бўлгандан кейин муҳокама қиладиган бўлишди. Бир йўла битта мажлис чақириб, Колянинг ҳамма кирдикорларини бирварақайига чиғириқдан ўтказиб қўяқолишади. Коляни партия сафларидан ҳайдаб қўяқолмасликларига бир неча сабаб бор. Биринчидан, Коля ўрис, бинобарин, миллий кадр. Иккинчидан, ишчи, партияда ишчи шундоқ ҳам кам, ҳар битта одамни эҳтиёт қилиш керак. Бундан ташқари, ўтмишда жанговар зобит бўлган, ватан урушининг ногирони, партияга ҳам қайси бир жанг олдидан кирган, “коммунист бўлиб ўлмоқчиман” деб ариза ёзган. Коля ўлмади, ногирон бўлса ҳамки, омон қолди. Шунга мувофиқ умрининг охиригача коммунист бўлиб қолди. Шундоқ одамни партиядан ўчириб бўларканми? Кимдан чиқди бу алаҳсираш?

Бу воқеа ҳикоясини бошламоқ учун бошидан айтиб қўймоғим керак: Коля маст бўлиб, яна хушёрхонага тушиб қолди. Хўш, бу ишга менинг, яъни умрида бирон марта хурмачасига сизганидан бир қултум ортиқча ичмаган Аркадий Рубинчикнинг нима дахли бор?

Ҳамма гап худди шу нуқтада бошланади-да... Шундай воқеаларки, барибир, бир-биридан баггароқ бемаъни. Ўзингиз сезиб тургандирсиз — мени довюрак яхудийлар қаторига қўйиб бўлмайди — мен умримда на забастовкачиларга, на намойишчиларга яқин йўлаган эмасман. Гарчи менинг ҳам кўнглимга Исроилга кетиш иштиёқи тушиб қолганди. Мен ҳам ОВИРга ҳужжат топширганман. Илғорлар бор, орқада юридиганлар бор. Мен орқада юридиганлар тоифасидан. Илғорлар жанг

қилиб, талофатлар кўриб ётишипти, мен бўлсам сувдан сокин, майсадан паст ҳолатда ўз навбатимни кутиб ётибман.

Кутаётганимга ҳам анча бўлиб қолди, лекин ҳали ҳеч қанақа натижа йўқ эди. Одамлар тўда-тўда Исроилга учяпти, мени бўлса бутунлай унутиб юборишганга ўхшайди. Мен асабийлаша бошладим. Шу менга панд берди.

Мен одатда ОВИРнинг теварак-атрофида аралашиб юрардим — бугун бўлмаса эртага виза олгани чақириб қолишади деб ўйлардим. Бир куни кунда-шундалардан бири, доим ҳамма нарсдан воқиф бўлиб юрадиган овсар қулоғимга шипшиб қолди — бекорга бу ерда қаққайиб турибсан, тезроқ Бош прокурорга югур, у ҳозир шу масалада қабул қиляпти; унинг олдига жуда кўп одам кетди. Мен аҳмоқ унинг гапига лаққа учибман.

Шу ўринда бир чекиниш қилмоғим керак. Рисоладаги ҳар бир шўро одамида қаерга бормасин, ҳаммаша чўнтагида тўр халтаси бўлади. Сетка. Хом ишдан тўқилган, хўжалик мақсадларида ишлатиладиган халта. Ичида ҳеч нарсаси бўлмаса, унинг ҳеч қанча оғирлиги йўқ. Ўзи бир сиқим. Шунинг учун уни чўнтакда олиб юриш жуда қулай. Тўр халта шўро кашфиёти, кашфиёт бўлганда ҳам дохиёна кашфиёт. Билмадим, тўр халта бўлмаганда турмушимиз қандай кечарди. Қайси юмуш билан кетаётган бўлма, ишга келясанми, ишдан кетяпсанми, барибир, қарасанг, колбаса сотишяпти — лип этиб, навбатга турасан-у, халтангни колбасага тўлдириб уйга келасан. Ёки бошқа бир муюлишда булғор помидори сотяпти, сен тўр халтанг билан ҳозир-у нозир. Ёки фаранги жўжалари рўпара келиб қолди. Ёнингда тўр халтанг, демак, уйингга икки қўлингни бурнингга тиқиб бормайсан.

Агар ўзингни аҳмоққа солиб, бирор тансиқ егулик олиб келиш мақсадида, Москва ни махсус айланиб чиқсанг, оёқдан қолсан ва кўпинча ҳеч вақо тополмайсан. СССРда егулик нарсалар доим тақчил. Зукколар дейишадик, бу доимий омилга айланган вақтинча қийинчилик. Мабодо, пештахтада бирор нарса пайдо бўлиб қолса, буни қандоқ қилиб олдиндан биласан, қайси магазинда пайдо бўлишини қандоқ чамалайсан. Чамалаб бўлгунингча, у нарса сотилади-кетеди.

Тўр халта — шўро одамининг халоскори, нажоткори, энг яқин дўсти ва ёрдамчиси. Солдат милитивидан ажрамагандек, сен ҳам ҳеч қачон тўр халтангни ёнингдан қўйма. Шунда, албатта, уйингга бирор нарса кўтариб келасан.

Горький кўчасида Елисеев магазиндан чиққан одамлар бодринг кўтариб кетишяпти. Қишда Москвада янги узилган бодринг — анқонинг уруғи. Узун-узун, четдан келтирилган. Маълум бўлишича, Мисрники экан. Яқин Шарқ-да — гўё тарихий ватанинг салом йўллаётгандай. Тўр халта чўнтакда, албатта, ўзимни магазинга урдим. Кети ким — мен сиздан кейинман.

Навбат ҳам номига навбат эди, бор-йўғи эликтача одам. Ортиқ эмас. Ана шу тарашадай-тарашадай бодрингларни тўр халтага тўлдириб олдим. Ўзим учунгина эмас. Кўшнилар учун ҳам. Мисол учун Колянинг Клаваши учун. Менда ҳам одамгарчилик бор, яқинларимни қадрлайман. Клава ҳам бирор жойда бирор нарса бераётган бўлса, мени ҳам эсидан чиқармайди.

Тўр халтани кўтариб кетяпман, ичидаги бодринглар уни ёриб чиқаман дейди. Рўпарамдан чиққан одамки бор сўрайди:

— Қаерда беряпти?

Мен қўлим билан ишора қиламан-қўяман. Жавоб бериб ўтиришга вақтим йўқ. Шундоқ ҳам анча вақтим кетди, прокуратурага кечикиб қолишим мумкин.

Прокуратурага яқинлаб боришим билан, нимадир кўзимга шубҳали кўринди. Панжаранинг нариги томонида милиционер жуда кўп. Ҳа, энди, номи билан прокуратура-да, унинг теварагида милиция юрмаса, қаерда юрсин? Аммо ҳовлида усти ёшиқ машиналар нега бунча кўп? Қора қарғалар? Аристон ташийдиган машиналар?

Мен эндигина жуфтакни ростламоқчи бўлиб эдим, милиционер қўлимни тутди.

— Қанақа иш билан келдингиз, гражданин?

Мен тишириб қолдим:

— Йўқ, ўзим, шундоқ юрибман, ошналаримни излаб юрибман.

У бўлса менинг яхудий башарамга қараб-қараб, жуда хушмуомалалик билан деди:

— Қани, бу ёққа юринг, барака топгур. Мен сизни ошналарингизнинг ёнига олиб бориб қўяман.

Шундай деб тортқилаб мени ҳовлига, машиналарнинг ёнига олиб борди. У бир қўлимдан ушлаб олган, иккинчи қўлимда бодрингли тўр халта.

— Пахомов! — деб қичқирди у бошқа милиционерга. — Мана, ол яна битта сионистни. Охиргиси, шекилли. Жўнасақ ҳам бўлар.

Мени машинага чиқаришди. Машинанинг ичи тўла яхудий — шўр балиқдай остима-устун. Темир эшикни шарақлатиб ёпишди ва биз жўнаб кетдик. Жонажон Москвамизнинг бир бошидан иккинчи томонигача ўтдик. Волоколам шоссесигача. Донғи кетган хушёрхонага олиб боришди.

Ховлига киргандан кейин ҳаммамизни машинадан туширишди. Эшик олдида сал тала-тўполон бўлиб қолди. Ичкаридан олиб чиқиладиганлар билан рўпарамарўпара келиб қолдик. Ҳақиқий пиёнистлар билан. Уларнинг ичида Коля Мухини кўриб қолдим.

— Ие, ҳа; Аркаша! Нима қилиб юрибсан? — дея бақирди у.

Шундай деб олдимга, бизнинг сафга ўзини урди.

Шу чоқда туриб қолмаслик учун бизни шошилтира бошлашди. Коля Мухин ҳам ҳамма яхудийлар билан бирга катта залга кириб қолди. У ерда ҳаммамизни узун скамейкаларга ўтқизишди.

Кўк мовут қопланган стол ортида эса милиция эмас, КГБ ходимлари ўтирипти. Энг кичиги капитан. Ундан катталари ҳам бор. Тамом, расво бўлдик. Сувдан қуруқ чиқишнинг иложи йўқ. Бўйнимизга бирон сиёсий айбони илиб қўйишади.

Бодрингли тўр халтамни тиззамга кўйдим-у, жуда ҳам кайфиятим тушиб кетди. Ҳатто Коля Мухин тўр халтадан битта бодринг олиб, залдагиларнинг ҳаммаси эшитадиган тарзда карсиллатиб кавшай бошлаганини ҳам пайқаман.

Биринчи бўлиб уни сўроққа тутишди:

— Фамилиянг?

— Мухин, — деб жавоб берди Коля. — Николай Иванович.

— Николай Иванович Мухин дейсанми? Яхудийлар ўртасида жуда кам учрайди бунақа фамилия, — деб шубҳаланган бўлишди сўраётганлар.

Коля хуноб бўлди.

— Бу энди сизларнинг ақлингиз етадиган иш эмас. Туғилганимда шунақа деб аташган. Ўшандан бери ифтихор билан шу исм-фамилияда юрибман.

— Унингни ўчир! — деб уни тартибга чақиришди. — Туғилган йилинг? Ижтимоий келиб чиқишинг? Албатта, партиясиз бўлсанг керак?

— Нега энди? 1942 йилдан бери партия аъзосиман.

— Партия сафларини ҳам ифлос яхудий қони билан роса булғашди-да, — деб хўрсинишди стол ортида ўтирган зобитлар.

— Миллатнинг нима дахли бор бунда? — деб ҳайрон бўлди Коля. — Биз коммунистлар байналмилалчимиз. Айтганча, мана сизнинг тепангизда Карл Маркснинг суврати илиғлик турипти. Ахборотингиз учун у ҳам яхудий бўлган.

— Ўчир унингни! Гап қайтарма! Партиямиз сафидан пўкадек отилиб чиқиб кетасан. Сендайлардан тозалаймиз партиямизни, изинг ҳам қолмайди.

— Мени айтяпсанми? — деб жунбушга келди Коля. — Фронтчини-я! Мен жанг олдида партиа билетини олаётганимда, сенлар қайси кавакда биқиниб юрган эдиларинг?

— Сен, Мухин, ўтмишингга доғ туширдинг. Унга қора чапладинг. Ўттиз тангага сотилиб ўтирибсан-а!

— Кимга сотилибман мен? — тушунмади Коля.

— Ўзинг билмагандай сўрайсан-а! Сионистларга-да! Халқаро сармоёга! Шўро Россиясини фашистлар Исроилига алмаштирмақчисан!

— Менми? — деб ҳайрон бўлди Коля. — Нима бало, эсингни еб қўйганмисан?

Стол ортида ўтирганлар жиндай саросимага тушиб қолишди. Дарров оҳанглари бир баҳя тушди.

— Шошма, шошма, Мухин. Ё сен Исроилга боришдан айнаб қолдингми?

— У ёққа кетишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

— Демак, тушунибсан, эсингни йиғиб олибсан, фикрингдан қайтибсан-да!

— Бошимга урамани Исроилни? — деб жаҳли чиқди Колянинг. — Сизлар мени жинни-пинни деб ўйлаяпсизларми?

— Шошма, Мухин, қизишма, — деди бир майор ўтирган жойидан туриб унинг олдида келаркан, — менга қара, ўртоқ Мухин, сен ҳақиқий шўро одами экансан. халқаро сионизм сени тузоғига илинтира олмади. Ишлари пачава бўлди, тушунарлими? — деб қичқирди залдаги яхудийларнинг ҳаммасига. — Ўртоқ Мухиндан ўрناق

олинглар, фурсат ўтмасдан ниятларингдан кечинглар, биз ҳаммаларингни озод қиламиз ва ўтган гапларни унутамиз. Ўтган ишга саловат. Икки оғиз гапир уларга, ўртоқ Мухин.

Зобит унинг елкасига қўл солиб туриб эди. Энди ўзини дўст олиб, ҳатто оталарча яқин кўриб, уни скамейкаларда ҳайрон қолиб ўтирган яҳудийлар томонга даъват қилди.

— Мен уларга нима дейман? — тушунмади Коля. — Уларнинг мақсади бор. Ўзларининг ватанига — Исроилга жўнашмоқчи... Довжурок йигитлар экан... Бунинг учун уларни ҳурмат қиламан.

— Нималар деб валдираяпсан? — деб унинг елкасига тегинди зобит.

Коля унинг қўлини силтаб олиб ташлади.

— Нима дейишимни сен менга ўргатма! Сталин даврида бизнинг жағимизни очмайдиған қилишган. Сенларнинг давринг ўтиб кетди. Тушундингми? Энди коллектив раҳбарият... Социалистик қонунчиликни бузмасдан... Шундоқ экан, рус кишиси сифатида... мен... чин кўнгилдан...

— Мухин! — деб унинг гапини бузди зобит. — Ўчир овозингни, итнинг боласи! Қани, паспортингни кўрсат-чи!

Коля эринибгина ёнидан эзилган ҳужжатини чиқарди.

Зобит уни очиб кўриб, қолганлар ҳам кўрсин учун мовут устига ташлади.

— Ие, сен яҳудий эмас экансан-ку! — деб ўшқирди у. — Нега бу ерда ўралашиб юрибсан?

— Мен сизга яҳудийман дедимми? Мен русман! Бу ерга дўстим Аркадийни деб келганман. Ана у, ўтирипти, бодиринги билан...

— Йўқол кўзимдан, пиёниста, бадмаст! — деб қичқирди зобит. Юрак-пураги ёрилиб кетмаса гўрга эди деб ўйладим. — Йўқол! Қоранг ўчсин. Афтингни кўрмай.

— Мен — нима? — деб елкасини қисди Коля. — Кет десангиз кетавераман. Лекин Аркаша нима бўлади? У мабодо ичиб қолса, хурмачасига сиққанини ичади, холос.

— Икковинг ҳам йўқол! — деб бақирди майор депсиниб. — Анави бодиринг кўтарган пакана ҳам йўқолсин! Жилдий сиёсий ишни майнавозчиликка айлантириш қанақа бўлишини сизларга кўрсатиб қўяман.

Гарчи мен “пакана” деганига хафа бўлган бўлсам ҳам, майорнинг яна бир айтишини кутиб ўтирмадим, бодринг солинган тўр халтамни кўтардим-у Колянинг кетидан эшик сари йўл олдим.

Бизнинг ортимиздан зобит дами ичига тушиб кетган яҳудийларга ўшқиринида давом этарди:

— Ҳаммангни судга бераман. Қонун бўйича шафқатсиз жазолаймиз. Қўл-оёқларингни мажақлаймиз, разил хоинлар, сионистларнинг думлари!

Шунда остонадан ҳатлаб ўтмай туриб, Коля бир юзу саксон градусга айландида, ҳудди қаҳрамонларга ўхшаб, тантанавор бир қиёфага кириб, баланд овозда дона-дона қилиб деди:

— Ўнг қўлим акашак бўлсин сени унутсам, Қуддуси шариф!

Кўк мовут ортида ўтирганлар тилдан қолди, ўшқираётган майорнинг дами ичига тушиб, бир оёғида турганча қолди. Мен Коляни туртиб, йўлакка олиб чиқдим-да, орқасидан эшикни ёпдим.

Кўчага чикқач, беш юз қадамча югуриб боргандан кейингина тўхтадик. Тўхтаганда ҳам айни жойида тўхтабмиз. Тўғри — Моспишеторнинг газакхонаси рўпарасида.

Эсон-омон қутилганимизнинг суюнчисига пивога қўшиб юз эллик граммдан олдик. Миср бодрингини газак қилдик. Бодринглар, мен сизга айтсам, жоннинг роҳати эди. Бошқа газакка ҳожат ҳам қолмади. Ҳушёрхонада қолган анави овсарлар эса ўн беш суткадан қамоқ жазоси олишди. Кейин улар турмада очлик эълон қилиб, норозилик билдирдилар. Уларни қўллаб-қувватлаб Нью-Йорк ва Лондон яҳудийлари катта намойишлар ўтказдилар ва ҳатто совет элчихонасининг деразаларини чил-парчин қилдилар. Менимча, жўнгина тўр халта-ю Миср бодрингларидан бошланган шу можародаги бирдан-бир безорилик ҳам шунинг ўзи бўлган эди.

Атлантлик океани устида.

Баландлик — 30600 фут.

Мана ҳозир ҳамманинг оғзида битта гап — сионист, сионист... Аммо, қани, мен сиздан сўраб кўрай — “сионист” дегани нима ўзи? Унинг бош-оёғи борми? Уни нима билан тановвул қиладилар?

Кейинги йилларда Россиядаги ҳар бир яҳудий шу дард билан оғриб чиқди. Бу — қизамиққа ўхшаган бир гап. Ундан ҳеч қаяққа қочиб қутулолмайсан. Агар сен яҳудий бўлсанг, ёхуд ярим яҳудий бўлсанг, ҳаттоки лоақал чорак яҳудий бўлсанг ҳамки, бу дардни бошдан ўтказишинг керак.

Москвада сионистларнинг ҳар хили — каттаси ҳам, кичиклари ҳам бор эди. Танлаганингни олавер. Шундайлари ҳам бор эдики, улар телбага ўхшар, ўзини ўтга-чўққа ураверар, ҳатто кўкрагини найзага тутиб беришдан ҳам тоймас эди. Оқибатда, Сибирга бориб, ҳовурдан тушар, совур эди. Камсуқум, тортинчоқлари ҳам бўларди. Улар биринчилар очиб берган тешиқдан писиб ўтиб, унчалик азият чекмай, Исроилга етиб олишган.

Бироқ менинг битта танишим бор эди. Ундаги дарднинг белгиларини ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайди. Улар шунақа эдики, буни гапириб бермасликнинг ўзи гуноҳ!

Тасаввур қилингки, мўъжазгина бир оила бор. Эру хотин. Иккови ҳам ёш, ёқимтой. Ишлари ҳам авжида. Икковлари ҳам танқидчи. Йўқ, йўқ. Улар шўро ҳукумати-ни танқид қилишмас эди. Унга кек сақлаб юришмасди. Аксинча. Ҳатто, иккови ҳам партия аъзоси эди.

Танқидчилик — бу касб. Улар мусиқа мунаққидлари эди. Шўронинг нимаики нарсасини танқид қилишса, албатта, мақташади ва нимаики хорижий нарсани мақташганда ҳам, албатта, бир оз танқид қилиб ўтишади. На илож? Касблари шунақа. Бундан бадтари ҳам бўлади. Масалан, жиннихонада санитарни айтинг. Ё алҳазар! Худо асрасин бундан.

Шу тарзда эру хотин умргузаронлик қилишар, еганлари олдиларида, емаганлари орқада эди. Шу тарзда мунаққидлик қилиб юриб, Тинчлик проспектидаги Бастакорлар уйдан кооператив квартира ундиришди, “Жигулик”лик бўлишди ва ҳатто Москва сув омбори ҳудудида кичикроқ бир чорбоққа ҳам эга бўлишди.

Ҳар бир рисоладаги одамга ўхшаб, йигитнинг қайнонаси бор эди. Худога шукур, қайнона алоҳида турарди, лекин ўзининг биттаю-битта қизини шунақа яхши кўрардики, уникига ҳар куни келмаса туролмас эди. Куёв шўрлик, албатта, бахтиёрликдан эсидан оғиб қолгани йўқ. Кунлардан бирида у қайнонасини ўрнига ўтқазиб қўйди.

Мен бу гапларни шунинг учун айтиб беряпманки, ҳадемай ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз: эртами-кечми бу хонадон сионизм дардига чалинмоғи муқаррар эди. Қайнона билан куёв муносабатлари шу сионизмда жуда ажиб бир тарзда акс этди.

Куёв анча руслашиб кетган бўлиб, қайнонаси уларникига меҳмонга келгандагина яҳудийлиги эсига тушарди. Эсига тушарди-ю, жуни ҳурпайиб, тескари бўларди-қоларди. Анча-мунча руслашиб кетгани учун яҳудийларга хос тақаллуфни унутиб қўйганди. Шунинг учун ғазаб отига минганда уч-тўрт мушт тушириб қолишдан ийманмасди. Худди шу сифати уни улуг рус халқига яқин қиларди.

Ниҳоят, қайнона ҳам ўзига тегишли насибасини олди.

Қайнона кунлардан бирида кундузи уларникига меҳмонга келиб, ғалати бир манзаранинг устидан чиқди. Куёв тўра диванда ялпайиб ётганча китоб ўқияптилар-у, кўзининг оқу қароси, яккаю ягона қизи паркет устида ўрмалаб, латта билан пол артяпти. Қайнона эшиқдан кирмасданоқ аюҳаннос солди:

— Қариган чоғимда шуни кўраман деганмидим? Менинг қизим юксак истеъдодли мунаққид бўлатуриб, худди канизақдай бу тўранинг хизматини қилса-я! Ахир, қизим институтни қизил диплом билан тугатган. Куёвимни шатакка олиб, зўрға битириб олган-а! Полни эринг артиши керак. Пол артиш эмас, у сенинг оёқ изларингни ўпмоғи лозим.

Куёв китобни бир чеккага қўйипти, оёқларини дивандан туширипти-да, жуда хотиржам оҳангда депти:

— Тўғри айтасиз, онажон.

Шундай деб қўлини хотинига узатипти. Қўли ҳам чўқмордай, залворли экан.

— Қани, швабрани бер-чи...

Хотини кўзларига ишонмапти — онаминг гапи қаттиқ таъсир қилган кўринади, хижолат тортипти, шўрлик, бу ёғини ўзи артиб олмоқчи, шекилли, деб ўйлапти.

Хотини унга швабрани беришти. У швабрани бир ҳавога отиб илиб олишти, гўё салмоқлаб кўраётгандай бўлипти, кейин бир учидан қулайроқ ушлаб олишти-ю, қайнонанинг бошига айлантириб солишти. Қайнона “дод” деганча, эшикдан отилиб чиқипти-ю, қўшниларнинг айтишича, лифтнинг эшигини бир амаллаб очиб, гойиб бўлипти.

Бирдан оиладаги ғиди-ғидилар йўқ бўлипти, эру хотин жуда иноқ яшай бошлапти. Кўни-қўшнилар уларга ҳасад қила бошлапти. Қайнона ипақдай мулоим бўлиб қолипти, камроқ келадиган бўлипти. Келганда оёқ учида юрар, куёвига яхудий подшога қарагандай қарар экан. Куёв ҳам тез-тез эмас-у, аҳён-аҳёнда қайнонага илтифот қилиб қўяркан.

Сионизм шундай тотув турмушнинг ишкалини чиқарди. Вирус бу оилага ҳам етиб борди. Бу дард куёвда жуда оғир кечди. Кун “Исроил овози”нинг эшиттиришигача ва ундан кейинги вақтга ажралди. Бу “Овоз”ни қанча эшиттирсалар, у шунча эшитар ва ҳар гал башарасидан заҳар ёғиб, теварагиданлардан жим бўлишни талаб қиларди. Унинг иштаҳаси йўқолди, озиб кетди, кўзлари бежо бўлиб қолди. Хотинини нима қилишни билмай хуноб бўлар ва бунинг нима билан тугашини кутиб, даҳшатга тушарди.

Қайнона эса шундай ажойиб шўро оиласининг ширин ҳаётига оғу солган сионизмни ва Исроилни дил-дилидан ёмон кўриб қолди. У ҳам Москванинг нариги четдаги ўз уйида ҳар кун тонг отар-отмас атайин харид қилинган транзисторлик приёмникнинг қулогини бурар ва ўша “Исроил овози” ни эшитар эди. Авваллари сиёсат билан иши йўқ эди, тақиқланган хорижий эшиттиришларни тинглашга эса журъат ҳам қилолмасди. Энди эса приёмникка ёпишиб қолди, эшиттиришни бўғадиган шовқунлардан энсаси қотиб, олис Куддуси шарифнинг бирон сўзини назардан қочирмасликка интиларди.

Нима учун шундай қиларди дейсизми? Унинг бутун кун давомидаги ҳолати эрталабки ахборотга боғлиқ бўлиб қолганди. Худо кўрсатмасин, Ливан ёхуд Иордан чегарасидаги тунги отишмада Исроил солдаги ўлдирилган ёки лоақал ярадор қилинган бўлса, пешонаси тиришиб, ранги бўзариб, кун бўйи мотамсаро аҳволда юрарди. Негаки, бунақа кун қизиникига боришга юраги бетламас эди. Куёв нобуд бўлган ҳар бир Исроил солдати учун шунақа қаттиқ қайғулар эдики, қайнонасининг назарида бунақа пайтда унга рўпара келиш ўлимга рўпара келиш билан баробар эди. Куёв, албатта, ҳамма аламини қайнонадан оларди.

Бунақа пайтларда у бир неча кунлар давомида қизи билан телефон орқалигина мулоқотда бўлар ва худди уйдан ўлик чиққандек икковлари ҳам шивирлаб гапиришар эди.

Аммо навбатдаги эшиттиришда Исроил ҳеч қанақа талофат кўрмаган бўлса, бунинг устига беш-ўнта арабни маҳв этиб, шўро заводларидан чиққан қуроллардан бир мунчасини ўлжа олган бўлса, қайнона яшнаб кетар ва қанот боғлаб қизиникига учар эди. Куёви юввошгина бўлиб, хушмуомалалик билан қутиб оларди. Қайнона эса игна устида ўтиргандек бесаранжом ўтирарди. Сабабки, у навбатдаги эшиттиришни кутар, унда эса яна Исроил чегараларидан бирида, бирор кўнгилсизлик рўй бериб қолиши мумкин эди. Бундай пайтда яна куёвнинг авзойи бузилар ва қайнона зудлик билан туёғини шиқиллатиб қолиши керак бўларди.

Бу сионист Исроилга виза олгунича тошининг ярмини йўқотиб бўлди. Визани олиб, у Исроилга кетди деб ўйлайсизми? Нью-Йоркда яшайпти. Квартираси чакки эмас, ёнида хотини, инглизчини тузуккина ўрганиб олишган. Хотини яхшироқ биллади. Ҳарна қилганда ҳам, институтни қизил диплом билан битирган-да. Қайнонаси айтганидек. Айтганча, қайнона яқин орада уларнинг ёнига етиб боради.

Бу хонадонда Исроил ҳақида оғиз очипмайди. Осилган одамнинг уйида арқонни тилга олишмагандек. “Исроил овози”ни на рус тилида, на инглиз тилида эшитишади. Музыка мунаққиди эндиликда янги бир машғулот топиб олган. Бунинг изоляционизм дейдилар. У худди юз фоизлик янкидай. “Биз — америкаликларнинг Овруцо ишларига аралашмоғимизга сира ҳожат йўқ” деб ҳисоблайди. Ўзлари бошларини қотиравершишсин. Оврупода ҳам, анави ачиган Яқин Шарқда ҳам.

Мен сизга айтдим, шекилли — Нью-Йоркда Москвадаги Дворянлар уясида истиқомат қиладиган собиқ мижозларимдан анча-мунчасини учратганман. Юзингиз-

да бир зумда таажжуб аломатлари пайдо бўлди. Истаган миқдордаги пулга гаров ўйнаганим бўлсин — нима сабабдан таажжубга тушганингизни биламан. Шўро Москва-сида Дворянлар уяси нима қилади — деяпсиз? Тўғрими, топдимми? Ана, кўрдингизми? Хўш, бу уя қаерда жойлашган? Большевиклар уни нега бузиб ташламаган?

Қоронғилик ичида тентираб овора бўлмаслигингиз ва бекорга бошингизни қотирмаслигингиз учун сизга ошкор қилиб қўя қолай — бу уяни бузиб ташлашнинг большевикларга кераги йўқ эди, чунки уларнинг ўзлари уни барпо этишганди.

Уни қаерда эканини айтиб берайми? Москва — Ленинград проспектини биласизми? Мен айтган жой проспектнинг охирида, метронинг “Динамо” ва “Сокол” деган бекатлари орасида. Яна ҳам аниқроқ айтганда — шундоққина “Аэропорт” бекатининг ортида. Санъат ходимларининг кооператив уйлари. Имтиёзли тоифа. Салкам генераллар ёхуд атомчи олимлар. Уларнинг гиштин уйлари биринчи категорияга кирди, лифтлари бор, подъездларида швейцарлар. Улар бир тўп бўлиб олишган. Теварак-атрофида Хрущевдан қолган сон-саноксиз йиғма панел уйлар. Бу уйларда сиз билан бизга ўхшаган оддий одамлар истиқомат қилади. Ҳалиги мухташам уйлар пастак каталак уйлар қуршовида туллак товуклар ўртасидаги сатанг товусларга ўхшайди. Черняховский, Усиевич, Красноармейская, Часовая кўчаларини бир қилиб, Дворянлар уяси деб аташади.

Бу ерда казо-казолар туради. Пул деганининг ҳисоби йўқ. Бу ерда оқсоч хотиннинг маониси заволда инженер оладиган маошдан кўпроқ.

Эсингизда бўлса керак, менинг ҳам хотирам панд бермаётган бўлса керак — большевиклар ўн еттинчи йилда халққа камбағаллар билан бойларни баравар қиламиз деб ваъда бериб, инқилоб қилишган эди. Халқ, албатта, жуда хурсанд бўлган — ҳамма қашшоқлар бадавлат бўлади деб ўйлашган. Худди партия гимни “Байналмилал”да куйланганидай. Аммо акси бўлиб чиқди — ҳамма қашшоққа айланди-ю, шу билан тенглик бўлди.

Фақат жуда озчиликкина — балки улар бир фоизини ҳам ташкил қилмас — шўро ҳукумати даврида ҳаддан ташқари бойиб кетди. Лекин шунақа йўл билан бойишдики, бу йўл америка бизнесменининг етти ухлаб ҳам тушига кирмаган. Ахир, СССРда агар сен от остида эмас, от устида бўлсанг, ой туғса ҳам сенга, кун туғса ҳам сенга. Қўлинг пул кўради, деганинг деган бўлиб қолади. Ҳокимият ҳам сеники. Ҳокимият Россияда пулдан афзалроқ. Ҳокимият тепасида бўлсанг, ҳамма нарса бепул. Давлатнинг ўзи чорбоғ беради, ёпиқ санаторийлар, махсус поликлиникалар хизматингда, умрилар, пакетлар, конвертлар келиб туради. Илгарилар бирор инжиқ тўра “ҳамма нарса бору, фақат қушнинг сути йўқ-да”, деб зорланиши мумкин бўлган бўлса, эндиликда бу шикоятга ҳам ўрин қолмади — “Қизил Октябрь” деган қандалатчилик фабрикаси “Қуш сути” деган номда конфетлар ишлаб чиқара бошлади.

Менинг тирикчилигимни таъминлаб турган асосий мижозларим Дворянлар уясида истиқомат қилишади. Уларнинг, яъни ёзувчилар, рассомлар, режиссёрлар, артистларнинг, шунингдек, хотинларининг хизматини уйига бориб қиламан. Москвалик таксичи Арбатдаги ҳар бир тор кўчани беш қўлдек билгани каби, мен ҳам уларнинг бошларидаги ҳар бир чуқур-чалиғ-у, ҳар бир гудурни яхши биламан.

Шунинг учун гапларимни эътибор билан тинланг — Дворян уяси масаласида жамики қизиққан нарсаларингиз тўғрисида энг батафсил ва ишончли маълумотлар оласиз. Бошланишига шуни айтмоғим керакки, у ерда истиқомат қилувчи одамлар қурама, яъни миллат масаласида араланиб, чатишиб кетинган; эри-яхудий, хотини — ўрис ёки бунинг акси. Болалари ҳам, табиийки, чала ўрис ё чала яхудий. Халқнинг эътимодига қаралса, бунақа қурама болалар жуда истеъдодли ва чиройли бўлармиш. Истеъдод масаласида гапирадиган бўлсак, аввал улар катта бўлишсин. кейин кўрамин. Хўш масаласида эса шуни айтмаманки, бизнинг коммунал квартирамизда одамларнинг қони қўшилиб кетмаган, мабодо қўшилган бўлса ҳам фақат ароқ билан қўшилган. Лекин хўш масаласида зорланадиган жойимиз йўқ.

Бироқ давлат масаласига келганда уларга тўғри келадиганлари йўқ эди. Ахир, Россияда иккита автомобили бор оилани қаерда кўргансиз? Дворянлар уясида бунақалар учраб турарди. Пул, машина, чорбоқ, туристик сафарлар. Устидагиларнинг бари Парижники — чайқовчилардан ёхуд “Березка” ансамблининг артистларидан сотиб олинган.

Бу одамлар санъат билан шуғулланишарди. Санъат эса СССРда партиявий, бадий таъвиқот ҳисобланади. Шунинг учун, суриштириб келганда, улар на режис-

сер, на раққос, на шоир, на хонанда эди. Уларнинг ҳаммаси пардозчи эди. Мен уларни шунақа деб атардим. Уларнинг ҳар қайсиси ўз йўли билан шўро ҳокимиятининг башарасини пардозлар-ди, уни кишининг ҳавасини келтирадиган, иштаҳасини кўзгайдиган кўғирчоқ қилиб кўярди. Бу ишни жуда ўринлатиб қўйишарди. Ҳатто менга ўхшаган пихини ёрганлар ҳам баъзан лаққа тушиб, ишонарди. Бунақа иш учун шўро ҳукумати пулни аямас эди.

Дворянлар уясида улуғ пардозчилар истиқомат қилишарди. Бадавлат, эркатой. Устларидаги мўйналари, “Шанель” ва “Мицуки” деган атрларини кўз-кўз қилиб гердайишарди. Мен эса уларнинг хизматини қиладиган хос сартарошлари эдим. Ишимдан ташқари вақтларда уларнинг уйларига бориб ҳожатларини чиқарар эдим.

Уша жойда мен бир йигит билан танишдим. Унинг отаси улуғ пардозчи эди — йўқ, йўқ, кўчма маънода эмас, тўғри маънода. Улар коммунизм доҳийларининг жасадларини мўмиёлар эди. Натижада улар тирик пайтларидагидан ҳам бежиримроқ бўлиб қолишарди, шу аҳволда уларни келгуси авлодлар учун, яъни омадлари келса умрлари узун бўлиб, коммунизм қурилишининг энг сўнгги босқичига қадар яшайдиган одамлар учун асраб қолишарди.

Шу одам Ленинни мақбарага қўйишга тайёрлаган эди. Сталин уни иззат-икромга кўмиб юборган эди, уни профессор, академик қилди, унга гард юқтирмай, авайлаб сақлади — худо кўрсатмасин, Сталиндан аввал ўлиб қолмасин. У ўлиб қолса, унда Сталиннинг жасадини ким мўмиёлайди. Шу одам гарчи яхудий бўлса ҳамки, Сталиндан узоқ яшади, уни яхшилаб мўмиёлаб, юзларига уша-элик суриб мақбарага қўйди. Шундай қилиб, шу академикнинг истеъдоди туфайли улуғ доҳий улуғликда ундан қолишмайдиган Лениннинг ёнига ўрнашди. Улар бир мақбарада ётар эдилар. Сталин худди тирикка ўхшарди, Ленин эса унчалик эмас, кўп ҳам тирикка ўхшайвермайди, чунки Лениннинг қабрда ётиш бобидаги тажрибаси кагга, мўмиёнинг эса умри, ҳар ҳолда, чекланган.

Академик булғор халқининг улуғ доҳийси Георгий Дмитров вафот этгандан кейин унинг жасадини пардозлаб эшақага келтираётганда жуда қизиқ бир воқеа рўй берган. Мен бу воқеани жуда қизиқ бўлгани учунгина айтиб бераётганим йўқ, айна чокда шўро ҳукуматининг наздида пардозчи нечоғлик нуфузли мавқега эга эканини ҳам кўрсатиб қўймоқчиман.

Шундай қилиб десангиз, академикни Софияга йўллашди. Бутун Болгария қора мотам либосида, ҳали бўм-бўш мақбарага назар ташлаб турар экан, академик марҳум доҳийнинг ичак-чавоғини ағдар-тўнтар қилиб кўриб чиқишти. Жасадни бутун халқнинг кўриши учун қўйишдан аввал яхшилаб тайёрлаш керак-да.

Дворянлар уясида истиқомат қилувчи менинг танишим, яъни пардозчининг ўғли бу орада институтга кириш ҳаракатига тушиб қолипти, аммо яхудийнинг боласи бўлгани учун имтиҳонларнинг ҳаммасидан йиқитишипти. Қабул комиссияси жуда ёмон қовун туширипти, бу яхудий бола кимнинг ўғли эканини мутлақо инобатга олмапти. Бола ҳам аҳмоқ эмас-да — дарров Москвадан Софияга телефон қилиб, ўзининг яхудий отасига ҳамма имтиҳонлардан йиқилганини айтишти.

Отаси ҳукуматнинг эркаси, атоқли пардозчи, унга тенг келадиган, ўрнини босадиган мутахассис йўқ, ғазоби ошганидан, қони миясига урипти. У эндигина ишининг ярмини қилиб улгурган экан, булғор халқи доҳийсининг жасади ҳам айнай бошлаган экан. У жасадни нари суриб қўйишти, бармоқларидан ичак-чавоқларининг қолдиқларини артишти ва унинг теварагини ўраб турган бир тўда ғамзада сафдошларига депти:

— Ўғлим институтга қабул қилинмагунча, мурдага қўлимни теккизмайман.

— Қанақа ўғил? Қанақа институт? — деб саросимага тушишипти кичикроқ доҳийлар. Гап нимадалигини билгандан кейин шу заҳотиёқ Москва билан боғланишти.

Гап шунақа, агар Москвада яхудий болани институтга қабул қилинмаса, булғор халқи ўзининг севимли доҳийсини кўриб туриш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин.

Яхудий болани бир соат ичида имтиҳонсиз қабул қилишди. Доҳийнинг муаттар жасадини мақбарага қўйишди ва булғор халқи ҳозирга қадар осмондан тушган бахт учун лаънатлар ёдиритиши лозим бўлган одамнинг башарасини кўриб юришти.

Пардозчи академик қамоқда эмас, ўз тўшагида ўз ажали билан у дунёга рихлат қилди. Уни оддий бир бандадек кўмишди, мўмиёлашмади, негаки бу ишни бажара-

диган бошқа одам қолмаган эди. Марҳум касбининг сирини ўзи билан бирга олиб кетди.

Ўшандан бери Россияда ҳеч кимни мўмийлашмаган. Сталиндан кейин навбатдаги доҳийларни жисмонан ўлмасларидан туриб, ахлатхонага улоқтирадилар, шунинг учун мақбараларда пардозчиларга ҳожат қолмади.

Яна айтайми? Билай десангиз билиб қўйинг — унинг ўғли ҳам Россияни тарк этди. Мен уни Исроилда учратдим. Ишсиз эди. Бошида бир тола сочи қолмапти. Аламдан ҳамма сочини юлиб битирипти. Қанақа аламдан дейсизми? Аҳмоқлик қилиб улфатчилик учун тарихий ватанининг бағрига ташлангани учун. Бу ерда ҳеч ким унинг отасининг ҳурматларидан хабардор эмас экан. Отасининг шахсий нафақаси ҳам, Дворянлар уясидаги муҳташам квартира ҳам, Барвихадаги ҳукумат чорбоғи ҳам йўқ.

Кейин мен бу йигитни Нью-Йоркда учратдим. Бу гал у ёлғиз эмас эди, аввалги Дворянлар уясидаги улфатларини топиб олишти. Уларнинг бир қисми Броне, Бруклин ва Квинедаги яҳудий маҳаллаларига жойлашиб олишган экан.

Гўё ҳеч нарса бўлмагандек. Ўша одамлар, ҳатто кийимлари ҳам ўша. Фақат Москвада эмас, Нью-Йоркда. Яна ўша гулдаста ташкил топишти. Лекин ростини айтганда, гуллар сўлиброқ, барглар қовжираброқ қолипти. Лекин ҳидлари ўзгармапти, “Шанель” билан “Миғуки”. Атрнинг бўйи унча гуркираган эмас — афтидан, уни тежаб сепишади, шекилли. Усларидаги мўйналари ҳам, кечки кишилик либослари ҳам Москвадан бошқа майда-чуйда юклари билан бирга келган — улардан қўланса нафталин ҳиди анқиб туради.

Менга ҳатто буларнинг бари тушда кечаётгандай туюлди. Кўзимни очсам бас, ҳамма босинқирашлар ўтиб кетадигандай. Яна ўз уйимда, Москвада бўлиб қоламан. Бунинг далили ҳам мана — башаралари Дворянлар уясида кўз ўнгимдан липиллаб ўтган одамлар. Мен ҳамон ўша ишим билан машғулман — соқолларни қиртишлайман, сочларни оламан, бири биридан дилбар ойимчаларнинг сочларини турмаклаб оро бераман. Улар эса гўё Кино Уйида бирон янги фильмнинг тақдиротига кеч қолаётгандай ўтирган жойларида безовталаниб, ҳаяжонланиб ўтирадилар.

Бруклиннинг қашшоқ маҳаллаларидан бирида лифтсиз бешинчи қаватда москвалик аёллардан бири туғилган кунини нишонлади. Ўтириши хазингина ўтди. Аёлнинг ёши ўтинқираб қолган эди. Ҳеч қанақа пардоз-андоз билан томоқдаги буришиб қолган терини ёхуд бир вақтлар чиройли бўлган кўзлар тағидаги ҳалқаларни яширишнинг иложи йўқ эди.

Меҳмонлар анча эскириб кетган, негрлардан арзон-гаров сотиб олинган “Бьюик”ларда, “Паккард”ларда келишди. Москвада, албатта, душманлари ҳасаддан ёрилиб ўлай дердилар, аммо бу ерда бунақа машина ўта қашшоқлик тамғаси ҳисобланади.

Аввалги яхши замонлардаги каби Дворян уясининг аҳли йиғилди. Худди аввалги замонларга ўхшасин учун Аркадий Рубинчикни таклиф қилишиб, “сочларимизни устанинг қўли билан бир турмаклаб қўясиз” дейишди. Гарчи мен уларнинг улфати бўлмасам-да. Мен уларнинг хизматини қилардим, холос. Москвада мени туғилган кунларга таклиф қилишмас эдилар. Мен ўтириш бошлангунча ишимни қилиб бўлар ва меҳмонларнинг қораси кўриниши биланоқ уйни тарк этар эдим. Хизматдаги одам шунақа бўлиши керак-да. Рост, ҳамёнда ишим эвазига олинган тузуккина муллажиринг билан кетардим. Бу муллажирингдан солиқ тўланмасди, ОБХССнинг хуфиялари ҳам бу даромаддан беҳабар бўлишарди.

Бу ерда мен ҳамма меҳмонлар билан баробар эдим. Чунки ҳаммамизнинг даромадимиз ҳам, тутган мавқеимиз ҳам бир хил эди. Мен ҳам бегона бўлмай қолгандим. Ҳатто совға ҳам олиб келдим. Аммо айни чоғда мен сартарошлигимча қолган эдим. Шунинг учун уй бекасини ҳозирлаб турмоқ мақсадида бу ерга аввалроқ келдим. Кейин эса меҳмонлар кела боргани сари ойимчаларни ётоққа олиб кириб, тезгина турмаклаб, бошини тартибга келтирардим.

Менга ҳеч ким ҳақ тўламасди. Йўқ, ғалат гапирдим. Бир аёл беш доллар берди. Қолганлар насия қилишди. Пул тушганда бермоқчи бўлишди.

Мен талашиб ўтирмадим. Ахир, бошимизга тушган кўргиликлар бизни бир-биримизга яқин қилиб қўйган эди-да. Биз битта оиладай бўлиб қолгандик. Сўниб бораётган битта аянчли оиладай. Неча йиллик суқсур ёқалари-ю, мўйна пальтоларини кийиб охирига етказётган одамлар эдик.

Меҳмонлардан бири — менинг кўп йиллик эски мижозим ҳам ўтиришдан олдин соч-соқолини олиб қўйишимни илтимос қилди. Бу одам бир вақтлар мен тўғримда кўшиқ ёзиб, бутун Москвада донғимни таратган эди. Кўшиқ ёзишга боис шу бўлгандики, мен унинг силлиқ бошида сақланиб қолган ўн-ўн бешта толадан бир амаллаб турмакка ўхшаган бир нарса ясардим. Энди унинг бошида атиги беш дона соч қолипти. Мен уларни эпаккага келтириш билан овора эканман, у алам билан кўзгуга тикилиб ўтириб, йўғон овозда зорланди:

— Қани менга айтинг-чи, дўстим Аркадий, бизга нима жин урган эди? Иссиққина жойимизни тарк этиб ўтирибмиз? Еб турган охуримизни ташлаб, сарсону саргардонликка учраб ўтирибмиз.

Москвада у кўшиқчи шоир ҳисобида юрган эди, жуда катта пул ишларди, ҳеч кимни писанд қилмасди. “Дуня чиқди айвонга...” қабилида битта-яримта кўшиқ ёзиб қўйса бас, хоҳ концертда бўлсин, хоҳ ресторанда бўлсин, бу кўшиқ ижро этилгани учун жарақ-жарақ пул келаверарди. Баайни Қорундай бойиб кетган эди.

— Шундоқ охурни ташлаб кетдик-а! Шундай емдам бенасиб қолдик-а? — дерди у кўзгуга қараб хирилдоқ овозда.

У Россиядан икки қўлини бурнига тикиб қуруқ чиқиб кетган эди. Хукумат унинг даромадларидан хабардор эди, шунинг учун унинг ҳеч нарсасиз чиқиб кетишининг тадориғини кўрди. Кўшиқчи шоир Нью-Йорк кўчасига шипшийдам кети билан шалоп этиб тушди. Лекин бу ерда унинг кўшиқларини сўрайдиган одам йўқ эди. Бунинг устига тил билмасди. Рус тилига ҳам нўноқроқ эди, болохонадор қилиб сўкишга уста эди, холос. Хуллас, аҳволи ёмон бўлди. Муҳожирларнинг газеталарида кичик-кичик мақолалар чиқариб, тирикчилик қиладиган бўлиб қолди. Баъзи бирларини ўқиганман. Баъзилари кулгили эди. Масалан: манави мақола: аллақайси бир овлоқ (қишлоқда) шаҳарда кўшиқ байрамида бир артист Ленин ролини бажаришти. У ғирт маст экан, шу аҳволда зирҳли машинанинг устига чиқиб олипти. Шу машина устида қўлини олдинга чўзганча, қатталар олдида турган минбар олдидан ўтиши керак экан. Аммо худди шу минбар рўпарасига келганда жаҳон пролетариатининг доҳийси турган жойида гандиракляб кетипти-ю, пастга — шилта лой ичига қулапти.

Нима? Кулгилими? Менимча унча эмас. Энди, ҳар нима бўлганда ҳам Ленин Ленин-да! Уни майнавозчиликка айлантириб юбориш яхши эмас. Йўрғакдан бошлаб унга сажда қилганмиз, ёшлигимиздан ўзимизни ленинчи деб атаганмиз. Энди келиб, уни майна қиламизми? Кўп ҳам маъқул эмас. Кошки бунақа нарсаларга тузукроқ тўлашса. Бор-йўғи ўн доллар! Ўтмас матоҳ-да! Бунда Ленин билан кимнинг иши бор? У — бизда, Россияда. Агар бирортаси Президент Форд ҳақида ёки яна ҳам яхшиси — Голда Меир тўғрисида шунақа материал олиб келиб қолса, унга минг сўлкавойдан кам беришмайди. Бу ерда-чи? Ўн доллар.

Мен-чи, гарчи шоир эмас, сартарош бўлсам-да, бунақа пул учун ҳатто қайнонам тўғрисида ҳам бирон оғиз ёмон гап айтмаган бўлардим.

Шу оқшом ўша ўтиришда бир неча қадаҳ виски ичилгандан кейин тўсатдан бир нарсани англаб етдим — мен — Аркадий Рубинчик — энг жўн, энг оддий бир одам, пакана бўйим билан шу зиёфатда ўтирган собиқ казо-казоларнинг ҳаммасидан, ўша Дворян уясидан чиққан ойимчалар-у жанобларнинг барчасидан бир бош юқори турар эканман. Менинг бир ўзимдагина шўро одамнинг дейсизми ё умуман инсоннинг дейсизми ғурури сақланиб қолган экан.

Зиёфатда ўтирганларнинг ҳаммаси москвалик эди. Биз овозимиз борича ҳеч тортинмай ўрисча гаплашардик, кўшиқ айтардик, битимиз тўкилиб яйрашардик. Янги меҳмон келгунча шундай давом этди. Бу келган одам муҳожир биродарлардан эмас эди. У америкалик эди. Америка яхудийларидан. Инсонпарвар. Валинсьмат. Қашшоқлар учун ҳаммага кўрсатиб садақа-бермаса ошқозони еганини ҳазм қилмай қўядиганлар тоифасидан.

У олтмишларни урган, башараси нурсиз, ўзига бино қўйган, оғзидан холадай йўғон ва катта сигаретаси чиқиб турган бир одам эди. Сигарасини оғзидан олмай гаплашар экан. Бир-икки миллионлар тортадиган чоғи бор. Ўриндиққа ўтириб, оёғини чалиштирди, ҳамон оғзидан сигара мўридай чиқиб турипти. Танишганда ўрнида ўтираверар экан, кўришиш учун қўлини эмас, битта бармоғини узатар экан. Кўрсаткич бармоғини.

Бизнинг москваликларимиз унинг теварагида гирдикапалак бўлиб қолишди. Тиллари келмаса ҳам бузиб-чатиб инглизча гапиришади. Мистер устига мистер. Рус тили елдек учиб кетди, ҳамма эътибор мистерга.

Мени таништиришди. У ўрнидан турмади, ўтирган жойида кўрсаткич бармоғини чўзди. Мен ҳам ўрисчасига қилиб, бармоғига тушириб қолдим-ку!

— Бунингизга таржима қилинг. Бетамизлар билан танинмайман. Ялпайиб ўтирадиган тўнғизлар билан салом-алик қилмайман.

Бизникилар ҳанг-манг бўлиб қолишди, менга қараб ўшқиринишга тушишди, қўлимдан тортиб, бир чеккага чиқариб қўйишди. Айтган гапимни, албатта, таржима қилишмади. У бўлса инглизчасига жавраб ётибди. Худди оғзида тош айлантираётганга ўхшайди. Ўзидан мамнун. Ўзини коинотнинг меҳвари деб билади, шекилли. Улфатларнинг ҳаммаси унинг теварагида рақси само қиляпти.

Мен бунақа одамларни Москвада ҳам унча қадрламас эдим. Димоғлари осмонда бўлса ҳам, ичлари бўм-бўш, қуруқ эди. Лекин шомирза-ю қоқ қуруқ бўлсалар ҳам кибр-ҳаво жуда баланд, гурур юқори эди. Оламга кўзларининг учиди қарашарди, ўзларини хафа қилиб қўйишмасди. Бировнинг олдида қимтинишни ёқтирмас эдилар. Албатта, ҳаммага ўзларини саховатпеша қилиб кўрсатишни ёқтирар эдилар.

Бу ерда бўлса уларнинг авра-астари очилди-қолди. Қадди-қоматлари таъзимда, овозларида хушомад. Ўзларининг устида Москвадан қолган мўйна-ю, зарбоф парча. Бу ердаги миллионер аёллар йўлда қолиб кетади.

Америкалик валинеъмат ҳамманинг хушомадини кўриб қарсак чалиб юборди ва пастга тушиб, машинанинг юкхонасидан ҳаммага аталган совға-саломларни олиб чиқишни буюрди.

Аёллар чувиллаб юборишди, эркаклар сирни сезган тойчоқдек кишнай бошлади ва ҳаммалари олатасир зинага йўлланишди.

Мен ўзим қолдим. Рўпарамда ўриндикда оғзида холадай сигараси билан валинеъмат ўтириптилар. У мендан бир нарса сўради, шекилли, нега ҳамма билан бирга совға-саломга югурмадинг дегандир-да. Мен унга ўрисчасига жавоб бериб, Россияда кенг тарқаган бир манзилга йўлладим. Кўлим роса қичишди — қани энди, укки кўзларининг ўртасига ўхшатиб бир туширсам-у, оғзидаги сигараси учиб кетса. Сигараси билан бирга ясама тишлари ҳам.

Аммо ҳамма ёқни ҳай-хуйга тўлдириб, зинадан югуриб чиққани учун нафаси тикилиб, пиводан бўшаган картон қутиларни судраб улфатлар келиб қолишди. Қутиларга аллақандай латга-путталар жойланган экан. Бир-бирларини туртиб-суриб қутиларни ўраб олишди, думбаларини чиқариб тўнқайганларича бу матоларни титкилай бошладилар, қўлларига илинган матоҳларни юлқиб олиб кўкракларига босдилар.

Валинеъмат бу матоҳларни қўни-қўшнилардан йиққан кўринадиди — қўшнилар ҳам эски-туски буюмларини олиб чиқиб ташлашга эриниб валинеъматга тутқазган бўлсалар керак.

Бир гапни айтиб қўяй. Мен фаришта эмасман. Мени хафа қилганларида ҳамма вақт ҳам ўзимни ўзим ҳимоя қилолган эмасман. Лекин ҳеч қачон бунчалик паст кетмаган эдим.

Улар кирхонанинг номерлари олиб ташланмаган, ҳали ёқаларида эгаларининг фамилиялари ўчиб кетмаган, ювилавериш ўнгиб кетган эски кўйлақларни, тирсаклари ялтираб ётган алмисоқдан келган кастюмларни, пошпаси эзилиб, ўзи майишиб кетган туфлиларни бир-бирларидан тортиб олишга тиришиб, юлқишиб ётишарди.

Кал бошидаги бешта толасини эпақага келтириб қўйганим кўшиқчи шоир қора фрак кийиб олипти. Этакларига атлас тасма тақилган. У менинг олдимга ҳовлиқиб келди.

— Қалай, Аркадий? Чакки эмас-а? Худди менга ўлчаб тикилгандай...

— Нима қиласан буни? Бошингга урасанми? Буни кийиб бирон жойга борармидинг?

— Қабулга бораман. Бирдан аслзодалар зиёфатига таклиф қилиб қолишса нима бўлади?

— Унда усти-бошинг бекаму кўст бўлишига яна бир нарса етишмаяпти.

— Нима?

— Сочик. Кўлингга солиб олгани. Чунки унақа зиёфатларда сен фақат малай тарзида қатнашишинг мумкин. Ортиғига ярамайсан.

Шундоқ дедим-у оёқларимни тапиллатиб, қутилар теварагида товукдек қақил-лашаётган ойимчаларга ўшқирдим.

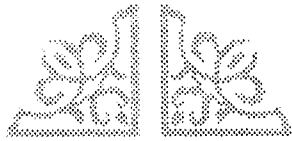
— Уят сенларга, қанжиқлар! Мен сенларни одам ўрнида кўриб юргандим-а! Нега манави ярамасга ҳузур бахш этипсанлар? Нега чуватчангдан бадтар ўзларингни хўрлайсанлар? Нима, оч қоляпсанларми? Яланғоч қолдиларингми? Текинига йўлиқиб қолдиларинг-да? Мунча ёпишмасаларинг! Эртага кўчадан ахлат топиб олсаларинг, олиб чангини пуфламай оғизга соласанларми? Текин бўлгани учун.

Аёллар қутидан чиққан латта-путталарни кўксиларига босганча, кўзларини чақчайтириб индамай туришарди. Биронтаси ҳам ботиниб менга жавоб қила олмади. Афтидан, эсанкираганлари ўта бошлаган, ҳушлари жойига келиб, қилган ишларидан хижолат чека бошлаган эдилар.

Валинеъмат ҳам ўриндиғида даммини ичига ютиб ўтирарди. Ҳали ҳам пишиллаганча, оғзидаги ходасини сўришда давом этарди. Бир нарсани сезган, шекилли. Бўйнига тушиб қолишидан кўрққан кўринади.

Мен бўлсам йиғлаб юбордим. Хотин кишига ўхшаб, хўнграб, ўксиб-ўксиб. Менда бўлиб туради... айниқса, қаттиқ ичиб қолсам... Сапчиб зинага чиқдим, пастга тушдим-да, бўм-бўш кўча бўйлаб югура кетдим. Кўчада биронта ҳам йўловчи йўқ эди. Негаки, Нью-Йоркда ярим кечада фақат эс-хуши норасо одамгина юрак ютиб сайр қилгани чиқади. Ё тентак одам. Ёхуд Москвадан келган муҳожир...

Давоми бор.

Йохон Волфганг ГЁТЕ

Фарбу шарқ девони¹

ЗУЛАЙХОНОМА

Тушимда осмон ойга
Ўз бағрин очар эди,
Қўз очганимда эса
Қуёш нур сочар эди.

ТАКЛИФ

Умр ўтказма вақтни қувиб,
Кун кетидан чопиш хато.
Эрта эмас, бугун, дилбар,
Этди сенга қувонч ато.

Дунё топдим, билсанг агар
Бор дунёдан кечибман.
Бир ўзингни севиб, дилбар,
Эрта — эрта, бугун — бугун.

Не ўтди, не бўлар пайдо,
Сен этмагил бунга парво.
Омон бўлсанг шу бас менга,
Қувонч, бахт гамнафас менга.

* * *

Юсуфга Зулайхо эди маҳиё

Сабаби аён,

Ҳам гўзал эди у ҳамда навқирон,
Зулайхо ҳам зебо, содиқдир аҳдга
Алар бир-бирини буркади бахтга.
Сен эй, ёш гўзалим, кўзи дурахшон,
Бир мени сеvasан, кўзларинг шоҳид,
Ва мени буркайсан сўнг бахтга жовид.

Мадҳингда ёзганим қўшиқлар —
пешкаш,
То абад Зулайхо ўзинг, париваши!

* * *

Сен атадинг ўзни Зулайхо,
Севмоғингга мени йўқ шубҳам.
Ҳотам деган номни мен аммо
Танлаб олдим ўзимга, эркам.
Такабурлик эмас бу бари:
Георг исмин олгани билан
Ул муқаддас Георг рицари
Бўлолғайми ном билан одам?
Саҳийманми Ҳотамдай? Инъом
Этгай мендай қашшоқ нени ҳам?
Ҳотам Зограидай беармон
Шоир бўлиб яшасам беғам.
Лекин икки зотдай яшамоқ
Келар қўлдан сен этсанг карам.
Тухфа этмоқ, олмоқ асли Бахт
Ҳузур етгай севгидан ҳар дам.
Бир-бирига талпинса, севса
Жаннат шудир ошиққа, эркам.

ҲОТАМ

Тасодиф ўғрини яратмас, ажаб
Тасодиф ашаддий ўғридир ахир.
Ишқим гавҳарини юракда асраб
Юрардим, олди у чок этиб бағрим.

Сўнг сенга тутди-ю айлади пешкаш,
Тасодиф барини тутди йўлингга.

¹ Давоми. Боши ўтган сонда. Девон қисқартириб босилаётир.

Гадою бенаво бўлдим, париваш,
Ҳаётим, давлатим қолди қўлингда.

Хайрият, гавҳари чапмингда аён,
Мендай бир ошиққа меҳру мурувват.
Бағрингда кўринди ғаройиб жаҳон
Мени шод этгувчи бахтиёр қисмат.

ЗУЛАЙХО

Ишқин гавҳарини ўғирлаб, ажаб,
Келтирди тасодиф, бўлдим бахтиёр,
Юрибман ишқингни дилимда асраб,
Энди тасодифни койимоқ бекор.

Шартмиди тасодиф ўғирлаши, гар
Ўз хоҳишинг билан қилмасдинг инъом.
Ўғирлаб олардим, айлагин бовар,
Барибир бебаҳо гавҳарни осон.

Ишқинг гавҳари-чун қиламан тортиқ
Ёшлигим, ҳаётим, қарорим олгин.
Сенинг гавҳарингдан булар кўп ортиқ
Хушбахтга не даркор, боримни олгин.

Бенаво гадоман демагин зинҳор,
Ишқи бор юраклар навосиз бўлмас.
Бағримда сен бугун топдингми қарор
Давлату бахт шудир, бошқаси абас.

* * *

Севишган дил адашмас чиндан,
Зулмат уни этолмас тутқун.
Ўрганарди севмоқни мендан
Тирилса гар Лайли-ю Мажнун.

* * *

Эркалатиб турибман сени
Кулоғимда илоҳий оҳанг.
Ажаб, булбул куйлайди нени?
Атиргулда қайдан ҳиду ранг?

ЗУЛАЙХО

Қайиқ сузар эди тузук
Бу не сир, ҳайрон қолдим.
Сенинг совғанг — олтин узук
Фирот ичра йўқолди.

Тунда кўрдим бу ҳолни мен
Кўк қизариб келган он,
Сен пайғамбар, шоир-ку сен
Туш таъбирин эт аён.

ҲОТАМ

Туш таъбирин аён этмоқ
Қийин эмас, ложарам,
Ташлаганди, сўйлаб эдим
Венеция Дожи ҳам —

Узугини денгизга, хўш,
Денгиз сақлар-ку омон.
Минглаб қўшиқ хайрли туш
Менга айлади инъом.

Мен кезгандим алақачон
Ҳиндустондан то Дамашқ.
Элтажакдир мени қарвон
Ўзга юртга, этма рашқ.

Лекин доим қўмсар юрак
Айвон, ёни дарахтзор.
Руҳим танни этади тарк
Сўнгни бўсанг билан, ёр.

* * *

Сени қаттиқ босиб эркалар:
“Ўлдим, куйдим!” — дейди муттасил.
Изҳори ишқ айлайди ёниб
Биз қизларга бу бари маълум.
Менга эса этмайди таъсир,
Бари бекор эрур мен учун.
Лекин Ҳотам, сенинг кўзларинг
Кўзларимга тушгани ҳамон,

Кун ёруғроқ бўлар дафъатан,
Нигоҳингда шундай маъно бор:
“Муҳаббатим беқиёс сенга,
Фақат сени яхши кўраман.

Далаларнинг безаги бўлган
Атиргулу лола, бинафша,
Мирта ва сарв дарахти, жонон,
Шифобахш-у, завқбахш, оромбахш.

Бу илоҳий Марҳамат илло,
Бўлғай даво барча дардларга”.
Лек Зулайхо нигоҳи тушса
Бедард дардга бўлади банди,
Дардманд эса тузалар бешак,
У табассум айласа инъом.
Дунё ҳамон тўлар кулгуга
Ва англайди у сирли нигоҳ
Қатидаги мангу каломни:
“Фақат сени яхши кўраман”.

ГИНГО БИЛОБА

Келтирдилар чорбошимга
Машриқдан дарахт, аммо

Бул дарахтнинг япроғида
Пинҳондир сирли маъно.

Табиатнинг сеҳримикин
Барги нечун қўшалоқ?
Икки бўлак баргни ёки
Битта этганми мутлоқ.

Муаммони ечар ҳар ким
Шеърим ўқигани дам:
Сезаяпсанми менинг ўзим
Битта, лек икки одам.

ЗУЛАЙХО

Кўп тўқидинг гўзал қўшиқлар,
Хўп ўқиди уни ошиқлар.
Хуснихатинг жуда ҳам машҳур,
Олтин билан безаган рақам.
Ҳар нуқтаси ажойиб, кўркам,
Ҳузурбахшдир ва айлар асир
Ҳар бир янги қўшиқ янги ишқ —
Шарофати эмасми шоир?

ҲОТАМ

Ҳа, дилкаш кўз, тишлари дурдон,
Киприги ўқ, лаби лаъл ҳурдан,
Зулфи илон — мени банд этган,
Соҳир бўйин, момиқ сийнаси,
Бари шеъру муҳаббат саси,
Ҳар дилбар ҳам гўзал сарв тан,
Лекин барча санамда якка
Сенинг рамзинг кўрганман. эркам.

ЗУЛАЙХО

Кўкка қуёш чиқди, шу заҳот
Кирди унинг бағрига ҳилол.
Ажратолгай уларни қай зот?
Нигоҳми бу? Недир? Ажиб ҳол!

ҲОТАМ

Дунёда жуфт яратиб Султон
Барча олий хилқатни, атай —
Ботирларни танлаб кўк томон
Парвоз қилмоқ учун чорлагай.

Сайёралар васли ҳам, дилбар,
Мену сенга монанддир ахир.
Ўхшатдингми мени офтобга
Эй, гўзал ой, кучоғимга кир.

* * *

Кел, маҳбубам, салла ўраб бер
Нафис қўлинг билан менга.
Эрон шоҳи Аббос ҳам меҳр —
Ила лаъл қадаган унга.

Ярашганди салла жаҳонгир
Искандарга бўлиб маъкул,
Дастор боғланг саркарда, амир
Дея фармон берганди ул.

Қимматбаҳо тош билан дастор
Безатилса, аталади тож!
Уни кийса бизнинг ҳукмдор
Бўлгай шону шуҳрати ривож.

Бошимга қўй оппоқ дасторни,
Кел, маҳбубам! Фароғатдадир —
Кучмоқ сендай дилрабо ёрни
Тожу тахтга на ҳожатдур.

* * *

Кўп нарсага кўнгил мойил,
Озига ҳам қаноат —
Қилдим, шунинг учун хушҳол
Яшадим топиб роҳат.

Майхонада базм этсам,
Хоҳ кулбада мен якка,
Хаёл доим сен билан банд,
Руҳ боғлиқ сен малакка.

Темур ҳукми, салтанати
Сенга аслида жоиз.
Лаъл Бадахшон мамлақати
Берсин — феруза денгиз.

Ширин-шакар, қуруқ мева
Серқуёш ул Бухоро,
Самарқанд-чи, дафтар тўла
Қўшиқ тортиқ қилсин то.

Ормузд ҳақда сенга ёзсам
Ўқир эдинг пайдар-пай.
Барча савдо йўллари ҳам
Сен учун хизматга шай.

Ҳиндустоннинг ипагига
Сени ўрамоқ учун,
Барахманлар юрти меҳнат
Этаётир туну кун.

Ер остини титиб қиш, ёз
Кўмир, тош кесиб ҳарчанд.
Шайдоларинг топиб олмос,
Сени этмоқчи хурсанд.

Олиб чиққан денгиздан дур
 Ғаввос сенга, қийнаб жон.
 Бахш этмоқ-чун сенга хузур
 Шоирлар битар Девон.

Басраданми ё ўзга юрт
 Зиравер, тутатқилар
 Қарвон билан барака, қут
 Йўллаб сени шод қилар.

* * *

Самарқанд, Балх, Бухорони
 Сенинг хусн-жамолинга,
 Инъом этмоқ, ё этмаслик
 Келмабди хаёлимга.

Берарларми шаҳаншоҳлар
 Мулку кишвар? Гумондур.
 Улар — доно, бою довор
 Лекин ишқда нодондур.

Журъат этмас шоҳ бу корга,
 Юрт инъом этгай илло,
 Фақат сендай гўзал ёрга —
 Мендай сахий бир гадо!

* * *

Ажиб хуснихат билан
 Безаб жўнатганим дам,
 Ул қоғозларни ўқиб
 Кулиб кўйдинг, маликам.
 Унда мақтанган эдим
 Сенинг севгинг билан мен.
 Кечирдинг, хайриятки,
 Мендай мақтанчоқни сен.
 Бу бахту омад эрур
 Мендай мақтанчоқ учун.
 Бундай ҳасадгўйларга
 Алам этмасин не учун?
 Дўстларга эса қувонч —
 Бахш айлар ифор каби,
 Умр қувончи гўзалдир,
 Шудир ошиқ матлаби.
 Эҳтиросли ишқингни
 Мисли копток мен томон
 Ирғитяпсан, Зулайхом!
 Мен ҳам севги — коптокин
 Отяпман унга тақрор.
 Бу дақиқалар гўзал,
 Бундайин бахт кимда бор?
 Валекин кимлар сени
 Мендан айирди, қаранг,
 Неча йиллар айирди
 Гоҳ армани, гоҳ фаранг.
 Вайрон бўлган ишқ қасрин

Мен қайта этдим бино.
 Унда хузур-ҳаловат
 Биз-чун бошланар танҳо.
 Қўлингда турли-туман
 Ип бор. У билан шодон,
 Иқболни тўқияпсан.
 Бахт ипи билан чаққон.
 Шейр гуҳардур, ишга тиз,
 Кўксингни безасин дур.
 Оллоҳ оби раҳмати
 Эрур у, дилга манзур.

* * *

Муҳаббатга муҳаббат бўлса,
 Кўзлар кўзга, сўзлар сўз билан
 Қовушса-ю, бўсага бўса
 Нафас нафас билан, маҳбубам.
 Шундай ўтар бахтли туну кун!
 Қўшиғимдан келмагайдир ҳеч
 Шу сабаб ташвишли ун.
 Юсуф ҳам рашиқ этмасин нечун
 Менинг бахтим кўриб эрта-кеч.

ЗУЛАЙХО

Қулми, озод ё митасгар
 Англадилар ҳикматни:
 Бахтдир инсон тугулса гар
 Дахлсиз шахсиятни.

Умр деган ўтар, не ғам.
 Ўтма ўзинг бенаво.
 Нени қўлдан бой берсанг ҳам
 Ўзини бой берма аммо.

ҲОТАМ

Минг офарин! Менда фақат
 Ўзга фикр, ўзга савдо:
 Заминдаги бор саодат
 Сенда жамдур, Зулайхо.

Васлинг менга насиб этса,
 Ўзга бахт даркор эмас.
 Юз ўгириб мендан кетсанг
 Бўлажакман хору хас.

Мен — Ҳотамтой — сўзим адо
 Қилмай туриб, хайрият,
 Билиб қолдим — қандай сиймо
 Бўлсам, дилинг этгум забт.

Эмасдирман ҳолим-раббий,
 Сени куйлагум, жонон,
 Фирдавсий ё Мутанабий
 Ёхуд бўлиб бир султон.

ҲОТАМ

Бозордаги заргар дўконин
Қуршагандек рангин чироқлар,
Қизлар кекса шоирни қуршаб
Бермоқчисиз қандай сўроқлар?

ҚИЗЛАР

Зулайхони куйладинг такрор,
Бунга қандай биз берайлик тан?
Ўзинг эмас, қўшиғинг ошкор —
Ёндиради бизни рашк билан.

У бўлсайди хунук, бедаво
Гўзал деб мақтардинг ўзига.
Ўқиганмиз Ботина зебо
Кўринганди Жамил кўзига.

Лекин биз ҳам чиройда кам йўқ,
Тасвирлашга айлагил қиммат,
Мақтасанг гар арзон, кўнгил тўқ, —
Бўлсин, сенга тўлаймиз қиммат.

ҲОТАМ

Майли, келгин яқинроқ сабзранг —
Қиз, васфингни этай бемалол.
Турмаклабсан сочингни аранг
Бошинг масжид гумбази мисол.

Сен мана қиз, эй, нозик бадан,
Хуш қилиғинг ярашар, лекин
Мунча сенинг қоматинг баланд
У қадми, ё минорамикин?

Сен, кўз сузиб ўтирган эй, қиз!
Бир кўз у ёқ, бир кўз бу ёққа —
Термулади. Қочмоғим жоиз —
Сендайлардан далами, тоққа.

Чап кўзгинанг юлдуздай порлар,
Макру ҳийла ундан олмиш жой.
Етказди дилга озорлар
Ўнг кўзинг-чи, ҳалолликка бой.

Ошиқларни бири ярадор —
Этар доим, бири шифобахш.
Бир ўзингда икки хил кўз бор,
Сандайлардан ким этмайди рашк?

Мана сизга мадҳия, мақтов,
Севганимга исбот бу бари.
Гашларимда йўқ макру алдов
Ўзгача лек мен севган пари.

ҚИЗЛАР

То бўлмаса шоир содиқ қул,
Айланарми ишқ султониға?
Севган қизинг куйларми маъкул
Лаб тегизиб ишқнинг жомига.

Қўшиқлари дилкашми ва ё
Бизлар айтган қўшиқдан марғуб?
Шундай бўлса агар мабодо
Нечун пинҳон куйлар у маҳуб?

ҲОТАМ

Қанча чуқур бўлса, шу қадар
Чашма суви тиниқ бўлади.
Дилдаги ҳис-туйғу ҳар сафар
Фаройиб бир кўшиқ бўлади.

Сизнинг қўшиқ гарчи хузурбахш,
Фарқи бордир, англайди ҳар ким:
Сиз ўз ҳақда куйлайсиз дилкаш,
У мен ҳақда куйлайди доим.

ҚИЗЛАР

Демак ёринг бу ерлик эмас,
У самовий хислатга эга,
У ҳур экан, бўлди, билдик, бас!
Мунофиқлик ярашмас сенга.

ҲОТАМ

Зулфинг сени банд айламиш
Оразинг теграсига,
Ул жигаранг илон эмиш
Битмай бўлмас қасида.

Дилда эса сабр ила
Яна гуллади баҳор.
Замин ости тафтга тўла
Эриб битди туман, қор.

Чўққиларни тонг нуридай
Ёндириб сен иситдинг,
Ҳотам баҳор ҳовурида
Ер оташин ҳис этди.

Соқий, май куй! Куйиб ишқда
Кулга айланди танам,
Унутилган кулни кўриб
“Мен куйдирдим!” деб санам.

ЗУЛАЙХО

Нега сени унутайин
Икки ўт ёнмай нетар?

Сенинг кучли эҳтиросинг
Ёш дилга завқ бахш этар.

Шоирим, сен ишқ баҳосин
Бера оласан тўла,
Ишқдир Ҳаёт ибтидоси,
Руҳ тирикдир ишқ ила.

* * *

Лаъли лабингдан бўса эт инъом,
Хиралик этсам сўкмагил асло.
Дору-ю даво излар-да ҳар он
Дардга ҳар кимса бўлса мубтало.

* * *

Бир-бирингдан мисли Ғарбу Шарқ
Йироқ бўлсанг, ғамга бўлма ғарқ.
Оғиқ учун сарбон на даркор?
Муҳаббатинг бамисли қанот,
Бир нафаслик йўл эрур Бағдод
Омонат бу дунёда ҳар ким
Недир билан овунар ҳардам.
Менга овунч — ёниқ кўзларинг,
Ҳамда дилинг сурури, санам.

* * *

Ҳису ҳаяжонга кўмилдим, бироқ,
Висол ониди хижолат ўзим:
Оразинг кўрсам — қар бўлар қулоқ,
Сен сўзлаган дам — кўрмайди кўзим.

* * *

Ёди дилда, ўзи йироқда,
Ташриф этар билдирмай қийноқ.
Саси нуқта қўяр фироққа,
Мана, келди, дилбарим қувноқ.

* * *

Йироқ кетса ёруғ кун
Қалбинг бўлмасин бўм-бўш?
Ҳали шеър ёзмоқ мумкин,
Шароб этолмайман нуш.

* * *

Бегап менга, ё раббий!
Чирмашиб олди санам.

Тилим тутилган каби
Тутилди қаламим ҳам.

* * *

Аё соқий! Қадаҳ сун!
Лиммо-лим жомни дерман!
“Хотирла!” дегани он,
Англаки они дерман.

Мен сени ўйлаган он
Бола уради жавлон:
“Жаноб, нечун сиз хомуш?
Мен қуяй майи боқий
Сўзлангиз истар соқий,
Сизда бор ақлу дониш!”

Сарвзорда дам олсам,
Ўзни унутиб қолсам,
У ҳам бехабар аммо.
Дилим тўла ифтихор,
Ўзни сезсам ҳукмдор,
Сулаймон каби доно.

ЗУЛАЙҲО КИТОБИ

Бу китобни олтину дур билан, хуллас,
Безатмоқчи бўлдим, жонни айлаб фидо,
Вароғини қисқартириб асло бўлмас,
Мажнунларнинг сўзи қачон бўлган адо.

ЗУЛАЙҲО

...Кўшиғингдан айладим ҳис
Дилбарим, деган заҳот,
Фақат бир мен ҳақда ёлғиз,
Экан сен тизган баёт.

Унутмасдан висол онин
Бўлсанг ҳамки йироқда,
Ишқ лаззатин тотган жонинг
Мени эслар фироқда.

Аё, дўстим! Назар айла —
Юракка, ойна у.
Бўсаларинг муҳр янглиғ
Кўксимда турибти-ку.

Ширин Ғазал ва Ҳақиқат,
Мени айлади асир.
Бизнинг оташин муҳаббат,
Шеърнинг либоси ахир.

Олмончадан
Садриддин САЛИМОВ
таржимаси.

Гёте ва Шарқ

1. ИСЛОМГА РУҲИЙ ЯҚИНЛИК

XVIII

асрада христиан — ғарб дунёси ислом ҳақидаги асарларида бу динни асл ҳолида кўрсатишдан узоқ бўлганига қарамай, жаҳонга танилган улуғ олмон шоири Волфганг Гёте (1749—1832) пайғамбар ҳазрат Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламдан шу қадар ҳайратланган эди. У бутун ижодий фаолияти давомида исломга руҳий яқинлигини қайд этиб борди, исломни дунёдаги барча қарашлардан устун тутди, ўз асарларида инсониятнинг камолотга эришиш йўли унинг дастурлари билан боғлиқлигини кўрсатишга интилди. Ҳатто Олмонияда исломнинг илдиз отиши учун қўлидан келганча ҳаракат қилди. Агар Гётенинг асарлари назокат билан бирма-бир тадқиқ этилса, ислом дини Гётени нақадар катта куч билан жазб этганини кўриш мумкин. 23 яшарлигидаёқ ёш Гёте Қуръони Каримдан илҳомланиб, маҳорат билан “Mahomets-Gesang” (“Муҳаммад кўшиғи”)ни ёзди, ҳазрати Муҳаммадни ҳамду сано этди.

Қуръони Карим бутун инсониятга Оллоҳу Таоло томонидан Жаброил Алайҳиссалом орқали Ҳазрати Муҳаммадга рамазон ойининг қадр кечасида индирила бошлаганини яхши билган Гёте 70 ёшида хаёлини банд этган бу ҳодисани шундай ифодалаган эди: “Қуръони Карим пайғамбарга самодан индирилган бу муборақ кечани у нечун байрам қилмасин?”² (бу ерда Гёте ўзини ҳам назарда тутган). Оламларда бу ҳодисадан муҳимроқ ва буюкроқ бирон ҳодиса йўқ. Узун умрининг олтин саҳифаларида исломиятга ҳурмати ва эҳтиромини намоён этган Гётедан бизга “Фауст” билан ёнма-ён турувчи муҳим асари ҳеч шубҳасиз “Шарқу Ғарб девони” мерос бўлиб қолганки, бу асарини 1816 йилда ўқувчиларга шундай жумлалар билан тақдим этади: “Шоир ўзини сайёҳ деб билади. У Шарққа етиб келди. Бу ернинг одаглари, обидалари, диний эътиқодлари ва ҳаётга қарашлари уни севинтиради ва шоирни мусулмон деб ўйлаганларнинг шубҳасини рад этмайди”.

2. ГЁТЕНИНГ ДИНИЙ ИЛМЛАРДАН ТАЪСИРЛАНИШИ

Гёте, 18 апрел 1770 йилда ҳуқуқ соҳасида илмий иш қилиш учун Страссбург университети-га киради. Июнь ойининг бошларида Иоган Готфрид Ҳердер ҳам Страссбургга келади. Ҳердер шу ерда амалиёт ўтказишга учун ётоқхонада турарди. Касал Ҳердерни кўргани келган Гёте ўзини дўстона қабул қилганидан мамнун бўлиб, зиёратга тез-тез келадиган бўлади, ҳатто унинг ёнидан жилмай қолади. Худди ана шу зиёратлар асносида Ҳердер Гётега Қуръони Каримни ўқиб чиқишни тавсия қилади. “Араблар Қуръони Каримга соҳиб бўлганларидай, Оврурога қанот ёйиб бораётган олмонлар ҳам ўз она тилида мумтоз бир китобга эга бўлсайдилар, лотин тили, олмон миллатининг тилига ҳукмронлик қилолмасди. Ундан ташқари бир қатор олмон қавмлари йўқолиб ҳам кетмас ва тўғри йўлдан алашмаган бўлар эди”, — дейди Ҳердер. Ўзидан беш ёш катта бўлган Ҳердернинг бу гапи Гётега қаттиқ таъсир ўтказди.

Страссбургдан ҳуқуқ доктори бўлиб Франкфуртга — оила бағрига, у ердан эса тажриба ортириш учун Вецлар (Wetzlar)га келган Гёте Ҳердерга ёзган бир хатида Қуръони Каримни

¹ Шу номли китобдан боблар.

² Гёте. Асарлар. Ҳамбург нашри, 14-жилд, 1948—1960.

ўқиганини исбот қилади: “Қуръони Каримда Мусо Алайҳиссалом каби, “Ё раббӣ, кўксимга кенглик бер!” деб дуо ўқигани келди”. (“Гёте. Мактублар. Тўрт жилдлик. Ҳамбург нашри, 1962—1967 й., 1-жилд. 132-бет; 1772 йил, 10 июл).

Гёте Фридрих Давид Мегерлиннинг арабчадан олмончага, Людовико Марраккиоснинг арабчадан лотинчага қилган Қуръони Карим таржималаридан чоғиштира талқиқот иши қилади ва мухталиф ўн сура асосида “Koran-Auszüge” (“Қуръони Карим хулосаси”) ни ёзади. Яна ислом пайғамбарининг ҳаётидан “Mahomet-Drama” (“Муҳаммад драмаси”) номли бир пьеса ёзишни режалаштиради. У бу пьесасида Қуръон оятларини шоирона йўлда ифодаламоқчи бўлади. Қўлёзмаларидан маълум бўлишича, у исломият ва пайғамбар ҳаёти билан жиддий шуғулланган ва Қуръони Каримни синчиклаб талқиқ этган.

3. ЛИСОНИЙ ГЎЗАЛ АСАР

Гёте авваламбор Қуръони Каримни унинг юксак маъносига ҳурмати юзасидан ўрганган. Инжил ва бошқа самовий китобларнинг ҳаммасига ҳам имон келтирган, башариятнинг аксариятига юборилган диний маълумотларни ҳурмат қилиш лозимлигини изоҳлар экан, у, бизнинг кўз ўнгимизда исломдаги кенглик ва сабр-тоқатни жуда қиройили бир тарзда кўрсатиб беради. Қуръондаги “Динда мажбурлаш йўқ” (2-сура, 256-оят) оятига эътиборни тортади.

Гётеннинг диққатини жалб этган иккинчи бир жиҳат Қуръони Каримнинг жуда буюк лисоний қийматга эга эканлиги эди. У Ҳердернинг тавсиясини ёдда тутган ҳолда, Қуръони Каримнинг лотинча ва олмонча таржималарини ўқигандан кейин, арабча тиловатнинг лаззатини ҳам ҳис қилиб кўриш учун араб тилини ўрганишга бирмунча куч-ғайрат сарфлаган эди.

Ўз олмонча таржимасига Қуръон ҳақида салбий сўзбоши ёзган Мегерлиннинг ҳамда ўз лотинча таржимасига Қуръон ҳақида салбий сўзбоши ёзган Марраккиоснинг таржималари ва фикрларини таққослаган Гёте бу таржималарнинг савияси пастлигини, чунончи, Мегерлин Қуръонни тўғри таржима қила олмаганини, аслида Қуръон таққослаб бўлмайдиган даражада юксак маънога эга эканлигини таъкидлайди. Ундан ташқари шоир шундай фикрни илгари суради: “Қуръони Каримнинг миқёсларини қамраб олишни хоҳловчи, жуда қатъий закога эга бўлган, араб тилидан воқиф, шоир руҳи бир олмон таржимонининг, Шарқнинг ойдин, чаргон осмони остида, илоҳий ваҳий келган жойда ётоқ қуриб, пайғамбарнинг руҳий ҳолатига кирган ҳолда тиловатлар қилиб, Қуръони Каримни олмон тилига таржима қилишга киришуви бизнинг энг катта орзуимиздир”.

“Ғарбу шарқ девони”нинг яхши тушунилиши учун ёзган “Noten und Abhandlungen” (“Илмий талқиқлар ва ҳошиялар”) мақоласида (юқорида тилга олинган Гёте Асарларининг 2-жилди, 145-саҳифаси) Гёте қариган чоғида яна бир марта Қуръони Каримнинг лисоний гўзаллигини шундай мадҳ этади: “Қуръони Карим услуби, мундарижаси ва мақсадига кўра жиддийдир, буюқдир, қудратлидир, ниҳоятда кучлидир, мислсиздир, латифдир, юксакдир, самовийдир. Тишли гилдирак ўзига боғлиқ бошқа гилдиракни қандай ҳаракатга келтирса ва бу ҳаракат занжирланиб қандай давом этса, Қуръони Каримнинг ҳам бир-биридан узилмаган, бир-бирини яқунлаган ҳукмлари нима учун ва қандай қилиб оммаларни ўз таъсири остига олишига ҳеч ажабланмаслик керак”.

4. “ҒАРБУ ШАРҚ ДЕВОНИ”НИНГ ЯРАТИЛИШИДА ДИНИЙ МАНБАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Гётеннинг энг машҳур асари, ҳеч шубҳасиз “Фауст”, иккинчиси эса “Ғарбу шарқ девони”-дир. Девоннинг вужудга келишида энг асосий манба, асосий рол ўйнаган нарса Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифлардир. (Гёте, асосан, Ҳофиз ва бошқа буюк шарқ шоирларининг номларидан ниқоб сифатида фойдаланиб, олмон халқига ислом динини англагиш учун ҳаракат қилган). “Ғарбу шарқ девони” талқиқ қилинса, ундаги шеърларнинг аксарияти ё тўғридан-тўғри, ё билвосита Қуръони Каримдан илҳомланиб ёзилганлигини кўриш мумкин. Девонда Ҳадиси шарифлардан илҳомланиб ёзилган шеърлар ҳам кўп учрайди. Ушонли салтанати тари-

хини ўрганган олмон олими Жозеф Фрейхер вон Ҳаммер — Пургсталлнинг 1809—1818 йиллари орасида нашр эттирган “Шарқ хазинаси” (“Fundgruben des Orients”) номли тўпламида Қуръон оятлари ва Ҳадиси шариф таржималари берилган эди. Ана шу тўплам ва Георг Саленинг 1746 йилда нашр эттирган Қуръони Карим таржимаси Гётенинг Девони учун манба бўлиб хизмат қилгани маълумдир.

Ояти Карима ва Ҳадиси шарифлар нуқтаи назаридан ўз фикрларини ривожлантирган Гёте, чуқур самимият билан исломга бўлган ҳайратларини эътироф этган ҳолда, ислом динининг имон асосларига риоя қилиб, ислом мамлакатларининг шоирлари йўлида қуйидаги мавзуларда шеърлар ёзди, мактублар йўлади, турли кишилар билан қилган суҳбатларини қайд этиб борди:

- а) Оллоҳга ҳамду сано ва муножотлар;
- б) Христианликнинг училик ақидасига қарши исломнинг тавҳид инончини муҳофаза;
- в) Ҳазрати Муҳаммад ҳақида мутолаа;
- г) Қазо ва Қодарга имон, тақдирга таслим бўлиш;
- д) Охираат ҳаёти ва жаннат;

а) Оллоҳга ҳамду сано ва муножот

Маълумки, Гёте “Тумор дуолари” (“Talismane”) шеърини Оллоҳнинг номи билан бошлаган ва бу тасодифий эмас, аксинча, шоир классик девон анъанасига риоя қилганлигини кўрсатади, айни вақтда Шарқ шоирларини ўзига намуна қилиб олиб, девонни бошлаётганини билдиради. Кейинроқ, “Ҳижрат” (“Hegire”) шеърини ёзган Гёте, бу шеърни девоннинг бошига олган. Шу сабабга кўра биз мазкур шеърни девон анъанасидан хорижда мутолаа қилишимиз мумкин.

Исломиятнинг босқинлар давридан ўтиб давлат бўлиши, яҳудий, христиан ва мусулмон — уч дин муносабатлари, исломнинг кенглиги соясида биргаликда яшаши маъносига катта аҳамият берган Гёте, “Шарқ Фарб девони”га муқаддима тарзида ёзган “Ҳижрат” шеъри билан ислом ўлкаларига кўчаётгир. Ҳофизнинг шеъри ёрдамида исломнинг манбаига кўчиб боришни муносиб топгандир.

“Тумор дуолари” шеърига келсак унинг биринчи банди, яъни:

Шарқ ҳам Оллоҳникидир!
 Фарб ҳам Оллоҳники!
 Шимол ва Жануб соҳалари
 Бирга тинч яшайди унинг қудрати ила, —

мисралари Қуръондан иқтибосдир. 2-сура, 142-оятда: “Айтки, Шарқ ҳам, Фарб ҳам Оллоҳникидир. Хоҳлаганини тўғри йўлга етказди” деб буюрилган.

Гёте, Ҳаммернинг “Шарқ хазинаси” тўпламида Оллоҳнинг “Асмойи ҳусноси”га, яъни гўзал исмларига дуч келган эди. Бу ерда Одил исми унинг эътиборини тортади. Гёте ҳуқуқчи, аниқроғи, ҳуқуқ доктори бўлгани учун ҳам мутлақ адолат соҳибини излаши табиийдир. Бу ерда гап адолат атамаси устида бораётгир. Адолат, ҳар нарсани ўз ўрнига қўймоқ демакдир, яъни том маъносига кўра, зулмнинг зиддидир. Қуръоннинг 16-сура, 90-оятда шундай буюрилади: “Шубҳа йўқки, Оллоҳ адолатни, яхшиликни ва (йўқсул) қариндошларга қараб туришни амр этади. Бузуқлик, ёмонлик ва зўравонликни манъ этади. Ўғит олишингиз учун сизга шундай ўғит беради”. Гёте, шеърнинг навбатдаги бандида: “Бирдан-бир одил удир, ҳақиқикни истар ҳар кас учун. Унинг юз исмидан бири “ал-адл”, бу юксак исм янада юксалсин! Омин”, деб ёзади.

Учинчи банд Фотиҳа сурасидаги “Бизларни тўғри йўлга йўллагайсан” оятдан илҳомланиб ёзилган: “Далолат мени йўлдан тойдирмоқчи. Сен шубҳаларимни тарқатишни биласан. Амалларимда ва шеърларимда сен йўлига собитли бергайсан”.

Тўртинчи банднинг шарҳини қолдириб, бешинчи бандга кўчайлик, Саъдий ёзади: “Кўкракка кирган ҳаво умрни узайтади, чиққан ҳаво эса вужудга ором беради. Демак, ҳар нафасда икки неъмат бор. Ҳар неъматга бир шукур вожиб. Кимнинг тили бўлса, қўлидан келса, Оллоҳга шукур қилиши керак эмасми?” Гёте ёзади: “Нафас олишда икки хил лутф бор: ҳавони ичга тортмоқ ва уни чиқармоқ. Бири сиқар, бири ором берар. Ҳаёт ҳам шундай, гаройиб бир қоринма. Оллоҳга шукур қил, сени сиқанда ҳам ва яна шукур қил, сенга ором берганда ҳам”. Кўриниб турибдики, Гёте Шарқ шоирлари йўлида яна исломий гоёларни янгича тарзда илгари сурган.

“Тумор дуолари” шеърининг тепасида яна икки тўртлик бор бўлиб, улар ҳам “тумор”нинг таркибий қисмидир. Улар ҳам Қуръондан илҳомланиб ёзилган. 6-суранинг 97-оятда шундай буюрилган: “У, қуруқликда ва денгизда қоронғилик чоғи йўлни топишингиз учун сизга юлдузларни яратди”. Гёте ҳам айнан шундай деб ёзади:

Бизнинг йўлимизни ёритсин деб, у
Юлдузларга ёнишни буюрди.

Қитъаларнинг ва денгизларнинг сўнгсиз зулматларида инсонлар йўлларни юлдузлар воситаси билан топардилар. У куннинг одамлари бу оятнинг ифодасини ўзлари яшаб турган амалий ҳаётга кўриб турардилар ва оят, инсонларнинг ички ва ташқи дунёларига хитоб қиларди... Ислом тасаввуфида пайғамбаримиз кўёш, саҳобалар бу кўёш агрофида айланган юлдузлардай эди. Гётеда ҳам фикр ислом фалсафаси билан айнан бир хилдир. Хуллас, “Тумор” Шарқнинг девон-анъанасига мувофиқ қилиб яратилган шеърлардан биридир.

б) Учликка қарши бирлик мудофааси

Ислом динининг биринчи ва энг муҳим тамойили Оллоҳнинг борлигига ва бирлигига имон келтирмоқдир. “Айтки: “У — Оллоҳ Бирдир” (“Ихлос” сураси, 1-оят). Тавҳид (Бирлик) ақида-си, виждонлар туридаги имон, коинотнинг тафсири ва ҳаётининг низомидир. Ислом динига кўра, Исо Алайҳиссалом дунёга келиб кетган пайғамбарлардан бир пайғамбардир ва инсондир, худди Одам, Иброҳим, Мусо, Довуд ва охирзамон набиси Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) каби. Христианлар лаъво қилганидай, Исо Алайҳиссалом бир тангри эмас, бильакс, Оллоҳнинг қули ва пайғамбаридир.

Пайғамбарлар ҳам инсондир, фақат уларнинг хусусий вазифалари бордир. Энди Гёте бу борада нима деганини ўқинг: “Энди биз пайғамбар билан шоир орасидаги фарқни яқинроқдан киноя йўли ила баён этмоқчимиз. Биз, уларнинг ҳар иккиси ҳам Оллоҳ томонидан таъсирчан ва жўшқин қилиб яратилган, деймиз”. (Гёте. Асарлар. 2-жилд, 142-бет). Гёте девонни яратишидан олдин Қуръони Карим билан машғул бўлган пайтларида пайғамбаримиз билан алоқадор 3-сурадан 144-оятни ўз дафтарида қайд қилиб қўйган эди: “Муҳаммад бир пайғамбар, холос. Ундан илгари ҳам пайғамбарлар келиб кетган. Энди у ўлса, ё ўлдирилса, орқангизга қайтасизми?” Шоиримиз, кўриниб турибдики, ҳазрати Исо худди Ҳазрати Муҳаммад каби бир инсон эканлигига иқроп бўлаётир, христианлар айтганидай тангри эмаслигини қабул этаётир. Гётенинг мана бу шеъри эса бизнинг фикримизни янада қатъийроқ бир тарзда тасдиқ этади:

Иброҳим катга юлдузни
Ўзига ажод деб ўйлайди.
Кимсасиз саҳрода ёш Мусо
Бир Оллоҳ измида улғайди.

Исонинг юраги соф эди,
Бир дерди оламнинг илоҳи.
Ўзини илоҳ деб билсалар
Куйиниб кетарди у гоҳи.

Довуднинг кўп эди қусури,
Гуноҳ-ла дунёни айланди.
Бир бўлган Оллоҳга боғланиб
Покланиб олай деб ўйланди.

Бу замон — Муҳаммад сингари
Зийға чунганиш замони.
Оллоҳ — бир, танҳо! — деб, охири
Имон-ла фатҳ этди дунёни.

(Гёте. Асарлар. 14 жилдлик. Ҳамбург нашри, 2-жилд, 122-123-бет.)

Бу шеърнинг биринчи байти 6-суранинг 76-оятини эслатади. “Иброҳим устини тун қоплаганда бир юлдуз кўрди. “Будир менинг Раббим” деди”. Гёте бу оятни “Шарқ хазинаси” тўпламидан ўқиган эди. Таржималар орқали яна 5-суранинг 116-117-оятларини ҳам ўзи учун кашф этган эди: “Оллоҳ: Эй Марям ўғли Исо! Сен инсонларга: “Оллоҳдан бошқа, мени ва онамни ҳам худо қилиб олинглар!” дедингми?” — деганида, асло! — деганди. — Ҳаққим бўлмаган нарсани айтиш менга ярашмайди. Айтган бўлсам, сен буни билардинг. Сен дилимдаги бор нарсани биласан. Мен сенинг ҳузурингдagi ҳеч нарсани билмайман. Файбларни биладиган фақат сенсан”. “Мен уларга: “Менинг Раббим ва сизнинг Раббингиз бўлган Оллоҳга қуллуқ қилинг” деб ўзинг амр қилган гапдан бошқасини демадим. Мен ораларида бўлган муддатимда уларни

кузатиб юрдим. Лекин мени ораларидан олганингда, уларнинг кузатувчиси ёлғиз ўзинг бўлдинг. Сен ҳар нарсани кўрувчисан!”

Гёте Исо ҳақидаги тўртликни ёзишда шу оятлардан илҳом олгани шак-шубҳасиздир. Сўнгги тўртлик эса “Ихлос” сураси берган илҳомдир. Гётенинг ваҳдоният ҳақидаги фикрлари мақола ва шеърларида кўзга ташланиб турибди.

г) Қазо ва Қадарга имон, тақдирга таслим бўлиш

Гёте, ислом динининг имон асосларидан бири бўлмиш Қазо ва Қадарга қатъиян имон келтирганини изҳор этади. Ҳар бир мусулмон одам билалики, ислом — ҳеч қандай шартсиз Оллоҳга таслим бўлмоқ деганидир. Гётенинг бу борадаги эътирофларига асосан шеър ва суҳбатларида дуч келамиз. Гёте мусибатларга дучор бўлган пайтида, ўзи, исломнинг Қазо ва Қадар дастури билан тасалли топгандир. Чунончи, Гроссерцог Карл Август вафот этганда, Гёте ўзига ҳамдардлик билдирган Эккерманнинг тасаллисини рад этиб, шундай деди: “Оллоҳ хоҳлаганини қилади, биз бечора бандаларга тақдирга тан беришдан бошқа имкон йўқ”. (Иоганн Волфганг Гёте. Бугун асарлари, мактублари ва суҳбатлари. 24 жилдлик. Цюрих, 1948 йил, 24-жилд, 274-бет).

Гёте Канцлар Фридрих Мюллер билан қилган суҳбати асносида “Докторлар умримизни бир кунга ҳам чўзолмайдилар, биз Оллоҳ қанча умр берган бўлса, ўшанча яшаймиз”, дейди. (Суҳбатлар. 2-жилд, 161-бет). Яна Қадарга имон нуқтаи назаридан Гёте Албрехт Дюрернинг бир жумласи тепасига шундай деб ёзди: “Таваккул нима? саволига жавоб: Оллоҳ биздан кучлироқ ва билимдонроқ; шу сабаб бизга хоҳлаганини қилади”. (Гёте. Асарлар, 14 жилдлик, 12-жилд, 377-б.) “Италия саёҳати” номли асарида ҳам: “Ҳеч кимса пешонасига битилганини ўзгартиролмайдди ва Қадардан қочолмайдди”, деб ёзди. “Франция сафари” (“Campagne in Frankreich”) деган асарида эса ўлум таҳликаси вазиятидаги ҳолатини шундай баён этади: “Таҳлика улғайган сари сўқир бир мутаассирлик мени ўз ҳукми остига олади ва мен, ҳар жиҳатдан хатарли ишлар қилаётган инсонларнинг фақат тақдирга ишони билан ўзларига куч топаётганларини ва жасурлик қилаётганларини англадим. Муҳаммаднинг дини, бу соҳада энг гўзал намуналарга эгадир...”

Гётенинг келини Оттилия 1820 йилда ҳомиладан қутилиш чоғида деярли ажал билан юзмаюз келганда Қазо ва Қадар қаршисида эсанкирамайлиган имон соҳиби бўлмиш шоир Зелтерга бу ҳодиса ҳақида шундай деб ёзди: “Ортиқ айтадиган ҳеч нарса қолмади. Яна исломни маҳкамроқ тутишга уринаяман”. (Мактублар. 3-ж., 490-б.) 1831 йили вабо тарқалганда ҳам Гёте шунга ўхшаш тарзда сўзлайди: “Бундай вазиятда бировнинг бировга фойдаси тегмайди. Нима қилиш кераклигини ҳар ким ўзи ҳал қилиши керак. Қандай бўлмасин ўзимизда журъат топайлик. Ҳаммамиз исломда яшаймиз” (Шопенхауэр Луиза Аделаида Лавинияга мактубдан, 1831 й., 19 сентябр).

Ўлимидан тўрт ҳафта олдин, одамлар вабодан қирилатган бир вақтда, 82 ёшдаги шоиримиз шундай деб ёзди: “Мен истиқомат қилиб турган жойда ва бутун мамлакатдаги одамлар бу дардан қутилиш имконсиз деб билмоқдалар. Чунки кўрилган тадбирларнинг биронтаси фойда келтирмади. Диққат қилинса, одамларнинг Оллоҳнинг қаҳридан қутилиш учун, ўзларини Қадарга таслим этиб, исломга берилганлари ва Ҳақ Таолонинг оқил, сирли амрларига таслим бўлганлари кўринади” (Мария Анна Катарианага мактубдан, 1832 й., 9 феврал).

1820 йилда дўсти Виллемарга ёзган бир мактубида: “...бизлар ҳаммамиз эртами, кечми Ислом динининг мансублари бўлишга мажбурмиз” (Мактублар. 3-ж. 497-б., 22 декабр 1820 й.) деб айтган Гёте ниҳоят бир шеърда:

Ўзини билган
Раббини билар,

дейди (Гёте. Асарлар, Академнашр, Берлин, 1952 й., 3-ж., 15-б.).

*Туркчадан
Азиз ДАРҲОН таржимаси.*

Эрих Мария РЕМАРК

Уч оғайниРоман¹**XII**

Устахонамиз ҳамон, худди ҳосил ўрими арафасидаги омбордай, хувиллаб ётарди. Шунинг учун кимошди бозоридан харид қилинган мошинани сотмасдан, такси сифатида фойдаланишга аҳд этдик. Уни навбати билан Ленц иккаламиз минадиган бўлдик. Янги буюртма тушгунча Кестер Юпп билан бирга устахонани эплаб туради.

Мошинани ким биринчи бўлиб минишини ҳал қилиш учун Ленц билан ошиқ ташладик. Мен ютдим. Чўнтагимни майда пулларга тўлдириб, ёнимга зарур ҳужжатларни солиб, аста шаҳар айлана бошладим. Энг олдин миждозлар кўп бўладиган бекатни топиш керак эди. Бошда ғалати туюлди. Ҳар қандай аҳмоқ тўхтатса, уни истаган жойига олиб бориб қўйишга мажбур эдим. Бунақа ишга ўрганмаганман.

Бешта мошина турган жойни танладим. Бу жой “Вальдекер гоф” меҳмонхонасининг рўпарасида, гавжум мавзеда эди. Кўп туриб қолмасам керак. Мошинани ўчириб, ташқарига чиқдим. Олдинда турган таксиларнинг биридан чарм пальто кийган йигит тушиб, менга қараб кела бошлади.

— Йўқол бу ердан! — деди у қовоғини солиб.

Хотиржам қараб туравердим, мабодо муштлашишга тўғри келса, иягининг остига бир мушт уриб, қулатиш керак, деган ўй кечди кўнглимдан. Кийими кўпол, ўзини дарров ҳимоя қилолмайди.

— Тушунмадингми? — деди у ва оёғимнинг остига оғзидаги сигаретасини туфуриб ташлади. — Йўқол, деяпман! Ўзимиз етарлимиз! Ортиқча нонхўрнинг кераги йўқ!

Унга яна битта мошина тиркалгани ёқмаётганди. Лекин менинг ҳам ҳаққим бор-ку бу ерда туришга.

— Арақ кўяман, — дедим мен.

“Хўп” дея қолса бўларди. Чунки таомил шунақа: янги қўшилган одам арақ кўйиши керак. Ёнимизга ёшгина бир шофёр келди.

— Майли, ҳамкасб. Тегма унга, Густав...

Аммо Густавга нимадир ёқмаётганди, эҳтимол, мени ҳаваскор киракаш, деб ўйлаётгандир.

— Учгача санайман...

Бўйи мендан бир қарич баланд, шунга ишоняпти, шекилли.

Муросага кўнадиганга ўхшамайди. Ё кетиш, ёки солишиш керак.

— Бир, — деди Густав ва пальтосининг тугмаларини ечди.

— Қўйсанг-чи, — дедим уни паштидан қайтариш умидида. — Ундан кўра, озгинадан отайлик.

— Икки... — тўнғиллади у.

Сезиб турибман, пўстагимни қоқмоқчи.

— Яна бирни кўшса...

¹ Давоми. Боши ўтган сонда.

У фуражкасини орқага сурди.

— Бас қил, тентак! — деб бақирдим бирдан. Густав анграйиб қолди, сўнг бир қадам олдинга ташлаган эди, мен учун қулай жойга келиб қолди. Яшин тезлигида ияги остига мушт солдим. Буни менга Кестер ўргатган эди. Бокс усулларини яхши билмасдим, машқ қилишни ҳам ортиқча дахмаза деб ҳисоблардим. Ҳаммаси биринчи зарбага боғлиқ. Мўлжални тўғри олган эканман. Густав “гурс” этиб йўлкага ағдарилди.

— Феълига яраша, — деди ёш шофёр. — Ҳаммага тирғалгани тирғалган. — Биз Густавни мошинаси олдига судраб бориб, ўриндиққа ташладик. — Ҳечқиси йўқ, ҳадемай ўзига кеп қолади.

Кайфиятим бузилган эди. Бунинг устига, бош бармоғимни нотўғри буклаган эканман, урган пайтимда лат епти. Агар Густав ўзини тез ўнглаб олганда, мени дабдала қиларди. Ёш шофёрга шуларни гапириб, энди мен кета қолай, дедим.

— Парво қилма, — деди у. — Булар иш бўлди. Пивохонага кирамиз — озгина эрийсан. Касбинг шофёрлик эмас, тўғрими?

— Тўғри.

— Мен ҳам актёрман.

— Ие. Бу ёғи қандоқ бўлди?

— Яшаб юрибман, — деди у. — Бу ернинг ҳам театрдан қолишадиган жойи йўқ.

Пивохонага беш киши кирдик — икки қария ва уч нафар ёш. Кўп ўтмай, Густав ҳам келди. У бизга ёв қараш қилиб, столга яқинлашди. Чап қўлим билан чўнтагимдаги бир шода калитни пайпаслаб қўйдим: яна тирғалса, охиригача олишаман.

Лекин бундай бўлмади. Густав сгулни оёғи билан орқага суриб, ўзини таппа ташлади. Пивохона эгаси унинг олдига қадаҳ келтириб қўйди. Густав бошқаларга қўшилиб, ичворди. Яна қуйилди. Густав менга кўз қирини ташлаб, қадаҳни кўтарди.

— Омон бўл, — деди у афтини бужмайтириб.

— Ўзинг ҳам, — жавоб бердим унга ва қадаҳни бўшатдим.

Густав ёнидан сигарета қутисини чиқазди-да, кўзимга қарамасдан, мен томон уятди. Бир донасини олиб, унга олов тутдим. Кейин яна арақ буюрдим. Ичдик.

— Каллаварам! — деди у менга очиқ юз билан қараб.

— Тўпори! — жавоб қайтардим ўша оҳангда.

— Зарбанг ёмон эмас...

— Тасодиф... — Унга лат еган бармоғимни кўрсатдим.

— Шошгансан-да, — деди у кулиб. — Дарвоқе, исмим Густав.

— Меники — Роберт.

— Бўпти. Ўтган ишга салавот, Роберт. Сени онасининг этагига ёпишиб юрадиган бола, деб ўйлабман.

— Унутамиз буни, Густав.

Шу дақиқадан бошлаб дўст бўлиб қолдик.

Мошиналар аста-секин ўрнидан қўзғала бошлади. Актёр, исми Томми, вокзалга қараб жўнади. Густавга сал наридаги ресторанга борадиган мижоз тўғри келди. Унинг роса энсаси қотди. Чунки арзимаган пул олади-да. Бир зумда қайтиб келиб, яна навбатга туриши керак. Менга худо берди — кекса бир инглиз аёли, шаҳарни томоша қилдирасиз, деб қолди. У билан бир соатча айландим. Қайтишда яна икки-учта мижозга хизмат қилдим. Тушликка пивохонага тўпланиб, бутерброд еб ўтирганимизда ўзимни минг йиллик таксичидай ҳис этардим. Ҳайдовчилар орасидаги муносабат собиқ қуролдошларнинг меҳр-оқибатини эслатарди. Булар турли касб эгалари эди. Тўпланганларнинг ярми ҳақиқий шофёр бўлса, қолганлари тирикчилик вазидан рулга ўтиришганди.

Кечга яқин ҳориб-чарчаб, устахонага кириб бордим. Ленц билан Кестер кутиб ўтиришган экан.

— Хўш, оғайнилар, қанча пул топдинглар? — деб сўрадим улардан.

— Етмиш литр бензин сотдик, — деди Юпп.

— Бор-йўри шуми?

Ленц фикрини осмонга қаради.

— Бир ёмғир қуйсайди! Кейин дарвозамиз олдида мошиналар сирпаниб, тўқнашиб кетса, лекин ҳеч ким жабрланмаса! Роса ишга кўмилиб кетардик-да.

- Кўриб кўйинглар! — Кафтимда турган ўттиз беш маркани кўрсатдим.
- Э, қойил! — деди Кестер. — Йигирма маркаси соф фойда. Бугун шуни ишла-
тамиз. Биринчи рейсни ювишимиз керакми-йўқми?
- Вино ичамиз, — деди Ленц.
- Вино? — ҳайрон бўлдим. — Нима учун вино?
- Чунки Пат бирга бўлади.
- Пат?
- Нега ажабланасан? — деди ашаддий саргузашт ишқибози, — аллақачон ке-
лишиб кўйганмиз. Соат еттида олиб кетишимиз керак. Огоҳлантириб кўйганмиз.
Сен ўйламаганингдан кейин биз ўйлаймиз-да. Ахир у билан биз туфайли таниш-
гансан-ку.
- Отто, — Кестерга мурожаат қилдим, — бу сурбетни нима қилса бўлади?
Кестер кулиб юборди.
- Кўлингга нима қилди? Эгиброқ турибсан.
- Чиққанга ўхшайди. — Густав билан бўлган воқеани гапириб бердим.
- Ленц бармоғимга кўз ташлади.
- Чиққан! Насроний ва собиқ тиббиёт талабаси сифатида, ўлгудай тўнг бўли-
шингга қарамай, уқалаб қўяман. Юр, бокс чемпиони.
- Устахонага кирдик. Готтфрид ёғ суртиб, қўлимни уқалай бошлади.
- Патга, таксичилик фаолиятимизнинг бир кунлик юбилейини нишонлаймиз,
дедингми, тентак? — сўрадим ундан.
- У ҳуштак чалиб қўйди.
- Ҳа, уяласизми, йигитча?
- Ўчир, — жеркиб бердим уни. Аммо Ленц тўғри гапирган эди. — Шунақа де-
дингми?
- Муҳаббат, — деди у кўзини лўқ қилиб, — гўзал нарса. Лекин одамни бузади.
- Ёлғизлик эса беандиша қилиб қўяди, тушундингми?
- Андиша — бировнинг хатосини айтмаслик ва уни тузатмаслик хусусида ёзил-
маган норасмий битим. Жирканч мураса. Немис фахрийси бу йўлга юрмайди, жи-
гаргўшам.
- Мабодо бир аёл телефон орқали таксингни чақирсаю кейин бу аёл Пат экани
маълум бўлса, нима қилган бўлардинг? — деб сўрадим ундан.
- Ленц илжайди.
- Айтган жойига олиб бориб қўярдим, лекин пул олмасдим.
- Уни итариб ташладим.
- Ҳа, ярамас! Шу қилганингга, кечкурун олдига таксида бораман.
- Тўппа-тўғри! — деди Готтфрид бармоғини тепага кўтариб. — Фақат эркингни
қўлдан берма! Эрк муҳаббатдан қимматроқ нарса. Аммо инсон буни кеч тушунди.
Таксини эса беролмаймиз. Фердинанд Грау билан Валентин сўраган. Бугун жиддий
ва улкан зиёфат бор.

Биз шаҳар четигаги кичкина ресторан чорбоғида ўтирардик. Ўрмоннинг шун-
доққина тепасида қип-қизил машғаладай бўлиб намиққан ой осилиб турипти. Каш-
тан гулларининг рангсиз чилчироқлари милтиллайди, теварак-атрофни сиреннинг
кишини маст қилувчи ҳиди тутиб кетган, стол устида оқ вино тўла каттакон шиша
жом. Сўнаётган шафақ жом ичида кўкимтир-садаф рангида товланади. Келгани-
миздан буён вино идиши тўрт марта тўлдирилди.

Фердинанд Грау раислик қиларди. Унинг ёнида Пат ўтирипти. Кўйлагига Фер-
динанд тақдим этган оқиш-пуштиранг гулни қадаб олган.

Фердинанд қадаҳига қўнган капалакни тутиб олиб, авайлаб столга қўйди.

— Мана бунга бир қаранглар, — деди у. — Қанотларига разм солинганлар! Энг тоза
кимхоб ҳам бу қанотлар олдида латгага ўхшаб қолади. Афсуски, шундоқ жонивор
бир кунгина умр кўради. — У ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди. — Дунёда энг даҳ-
шатли нарса нима, биласизларми?

— Бўш турган стакан, — деди Ленц.

Фердинанд унга ижирганиб қаради.

— Эркак киши учун майнавозликдан ортиқ шармандалик йўқ, Готтфрид. — Кейин
яна бизга юзланди: — Энг даҳшатли нарса, бу — вақт, оғайнилар. Вақт. Биз яшаёт-
ган ва ўзимиз ҳеч қачон измимизга соломлайдиган дақиқалар.

У чўнтагидан соатини чиқазиб, Ленцнинг кўзига тутди.

— Мана, шилқим дўстим! Дўзах мошинаси бу. Тўхтовсиз чиқиллайди, узлуксиз фано эшигини қоқлади. Сен тоғ кўчкисини тўхтатиб қолишинг мумкин, аммо буни тўхтатолмайсан.

— Тўхтатмоқчи ҳам эмасман, — деди Ленц. — Тинчгина қаримоқчиман. Қолаверса, менга ҳаётдаги ранг-баранглик ёқади.

— Инсон учун бу жудаям оғир, — деди Грау, Готтфридга эътибор бермай. — Чидаб бўлмайдиган даражада оғир. Шунинг учун ҳам одам орзуни, абадият ҳақидаги қадимий, жозибали, аммо икки дунёда ҳам ушалмайдиган орзуни ўйлаб тошган.

Готтфрид кулиб юборди.

— Фердинанд, дунёнинг энг оғир дарди — тафаккур! Дарди бедаво бу.

— Агар фақат шу бўлганда, сен ҳеч қачон ўлмасдинг, — жавоб берди унга Грау. — Сен — углеводлар, оҳак, фосфор ва темирнинг ер юзида Готтфрид Ленц деб аталмиш муваққат қоринмасисан.

Готтфрид яйраб кулди. Фердинанд хурпайган сочини орқага силкиди.

— Оғайнилар, ҳаёт, бу — касаллик, инсон туғилиши билан ўлим бошланади. Ҳар нафас олиб-нафас чиқаришда, юракнинг ҳар бир зарбида ўлим зарралари бор — булар бизни муқаррар жаҳаннамга етаклайди.

— Ҳар кулгум арақ ҳам шу вазифани бажаради, — деди Ленц. — Сенинг соғлигинга, Фердинанд! Аслида ўлимдан осон нарса йўқ.

Грау қадаҳини кўтарди. Унинг патнисдек юзидан, унсиз чақиндай, табассум сирғалиб ўтди.

— Омон бўл, Готтфрид! Сен — вақт чақиртонлари устида сакраб юрган бургасан. Сени яратаётганда қодир эгам нимани ўйладийкин?

— Бу унинг шахсий иши. Дарвоқе, Фердинанд, сал ўйлаб гапирсанг бўларди. Агар одамлар безавол яшайверишса, сен ишсиз қоласан-ку, ўлимнинг кекса ювиндихўри!

Фердинанднинг елкалари силкинди. У куларди. Кейин Патга мурожаат қилди:

— Сув мавжида ёлғиз тебранаётган нилуфар биз вайсақилар устидан кулиб ўтиргандир?

Сўнг Пат билан боғни айландик. Ой энди анча тепага қўтарилган, ўтлоқлар кумушдай товланарди. Дарахларнинг узун, қоп-қора соялари худди борса келмасга ундаётган йўл кўрсаткичларга ўхшарди. Кўл бўйига тушиб, яна орқага қайтдик. Йўлда Ленцга дуч келдик. У ҳам боғ ичкарасида, сирень тагига қўйилган буклама стулда ўтирарди. Оппоқ жингалак сочлари ва сигарета чўғи ним қоронғиликда яққол кўзга ташланарди. Ёнида вино идиши билан бокал.

— Зўр жойни топибсиз! — хитоб қилди Пат. — Агрофингиз нукул сирень.*

— Ҳа, яхши жой. — Готтфрид ўрнидан турди. — Марҳамат.

Пат стулга ўтирди. Гуллар орасида чехраси янаям очилиб кетган эди.

— Сирень жиннисиман, — деди ашаддий саргузашт ишқибози. — Сирень мен учун ваган тимсоли. Минг тўққиз юз йигирма тўртинчи йилнинг баҳорида Германияда ҳадемай сирень гуллашини эслаб, Рио-де-Жанейродан шартта бу ёққа қараб жўнаворганман. Кечикканман, албатта. — Готтфрид кулиб қўйди. — Доим кечикиб юраман.

— Рио-де-Жанейро... — Пат сирень шохчасини ўзига тортди. — Робби билан бирга бўлгансизлар-да у ерда?

Готтфрид дудуқланиб қолди. Менинг этим жимирлашиб кетди.

— Ой роса тўлишипти-да! — дедим шошиб ва Ленцнинг оёғини секин босиб қўйдим.

Сигарета чўғининг ёруғида Ленцнинг кулимсираб, менга кўз қисганини пайқадим. Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди.

— Йўқ, унда бирга эмас эдик, — деди Ленц. — Ёлғиз ўзим эдим. Яна бир ҳўпламдан ичмаймизми?

— Етади, — деди Пат. — Мен бунақа кўп ичолмайман.

Шу пайт Фердинанд чақириб қолди, бинога қайтдик.

У эник олдида тоғдай бўлиб турарди.

— Киринглар, болаларим, — деди у. — Бизга ўхпаган одамлар тунда табиат билан мулоқотда бўлмаслиги керак. Табиат тунда ёлғизликни хуш кўради. Дехқон ёки

балиқчи бўлганимизда бошиқа гап эди. Биз шаҳарликлармиз, ҳис-туйғуларимиз ўтмаслашиб кетган...— У қўлини Готтфриднинг елкасига қўйди. — Тун — табиатнинг цивилизация иллатига қарши исёни, Готтфрид. Ўзини билган одам бу ҳолга узоқ бардош беролмайди. У дарахтлар, ўт-ўланлар, жониворлар, юлдузлар оламидан ва умуман, онгсиз ҳаётдан қувилганини бари бир сезади. — Фердинанд ғалати жилмайди, аммо бу табассумда дард кўпми, қувонч кўпми — билиб бўлмасди. — Киринглар, жигарларим! Хотиралар чўғида исинамиз. Ҳали биз чувалчанг ва калтакесак бўлган ажойиб пайтларимизни эслаймиз, — алқисса, эллик ёки олтмиш минг йиллар муқаддам... Ё парвардигор, ўшандан буён қанчалар тубанлашиб кетдиг-у...

У Патнинг қўлини олди.

— Агар гўзалликни ҳис этиш туйғуси озгина бўлса ҳам сақланиб қолмаганда ҳамма нарсадан жудо бўлардик. — Фердинанд паншаҳадаёй бармоқлари билан қизнинг кафтини авайлабгина ушлаб, ўз тирсаги остидан ўтказди. — Тубсиз жарлик тепасида илиниб турган кумушранг юлдуз,— алмисоқдан қолган қария билан озгина ичмайсизми?

— Майли, — деди Пат. — Сиз нима десангиз — шу.

Улар ичкарига киришди. Фердинанднинг ёнида Пат унинг қизига — эртақлар қаъридан чиқиб келган ҳорғин паҳлавоннинг нозик-ниҳол, аммо довжурак қизчасига ўхшарди.

Соат ўн бирда шаҳарга қайтдик. Валентин таксида Фердинандни олиб кетди. Қолганларимиз “Карл”га ўтирдик. Тун илиқ эди. Кестер айланма йўлни танлади, биз йўл бўйида мудраб ётган бир неча қишлоқлардан ўтдик. Гоҳида яккам-дуккам чироқлар кўзга ташланар, ёлғиз итнинг вовиллагани эшитилиб қоларди. Ленц олдинда, Оттонинг ёнида ўтириб, хиргойи қиларди. Пат иккаламиз орқа ўриндиққа ястаниб олгандик.

Кестер мошинани беозор ҳайдарди. Муволишлардан қаддирғочдай силлиқ бурилар, гўё бундан ўзи ҳам роҳат қиларди. Баъзи пойгачиларга ўхшаб, бесаранжом юрмасди. Ҳатто айланма доволарда ҳам мошина қилт этмас, одам бемалол ухласа бўларди. Тезлик ҳам билинмасди.

Гилдирақларнинг овозидан қанақа йўлдан кетаётганимизни сезиб ўтирардик. Асфальт йўл бўлса, гилдирақлар шиғиллайди, тош ётқизилган йўлда эса гувуллаган товув эшитилади. Мошина чироқлари бир жуфт този итдай олдимизда чопиб борар, гоҳ саф тортган қайинзорларни, гоҳ толзорлар ва ағдарилган симёғочларни, гоҳида пастқам уйлар билан шумшайган ўрмон сўқмоқларини қоронғулик қаъридан суғуриб чиқарди. Минглаб юлдузлар бағрида, ақл бовар қилмайдиган баландликда эса Сомон йўли гажак бўлволиб, оқиш тутун пурқарди.

Кестер мошинани тезлатди. Патнинг устига пальтомни ёпиб қўйдим. У менга қараб жилмайди.

— Севасанми? — сўрадим ундан.

Қиз бош чайқади.

— Сен-чи?

— Мен ҳам севмайман. Қандай бахтиёрмиз-а, тўғрими?

— Албатта.

— Унда бизга жин ҳам урмайди, нима дединг?

— Бало-қазо биздан узоқ юради, — жавоб берди Пат ва қўлимни олди.

Темир йўл ёнидан кета бошлади. Пўлат излар ярқирарди. Олиса қизил чироқ кўринди. “Карл” ўкириб, олдинга ташланди. Бу юмшоқ вагонлари ва ёп-ёруғ ресторани бор теззорар поезд эди. Ҳан-паш дегунча унга етиб олдик. Йўловчилар қўл силкий бошлашди. Эътибор бермадик. “Карл” поездни қувиб ўтди. Орқага қарасам, паровоз учқун аралаш тутун бурқситиб, бизга ҳамла қилиб келаётгандай туюлди. Поездни қувишга қувиб ўтдиг-у, аммо биз шаҳарга, таъмирлаш устахонаси ва хароб кулбамизга қайтаётгандик. Паровоз эса пишқирганча дарёлар, ўрмон ва далалар оралаб, олис-олисларга — ғаройиб ўлкаларга ошиқарди.

Рўпарадан кўчалар ва уйлар чайқала-чайқала бизга қараб сузиб келарди. “Карл” секинлади, аммо ҳамон айниқдай ўкириб борарди.

Кестер қабристон яқинида тўхтади. У Патникига ҳам, меникига ҳам бормади, яқин атрофда тўхтаб қўя қолди. Балки бизни холи қолдирмоқчи бўлгандир. Мошинадан тушидик. Кестер билан Ленц қайрилиб ҳам қарамай, жўнаворишди. Орқала-

ридан қараб қолдим. Бирдан ғалати бўлиб кетдим. Дўстларим кетишди, мени ташлаб кетишди...

Бир силкиниб қўйдим.

— Юр, — дедим Патга. У ҳолатимни сезгандай:

— Ўшалар билан кетавермадинг-да, — деб жавоб берди.

— Кетмайман.

— Кетгинг келиб турувди-ку.

— Ана холос, — дедим унинг ҳақлигини билсам-да. — Юр.

Биз қабристон ёнидан аста юра бошладик.

— Робби, — деди Пат, — уйга бора қолай.

— Нега энди?

— Мен туфайли нимадандир воз кечишингни хоҳламайман.

— Нималар деяпсан? Нимадан воз кечибман?

— Ўртоқларингдан.

— Воз кечганим йўқ, эрталаб қўришамиз.

— Нимани назарда тутаётганимни сезиб турибсан, — деди у. — Илгари улар билан кўпроқ бирга бўлардинг.

— Чунки у пайтда сен йўқ эдинг. — Шундай деб, эпикни очдим.

У бош чайқади.

— Гап унда эмас.

— Албатта, унда эмас. Худога шукур!

Патни йўлақдан кўтариб ўтдим.

— Сенга ўртоқларинг керак, — деди у. Лаблари юзимга қарийб тегиб турарди.

— Сен ҳам кераксан.

— Унчаликмас...

— Кўрамиз ҳали...

Хона эшигини очдим, у мени қўйиб юбормай, ерга сирғалиб тушди.

— Яхши ўртоқ бўлолмайман, Робби.

— Умид қиламан. Менга аёл ўртоқнинг кераги йўқ. Менга маҳбуба керак.

— Маҳбуба ҳам эмасман, — деди у.

— Кимсан бўлмаса?

— Чала ҳам эмасман, бутун ҳам эмасман... Шунчаки... бир парчаман...

— Айни муддао. Хаёлни қитиқлайди. Бунақа аёлларни умрбод севишади. Тугал аёллар тез жонга тегеди. Ҳаддан ташқари мукамаллари ҳам. Аммо “парча”лар ҳамиша ўзига маҳлиё этаверади.

Эрталаб соат тўрт эди. Патни кузатиб қўйиб, уйга қайтардим. Осмон ёриша бошлади. Тонг нафаси уфурарди.

Қабристон, сўнг “Интернациональ” қаҳвахонаси ёнидан ўтдим. Кутилмаганда касаба уюшмалари биносининг биқинидаги шофёрлар ошхонаси эшиги очилиб, қаршимда бир қиз пайдо бўлди. Бошида кичкина берет, эгнида эски қизил пальто, оёғида пошнаси баланд ялтироқ ботинка. Бепарво ўтиб кетмоқчи эдим, бирдан таниб қолдим.

— Лиза...

— Сени ҳам кўрадиган кун бор экан-ку.

— Нима қилиб юрибсан?

У ошхонага ишора қилди.

— Ўтиб қоласан деб, ичкарида кутиб ўтирган эдим. Ҳар доим шу пайтда уйингга ўтасан-ку.

— Тўғри.

— Мен билан борасанми?

Дудуқланиб қолдим.

— Иложи йўқ...

— Пул керакмас, — деди у шоша-пиша.

— Гап бунда эмас, — жавоб бердим ўйламай-нетмай. — Пулим бор.

— Э, шунақами... — деди Лиза истехзо билан ва кетишга чоғланди.

Қўлидан маҳкам ушладим.

— Йўқ, Лиза...

Озгин, ранги бўздек оқариб кетган қиз ҳувиллаган, бўм-бўш кўчада хомуш турарди. Бундан кўп йиллар муқаддам, бир ўзим бемақсад, ноумид, чор-ночор юрган кезларимда уни ана шундай қиёфада учратгандим. Аввалига, ўзига ўхшаган бошқа қизлар каби, гумонсираб юрди, аммо уч-тўрт марта гаплашганимиздан сўнг, менга буткул боғланди-қолди. Муносабатларимиз ғалати эди. Баъзан ҳафталаб кўришмасдик. Кейин у мени бирор йўлда пойлаб турган бўларди. Ўша пайтда иккаламиз ҳам ёлғиз эдик, бир-биримизга ҳади этадиган қиттайгина тафт ҳам биз учун катта давлат эди. Мен унга анчадан буён, тўғрироғи, Пат билан танишганимдан буён дуч келмагандим.

— Нега кўринмай кетдинг, Лиза?

У елкасини қисди.

— Сенга бари бирмасми? Яна кўргим келди... Майли, кетишим мумкин...

— Турмушинг қалай?

— Кўйсанг-чи, — деди у. — Бошингни оғритиб нима қиласан...

Қизнинг лаблари титрарди. Қорни оч бўлса керак, деган ўй кечди кўнглимдан.

— Бир оз айланайлик, — дедим унга.

Юзидаги фоҳишаларниқига хос лоқайдлик бир зумда ғойиб бўлиб, чехраси очилиб кетди. Йўл-йўлакай тун бўйи ишлайдиган ошхонадан егулик у-бу нарса харид қилмоқчи бўлдим. Лиза олдинга кўнмади, ўзимнинг ҳам қорним оч, деганимдан кейингина рози бўлди. Гўштнинг нобоп бўлақларини қўшиб юбормасликлари учун кўз узмай қараб турди. Ярим қадоқ оламан, десам, унамади, чорак қадоғи ҳам етади, озгина сосиска қўшиб ола қол, деди. Мен бари бир ярим қадоқ дудланган гўшт билан икки банка сосиска харид қилдим.

Лиза омборхонани эслатувчи чордоқда яшарди. Стол устида керосин чироқ, каравот ёнида шиша оғзига тиқиб қўйилган шам. Деворларга журналлардан қирқиб олинган суратлар ёпиштириб ташланган. Пастак жавон устида уч-тўртта саргузант романлар билан беҳаё расмлар солинган конверт турипти. Айрим меҳмонлар, айниқса уйланганлари, бу расмларни томоша қилишни хуш кўришади. Лиза конвертни ғаладонга ташлаб, эски, лекин топ-тоза дастурхон олди.

Харид қилинган нарсаларни столга қўя бошладим. Лиза кийимини алмаштирди. Аввал ботинкасини эмас, кўйлагини ечди. Ҳайрон бўлдим. Ахир, доим оёқ оғриғидан шикоят қиларди-ку. Кечалари озмунча югурадими? У хона ўртасида кўнжи қарийб тиззасигача келадиган ялтироқ ботинка ва қоп-қора ички кўйлақда турарди.

— Қалай, оёғим ёқадими? — сўради у.

— Зўр.

Жавобимдан энгил тортиб, каравот четига ўтирди-да, ботинка ипларини еча бошлади.

— Юз йигирма марка туради, — деди Лиза ечилган бир пой ботинкасини кўрсатиб. — Шунча пулни топгунимча, титири чиқиб кетади.

У жавондан яхши кунларидан хотира бўлиб қолган энги кенг шойи кўйлаги билан уйда кийиладиган юмшоқ туфлисини олди; шу асно айбдор кишидай кулимсираб қўйди. У менга ёқишга ҳаракат қиларди. Бирдан томоғимга алланима қадалди, худди хароб бу кулбада яқин кишим қазо қилгандай, кўнглим бузилиб кетди.

Тамадди баҳона у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. У мендаги ўзгаришни пайқаганди. Кўзларидаги ҳадик шундан далолат берарди. Орамизда ҳеч нима бўлмаганди. Балки худди мана шу нарса одамларни бир-бирига боғлаб, бир-бирининг олдида бурчдор қилиб турар. Ўрнимдан турдим.

— Кетасанми? — деди у, боядан бери шундан хавотирланаётгандай.

— Яна битта учрашувим бор...

У менга таажжубланиб қаради.

— Шу пайтда-я?

— Зарур иш, Лиза. Бир одамни топишим керак. У шунақа пайтда кўпинча “Астория”да ўтиради.

Лизага ўхшаган қизлар бунақа нарсани тез илғашади. Уларни алдаб бўлмайди. Лизанинг туси ўзгариб кетди.

— Бошқа аёлинг бор...

— Биласанми, Лиза... кўришмаганимизга анча бўлди... қарийб бир йил... Тушунасан-ку...

— Йўқ, йўқ, буни айтмаяпман. Севадиган аёлинг бор, демоқчиман. Ўзгарибсан. Сезиб турибман.

— Вой, Лиза-ей...

— Ростини айт!

— Ўзим ҳам билмайман. Эҳтимол...

У бир оз жим тургач, бошини силкипти.

— Ҳа... албатта-да... Тентакман-а... Орамизда ҳеч нарса йўқ-ку... — У пепонаси-ни ишқалади. — Нега тирғалапман ўзи...

Унинг озгин, пажмурда гавдасига қарадим. Юмшоқ туфли... енгини кенг кўйлак... сўнгсиз кечалар... хотиралар...

— Хайр, Лиза.

— Кетасанми?.. Бирпас ўтирмайсанми? Дарров кетасанми?..

Нимага шама қилаётганини тушуниб турардим. Лекин мен бундай қилолмасдим. Ўлай агар, қилолмасдим бу ишни! Буни бутун вужудим билан сезаётгандим. Илгари сира бунақа бўлмаганди. Садоқат ҳақидаги тасаввурим ҳам ҳамин қадар эди. Аммо ҳозир сира иложи йўқ. Баногоҳ бундай ишлардан нақадар узоқлашиб кетганимни ич-ичимдан ҳис этдим.

Қиз остонада турарди.

— Кетаман, дегин... — деди у ва шу заҳоти жавон олдига чошиб борди. — Ма, газета остига пул қистириб кўйганингни биламан... кераги йўқ... ма, ушла... энди бор... боравер...

— Унақа қилма, Лиза.

— Энди келмайсан...

— Келаман, Лиза...

— Йўқ, йўқ, бошқа келмайсан, биламан! Келмай кўя қол! Бор, борсанг-чи... — У ийғларди.

Орқамга қарамай, нарвондан пастга тушдим.

Яна анчагача кўчаларда довдираб юрдим. Галати тун бўлди бу гал.

Қаттиқ чарчагандим, бинобарин, ухлолмаслигимни билардим. “Интернациональ” ёнидан ўтаётиб, Лиза ҳақида, ўтган йиллар ва аллақачон унутилган яна кўп нарсалар тўғрисида ўйладим. Ҳаммаси олис ўтмишга айланганди, гўё буларнинг менга энди дахли йўқдай. Кейин Пат яшайдиган кўчадан ўтдим. Шамол зўрайди, уй деразалари ҳали қоп-қоронғи, тонг йўлак эшикларига бош урарди. Ниҳоят, уйга қайтдим. “Э, худо, — дедим ичимда, — наҳот бахтим очилган бўлса”.

XIII

— Доим биздан яшириб юрадиган аёлингизни, — деди фрау Залевски, — яширмай кўя қолинг. Тортинмай, бемалол келаверсин. Менга маъқул бўлди.

— Сиз уни кўргангиз йўқ-ку, — эътироз билдирдим унга.

— Кўнглингиз тўқ бўлсин, кўрганман, — деди фрау Залевски маънодор оҳангда. — Ҳа, кўрганман, менга ёқди. Жудаям ёқди. Лекин тенгингиз эмас.

— Шунақа денг.

— Ҳа, шунақа. Қанаққиб тузоққа илинтирдингиз, ҳайронман. Дарвоқе, сиздан кутса бўлади.

— Мавзудан четлашяпмиз, — унинг гапини бўлдим.

Фрау Залевски иккала кўлини белига кўйди.

— Бу аёл ўзига тўқ одамга муносиб, яъни бадавлат йигитнинг тенги!

“Ана холос, — дедим ичимда, — бу ёғи қандоқ бўлди? Бошлади-ку”.

— Ҳар қандай аёл тўғрисида ҳам шундай дейишингиз мумкин, — жавоб бердим жаҳл билан.

У оппоқ жингалак сочларини орқага силкипти.

— Кўрамиз! Ҳақлигимни келажак кўрсатади.

— Э, келажак денг! — Енгимдаги илматугмани чиқазиб, столга отдим. — Ким ҳозир келажак тўғрисида гапирари?! Бу ҳақда бош қотиришининг нима кераги бор?!

Фрау Залевски улкан бошини сарак-сарак қилди.

— Ҳозирги ёшларга ҳайронман. Ўтмиш сизларга ёқмайди, бугунги кундан нафратланасизлар, келажак билан ишинглар йўқ. Охири бахайр бўлсин-да ишқилиб.

— Бахайр деганда нимани тушунасиш? — сўрадим ундан. — То шунгача ҳамма нарса бебайр кечган бўлса, охирини бахайр дейиш мумкин. Ундан кўра охири бебайр бўлгани тузук.

— Буларнинг бари жухудча сафсатарлар, — эътироз билдирди фрау Залевски виқор билан ва шартга бурилиб, кета бошлади. Аммо эшик қабзасини ушладию, қоққан қозикдек туриб қолди. — Сизникими? — шивирлади у энтикиб. — Ёпирай!

У Отто Кестернинг жавон эшигида осиглиқ турган қайтарма ёқали қора мовут костюмига бақрайиб қолганди. Костюмни кечқурун Пат билан театрга тушиш учун Оттодан бир кунга сўраб олгандим.

— Ҳа, меники! — дедим зарда билан. — Бехато хулосалар чиқариш қобилиятингизга тан бериш керак, бекам!

У менга бир муддат тикилиб турди. Гўштдор юзидаги фикрлар турғени заҳарханда билан алмашинди.

— Шунақа денг! — Кейин яна қайтарди: — Шунақа денг! — Бунақа кашфиётлар қилганда аёл киши туядиган беадад қувончдан буткул ўзгариб кетган фрау Залевски йўлақдан туриб, кишининг жиғига тегадиган оҳангда қичқирди: — Ҳали ишлар шунақа денг!

— Ҳа, ишлар шунақа, шайтоннинг урғочиси! — деб тўнғилладим орқасидан, билламанки, гапимни эшитмайди. Янги туфли солинган қутини жаҳл билан ерга улоқтирдим. Бадавлат йигитнинг тенги эмиш! Худди ўзим билмайдигандай!

Патни олиб кетгани кирдим. У ўз хонасида, аллақачон кийиниб, мени қутаётган экан. Унга қараб, нафасим ичимга тушиб кетди. Танишганимиздан бўён бунақа ясан-тусанда биринчи кўришим эди.

Ялтироқ кимхобдан бежирим тикилган кўйлак кифтидан қарийб ергача тушиб турипти. Торга ўхшаб кўринса ҳам, бемалол қадам босишига халақит бермайди. Олди берк, орқа томонида уч бурчак шаклидаги қирқими бор. Шом ғира-ширасида Пат менга кумуш машғалани эслатди, у кутилмаганда ҳайратомуз даражада ўзгариб, байрамона қиёфада турар ва мендан жуда олислаб кетган эди. Фрау Залевскининг шарпаси, худди яна оғоҳлантираётгандай, бармоғини кўтарганча Патнинг ортидан арвоҳ янглиғ ўсиб чиқди.

— Яхшиям биринчи учрашган пайтимизда бу кўйлақда эмас эдинг, — дедим унга. — Яқинингга боролмасдим.

— Роса ишондим-да гапингга, Робби. — Пат ширин жилмайди. — Ёқмадимми?

— Даҳшат-ку бу! Тамомила бошқа аёлга айланиб қопсан.

— Нимаси даҳшат! Кўйлакни шунинг учун кийишади-да.

— Эҳтимол, лекин мени адойи тамом қилдинг. Бундай кўйлақка бошқа эркак муносиб. Пулдор эркак муносиб.

Пат кулиб юборди.

— Пулдор эркаклар кўпинча жирканч кимсалар бўлишади, Робби.

— Аммо пул жирканч нарсамас-ку?

— Тўғри. Пул ундай эмас.

— Шунақа деб ўйлагандим.

— Сен бошқача фикрдамисан?

— Йўқ, нега энди? Тўғри, пул одамни бахтли қилолмайди, лекин ниҳоятда таскин беради.

— Пул дахлсизликни таъминлайди, азизим, бу ҳазилакам гап эмас. Майли, бошқа кўйлагимни кия қоламан.

— Асло. Жудаям ярашипти. Бугундан бошлаб чеварларни файласуфлардан устун кўяман. Чеварлар ҳаётга гўзаллик бахш этишади. Бу ҳар қандай фикрдан юз карра қимматлироқ, фикр ҳатто тубсиз қудуқдан чуқурроқ бўлган тақдирда ҳам. Эҳтиёт бўл, севиб қолмайин тагин!

Пат кулди. Сездирмай у ёқ-бу ёғимга қараб қўйдим. Кестер мендан новчароқ эди, почаси ерни супуриб юрмаслиги учун шимни тўғнағич билан кўтариб қўйгандим. Ҳайрият, билинмаяпти.

Такси тутиб, театрга жўнадик. Мендан садо чиқмасди, сабабини билмайман. Йўлқирани тўлаётғиб, ҳайдовчига разм солдим. Соқоли ўсиб кетган, кўриниши ҳоринг. Кўзларининг жияги қизариб турипти. Пулни лоқайдлик билан олди.

— Тупшум қалай бугун? — сўрадим секин.

У менга бир қараб кўйди. Бекорчи, мирзақуруқ бир йигит, деб ўйлади шекилли:

— Борига барака, — деди энсаси қотиб.

Сездимки, гаплашгиси келмаяпти.

Шу тобда унинг ўрнига ўтириб, жўнаворгим келди. Кейин ёнимда сарвдай бўлиб Пат турганини кўрдим. Ялтироқ кўйлаги устидан худди шу рангдаги энглари кенг калта камзул кийиб олган эди. У гўзал эди.

— Бўла қол, Робби, ҳозир бошланади! — деди Пат типирчилаб.

Кираверишда одам гавжум. Бугун катта премьер. Прожекторлар театр майдонини чароғон қилиб юборган. Бирин-кетин мошиналар келиб турипти. Улардан ажабтовур кийинган, қимматбаҳо тақинчоқлар таққан аёллар, юзидан қон томиб турган, шоду хуррам, бегаму беташвиш эркаклар тушишяпти. Ҳорғин ҳайдовчи ўтирган эски такси олифта кимсалар тўпланган бу ошённи чийиллаганча тарк этди.

— Юра қолсанг-чи, Робби! — қистай бошлади Пат, кўзларимга жовдираб қараб. — Бирор нарсангни унутдингми?

Мен атрофимдаги кишиларга бадхоҳлик билан назар ташладим.

— Йўқ. Ҳеч нарсани унутганим йўқ.

Кейин кассага бориб, чипталарни алмаштирдим. Нархи осмонда бўлса ҳам ложага иккита жой олдим. Ҳамма муаммолари ҳал бўлган бекаму кўст одамлар орасида Патнинг ўтиришини хоҳламасдим. Унинг шулар тоифасига дахлдор бўлишини истамасдим. Пат фақат мен билан бўлиши керак.

Театрга тушмаганимга анча бўлди. Пат қистамаганида бугун ҳам келмасдим.

Театрлар, концертлар, китоблар — буларнинг баридан аллақачон кўлимни ювиб, кўлтиққа урганман. Улар замон руҳига мос эмас. Сиёсат ҳар қандай театрнинг, тунги отишмалар ажойиб концертларнинг, одамзот эҳтиёжидан иборат улкан китоб бугун бошли кутубхонанинг ўрнини босади.

Театр томошабинларга лиқ тўла эди. Жойимизга ўтиришимиз билан чироқ ўчди. Фақат сахна олдидаги чироқлар зални заифгина ёритиб турарди. Оркестр поёнсиз бир куйни бошладиди гўё ҳамма нарса ўрнидан кўзғалиб, ҳавода муаллақ туриб қолди.

Кресломни ложанинг бир бурчига сурдим. Бу ҳолатда сахна ҳам, томошабинларнинг хира чехралари ҳам кўринмасди. Фақат куй тинглаб, Патга термулардим.

“Гофманнинг эртақлари”га ёзилган мусиқа зални сеҳрлаб кўйганди. Куй жануб шабадаси, илиқ тун, юлдузлар остида сузиб кетаётган елканни эслатарди, ҳаётга буткул ўхшамасди. Бепоён, жозибадор, ёп-ёруғ кенгликлар ўзига чорларди. Гўё бошқа оламга хос қудратли тўлқин гувиллар, ғам-андух чекинган, чегаралар ғойиб бўлганди. Бу ерда фақат нафосат, оҳанг ва муҳаббат ҳукмрон эди. Шундоқ мусиқа бор жойда муҳтожлик, ғам-кулфат ва умидсизлик бўлишига ақл бовар қилмасди.

Сахна шуъласи Патнинг юзидан нур бўлиб ёғиларди. У куйга маҳлиё бўлиб қолганди. У менга суйкалмас, кўлимни сийпаламас, бу томонга қараш у ёқда турсин, менди ҳатто унутиб юборганди. Мен уни шунинг учун севардим. Турли ҳолатларнинг бир-бирига қоришиб кетишини азалдан ёқтирмайман. Нафосат ва буюк санъат асари бўй кўрсатиб турганда одамларнинг бачкана қилиқлари, имо-ипоралари ғашимни келтиради. Ошиқ-маъшуқларнинг бир-бирларига мужмал кўз сузишлари, ошиқона суйкалиб-ишқаланишларини кўриб, жоним чиқиб кетади. Мен ўз қобиғидан ҳеч қачон нари жилолмайдиган бундай беадаб, пуч бахтдан ҳазар қиламан. Севишганлар қалбининг кўшилиб, бир бутун бўлиб кетини ҳақидаги сафсатарларни ҳам тан олмайман, зеро бундай кишилар мутлақо омухта бўлиб кетмаслиги керак, янги учрашувларнинг лаззатини туйиш учун иложи борича бир-бирларидан нарироқ юрганлари маъқул. Кўп маротаба ёлғиз қолган одамгина суюклиси билан учрашув бахтини ҳис қила олади. Бошқа ҳамма нарсалар иштиёқ ва муҳаббат сеҳрини маҳв этади. Ёлғизлик кишанларини фақат ҳиссиётлар тугғени, бу тугғеннинг қақшатқич зарбаси, жиловсиз қудрат, бўрон, тун, мусиқа ва... муҳаббатгина парчалай олади...

Чироқ ёнди. Бир лаҳзага кўзларимни юмдим. Ҳозиргина нималар ҳақида ўйладим? Пат ўтирилиб қаради. Томошабинлар эшикка қараб талпинаётганини кўрдим. Танаффус бошланган эди.

— Чиқмайсанми? — сўрадим ундан.

Пат бош чайқади.

— Яхши қиласан! Фойега чиқволиб, ўзини бозорга соладиганларни ёмон кўраман.

Патга апельсин шарбати олиб келишга чиқдим. Оломон буфетга ёпирилганди. Муסיқа кўпчиликлнинг иштаҳасини очворади-да. Худди очарчилик бошлангандай, ҳамма ўзини иссиқ сосискага урарди.

Шарбатни олиб, ложага қайтганимда Патнинг креслоси орқасида бир эркак турарди. Пат у билан қизгин гаплашаётганди.

— Роберт, бу киши жаноб Бройер, — деди Пат.

“Жаноб эшак”, — дедим ичимда ва унга сигир қараш қилдим. Пат Робби эмас, Роберт, деди. Стаканни ложа тўсигига қўйиб, нотаниш кишининг кетишини кутдим. Унинг эгнида қора мовутдан қойилмақом қилиб тикилган қайтарма шойи ёқали костюм. Пат менга юзланди:

— Жаноб Бройер, спектаклдан кейин “Шаршара”га бормаймизми, деб сўраяпти. У ерда рақсга тушиш мумкин.

— Ихтиёринг.

Бройер ўзини баодоб тутар, умуман, менга маъқул бўлган эди. Фақат ундаги ортикча назокат ёқмаётганди, чунки бу нарса менда йўқ эди. Айнан мана шу фазилати Патни ром этиши мумкин. Бир маҳал қарасам, Патга “сен”лаб гапиряпти. Қулоқларимга ишонмадим. Уни оркестр устига улоқтиргим келди, дарвоқе, бунга бошқа яна юзлаб сабаблар бор эди.

Кўнғироқ чалинди. Созандалар асбобларини созлай бошладилар.

— Демак, келишдик-а? Ташқарида учрашамиз, — Бройер шундай деб, хайрият, гум бўлди.

— Ким бу дайди? — сўрадим Патдан.

— Дайдимас бу, яхши одам. Эски танишим.

— Эски танишларингга тоқатим йўқ.

— Вой, азизим-ей, муסיқани эшитсанг-чи, — жавоб берди Пат.

“Шаршара”, — мени ваҳима босди, чўнтагимдаги пулимни хаёлан чўтга ташладим. — Роса шиладиган жой”.

Таваққал, боравераман. Фрау Залевскининг сайрагани етмагандай, бу ёқдан Бройер чиқиб қолди. У бизни пастда, эшик олдида кутиб турарди.

Такси чақирдим.

— Кераги йўқ, — деди у. — Мошинамда жой етарли.

— Хўп, хўп, — дедим. Унинг таклифини рад этиш одобданмас, лекин бари бир жаҳлим чиқди.

Пат Бройернинг мошинасини дарров таниди. Бу дабдабали паккард эди. Мошина рўпарада, бошқа автомобиллар орасида турарди. Пат тўппа-тўғри унинг олдида борди.

— Бошқа рангга бўябсан-да, — деди Пат лимузин олдида тўхтаб.

— Ҳа, кулранг қилдим, — жавоб берди Бройер. — Сенга маъқулми?

— Ёмонмас.

— Сизга-чи? Шу ранг ёқадими? — Бройер менга мурожаат қилди.

— Қайдам. Олдин қанақа эди?

— Қора.

— Қора мошина чиройли кўринади.

— Тўғри. Лекин баъзан ўзгартириб туриш ҳам керак-ку. Ҳечқиси йўқ, кузда янгисини оламан.

“Шаршара”га жўнадик. Бу ажойиб оркестри бор ҳашаматли ресторан эди.

Эшикдан киришимиз билан:

— Ҳамма жой банд, шекилли, — дедим хурсанд бўлиб.

— Э, аттанг, — Патнинг тарвузи қўлтиғидан тушди.

— Ҳозир қотирамиз, — Бройер шундай деб, директорнинг олдида кириб кетди. Афтидан, уни бу ерда ҳамма танийди, шекилли. Дарров ичкаридан стол-стулларни олиб чиқишди. Ҳеч қанча вақт ўтмай, қарабсизки, биз қулинг ўргилсин жойда. рақс майдони баралла кўриниб турадиган пастак тўсиқ олдида ўтирардик. Оркестр тангони чаларди. Пат тўсиқ устига энганчди.

— Рақсга тушмаганимга қанча бўлди-ю!

Бройер ўрнидан турди.

— Юринг бўлмаса.

Пат менга савол назари билан қаради.

— Мен у-бу нарса буюриб тураман, — дедим унга.

— Бўпти.

Танго узоқ чўзилди. Пат аҳён-аҳён менга қараб, жилмайиб қўярди. Унга жавобан бош силкирдим-у, ammo таъбим хира эди. Пат рақсга уста экан, бахтга қарши, Бройер ҳам ундан қолишмасди. Икковлари бир-бирларига ярашиб туришарди, назаримда, улар илгари ҳам бу ерга кўп келишган. Каттакон қадаҳда ром буюрдим. Пат билан Бройер қайтиб келишди. Бройер қандайдир танишлари билан сўрашгани кетди. Пат билан бир лаҳзага ёлғиз қолдик.

— Бу болани кўпдан буён танийсанми? — сўрадим мен.

— Ҳа, нега сўраяпсан?

— Шунчаки. Бу ерга тез-тез келиб турармидиларинг?

Пат менга қаради.

— Эсимда ҳам йўқ, Робби.

— Бунақа нарсалар эсда туради, — дедим қайсарлик билан. Лекин унинг нима демоқчилигини яхши билардим.

Пат кулиб бош чайқади. Шу лаҳзада унга яна меҳрим товланиб кетди. У бу табассуми билан ўтмиш унутилганини англамоқчи бўлганди. Лекин ичимни ит тирнарди. Бу ҳолатим кулгили эканини сезиб турардим, лекин ундан халос бўлолмасдим. Кўлимдаги қадаҳни столга қўйдим.

— Очигини айтавер. Айб жойи йўқ буни.

Пат менга яна нигоҳини тикди.

— Агар айб иш бўлганда, биргалашиб шу ерга келармидик?

— Тўғри, — дедим ноилож.

Оркестр яна куй бошлади. Бройер қайтиб келди.

— Зўр мусиқа, — деди у менга. — Ажойиб куй. Рақсга тушмайсизларми?

— Йўқ! — дедим мен.

— Афсус.

— Тура қол, Робби, — деди Пат.

— Турмаганим маъқул.

— Нима учун? — сўради Бройер.

— Менга қизиғи йўқ, — жавоб бердим рўйхушсиз. — Қолаверса, рақсни ўрганмаганман. Вақтим бўлмаган. Сизлар бемалол тушаверинглар. Мен зерикмайман.

Пат иккиланарди.

— Боравер, Пат, — дедим унга. — Сенга ёқади-ку.

— Тўғри... лекин зерикиб ўтирасанми?

— Зерикмайман, дедим-ку! — Мен қадаҳга ишора қилдим. — Бу ҳам рақсдан қолишмайди.

Улар кетишди. Ресторан хизматчисини чақириб, қадаҳни бўшатдим. Кейин нима қилишни билмай, стол устидаги шўр мағизни санай бошладим. Ёнимдан фрау Залевскининг кўланкаси нари жилмасди.

Бройер столимизга кўҳликкина икки аёл билан тепакал бир эракни бошлаб келди. Салдан кейин яна бир одам қўшилди. Уларнинг бари енгилтак, ўзига бино қўйган, тамтам кимсалар эди. Пат тўртовини ҳам таниркан.

Буларнинг орасида тўнкага ўхшаб қолдим. Шу пайтгача Пат иккаламиз холи ўтирардик. У кўпдан буён танийдиган кишиларни биринчи бор кўриб турибман. Ўзимни қандай тутишни билмасдим. Улар бемалол, ҳазил-ҳузул қилиб ўтиришар, гўё ўйдим-чуқури йўқ, сип-силлик ҳаётдан, кўргилари келмаган нарсани кўрмасликлари мумкин бўлган бошқа оламдан кеп қолишганди. Бир ўзим, Ленц ёки Кестер билан ўтирганимда уларга эътибор бермасдим. Ammo ёнимда Пат бор эди, у буларни танирди, мана шу ҳол ҳамма нарсани чигаллаштириб, мени довдиратиб қўйган, беихтиёр қиёслашга мажбур қилаётганди.

Бройер бошқа ресторанга боришни таклиф қилиб қолди.

— Робби, — деди Пат ташқарига чиққанимизда, — балки уйга қайтармиз?

— Йўқ, — дедим мен, — нега энди?

— Зерикяпсан-ку.

— Мутлақо. Нима учун зерикаман? Сен роҳатланыпсан-ку.

У менга бир қаради-ю, индамади.

Ичишни бошладим. Илгаригидай эмас, чинакамига ича бошладим. Тепакал киши кузатиб турган экан, нима ичяпсиз, деб сўради.

— Ром, — деди мен.

— Грогмасми?

— Йўқ, ром.

У лабини теккизиб кўриб, сесканиб кетди.

— Жин урсин, — деди у, — бунга ўрганиш керак экан.

Иккала аёл ҳам менга қизиқиб қолишди. Пат билан Бройер рақс тушишарди. Пат менга тез-тез кўз қирини ташлаб кўярди. Мен қайтиб у томонга қарамадим. Биламан — яхшимас, лекин ўзимни мажбур ҳам қилолмасдим — жиним тутиб қолган эди. Бунинг устига, ёнимдагиларнинг ичишимни томоша қилаётгани ҳам ёқмаётгани. Ёш болага ўхшаб, нимага қодирлигимни кўз-кўз қилиш ниятим йўқ. Ўрнимдан туриб, пештахта олдига бордим. Пат энди бегонадай туюларди. Дўстлари билан кўшмозор бўлмайдими! Унинг ўзи ҳам шулар тоифасидан. Менга алоқаси йўқ. Лекин...

Тепакал изимдан қолмасди. Буфетчи билан бир қадахдан арақ ичдик. Буфетчилар одамга тасалли беришни билишади. Барча мамлакатларда улар билан тилмочсиз гаплашиш мумкин. Рўпарамда турган буфетчи ҳам шунақа эди. Аммо тепакал ичолмаскан. Нуқул ҳасрат қилади. Фифи исмли қандайдир аёл юрагидан урганмиш. Сал ўтмай, бу мавзу ниҳоясига етди, шундан кейин, кутилмаганда Бройер кўп йиллардан буён Патни яхши кўради, деб қолди.

— Ана холос!

У ҳиҳилади. Коньяк, ликёр, вино аралашган суюқликдан бир стаканини ичирвориб, овозини ўчирдим. Аммо сўзлари миямга михланиб қолган эди. Кулгили аҳволга тушиб қолганимдан, иззат-нафсим таҳқирланаётганидан, столга мушт уриб, хумордан чиқа олмаётганимдан хуноб бўлардим. Ҳамма нарсани дабдала қилишга ундаётган совуқ бир эҳтирос ич-ичимдан гупуриб келаётганиди. Аммо бу эҳтирос бировга қарши қаратилмаганди, мен ўзимни ўзим ёмон кўриб кетаётганимдан.

Тепакал пойинтар-сойинтар валдираб, гойиб бўлди. Шу пайт елкамга бировнинг таранг кўкси текканини сездим. Бу Бройер бошлаб келган аёллардан бири эди. У ёнимга ўтирволди. Аёл менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. Кўз сузишидан изоҳга ҳожат қолмаганди — ҳаракат қилиш керак.

— Ичишга фил экансиз, — деди у бир оздан сўнг.

Индамадим. Қўлини қадахимга узатди. Тақинчоқлар ялтираб турган қуруқ ва қотма билаги калтакесакни эслатар, худди ўрмалаётгандай секин ҳаракат қиларди. Гап нимадалигини сезиб турардим. “Сени тезда бир ёқлик қиламан, — ўйладим ичимда. — Мени писанд қилмаяпсан, чунки жаҳлим чиқаётганини кўриб турибсан. Лекин янглишасан. Аёлларга кучим етади, аммо муҳаббат олдида ожизман. Мени чорасизлик абгор қилади”.

Аёл гапга тушиб кетди. Овози дардманд, синиқ эди. Патнинг биз томонга қараётганини сездим. Энди менга бари бир эди, ёнимда ўтирган аёлга ҳам лоқайд эдим. Ўзимни тубсиз қудуққа тушиб кетган одамдай ҳис этардим. Бунинг Бройерга ҳам, атрофимдагиларга ҳам, ҳатто Патга ҳам дахли йўқ эди. Бу ҳаётнинг шундай маҳзун сири эдики, у бизда хоҳин туғдиради-ю, аммо уни буткул қондиrolмайди. Муҳаббат инсон вужудида пайдо бўлади, лекин ҳеч қачон бу вужудда тугамайди. Ҳатто ҳамма нарса: инсон ҳам, муҳаббат ҳам, бахт ҳам, ҳаёт ҳам — бари тўла-тўқис бўлгани билан, аллақандай даҳшатли қонунга кўра, мудом камдай туюлаверарди, булар нечоғли кўп кўринмасин, аслида жудаям оз. Мен ўғринча Патга кўз қирини ташладим. У кумуш ранг ялтироқ қўйлақда, очилиб-сочилиб, енгил одимлаб келарди, мен уни севардим, чақирганимда “йўқ” демасди, орамизга ҳеч нарса раҳна сололмасди, биз эт билан тирюк эдик, шу билан бирга, аъзон беармон кунларимизга сирли равишда туман ёпирилар ва бу кунлар буткул азобга айланарди, мен Патни бизга дахлдор ва дахлсиз ҳаётдан суғуриб ололмасдим, бу ҳаёт ўз ҳукмини ўтказарди, ўз нафаси ва бебақолигини, тўхтовсиз йўқлик сари кетаётган борлиқнинг даргумон шуқуҳини, ҳис-туйғуларнинг омонат шарпасини кўндаланг қиларди... Бир нарсага эга бўлиш аслида йўқотишдир. Ҳеч қачон ҳеч нарсани тутиб қолиш мумкин эмас, ҳеч қачон! Жаранглаб турган вақт занжирини ҳеч қачон узиб бўлмайди, ҳеч қачон безовталиқ оромга, изланиш — сукунатга айланмаган, тубанлашиш ҳеч

қачон тўхтамаган. Мен Патни ҳатто тасодифий нарсалардан, танишувимизга қадар бўлган воқеа-ҳодисалардан, минглаб ўйлару хотиралардан, менгача уни шакллантирган барча иқир-чиқирлардан, ҳатто манови одамлардан ҳам айро қўёлмайман...

Овози синиқ аёл ёнимда ўтириб, бетиним гапирарди. Унга бир кечалик ёстиқдош, бировнинг бир парчагина ҳаёти керак эди. Шунда у андак таскин топган, бу дунёда “мен” ҳам, “сен” ҳам, “биз” ҳам — ҳеч нарса қолмаслигидан иборат даҳшатли ҳақиқатни унутган бўларди. Балки у ҳам мен қидираётган нарсани излаётгандир? Ёлғизликни, ҳаётнинг беъманилигини унутиш учун ўзига йўлдош топиш умидида юргандир?

— Юринг, столга борайлик, — дедим унга. — Сиз хоҳлаётган нарса ҳам... мен ўйлаётган нарса ҳам... хомхаёл.

У менга тикилиб турди-да, бирдан бошини орқага ташлаб, хахолаб кулиб юборди.

Биз яна бир нечта ресторанга бордик. Бройернинг кайфи чоғ, бир гапириб ўн куларди. Патнинг эса бояги шашти сўнган. У менга савол бермас, мендан ўпқалас, ҳеч нарсани сўраб-суриштирмасди, орамизда гўё унинг ўзи эмас, фақат сояси ўтиргандай эди. Баъзан рақсга тушганида қўғирчоқнамо, беўхшов қиёфалар оралаб сокин, чиройли, жажжи қайиқча сузиб юрганга ўхшарди; гоҳо у менга қараб жилмайиб қўярди.

Ис-тугунга тўла тунги маишатхоналарнинг деворлари ва одамларнинг башараси, гўё кимдир ифлос кафтини ишқалагандай, кулранг-сарғиш тусга кирганди. Муסיқа ҳам худди тобут қўйилган ойнаванд супача остидан чиқаётгандай. Тепакал қаҳва ичиб ўтирипти. Қўли калтакесакни эслатадиган аёл бир нуқтага тикилиб олган. Бройер ўлғудай ҳориб-чарчаган гулфурушдан бир даста атиргул сотволиб, Пат билан ҳалиги икки аёлга улашди. Энди лаб очган гунчалар қатида тиниқ томчилар йилтирарди.

— Юр, рақсга тушамиз, — деди менга Пат.

— Йўқ, — дедим, бугун унга бировнинг қўли текканини ўйлаб, — йўқ. — Ўзимни ниҳоятда гўл ва ночор сезардим.

— Бари бир тушамиз, — деди у ва кўз ўнги қоронғилашиб кетди.

— Йўқ, — жавоб бердим унга, — йўқ, Пат.

Ниҳоят, ресторандан чиқдик.

— Сизларни олиб бориб қўяман, — деди Бройер менга.

— Майли.

У ўриндиқда ётган қалин жун рўмолни Патнинг тиззасига ёпди. Бирдан Пат кўзимга жудаям рангпар ва ҳорғин кўриниб кетди. Пештахта олдида ёнимда ўтирган аёл хайрлаша туриб, чўнтагимга хат солиб қўйди. Ўзимни сезмаганликка олдим. Йўл бўйи ойнадан кўз узмадим. Пат қимир этмасди. Ҳатто нафаси ҳам эшитилмасди. Бройер олдин Патникига келди. Яшаш жойини билар экан. Пат мошинадан тушди. Бройер унинг қўлини ўпди.

— Яхши ётиб туринг, — деди у қизга қарамасдан.

— Сиз қасрда тушасиз? — деб сўради у мендан.

— Кейинги муюлишда.

— Унақаси йўқ, уйингизга ташлаб қўяман, — деди у шоша-пиша ва ўта назокат билан.

Бройер Патникига қайтиб келишимни хоҳламаётганди. Башарасига солгим келди. Ўзимни тийдим.

— Бўлмаса, “Фредди” қаҳвахонасига ҳайдай қолинг.

— Шу пайтда сизни у ерга киргизишадими? — сўради у ҳайрон бўлиб.

— Ташвишланганингиз учун қуллуқ, — жавоб бердим мен. — Лекин кўнглингиз тўқ бўлсин, мени хоҳлаган жойимга киргизишаверади.

Шундай дедим-у, кейин афсусландим. Шу пайтгача у ўзини бас келиб бўлмайдиган майхўрдай сезаётганди. Ана шу таассуротни бузмаслигим керак эди.

Бройер билан Патга нисбатан ҳам илиқроқ хайрлашдим.

Қаҳвахона ҳали гавжум эди. Ленц билан Фердинанд аёллар кийими дўконининг соҳиби Больвис ва яна аллақандай одамлар билан қарта ўйнашарди.

— Ўтир, — деди Готтфрид, — бугун қ артабоп ҳаво бўляпти.

— Йўқ.

— Кўриб қўй, — деди у бир уюм пулга ишора қилиб. — Ҳалол ютдим. Қўлим кеп турипти.

— Майли, — дедим мен, — бир қўл ўйнаб кўрай-чи.

Иккита қиролга тўртга саллот олдим.

— Қойил! — дедим мен. — Бугун ростдан ҳам фирромларбоп ҳаво бўпти.

— Бунақа ҳаво ҳар доим бўлади, — деди Фердинанд сигарета узатиб.

Бу ерда қолиб кетаман деб ўйламагандим. Аммо энди ўзимни хотиржам сезардим. Гарчи кайфиятим яхши бўлмаса-да, қадрдон бошпанамда ўтирардим.

— Ярим пиша ром бервор! — қичқирдим Фредга.

— Вино аралаштир, — деди Ленц.

— Йўқ, — эътироз билдирдим унга. — Тажриба қилиб ўтиришга вақтим йўқ. Тўйиб ичмоқчиман.

— Унда ширин ликёр буюр. Уришиб қолдингми?

— Эсимни ебманми!

— Ёлғон гапирма, жигарим. Севги сирларини сув қилиб ичиб юборган отахонинг Ленцни алдама. “Ҳа” дегину ичавер.

— Аёл киши билан уришиб бўлмайди. Нар и борганда унга зарда қилишинг мумкин.

— Тавба. Кечаси соат учгача зарда қиладиган эркакни биринчи кўришим. Масалан мен ҳаммаси билан уришиб чиққанман. Уришиб турмасанг, севгининг умри қисқа бўлади.

— Бўпти, — дедим унга. — Ким тарқатади?

— Сен, — деди Фердинанд Грау. — Назаримда, бошингга дунёнинг ғам-ташвиши тушганга ўхшайди, Робби. Парво қилма. Ҳаёт ранг-баранг, лекин мукамал эмас. Бири кам дунё, дейдилар. Иби, шунча ташвиш билан ҳам юлдузни бенарвон уриб қўйибсан-ку: иккита қирол бериш — бориб турган сурбетлик.

— Бир марта иккита қирол билан етти минг франкни босиб олганман, — деди Фред пештахта орқасидан.

— Швейцарияникими ё французларникими?

— Швейцарияники.

— Бахтинг бор экан, — деди Готтфрид. — Агар французларнинг франки бўлганда ўйинни тўхтатишга ҳақкинг йўқ эди.

Яна бир соатча ўйнадик. Мен кўп ютдим. Больвис нуқул ютқизарди. Тўхтовсиз ичардим, ичганим сайин бошим қаттиқ оғирди. Кайфим тарқамасди. Ичим ёниб кетаётганди.

— Бўлар энди, бирор нарса евол, — деди Ленц. — Фред, бунга бутерброд билан балиқ-малиқ опке. Пулни соп қўй, Робби.

— Яна бир қўлдан ташлайлик.

— Бўпти. Фақат охиргиси. Икки ҳиссадан отамизми?

— Албатта! — ҳамма бараварига маъқуллади.

Мен ўйлаб ўтирмай, ўн чиллик билан қирол устига учта қарта олдим: саллот, мотка ва туз. Шу қарталар билан қўлида тўртга саккизликни ушлаб ўтирган ва ганакни осмонга олиб чиқиб қўйган Больвисни ютдим. У сўкина-сўкина пулни санаб берди.

— Кўрдингми? — деди Ленц. — Қартабоп ҳаво мана бунақа бўлади!

Биз пештахта ёнига ўтдик. Больвис “Карл”ни суриштириб қолди. Кестер пойгада уни ортада қолдирганини сира унутолмасди. У “Карл”ни сотволиш фикридан ҳамон қайтмаганди.

— Оттодон сўра, — деди Ленц. — Лекин у ўнг қўлини кесиб сотса сотадики, мошинани сотмайди.

— Жа-а оширвординг! — деди Больвис.

— Сен бунақа нарсани тушунмайсан, йигирманчи асрнинг савдогар бачкиси.

Фердинанд Грау кулиб юборди. Унга Фред кўшилди. Кейин бошқалар ҳам хахотлай бошлашди. Йигирманчи аср устида қулмаган одам ўзини осиши керак. Лекин узоқ кулиб ҳам бўлмайди. Акс ҳолда охири вой бўлиши мумкин.

— Готтфрид, рақсга тушишни биласанми? — сўрадим ундан.

— Албатта. Қачонлардир рақс муаллими бўлганман-ку. Эсингдан чиқдими?

— Унутган... Унутгани яхши, — деди Фердинанд. — Боқий ёшликнинг сири мана шунда. Бизни хотиралар қаритади. Унутишни билмаймиз.

— Йўқ, — деди Ленц. — Биз ҳамиша ёмон нарсаларни унутамиз.
 — Мениям ўргатасанми?
 — Нимага — рақсгами? Бир кечада, азизим. Бор ташвишинг шуми?
 — Ҳеч қанақа ташвишим йўқ, — дедим мен. — Бошим оғрипти.
 — Бу асримиз иллоти, Робби, — деди Фердинанд. — Ундан кўра бошсиз туғилганимиз яхши эди.

Мен “Интернациональ” қаҳвахонасига ҳам кирдим. Алоис дераза пардаларини туширмақчи бўлиб турган экан.

— Ҳеч ким борми? — сўрадим ундан.

— Роза.

— Юр, қиттай-қиттай отайлик.

— Майли.

Роза пештахта ёнида ўтириб, қизчасига жун пайпоқ тўқирди. У менга кийимлар нусхаси босилган журнални кўрсатиб, қизига камзулча тўқиб қўйганини айтди.

— Ишларинг қалай? — сўрадим ундан.

— Унчаликмас. Одамларда пул йўқ.

— Қарз бериб турайми? Мана — қартада ютдим.

— Текин топилган пул бахт келтиради, — деди Роза ва узатган пулимга туфлаб, чўнтагига солиб қўйди.

Алоис олдин учта, Фрицци келганидан сўнг, яна битта қадаҳ келтирди.

— Бўлар, — деди у кейин, — ўлгудай чарчадим.

У чироқни ўчирди. Кўчага чиқдик. Роза эшик олдида хайрлашди. Фрицци Алоиснинг тирсагидан ушлади. Улар ҳам кетишди. Фрицци енгил одимлар, Алоис япас-қитавон бўлгани учун оёғини судраб босади. Орқаларидан бир оз қараб турдим. Фрицци энгашиб, оқсоқланиб бораётган, исқирт қаҳвахона хизматчисини ўпди. Алоис лоқайдлик билан уни ўзидан нари итарди. Кейин бурилиб, узундан-узун, бўм-бўш кўчага, деразалари қорайиб турган уйларга, тунги совуқ осмонга қарадимиз бирдан — сабабини билмайман, — Патни кўргим келиб кетди. Бу шунақа соғинч, шунақа интиқлик эдики, гўё биров обдон дўппослагандай, оёқда зўра турардим. Шу тобда ўзимни ҳам, хатти-ҳаракатимни ҳам, бугунги оқшомни ҳам — ҳеч нарсани идрок этолмасдим.

Деворга суяниб, тош йўлга тикилдим. Нималар бўлди, нега ўзимни бунақа тутдим — тушунмасдим. Аммо ноҳақлигимни ич-ичимдан ҳис қилиб турардим. Зўра тартибга солган ҳаётимни ўз қўлим билан чил-парчин қилдим. Мана шу ўй миямни аёвсиз пармаларди. Нима қиларимни билмасдим. Уйга боргим йўқ — борсам, баттар сиқиламан. Бирдан Альфонс эсладим. Қаҳвахонаси ҳар доим очик. Ўша ёққа қараб кетдим. Эрталабгача қаҳвахонада ўтираман.

Альфонс мени кўриб, миқ этмади. Кўз қирини бир ташладию газетасини ўқийверди. Стол ёнига чўкдим. Қаҳвахонада ҳеч ким йўқ эди. Нукул Пат ҳақида ўйлардим. Қиёфаси кўз олдимдан нари кетмасди. Кейин ресторандаги ҳар бир хатти-ҳаракатимни ипидан-игнасигача хотирамда тикладим. Ўзимни оқлайдиган бирор далил-исбот тополмадим. Айб буткул менда. Эсимни еб қўйибман. Столдан кўз узмасдим. Икки чаккам лўқилларди. Вужудимни бирдан алам ҳисси чулғаб олди. Ўзимдан нафратланиб кетдим. Ўзим, фақат ўзим ҳамма ишни барбод қилдим.

Кўкқисдан шишанинг жаранлагани эшитилди. Олдимда турган қадаҳга мушт солиб, чил-чил қилган эдим.

— Топган эрмагингни қара-ю, — деди Альфонс ўрнидан туриб.

У қўлимдан шиша синиқларини олиб ташлади.

— Кечир, — дедим унга, — нима қилганимни билмайман.

Альфонс момиқ пахта билан малҳамли мато олиб келди.

— Бориб ухла, — деди у. — Ўзингга келасан.

— Хўп, — жавоб бердим мен. — Мана, ўзимга кеп қолдим. Негадир ғазабим кўзиб кетди.

— Ғазабни ғазаб билан эмас, кулги билан енгиш керак, — деди Альфонс.

— Тўғри. Лекин айтишга осон.

— Маишқ қилиш керак. Сизлар бош билан деворни тешмоқчи бўласизлар. Ҳеч-қиси йўқ, ўтиб кетадиган нарса.

У патефонни бураб, “Трубадур” операсидан “Мизерере” кўшиғи ёзилган пластинкани қўйди. Тонг отди.

Уйга йўл олдим. Шундан олдин Альфонс бир бокал ром қўйиб берди. Ичимлик дарров миямга урди. Кўча чайқала бошлади. Елкаларим кўрғошиндай зил-замбил эди. Хуллас, кечадан буён ичавериб, бўлганимча бўлган эдим.

Чўнтагимдаги калитни пайпаслаб, аста зинапоядан кўтарила бошладим. Бирдан ним қоронғиликда бировнинг нафасини эшитдим. Энг тепадаги зинада кимнингдир ғира-шира шарпаси кўринди. Яна икки-уч зина кўтарилдим.

— Пат... — дедим кўзларимга ишонмай. — Пат... нима қилиб ўтирибсан?

У бошини кўтарди.

— Сал кўзим илинипти.

— Майли, лекин қанаққиб кеп қолдинг бу ерга?

— Кўча эшигининг калити бор-ку менда.

— Тўғри, Аммо... — Кайфим тарқаб кетди, мен сийқаси чиққан зинапояга, сувоғи кўчган деворга, Патнинг кумуш ранг кўйлагияю ихчам, ялтироқ туфлисига бир-бир нигоҳ ташладим. — Нима қилиб юрибсан бемаҳалда?

— Ўзим ҳам шунга ҳайронман...

Пат ўрнидан турди-да, худди ҳеч нарса бўлмагандай, тун бўйи зинапояда ўтириб чиқиш табиий ҳолдай, яйраб керишди.

— Ҳозир Ленц бўлганда: “Коньяк, вино, олча арағи, эрман арағи...” — дерди.

— Ромни ҳам кўшиб кўярди, — дедим дарров бўйнимга олиб. — Ўлай агар, бебаҳо қизсан, Пат, мен бўлсам — қип-қизил аҳмоқман.

Эшикни очиб, уни йўлақдан кўтариб ўтдим. Пат, гўё ҳолдан тойган оққушдай, иккала кўлини бўйнимга ташлаб олган эди. Мен спирт ҳидини яшириш учун юзимни четга буриб нафас олардим. У кулиб турса ҳам, аъзойи бадани қалтирарди.

Креслога ўтқазиб, чироқни ёқдим, кейин адёлни олдим.

— Агар билганимда, Пат... қаҳвахонама-қаҳвахона изғиб юрмасдан... Эҳ, қандай тўнкаман-а... Альфонсинг олдидан кўнғироқ қилдим, деразанг тагида ҳуштак чалдим... ҳеч ким жавоб бермади... мен билан гаплашгинг йўқ, деб ўйлабман.

— Нега кузатганингдан кейин қайтиб келмадинг?

— Шуни ўйлабман.

— Хонангнинг калитини ҳам бериб кўйсанг бўларкан, — деди у. — Шунда зинапояда кутиб ўтирмасдим.

Пат кулди, аммо лаблари титрарди; шунда ярим кечаси қайтиб келиш, эрталабгача зинапояда кутиш унинг учун осон бўлмаганини англаб етдим. Тагин мен билан бемалол, безарда гаплашиб ўтирипти...

Кўнглим изтиробга тўлди.

— Пат, — дедим шоша-пиша. — Пат, совқотибсан, иссиқроқ бирор нарса ичининг керак. Орловнинг чироғи ёниқ. Ҳозир чиқиб келаман, русларда доим чой бўлади... тез қайтаман... — Мен типирчилаб қолдим. — Сира эсимдан чиқмайди бу сабоғинг, — кўшиб кўйдим чиқиб кета туриб, сўнг йўлақдан йўрғалаб кетдим.

Орлов уйғоқ экан. У хонанинг бурчагига кўйилган Момо Ҳаво сурати олдида ўтирарди. Суратни жинчироқ ёритиб турипти. Орловнинг кўзлари қизариб кетган. Стол устида кичкина самовар шақирляпти.

— Минг бор узр, — дедим мен, — кутилмаган иш бўп қолди, озгина чойингиздан беролмайсизми?

Руслар тасодифларга кўникиб кетишган. У икки стакан чой, қанд ва бир ликопча пирожка берди.

— Бировнинг ҳожатини чиқазсам, енгил тортаман, — деди у. — Сизга яна бир нарсани таклиф этишим мумкин... ўзим ҳам бунақа ҳолга кўп тушганман... уч-тўртта қаҳва донаси... чайнаворасиз...

— Миннатдорман, — дедим унга, — кўпдан-кўп раҳмат. Қаҳвани жон деб оламан.

— Яна бирор нарса керак бўлса... — деди у, шунда Орловнинг олижаноблигига қойил қолдим, — бемалол сўрайверинг, тортинманг...

Йўлакка чиқиб, қаҳва донасини оғзимга ташладим. Спиртнинг ҳидини олади. Пат чироқ ёнида ўтириб, юзига ула суртарди. Бир лаҳзагина остонада тўхтадим. Пат кичкина кўзгуга тикилганча момиқ пахтаги чаккаларига босарди. Тўлқинлашиб кетдим.

— Иссиғида ичвол.

У стаканни олди. Мен кузатиб турдим.

— Ҳайронман, Пат, мени нима жин урди...

— Нималигини биламан, — деди у.

— Шунақами? Мен билмайман.

— Шарт эмас, Робби. Шусиз ҳам кўп нарсани биласан, чинакам бахтли бўлиш учун етиб ортади.

— Эҳтимол, — жавоб бердим унга. — Лекин танишганимиздан бери тобора енгилтабиат бўлиб кетяпман. Бунақа бўлиш керакмас-да.

— Йўқ, шунақа бўлиш керак! Бу тобора ақли бўлиб кетишдан афзалроқ.

— Қайдам, — дедим мен. — Мени қийин вазиятдан олиб чиқиб кетишга устасан. Балки бу масалада ўз нуқтаи назаринг бордир.

Пат стаканни столга қўйди. Мен каравотга суяниб турардим. Назаримда уйга олис, машаққатли саёхатдан қайтиб келгандай эдим.

Кушларнинг чуғур-чуғури бошланди. Кўча эшиги очилиб-ёпилди. Бу етимхона ҳамшираси фрау Бендер. Ҳадемай ошхонада Фрида пайдо бўлади, ана унда бу ердан сездирмай чиқиб кетишимиз амри маҳол. Пат ухлаб ётипти. Бир маромда чуқур ва силлиқ нафас оляпти. Уйғотишга кўзим қиймаяпти... Лекин бошқа иложи йўқ.

— Пат...

У бир гўлдиради-ю, уйғонмади.

— Пат... — Мен дунёдаги барча ижарахоналарга лаънат ўқидим. — Пат, тура қол. Кийинишинга ёрдамлашвораман.

У кўзларини очиб, жилмайди; ҳали уйқуси тарқамаганди. Уйғонган пайтидаги қувончи ҳамма вақт мени таажжублантирар, айна пайтда, шу ҳолати менга жудаям ёқарди. Ўзим уйғонганимдан ҳеч қачон хурсанд бўлмаганман.

— Пат... фрау Залевски тишини қайраб турипти.

— Бугун сеникида қоламан.

— Шу ерда-я?

— Ҳа.

— Жуда соз... лекин нарсаларинг... туфлинг, кечки кўйлагинг...

— Шунинг учун кечгача қоламан.

— Уйингдагилар...

— Кўнғироқ қилиб қўямиз.

— Яхши. Қорнинг очдимми?

— Йўқ ҳали.

— Ҳар эҳтимолга бир қўшалоқ иссиқ булочка келтириб қўяй. Сотувчи кажавани кўча эшигига илиб кетди. Улгураман.

Қайтиб келганимда Пат дераза олдида турарди. Оёғида фақат ялтироқ туфлиси. Елкасига тушиб турган тонг шуъласи худди майин ипак матога ўхшайди.

— Кечаги кунни унутамиз, Пат, хўпми? — дедим унга.

Пат мен томонга қарамасдан бош силкиди.

— Бошқа одамлар билан учрашмай қўя қоламиз. Шунда дилсиёҳлик ҳам, раиш талвасаси ҳам бўлмайди. Ҳақиқий севги ёт кишиларни ҳазм қилолмайди. Бройер ўша улфатлари билан биздан нарироқ жураверсин.

— Тўғри, — деди Пат, — шу жумладан, Маркович ҳам.

— Маркович? Ким у?

— “Шаршара”да сенинг ёнингга ўтирган аёл.

— Э-ҳа, — дедиму негадир севишиб кетдим. — Тўппа-тўғри, у ҳам даф бўлсин.

Мен чўнтагимдаги нарсаларни олиб, столга қўйдим.

— Кўриб қўй. Тунги азобларим кўпам бефойда бўлмади. Қартада шунча пул ютдим. Бугун кечкурун бир маишат қиламиз, бўптимми? Фақат ўзимиз, бегоналарсиз. Улар биз учун энди йўқ, тўғримми?

Пат бош силкиди.

Қуёш касаба уюшмалари биносининг томига тирмаша бошлади. Дераза ойналари ярқираб кетди. Патнинг сочлари нурга тўлди, елкалари тилла рангига қирди.

— Кеча Бройер ҳақида нима деган эдинг? Яъни, касби тўғрисида.

— У меъмор.

— Меъмор, — такрорладим андак таассуф билан.

Менга қолса, ҳеч ким бўлмагани тузук эди.

— Меъмор бўлса ўзига, шунга ҳам ота гўри қозихонами, нима дединг, Пат?

— Тўғри, азизим.

— Бўлса бўпти-да.

— Ҳақ гап, — деди Пат қатъий оҳангда ва менга қараб кулиб юборди. — Меъмор бўлса бўлар, бизга нима! Ипиросқи бир одам-да!

— Хонам ҳам унчалик ёмонмас, тўғрими, Пат? Албатта, бошқаларники бундан яхшироқ...

— Хонанг зўр! — гапимни бўлди Пат. — Хонанг ажойиб, азизим, бундан зиёд хонани кўрмаганман.

— Ўзим эса... тўғри, камчиликларим бор... ундан ташқари, бор-йўғи таксичи-ман, аммо...

— Сен мен учун энг суюкли одамсан, булочка ўғирлайсан, ром ичасан. Сен — беназирсан!

У бўйнимга осилди.

— Вой, тентаквойим-ей, яшаш қандай яхши!

— Фақат сен билан Пат. Рост... фақат сен билан!

Борлиққа ошпоқ, шаффоф тонг ёйилди. Пастда, қабр тошлари устида юпқа туман сузарди. Дарахт таналари қуёш нурига бошган. Уйларнинг мўриларидан тутун ўрляпти. Газетафурушларнинг бақариқ-чақариқлари эшитила бошлади. Эрталаб-ки уйкуга ташладиқ, аммо бу уйку эмас — ўнгдаги туш эди, бир-биримизни кучиб ётарканмиз, нафасларимиз омухта бўлиб кетган, биз олис-олисларда парвоз қилардик... Кейин, соат тўққизларда, олдин Буркхорднинг махфий маслаҳатчиси сифатида шахсан подполковник Эгберт фон Гакега қўнғироқ қилдим. Сўнг Ленцдан менинг ўрнимга эрталабки рейсга чиқишни сўрадим.

У дарров гапимни бўлди:

— Кўрдингми, бўталоғим, Готтфрид отанг бекорга инсон қалби инжиқликларининг билағони саналмайди. Илтимос қилишингни кўнглим сезувди. Омад тилайман, ҳаваскор ошиқ!

— Ўчир, — дедим енгил тортиб, кейин ошхонага чиқиб, тобим йўқ, тушгача ётаман, деб келдим. Аммо тушгача фрау Залевскининг хужумини уч марта қайтаришга тўғри келди. Бир гал мойчечак қайнатмасини, бир гал аспирирни, охирги сафар эса яна аллақандай дорини кўтариб, хонамга кирмоқчи бўлди. Патни ваннахонага яшириб қутулдим. Ҳартугул, бошқа ҳеч ким безовта қилмади.

XIV

Бир ҳафтадан сўнг кутилмаганда устахонамизга фордни миниб, нонвой келиб қолди.

— Қани, чиқ-чи, Робби, — деди Ленц деразадан хўмрайиб қараб. — Тагин бир галвани бошлаб келган бўлмасин.

Нонвойнинг авзойи бузук эди.

— Мошинага бирор гап бўлдимми? — сўрадим ундан.

У бош чайқади.

— Аксинча. Мошина зўр. Янгисидан қолишмайди.

— Албатта, — шундай дедиму савол назари билан қараб туравердим.

— Гап шундаки... — деди у, — гап шундаки... мошинани ўзгартирмоқчиман, каттароғига... У атрофга аланглади, — Шу ерда кадиллакни кўрувдим.

Ниятини англадим. Қора кўз аёл ҳол-жонига қўймаган.

— Э, кадиллакми? — дедим ўйчан қиёфада. — Ўшанда олиш керак эди-да. Зўр мошина эди. Сотвордик етти минг маркага. Ярим баҳосига кетди!

— Жа унчаликмасдир...

— Ишонаверинг, ярим баҳосига кетди, — шундай дедиму бу ёғига нима қилишни ўйлаб қолдим. — Мен бир суриштириб кўрай-чи, — давом этдим кейин. — Балки мошинани харид қилган одам ҳозир пулга муҳтож бўлиб тургандир. Шунақаси ҳам бўлади-ку. Айниқса, бизнинг замонда. Бир минутга.

Устахонага кириб, воқеани гапириб бердим. Готтфрид ўрnidан сапчиб турди.

— Йигитлар, дарров эски кадиллак топишимиз керак.

— Бу ёғини менга қўйиб бер, сен нонвойни гапга солиб тур, — дедим унга.

— Бўпти! — Готтфрид чиқиб кетди.

Блюменталга қўнғироқ қилдим. Бирор иш чиқишига кўзим етмасди-ю, лекин бир уриниб кўриш ош-нон сўрамайди. У идорасида экан.

— Кадиллакни сотмайсизми? — дедим дабдурустан.

У кулиб юборди.

- Харидор топдим, — давом этдим мен. — Пулини нақд тўлайди.
- Нақд тўлайди, денг... — такрорлади Блюменталь андак сукутдан сўнг. — Шу кунда бу сўзлар мусаффо шеъриятдай янграйди.
- Мен ҳам шу фикрдаман, — дедим унга ва бирдан тетиклашиб кетдим. — Хўш, гаплашамизми?
- Гаплашсак гаплашаверамиз, — деди Блюменталь.
- Бўпти. Қачон учрашамиз?
- Бугун кундузи вақтим бор. Масалан, соат иккиларда, идорамда.
- Келишдик.
- Гўшакни кўйдим.
- Отто, — дедим Кестерга, ўпкамни аранг босиб. — Сира кутмагандим, кадиллак қайтиб келадиганга ўхшайди!
- Ростданми? Сотмоқчимиз?
- Бош силкиб, деразадан қарадим: Ленц нонвойга бир нималарни уқтираётганди.
- Ишни пачава қилади, — дедим безовталаниб. — Кўп гапиряпти. Нонвой шубҳагумоннинг уяси. Уни гапирмай ишонтириш керак. Ўзим чиқаман.
- Кестер кулди.
- Омад ёр бўлсин, Робби.
- Унга кўз қисиб, ҳовлига чиқдим. Чиқдим-у, қулоқларимга ишонмадим. — Готтфрид кадиллакка элдан бурун мадҳия ўқишни хаёлига ҳам келтирмас, у нонвойга Жанубий Америка ҳиндуларининг зогора ёпиш усулларини ҳикоя қиларди. Унга миннатдорона кўз ташлаб, нонвойга юзландим:
- Афсуски, у одам мошинани сотмоқчи эмас...
- Билувдим, — деди Ленц шоша-пиша, худди иккаламиз келишиб олгандай.
- Елкамни қисдим.
- Начора... Лекин уни ҳам тушунса бўлади...
- Нонвой хомуш тортиб қолди. Ленцга қарадим.
- Яна бир гаплашиб кўрмайсанми? — деди у шу заҳоти.
- Чиқмаган жондан умид, — жавоб бердим унга. — Ҳар ҳолда бугун тушдан кейин учрашишга розилигини олдим. Сизни қаердан топаман? — сўрадим нонвойдан.
- Соат тўртда шу томонга йўлим тушади. Кириб ўтаман.
- Жуда соз. Унгача анигини билиб қўяман. Ажабмас ишингиз битиб кетса.
- Нонвой бош ирғади. Сўнг фордига ўтириб, жўнаб кетди.
- Эсинг жойидами? — жиғи-бийрон бўлди Ленц, машина ҳовлидан чиқиши билан. — Мен уни минг машаққат билан ушлаб турувдим, келдингу қўлдан чиқаздинг-вординг.
- Мантиқ ва аҳволи руҳия, азизим Готтфрид! — унинг елкасига қоқдим. — Сен бу нарсаларни тушунмайсан.
- У кўлимни силтаб ташлади.
- Аҳволи руҳиямиш... — деди у энсаси қотиб. — Энг яхши аҳволи руҳия — қулай фурсат! Сен шундай фурсатни бой бердинг! Нонвой энди қайтиб келмайди.
- Соат тўртда шу ерда бўлади.
- Готтфрид менга ачингандай қаради.
- Гаров ўйнаймиз, — деди у.
- Бўпти. Лекин ютқизасан. Уни сендан яхши биламан! У парвонадай ўзини оловга уришни хуш кўради. Қолаверса, ҳали кўлимизга тегмаган нарсани сотолмайман-ку.
- Ё тавба! Топган гапинг шу бўлдими, бўталоғим! — хитоб қилди Готтфрид бошини чайқаб. — Ҳеч қачон одам бўлмайсан. Яшайдиган пайтимиз энди келяпти-ку. Юр, ҳозирги замон иқтисодиётидан текинга маъруза ўқиб бераман.

Блюменталнинг идорасига қараб жўнадим. Йўл-йўлакай ўзимни қари бўрини зиёрат қилгани бораётган кўзичоққа ўхшатардим. Офтоб асфальтни қиздириб юборган, ундан кўра ҳам, Блюменталь мени сизга тортмаса гўрга эди, деган ўй кўпроқ азоб берарди. Энг муҳими, ташаббусни қўлдан бермаслик керак.

— Жаноб Блюменталь, — деб гап бошладим кабинет остонасидан ҳатлабоқ, — яхши бир таклиф билан келдим. Сиз кадиллакни беш минг беш юз маркага олгансиз. Мен сизга олти минг бераман, фақат сотолсам. Бу масала кечқурун ҳал бўлиши керак.

Блюменталь ёзув столи ортида олма еб ўтирарди. Шу гапимдан кейин чайнашдан тўхтаб, менга тикилиб қаради.

— Майли, — деди у бир оздан сўнг, кейин яна олмага ёпишди.

Пўчоқни кажавага ташлагунча кутиб турдим.

— Демак, розисиз, а?

— Бир минутга! — У стол галадонидан яна битта олма олиб, карсиллатиб тишлади. — Ейсизми?

— Раҳмат, ҳозир эмас.

— Олма еб туриш керак, жаноб Локам! Олма умрни узайтиради. Кунига учтўртта олма есангиз — дўхтирнинг кераги бўлмайди!

— Қўлим синиб қолса-чи?

Блюменталь кулимсиради, иккинчи пўчоқни ҳам кажавага ташлаб, ўрнидан турди.

— Қўлни синдирмаслик керак!

— Яхши маслаҳат, — дедиму ўйланиб қолдим: бу ёғи нима бўларкин? Олма мавзуси шубҳали туюлди.

У сигарета қутисини олиб, чекишни таклиф этди. Бу менга таниш “Коронас” эди.

— Чекиш ҳам умримни узайтирадими? — сўрадим ундан.

— Йўқ, қисқартиради. Кейин олма уни бараварлаштиради. — Блюменталь оғзидан тутун пуркаб, бошини орқага ташлади ва менга, худди ўй сураётган қушдай, ер остидан қаради. — Ҳамма нарса мутаносиб бўлиши лозим — ҳаётнинг сири мана шунда.

— Буни уйдлаш керак.

У жилмайди.

— Гап шунда-да, уйдлаш билиш керак. Тушликдан кейин мана шунақа хаёлларга берилиб кетаман.

— Айнаи хаёл сурадиган пайт, — дедим мен. — Демак, қадиллак масаласида ҳам мутаносибликка эришамиз, шундайми?

У қўлини кўтарди.

— Бир дақиқа...

Мен каминани камтарин қабилда бош эгдим. Блюменталь ҳолатимни кўриб, кулиб юборди.

— Йўқ, мени тушунмадингиз! Сизга қойил қолганимни айтмоқчи эдим. Гапнинг пўст калласини гапириб, мени довдиратиб қўйдингиз. Мен нимани кутганимни биласизми?

— Аввалига тўрт минг беш юз марка таклиф қилишимни.

— Тўппа-тўғри! Лекин мен бунга кўнмасдим. Ахир, мошинани етти минг маркага сотмоқчисиз-ку, тўғрими?

Эҳтиёти шарт елкамни қисдим.

— Нима учун айнан етти минг?

— Чунки бошда ҳам менга шу нархни айтгансиз.

— Хотирангиз чаккimas, — дедим мен.

— Рақамларга. Фақат рақамларга. Минг афсус. Хуллас, бор барака: олинг мошинани олти мингга!

Қўл ташлашдик.

— Худога шукур, — дедим мен енгил тортиб. — Узоқ танаффусдан кейинги биринчи битим. Қадиллак биз учун хосиятли чиқиб қолди.

— Мен учун ҳам, — деди Блюменталь. — Ахир, мен ҳам беш юз марка ишлаб қоляпман.

— Рост. Дарвоқе, нега мошинани бунчалик тез сотиб юборяпсиз? Ёқмадими?

— Ирим бор, — деди у. — Озгина бўлса ҳам фойда чиқадиган ҳар қандай битимни рад этмайман.

— Яхши ирим экан, — дедим мен.

Блюменталь ялтироқ бошини чайқади.

— Сиз ишонмайсиз, лекин чакки қиласиз. Бошқа ишларга қусури тегмаслиги учун шундай қиламан. Бизнинг давримизда фойдали битимни бой бериш — тақдир билан ўйнашишдай гап. Ҳозир ҳеч ким бунақа нодонлик қилмайди.

Соат тўрт яримда Ленц, менга сигир қараш қилиб, столга бўш шишани қўйди.

— Қани, энди буни тўлдириб қуй, бўталоғим! Гаров ўйнаганимиз эсингдами?

— Эсимда, — дедим мен, — лекин ҳали вақт бор.

У кўзимга соатини тутди.

— Тўрт ярим. Нима қипти? Кечикиши мумкин-ку. Бўпти, гаров шартини ўзгартирамиз — ютқизсам, бир шишанга икки шиша қўяман.

— Розиман, — деди тантанали овозда Готтфрид. — Демак, тўрт шиша жин оламан. Сен бой берилган истеҳкомда қаҳрамонлик қилипсан. Таҳсинга сазовор, лекин ғирт аҳмоқлик.

— Кўрамиз...

Ўзимни дадил тутардим-у, аммо ичимни ит тирнарди. Нонвойнинг қайтиб келишига ишонмаётгандим. Боя кеткизмаслик керак эди. У жудаям ишончсиз одам.

Соат бешда ёнимиздаги кўрпа-ёстиқ жилдлари тайёрлайдиган фабрика гудок чалди. Готтфрид индамай олдимга яна учта бўш шиша қўйди. Кейин деразага суяниб, кўзини лўқ қилиб тураверди.

— Негадир томоғим тақиллаб кетяпти, — деди у маънодор оҳангда.

Шу пайт кўчада форднинг таниш шовқини эшитилиб, ҳовлига нонвойнинг мошинаси кириб келди.

— Томоғинг тақиллаётган бўлса, азизим Готтфрид, — дедим виқор билан, — дарров дўконга чопқиллаб бориб, мен ютган икки шиша ромни олиб кел. Майли, текинга бир қултум қуйиб бераман. Нонвойни кўряпсанми? Аҳволи руҳия, болакайим! Энди бўш шишаларни йўқот бу ердан! Кейин таксига ўтириб, овга жўнайвер. Бошқа нозик ишларга ҳали ёшлик қиласан. Омон бўл, кўзичоғим!

Нонвойнинг олдига чиқиб, иш бунинг фойдасига ҳал бўлаётганини айтдим. Тўғри, собиқ мижозимиз етти ярим минг марка сўраяпти, лекин нақд пулни кўрса, еттига ҳам бервориши мумкин, дедим.

Нонвой гапларимни фаромуш бир ҳолатда эшитди. Шундан хавотирланиб қолдим.

— Соат олтида ўша одамга яна кўнғироқ қиламан, — дедим ниҳоят.

— Олтида? — нонвой сергакланди. — Э, соат олтида... — У менга қаради. — Бирга бормаимизми?

— Қаёққа? — сўрадим ҳайрон бўлиб.

— Рассом дўстингизникига. Сурат тайёр бўпти.

— Ҳа-а, Фердинанд Грауникига денг...

У бош силкиди.

— Бирга борайлик. Мошина тўғрисида кейин гаплашаверамиз.

Афтидан, Фердинанднинг олдига менсиз боргиси йўқ эди. Ўз навбатида, уни қўлдан чиқазмасликдан мен ҳам манфаатдор эдим. Шунинг учун таклифини рад этмадим:

— Бўпти, борсак бораверамиз.

Фердинанднинг кўриниши бир аҳволда эди. Ранги сўлгин, юз териси осилиб, бўймайиб кетган. У бизни остонада кутиб олди. Нонвой унга рўйхушсиз кўз қирини ташлади. У негадир ҳаяжонланарди.

— Сурат қани? — деб сўради ичкарига киришимиз биланоқ.

Фердинанд дераза томонга ишора қилди. У ерда дастгоҳга ўрнатилган сурат турарди. Нонвой шошиб бориб, суратнинг рўпарасида қотди-қолди. Салдан кейин шляпасини ечди.

Фердинанд икковимиз ҳамон эшик олдида турардик.

— Ишларинг қалай, Фердинанд?

У беҳафсала қўл силкиб қўйди.

— Бирор гап бўлдимми?

— Нима бўлиши мумкин?

— Кўринишинг яхшимас.

— Шу холосми?

— Ҳа, — дедим мен, — бор-йўғи шу...

У елкамга вазмин кафтини қўйиб, жилмайди. Шу туришида қари арслонни эслатарди.

Салдан кейин нонвойнинг ёнига бордик. Сурат ҳақиқатан ҳам яхши чиққан эди. Сарғайиб кетган, мархума ғамгин қиёфада тушган хира расмларга қараб, Фер-

динанд анча ёш, дуркун бир жувоннинг суратини чизганди. Аёл жиддий, андак маънос нигоҳ билан қараб турарди.

— Ҳа, — деди нонвой бизга қарамай, — ўхшатибсиз. — Бу сўзни у ўзига айтгандай туюлди, бинобарин, овозини ўзи ҳам эшитмаган бўлса ажабмас.

— Қоронғилик қилмаюптими? — сўради Фердинанд.

Нонвой жавоб бермади.

Фердинанд дастоҳни дераза томонга сал буриб қўйди. Кейин орқароққа ўтиб, ишора билан мени устахона ёнидаги чоғроққина хонага таклиф қилди.

— Бунақа бўлишини сира кутмагандим, — деди Фердинанд таажжубланиб. — Ўн фоз чегирма таъсир қилганга ўхшайди. У йиғлапти...

— Ҳар қандай одамга таъсир қилади, — жавоб бердим мен. — Лекин нонвойнинг кўзи кеч очилди.

— Анча кеч, — деди Фердинанд, — ҳар доим ҳамма нарса кеч содир бўлади. Ҳаёт шунақа, Робби.

У хонада аста у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Майли, нонвой бир оз ёлғиз қолсин, биз шоҳмот ўйнаймиз.

— Ажойиб фельинг бор-да, — дедим унга.

Фердинанд тўхтади.

— Ҳозир фельнинг алоқаси йўқ. Унга бари бир ёрдам беролмаймиз. Нукул маҳзун нарсалар хусусида ўйланадиган бўлса, бу дунёда ҳеч кимнинг кулишга ҳаққи қолмайди.

— Сен ҳақсан, — дедим мен. — Ке, ўйнасак ўйнай қолайлик.

Доналарни тикиб, ўйинни бошладик. Фердинанд осонгина ютди. Шоҳни қимирлатмасдан, фақат рух билан филни ишга солиб, бир зумда мени мот қилди.

— Қойил! — дедим унга. — Кўринишингдан уч кун ухламаган одамга ўхшайсан, лекин ўйиннинг денгиз қароқчисини эслатади.

— Дилгир пайтимда ҳар доим яхши ўйнайман, — жавоб берди Фердинанд.

— Нега дилгирсан?

— Чунки қоронғи тушяпти. Бамаъни одам кечга яқин ҳамиша дилгир бўлиб қолади. Унга бошиқа сабабнинг кераги йўқ. Шунчаки... дилгир бўлади-қолади...

— Агар ёлғиз бўлса, шундайми?

— Албатта. Завол пайти. Ёлғизлик онлари. Коньяк айниқса лаззатли туюладиган дақиқаларда.

У шиша билан қадаҳларни олди.

— Нонвойнинг олдига чиқмаймизми? — сўрадим мен.

— Ҳозир. — У коньяк қўйди. — Сенинг соғлигинга, Робби, ҳаммамиз қачонлардир ўлишимиз учун!

— Омон бўл, Фердинанд! Ҳозирча ерни тепкилаб юрганимиз учун!

— Ҳаётимиз қилда осилиб турган пайтлар кўп бўлди, аммо биз омон қолдик.

Мана шунинг учун ҳам ичамиз!

— Олдик.

Биз устахонага қайтиб чиқдик. Қоронғи туша бошлади. Нонвой кунлишганча ҳануз сурат олдида турарди. Уни қайғу шу қадар абгор қилиб ташлагандики, ҳайҳотдай устахонада жуссаси баттар кичрайиб кетгандай туюларди.

— Суратни ўраб берайми? — сўради Фердинанд.

Нонвой сесканди.

— Йўқ...

— Бўлмаса, эртага жўнатвораман.

— Ҳозирча шу ерда қолдиришининг иложи йўқми? — сўради нонвой умидворлик билан.

— Нима кераги бор? — деди Фердинанд ажабланиб ва унга яқинроқ борди. — Ёқмадимми?

— Ёқди... Вақтинча шу ерда тура турсин дегандим-да.

— Тупшунмадим.

Нонвой менга ёлворгандай қаради. Сездимки, суратни қора соч аёл яшаётган уйга осиб қўйишдан чўчиюпти.

Эҳтимол, бу марҳума олдидаги қўрқувдир.

— Менга қара, Фердинанд, — дедим унга, — пули тўланса, қаерда турди — нима фарқи бор?

— Ҳа, тўғри...

Нонвой енгил тортиб, чўнтагидан чек дафтарчасини чиқазди. Икковлари стол ёнига боришди.

— Сизга яна тўрт юз марка беришим керак, шундайми?

— Тўрт юз йигирма, — деди Фердинанд, — ўн фоиз чегириб ташлаганим учун. Тилхат ёзиб берайми?

— Майли, — деди нонвой, — кўнгил тўқ бўлади-да.

Фердинанд индамай тилхатни ёзиб бериб, шу заҳоти чекни олди. Мен дераза ёнида турганча беихтиёр хонага яна кўз ташладим. Гира-шира қоронғиликда олиб кетилмаган ва пули тўланмаган чеҳралар зарҳал рамкаларда осифлиқ турарди. Гўё нариги дунёдан келиб қолган арвоҳлар жонсиз нигоҳ билан ҳадемай ўз сафларига қўшилидиган аёлга мунгайиб қарашарди. Кечки шафақ аёл қиёфасига ҳаётнинг сўнгги шуъласини сочарди. Ҳамма нарса — стол устига энгашиб олган икки эркак ҳам, узун-қисқа соялар ва кўпдан-кўп гунгу лол суратлар ҳам, — бари ғайриоддий.

Нонвой дераза ёнига қайтди. Жияклари қизарган кўзлари худди шиша соққаларга ўхшайди, оғзи ним очиқ, пастки лаби осилиб турганидан сарғиш тишлари очилиб қолган. Унга қараб, ҳам кулгим қистади, ҳам ичим ачиди. Юқори қаватда кимдир пианинони тинғиллата бошлади. Энди ўрганаётган одам шекилли, оҳанглар бетартиб чиқар, кулоқни қоматга келтирарди. Фердинанд стол ёнида туриб, сигара тутатди. Гугурт олови юзини ёритди. Қизғиш шуъладан ним қоронғи устахона бирдан кенгайиб кетгандай бўлди.

— Суратга сал ўзгартиш киритса бўладими? — сўради нонвой.

Фердинанд яқинроқ борди. Нонвой тақинчоқни кўрсатди.

— Шуни олиб ташлашнинг иложи йўқми?

У каттақон тилла тўғнағични айтаётганди. Уни чизишни ўзи илтимос қилганди.

— Иложи бор, — деди Фердинанд, — тўғнағич юзнинг тароватини идрок этишга халал беришти. Буни олиб ташласак, сурат янаям очилади.

— Мен ҳам шу фикрдаман, — нонвой бир оз ўйланиб турди. — Қанча тўлашим керак?

Биз Фердинанд билан кўз уриштириб олдик.

— Кераги йўқ, — деди Фердинанд чин кўнгилдан. — Қайтанга мен сизга пулнинг бир қисмини қайтаришим керак: ахир, суратда бир нарса камайяпти-ку.

Нонвой иккиланиб қолди. Назаримда, пулни олгиси бордай. Кейин, ҳартугул, инсофга келди:

— Йўқ, олмайман... ахир, сиз уни чизгансиз-ку.

— Бу гап ҳам тўғри...

Биз кетдик. Зинапоядан тушаётганда нонвойнинг букчайган қақдига қараб, раҳим келди. Боя Фердинанд суратдаги тўғнағич масаласида уни калака қилганида виждони уйғонганидан андак таъсирланган эдим. Кайфияти ёмонлигини сезиб турганим учун шу тобда кадиллакни ўртага суқишни эп кўрмаётгандим. Аммо кейин ўйлаб қолдим: унинг марҳума хотинига бу қадар обидийда қилиши уйда анови қора соч мегажиннинг яшаётгани важдан, холос. Бу фикр менга далда берди.

— Ҳалиги масалани уйда гаплашамиз, — деди нонвой, кўчага чиққанимиздан сўнг.

Индамай, бош ирғадим. Менга ҳам шуниси маъқул эди. Тўғри, нонвой уйда ўзини дадилроқ сезишини ўйлаётганди, мен бўлсам, ўйнашининг мададидан умидвор эдим.

Аёл бизни эшик олдида кутиб турарди.

— Самимий табригимни қабул қилгайсиз, — дедим мен, нонвой оғиз очмасидан.

— Нима гап? — сўради у карашма билан қараб.

— Кадиллакни бўлдингиз, — дедим пинагимни бузмай.

— Вой, бебаҳо хазинам! — У нонвойнинг бўйнига осилволди.

— Лекин ҳали... — У аёлнинг кучоғидан чиқиб, гап нимадалигини тушунтирмақчи бўлди. Аммо ўйнаши бўш келмади. Оёқларини типирлатиб, нонвой билан бир ерда гир айланар, оғиз очгани қўймасди. Кўз ўнгимдан гоҳ аёлнинг муғомбир чеҳраси, гоҳ ун қуртининг калласи лип-лип ўтиб турарди.

Нонвой бир амаллаб ўйнашининг исканжасидан халос бўлди.

- Ҳали келишганимиз йўқ, — деди у ҳансираб.
- Келишганмиз, — дедим ҳеч иккиланмай. — Келишганмиз! Майли, уни беш юзидан кечишга кўндираман, етти минг марка тўласангиз бас, бошқа гап йўқ! Ромисисиз?
- Албатта, — деди қорасоч шоша-пиша. — Қиммат эмас, жонгинам.
- Жим бўл! — Нонвой кўлини кўтарди.
- Яна нима бўлди? — ўдағайлади аёл. — Ўзинг, оламиз, деган эдинг-ку, энди нега орқага ташляпсан?
- Олади, — баҳсга аралашдим мен, — ҳаммасини келишиб қўйганмиз...
- Ана кўрдингми, азизим? Нега гапингдан қайтасан? — У нонвойга яна ёпишди. Нонвой типирчилаб, ўзини қора сочининг бағридан бўшатишга уринар, типирчилагани сайин ўйнаши таранг кўксини унинг елкасига багтар ишқаларди. Сал ўтмай, нонвой бўшади-қолди.
- Форд-чи? — деди у.
- Уни ҳам пулга чақамиз.
- Тўрт минг марка...
- Эди... шундайми? — дедим мулойимлик билан.
- Йўқ, форд тўрт минг маркага баҳоланиб, кадиллакнинг нархидан чегириб ташланиши керак, — деди нонвой паст тушмай, у хийла ўзини ўнглаб олган, энди хужумга ўтишни мўлжаллаётган эди. — Мошина яп-янги...
- Янги эмиш... — дедим мен. — Қанақа таъмирланганини биласизми?
- Эрталаб ўзингиз шундай дедингиз-ку.
- Эрталаб шундай деган бўлсам, бошқа нарсани назарда тутганман. Янгидан янгининг фарқи бор. “Янги” деган сўз харид қилаётганингизда бошқа, сотаётганингизда бошқа маъно касб этади. Фордингизни тўрт минг маркага баҳоланг учун қанотлари соф олтиндан бўлиши керак.
- Тўрт минг марка — бир тийин ками йўқ, — деди нонвой чўрт кесиб. Энди у аввалги ўжар нонвойга айланганди; назаримда, боя Фердинанднинг олдида чеккан изтиробларининг ўчини олмоқчига ўхшайди.
- Унда менга рухсат! — дедим, кейин аёлга мурожаат қилдим: — Минг афсус, бекам, лекин мен зарар келтирадиган ишни қилолмайман. Кадиллакдан бизга ҳеч нарса тегмайди, шунинг учун эски фордни бунақа юқори нархга чақиб, пул ўрнида қабул қилолмаймиз. Хайр...
- Аёл кўлимга ёпишди. Кўзларидан ўт чақнарди. Кейин нонвойни талаб кетди.
- Юз марта айтувдинг-ку форд бир тийинга қиммат деб! — вижиллади у пировардида кўзларига ёш олиб.
- Икки минг марка, — дедим мен. — Икки минг марка, шунда ҳам биз ўз оёғимизга болта урган бўламиз.
- Нонвой миқ этмади.
- Гапирсанг-чи! Оғзингга талқон солволганмисан?! — деди қорасоч жиғи бийрон бўлиб.
- Жаноблар! — дедим мен. — Бориб, кадиллакни олиб келай. Унгача икковларинг бир қарорга келарсизлар.
- Шу тобда ортиқчалигимни сезиб қолдим. Бу ёғини қорасочнинг ўзи қотиради.

Бир соатдан кейин кадиллакни миниб келдим. Ичкарига кириб, баҳс жўнгина ҳал бўлганини фаҳмладим. Нонвой афтодаҳол, эғнига тўшак парлари ёпишган, қорасоч эса, аксинча, боягидан ҳам очилиб кетган, икки кўкраги серкиллар, тўйинган юзида хоинона, сирли табассум ўйнарди. У қоматига ёпишиб турган юшқа шойи кўйлак кийиб олганди. Пайг пойлаб, менга кўзини қисиб қўйди. Сездимки, иш пишган. Энди мошинанинг қандай юришини кўрсатишим керак эди. Пастга тушдик. Қорасоч орқа ўриндикқа ястанволиб, тинмай гапирарди. Мошинадан улоқтириб юборган бўлардим-у, аммо у ҳозирча менга керак эди. Нонвой ёнимда хўмрайиб ўтирарди. У ҳали тўламаган пулига мотам тутаетганди — бу мотам бошқа изтиробларига қараганда ҳақиқатга яқинроқ эди.

Қайтиб келиб, яна телага кўтарилдик. Нонвой пул олиб чиққани нариги хонага кириб кетди. Шундагина у кўзимга қари кишига ўхшаб кўринди, бунинг устига, сочи бўялганини пайқаб қолдим. Қорасоч истиғно билан кўйлагини тузатди.

— Қалай, боладик, а?

— Ҳа, — дедим истамайгина.
 — Юз марка чўзасиз...
 — Ие, бу ёғи қизиқ бўлди-ку.
 — Ўтакетган қурумсоқ, — деди у пичирлаб ва менга яқинроқ келди. — Пули кўп, лекин чиқазгиси келмайди! Ҳатто васиятнома ёзиб беришни ҳам хоҳламаяпти. Бир гап бўлса, ҳамма мол-мулкига болалари эгалик қилади, мен икки қўлимни бурнимга тиқиб қолавераман. Бу сассиқ чол билан умрим хазон бўладиганга ўхшайди.

У яна яқинроқ келди. Кўкси серкиллаб турипти.

— Эртага пулга кираман. Қачон уйда бўласиз? Балки ўзингиз келарсиз? — У хиҳилади. — Эртага тушдан кейин ёлғиз ўзим бўламан...

— Юз маркани жўнатаман, — дедим мен.

У ҳамон хиҳиларди.

— Ўзингиз кела қолинг. Ё қўрқяпсизми?

Унга қўрқоқдай туюлган бўлсам керак-да, шунинг учун менга далда бераётганди.

— Қўрқмайман, — дедим мен. — Вақтим йўқ. Аксига олиб, эртага дўхтирга бо-ришим керак. Захмдан қутулолмаяман! Жонимга тегиб кетди!

Қорасоч жонҳолатда ўзини орқага ташлаган эди, духоба креслога ўтириб қола-ёзди. Шу пайт нонвой чиқиб келди. У ўйнашига гумонсираб қаради. Кейин пулни санаб, столга қўйди. Аммо жуда секин, қалтираб санади. Сося деворга ёпишти-рилган пуштиранг гулқозога тушиб турар, гўё кўланкаси ҳам пулни биргалашиб санаётганга ўхшарди. Тилхатни узата туриб, ўйлаб қолдим: “Бугуннинг ўзида ик-кинчи тилхат, биринчисини Фердинанд берганди”. Гарчи бу тасодифнинг бирон-бир аҳамияти бўлмаса ҳам, менга ғалати туюлди.

Кўчага чиқиб эркин нафас олдим. Ҳаво ёздагидай ёқимли эди. Йўлкада кадил-лак ярқираб турарди.

— Хўп, оғайни, раҳмат, — дедим мен капотни шапатилаб. — Тезроқ қайт — иккаламиз ҳали кўп иш кўрсатамиз!

XV

Ўтлоқлар тонг нурига фарқ бўлган. Пат иккаламиз ўрмон четидаги ялангликда нонушта қилиб ўтирибмиз. Мен икки ҳафталик таътилга чиқиб, Пат билан денгиз-га отланганман. Ҳозир йўлдамиз.

Хув нарида ситроен маркали кичкина, эски мошина турипти. Бу мошинани нонвойнинг фордидан қолган пулга олганмиз, Кестер уни таътил пайтига менга берди. Чамадонлар ортилган мошина юк ортмоқланган чайир хўтикка ўхшарди.

— Ишқилиб, йўлда сочилиб кетмаса бўлди, — дедим мен.

— Сочилмайди, — жавоб берди Пат.

— Қаёқдан биласан?

— Нега билмайин? Чунки биз дам олгани кетяпмиз-да, Робби.

— Эҳтимол, — дедим мен. — Ҳар ҳолда ортки ўқидан кўнглим тўқ. Лекин кўри-ниши чатоқ-да. Бунинг устига, шунча юк.

— “Карл”нинг укаси бу — чидайди.

— Чала туғилган укаси-да.

— Ношукур бўлма, Робби. Ҳозирги шароитда мен билган энг яхши мошина шу. Биз ўтлоққа чўзилдик. Ўрмондан майин, илиқ шабада эсарди. Қатрон ва ўт-ўланларнинг ҳиди ҳамма ёқни тугиб кетган.

— Айтгин-чи, Робби, — сўраб қолди Пат бир маҳал, — хув анови ариқ бўйидаги гулнинг номи нима?

— Айиқтовон, — дедим қарамасдан.

— Нималар деясан, азизим? Ҳечам айиқтовон эмас. Айиқтовон кичкина бўла-ди, қолаверса, у баҳорда гуллайди.

— Тўғри, — дедим унга. — Бу занжабил.

У бош чайқали.

— Занжабилни танийман. Кўриниши бутунлай бошқача.

— Бўлмаса, сув ўти.

— Қизиқмисан, Робби! Сув ўти оқ бўлади, бу қизил-ку.

— Унда билмадим. Ким сўраса, шу пайтгача учта номни айтаман. Биттасига бари бир ишонишади.

Пат кулиб юборди.

— Аттанг. Билганимда, айиқтовонга рози бўп қўя қолардим.

— Сув ўти! — дедим мен. — Кўп ғалабаларга сув ўти орқали эришганман.

У туриб ўтирди.

— Йўғ-э! Сендан кўп сўрашармиди?

— Кўп эмас. Кейин, бутунлай бошқа вазиятларда.

Пат кафтларини ерга тиради.

— Ростини айтсам, ер юзида юриб, у ҳақда ҳеч нарса билмаслик уят. Ҳатто гушларнинг номини ҳам билмаймиз.

— Ҳафа бўлма, — дедим унга, — ер юзида нима учун юрганимизни билмаслигимиз ундан ҳам уят. Уч-тўртта ортиқча ном ҳеч нарсани ўзгартиролмайди.

— Ҳавойи гаплар булар! Сен, назаримда, ялқовроқсан.

Унга қарадим.

— Тўппа-тўғри. Лекин ялқовлик нималигини аниқлаб олиш керак. Ялқовлик — ҳар қандай бахтнинг ибтидоси ва ҳар қандай фалсафанинг интиҳоси. Яна пича ётайлик. Инсон жуда кам ётади. Доим оёқда туради ёки ўтиради. Бу кайфиятнинг мўътадил бўлишига халал беради. Фақат ётганимда ўзинг билан ўзинг мураса қиласан.

Мотор шовқини эшитилди, кўп ўтмай ёнимиздан бир мошина ўтиб кетди.

— Кичкина мерседес, — дедим қарамасдан. — Тўрт цилиндрли.

— Яна биттаси келяпти. — деди Пат.

— Сезиб турибман. Рено. Радиатори чўчқанинг тумшугига ўхшайдими?

— Ҳа.

— Демак, рено. Энди эшитиб тур, ҳақиқий мошина келяпти! Лянчия! Мерседесни ҳам, ренони ҳам қувиб ўтса керак. Моторига қулоқ солгин-а! Мусиқа садосига ўхшайди!

Мошина физиллаб ўтиб кетди.

— Бу соҳада учта номдан кўпроқ нарсани биларкансан, — деди Пат.

— Албатта. Бу масалада хато қилмайман.

Пат кулди.

— Яхшими бу ёки ёмонми?

— Яхши-да. Табиий ҳол. Яхши мошина баъзан йигирмата чаманзордан афзал бўлади.

— Йигирманчи асрнинг боласисан-да! Сенда, афтидан, ҳиссиёт заиф бўлса керак...

— Нега энди? Кўрдинг-ку, мошина бобида ҳиссиётим зўр.

— Меники ҳам, — деди Пат жилмайиб.

Қарагай шохда какку сайрай бошлади. Пат санашга тушди.

— Нега санаяпсан?

— Билмайсанми? Какку неча марта кукуласа — одам шунча йил яшайди.

— Э-ҳа, ёдимга тушди. Бунинг бошқа аломати ҳам бор. Каккунинг овозини эшитган ҳамон пулни чиқазиш керак. Шунда пул қўпаяди.

Мен чўнтагимдан чақаларни олиб, кафтимда тутиб турдим.

— Ана холос! — деди Пат кулиб. — Менинг дардим яшашда, сенинг дардинг — пулда.

— Яшаш учун-да! — эътироз билдирдим мен. — Ҳақиқий хаёлпараст пулга интилади. Пул, бу — озодлик. Озодлик эса — ҳаёт.

— Ўн тўрт, — санади Пат. — Бир пайтлар бошқача фикрда эдинг.

— Нохуш кунлар эди ўшанда. Пулга жирканч назар билан қарамаслик керак. Кўп аёллар пул важидан севиб қолишади. Севги эса ақсарият эркакларни очкўз қилиб қўяди. Хуллас, пул юксак орзуларга, муҳаббат эса, аксинча, манфаатпарастликка чорлайди.

— Омадинг бор экан, — деди Пат. — Ўттиз бешта.

— Эркак, — давом этдим мен, — фақат аёлнинг хархашалари туфайли манфаатпараст бўлиб қолади. Агар аёл бўлмаса, пул ҳам бўлмасди, бинобарин, эркаклар қахрамонлар қавмига айланарди. Оқопларда биз аёлларсиз яшаганмиз, кимнинг

қанча мол-дунёси борлиги ҳеч биримизни қизиқтирмаган. Муҳими: қандай аскар-сан. Мен окопдаги ҳаётни қўмсаётганим йўқ, шунчаки масалага тўғри нуқтаи назардан ойдинлик киритмоқчиман. Севги эркакларда ҳарислик, жамиятда нуфузли ўринни эгаллаш, кўпроқ пул топиш, ҳузур-ҳаловатга интилиш каби ёмон иллатларни юзага чиқаради. Ҳукмдорлар сафдошларининг оилали бўлишини бекорга ҳуш кўрмаган — шунда улар камроқ хавф туғдиришади. Католик руҳонийларнинг уйланмаслиги ҳам шундан — акс ҳолда улар бу қадар таптортмас ташвиқотчи бўлишмасди.

— Бугун ростдан ҳам омадинг келди, — деди Пат. — Эллик иккита бўлди!

Чақаларни чўнтагимга солиб, сигарета тутатдим.

— Қачон санаб бўласан? — дедим унга. — Етмишдан ошиб кетди-ку.

— Юзгача, Робби! Юз — яхши рақам. Шунча йил яшашни хоҳлайман.

— Журъатингга тан бердим, Пат! Лекин қандай шунча йил яшаш мумкин?

У менга бир қараб қўйди.

— Яшаганда биламиз-да. Ҳаётга сенга нисбатан бошқачароқ қарайман-ку.

— Тўғри. Айтишларича, етмишгача қийин бўлармиш. У ёғига ўзи думалаб кета-верармиш.

— Юз! — хитоб қилди Пат. Биз йўлга тушдик.

Денгиз улкан мовий елкан янглиғ биз томон бостириб келарди. Биз унинг шўртағм нафасини анча олишдан сезиб турардик. Уфқ тобора кенгайиб ва ёришиб борарди, мана, ниҳоят, поёнсиз, қудратли ва асов уммон бор бўй-баста билан намоён бўлди.

Йўл бурилиб, қирғоққача борди. Кейин бир тўп дарахтзор, унинг ортида қишлоқ кўринди. Йўл-йўлакай ўзимиз яшайдиган уйнинг қаердалигини аниқлаб олдик. Яна анча юриш керак эди. Бу манзилни Кестер айтганди. Урушдан кейин у шу ерда бир йил истиқомат қилган экан.

Муъжазгина бино бир четда ажралиб турарди. Мошинани эшик олдида тўхта-тиб, сигнал бердим. Деразадан каттакон, рангпар чехра бир мўраладию ғойиб бўлди.

— Ҳар ҳолда бу фрейлейн Мюллер бўлмаса керак, — дедим мен.

— Бизни унинг афт-ангори қизиқтирмайди, — жавоб берди Пат.

Эшик очилди. Хайрият, деразадан қараган фрейлейн Мюллер эмас, хизматкор аёл экан. Салдан кейин уй эгаси фрейлейн Мюллернинг ўзи чиқиб келди. Қари қизга ўхшаган, оқ соч, истараси иссиқ аёл экан. Эғнида кўкси берк қора кўйлак, унга олтин хоч шаклидаги тўғнағич қадаб олган.

— Пат, эҳтиёти шарт, пайпоғингни кўтарвол, — дедим хочга ишора қилиб ва мошинадан тушдим.

— Жаноб Кестер келишимиз тўғрисида огоҳлантириб қўйганга ўхшайди, — дедим аёлга.

— Ҳа, телеграмма олдим, — шундай деб, менга бошдан-оёқ разм солиб чиқди. — Жаноб Кестер яхши юриптими?

— Яхши... агар бу замонда шундай дейиш мумкин бўлса.

Аёл мендан кўз узмай, бош ирғади.

— Кўпдан буён танишмисизлар?

“Тергов бошланди” — ўйладим ичимда ва Кестер билан минг йилдан бери оғайнигимизни айтдим. Жавобимдан қаноатланди, шекилли. Пат олдимизга келди. У пайпоғини кўтаришга улгурганди. Фрейлейн Мюллернинг чехраси юмшади. Менга нисбатан Пат унга маъқул бўлди чамаси.

— Бизга хона топиб бероласизми? — сўрадим ундан.

— Жаноб Кестер огоҳлантиригандан кейин йўқ деб бўладими, — деди фрейлейн Мюллер. — Сизларга энг яхши хонани бераман, — у Патга қаради.

Пат жилмайди. Фрейлейн Мюллернинг чехрасига ҳам табассум югурди.

— Юринглар, кўрсатаман.

Кичкина чорбоғнинг тор йўлкасидан ёнма-ён кетишди. Мен уларга эргашидим — ўзимни ортиқча сезардим — фрейлейн Мюллер фақат Патга мурожаат қиларди.

Аёл бизга кўрсатган хона биринчи қаватда эди. Кенг-мўл, ёп-ёруғ, шинам, менга айниқса маъқул бўлгани — боққа чиқадиган алоҳида эшиги бор. Хонанинг бир томонида токча. Иккита каравот қўйилган.

— Ҳўш, қалай? — сўради фрейлейн Мюллер.

— Жудаям зўр! — деди Пат.

— Ҳашамагли, — қўшиб қўйдим аёлга ёқиш учун. — Иккинчиси қаерда?

Фрейлейн Мюллер менга аста бурилиб қаради.

— Иккинчиси? Қанақа иккинчиси? Бошқа хона керакми? Бу ёқмадимми?

— Йўқ, нега ёқмайди? Ёқди, лекин...

— Хайрон бўп қолдим, — деди фрейлейн Мюллер сал истехзо билан. — Афсуски, бундан яхшиси йўқ.

Бизга иккита алоҳида хона кераклигини айтишга улгурмадим, гапни ўзи давом эттирди:

— Хотинингизга жуда маъқул бўлди менимча...

“Хотинингизга”... Гарчи жойимдан жилмаган бўлсам-да, ўзимни бир қадам орқага ташлагандай туйдим. Сездирмай, Патга кўз қирини ташладим. У деразага суянганча кулгидан ўзини аранг тийиб турарди.

— Хотиним, албатта... — дедим фрейлейн Мюллернинг тилла хочига тикилиб. Кейин, сирни очмай қўя қолишга аҳд қилдим. Тагин шайтонлаб қолмасин. — Биласизми, биз алоҳида ётишга ўрганганмиз, — дедим мен. — Яъни, ҳар ким ўз хонасида.

Фрейлейн Мюллер боши-боши қилди.

— Эр-хотин бўла туриб, алоҳида ётиш нимаси!.. Тавба... Янгилик!

— Гап бундамас, — дедим шоша-пиша, шубҳаланиб қолишидан чўчиб. — Гап шундаки, хотинимнинг уйқуси енгил. Мен бўлсам қаттиқ хуррак отаман.

— Э, шунақа денг! — деди фрейлейн Мюллер худди буни олдиндан сезгандай.

Бирдан хавотирлибди қолдим: иккинчи қаватдан жой кўрсатиб қолса-я! Аммо никоҳ унинг учун муқаддас нарса эди. У ён томондаги эшикни очди, бу хонада каравотдан бўлак ҳеч нарса йўқ эди.

— Қойил! — дедим мен. — Айни менбоп хона. Ҳеч кимга халақит бермайманми? — Мен пастки қаватда биздан бошқа одам яшайдими-йўқми — шуни билмоқчи эдим.

— Асло халақит бермайсиз, — деди фрейлейн Мюллер, энди бояги важоҳати сал сўнган эди. — Ундан ташқари, бу ерда сизлардан бошқа ҳеч ким турмайди. Хоналар ҳувиллаб ётипти. — У бир оз сукутдан сўнг, сўради: — Шу ерда овқатлана-сизларми ёки ошхонадами?

— Шу ерда, — дедим мен.

Аёл бош силкиб, чиқиб кетди.

— Хўш, фрау Локам! — мен Патга мурожаат қилдим. — Мана, қўлга тушдик. Тўғриси айтишга юрагим бетламади — диндор аёлга ўхшайди. Ўзим ҳам унча маъқул бўлмадим. Қизиқ, қари аёллар билан ҳар доим тез тил топишиб кетардим.

— Қари аёл эмас, Робби, у жудаям мулойим кекса хоним.

— Мулойим? — Мен елкамни қисдим. — Лекин ўзига бино қўйган аёл. Хайронман, хоналари бўшаб ётипти-ю, нимасига керилади!

— Керилаётгани йўқ...

— Сенга керилаётгани йўқ, тўғри.

Пат кулди.

— Менга ёқди бу аёл. Энди чамадонларни опкириб, чўмилиш кийимларини тайёрлайлик.

Бир соат мириқиб чўмилдим, энди офтобда тобланиб ётибман. Пат ҳалиям сувда. Оппоқ қалпоқчаси гоҳ кўриниб қолади, гоҳ зангори тўлқин ортида ғойиб бўлади. Денгиз тепасида балиқчи қушлар чарх уряпти. Уфқ томонда улкан кема тутун чуватиб, сузиб кетяпти.

Офтоб қаттиқ қиздирапти. Ёқимли чарчоқдан сўнг жиндай мизғигим келяпти-ю, аммо бу истак қўёш тафтида эриб кетяпти. Кўзларимни юмганча роҳат қилиб керишдим. Остимда иссиқ кум шитирлайди. Қирғоққа урилаётган заиф тўлқиннинг шалоплаши эшитилиб турибди. Қачон, қайси кун шу алфозда ётганимни эслай бошладим...

1917 йилнинг ёзи. Ротамиз ўшанда Фландрияда эди, қутилмаганда бизни бир неча кунга Остендга, хордиқ чиқаришга олиб кетишди. Майер, Хольтхофф, Брейер, Лютгенс, мен ва яна кимлардир бор. Кўпчилигимиз денгизни кўрмаганмиз, бинобарин, ўша санокли кунлар, ўлим билан ҳаёт орасидаги жиндайгина танаффус

биз учун чинакам роҳатга айланган эди. Кун бўйи қумлоққа ястаниб, офтобда тоб-ланардик. Қип-яланғоч, халтасиз, қуролсиз, формасиз юриш — шунинг ўзи тавсифга сизмайдиған бир олам эди. Биз соҳилда ҳолдан тойгунча шўхлик қилгандан сўнг, яна ўзимизни сувга отиб, тўлқинлар кифтига тўш урардик. Бизни ҳаётга боғлаб турган аъзойи баданимизни, ўз нафасимизни, жамики хатти-ҳаракатимизни бутун борлиғи билан ҳис этардик. Бундай лаҳзаларда ҳамма нарсани унутардик, унутишни хоҳлардик. Аммо кечга бориб, қоронғи тушгач, уфқ ортидан кўтарилган қора булултар қути ўчган денгиз устига ёпирилган пайтда тўлқинлар шовқинига аста-секин бошқа товуш қўшила бошларди; бу товуш борган сари кучайиб, ниҳоят, момақалдироқдай, денгиз шовқинини босиб кетарди. Бу фронтдаги отишманинг гумбур-гумбури эди. Шундай дақиқаларда ҳамма жим бўлиб қолар, орага оғир сукунат чўқар, одамлар бошларини кўтариб, уфқ томон қулоқ туттишарди. Кун бўйи беармон ўйнаб-қувнаган ўспиринларнинг шодон чехралари бир зумда жиддий аскар қиёфасига кирарди. Яна бир муддат уларнинг юзида чуқур ва нохуш ҳайрат билан ғам-ғусса ифодаси зоҳир бўлардики, бу ифода замирида айтилмаган ҳамма нараса: мардлик ҳам, армон ҳам, яшаш иштиғқи ва ўз бурчини адо этиш хоҳиши ҳам, умид ва ноумидлик ҳам, ёшлиқдан ўлимга маҳқум этилганларнинг сирли изтироблари ҳам — бари-бари мужассам эди. Бир неча кундан сўнг қаттиқ ҳужум бошланиб, учинчи июлдаёқ ротада ўттиз икки киши қолди. Майер, Хольтхофф ва Лютгенс ҳалок бўлишди.

— Робби! — қулоғимга Патнинг овози эшитилди.

Кўзимни очдим. Дабдурустан қаерда ётганимни англаёлмадим. Ҳар гал, уруш хотираларига берилганимда, хаёлим кетиб қолади. Бошқа нарсаларни эслаганимда бундай бўлмайди.

Бошимни кўтардим. Пат сувдан чиқиб келарди. Ортида қизғиш-тиллаланг қуёш пояндози олисларга чўзилиб кетган. Елкаларидан томчи-томчи шуъла тўкилар, бўйбаста офтоб нурига буткул ғарқ бўлганидан мусаффо осмон остида худди қоп-қора сояга ўхшаб кўринарди. У мен томон битта-битта одим ташларкан, қуёш то уфққа ёнбошлаб, боши теграсида улкан доира ҳосил қилмагунча, қадам-бақадам кўзни қамаштирувчи шуълага омухта бўлиб борарди.

Сакраб туриб кетдим, — бу ҳайратомуз манзара эди, — ҳад-худудсиз ложувард осмон, денгиз узра оқ ёлли тўлқинлар ва мана шу икки мўъжиза орасида — бетимсол, гўзал қадди-қомат. Назаримда, ер юзида ёлғиз ўзимман, сувдан эса биринчи аёл чиқиб келяпти. Гўзалликнинг улкан ва сокин қудрати олдида бир лаҳза лол бўлиб турдим, бу гўзаллик ҳар қандай қонли ўтмишдан кучлироқ эканини ва шундай бўлиши кераклигини, акс ҳолда, рўйи замин ағдар-тўнтар бўлиб, ҳароботга айланишини ҳис этдим. Ундан кўра ҳам бу дунёда юрганимга, Патнинг борлигига, уруш даҳшатларидан омон қолганимга, кўзларим, оёқ-қўлим бутлигига, миям ишлаб, томирларимда қон айланиб турганига, буларнинг бари ақл бовар қилмайдиган мўъжиза эканига астойдил имон келтирдим.

— Робби! — қичқирди яна Пат узоқдан қўлини силкитиб.

Халатини олиб, истиқболига юрдим.

— Сувда узоқ туриб қолдинг, — дедим унга.

— Совқотганим йўқ, — жавоб берди у ҳансираб. Ҳўл елкасидан ўпдим.

— Биринчи кунлари ўйлаброқ иш қилиш керак.

— Жуда узоқ муддат ўйлаб иш қилганман.

— Наҳотки?

— Албатта! Керагидан ортиқча! Энди ўйламасдан иш қилмоқчиман! — У кулиб, юзини чаккамга босди. — Ке, ўйламаймиз, Робби! Ҳеч нарсани ўйламаймиз, фақат ўзимизни, қуёшни, таътилни ва денгизни ўйлаймиз!

— Бўпти! — дедим мен ва пахмоқ сочиқни олдим. — Ке, артиб қўяй. Қачон бунчалик қорайишга улгурдинг?

Пат халатини кийди.

— “Ўйлаб иш қилган” йилим. Ҳар куни бир соат балконда ўтириб, қуёшда тобланишим керак эди. Кечқурун соат саккизда уйқуга ётардим. Бугун саккизда эса яна чўмилишга келаман.

— Кўрамиз, — дедим унга, — инсон аҳд қилишга ҳамиша уста. Лекин аҳдини бажаришга эмас. Унинг афсункорлиги ҳам мана шунда.

Кечкурун ҳеч қайсимиз чўмилмадик. Олдин қишлоқни айландик, қоронғи тушгач, мошинада сайр қилдик. Бирдан Пат лоҳас бўлиб, орқага қайтишни сўради. Ундаги қувноқ кайфият тўсатдан хомушлик билан алмашинганини олдин ҳам пайқаган эдим. Гарчи кўринишидан сезилмаса ҳам, у ниҳоятда нимжон эди. Ўз кучини ҳамма вақт аямай сарф қилар, ёшлик таровати битмас-туганмасдай туюларди. Аммо кутилмаганда юзи бўздай оқариб, кўзлари ич-ичига ботиб кетарди. Бу ҳол аста-секин эмас, бирданига, бир лаҳзада юз берарди.

— Уйга қайтамиз, Робби, — деди у, овози одатдагидан анча паст эшитилди.

— Уйга? Кўксига тилла хоч қадаб олган фрейлейн Мюллернинг олдидами? Қизиқ, биз йўқлигимизда шум кампирнинг хаёлига нималар келмадийкин...

— Уйга, Робби, — Пат ҳолсизликдан елкамга суянди. — Энди ўша ер уйимиз.

Бир кўлимни руддан бўшагиб, елкасидан кучдим. Биз шом ғира-ширасида қишлоқ йўлидан кетиб борардик, ниҳоят, сой бўйидаги нишабликка жойлашган уй чироқларини кўриб, ростдан ҳам ўзимизни қадрдон уйимизга қайтаётгандай ҳис этдик.

Фрейлейн Мюллер бизни кутарди. У қора юнг кўйлагини шу рангдаги сипо тикилган шойи кўйлақка алмаштирган, хоч ўрнига энди кўксига черков учун эътиқод, ишонч ва муҳаббат рамзи бўлмиш юрак, лангар ва хочдан иборат бошқа нишонни қадаб олган эди.

Фрейлейн кетаётган пайтимиздагидан кўра илиқроқ кутиб олиб, тайёрлаган овқати: тухум, яхна гўшт ва дудланган балиққа муносабатимизни сўради.

— Жуда соз, — деди Пат.

— Сизга-чи, маъқулмасми? Яқиндагина дудланган қалқонбалиқ. — У менга ҳадиксираб қаради.

— Яхши, — дедим истар-истамай.

— Янги дудланган қалқонбалиқ ширин бўлиши керак, — деди Пат ва менга ёзғириб қараб кўйди. — Фрейлейн, биринчи куниеқ шунақа таом! Яна нима керак? Чаласига иссиққина чой бўлса бас.

— Албатта-да! Иссиқ чойсиз бўладими! Жоним билан. Ҳозир ҳаммасини опкелишади.

Фрейлейн Мюллер енгил тортиб, шойи кўйлагини шилдиратганча шошиб чиқиб кетди.

— Ростдан ҳам балиқ егинг йўқми? — сўради Пат.

— Шунақаям егим борки! Қалқонбалиқ бўладию емайманми? Шу кунларда тушимга фақат қалқонбалиқ киради.

— Нега бўлмаса тутун қайтаряпсан? Қизиқ одатларинг бор-да...

— Бугун яхши кутиб олмагани учун шундай қиялман.

— Тавба! — кулди Пат. — Ҳеч нарсани кечирмайсан-а! Мен аллақачон унутвордим.

— Мен унутганим йўқ. Дарров унутолмайман.

— Унутган яхши...

Хизматкор аёл патнис кўтариб кирди. Қалқонбалиқнинг пўсти тилладай ялтирарди. Ундан денгиз ва тутун ҳиди анқирди. Патнисда майда қисқичбақалар ҳам бор эди.

— Энди унутяпман, — дедим кулиб, — ундан ташқари, қорним таталаб кетяпти.

— Мен ҳам очикдим. Олдин иссиқ чой бер. Негадир этим жунжикиб кетяпти.

Лекин ҳаво илиқ-ку.

Унга қарадим. Рангида қон йўқ, аммо кулиб турарди.

— Энди узоқ чўмилишни хаёлингга ҳам келтирма, — дедим унга ва хизматкор аёлга мурожаат қилдим: — Озгина ром топилармикин?

— Нима?

— Ром. Шунақа ичимлик бор.

— Ром?

— Ҳа.

— Йўқ.

Унинг юзи баркашдай юм-юмалоқ эди. Менга маънисиз нигоҳ билан қараб турарди.

— Йўқ, — деди у яна бир марта.

— Ҳа, майли, — жавоб бердим унга. — Бўлмаса ундан нари. Яхши ётиб туринг. Олло паноҳида асрасин.

У кетди.

— Узокни кўрадиган дўстларимиз бор-да, Пат, — дедим мен. — Эрталаб, жўнашимиздан олдин Ленц мошинага оғиргина қоғоз халта солиб қўйган эди. Қарайлик-чи, нима бор экан...

Мошинадан халтани олиб келдим. Ихчамгина қутида икки шиша ром, бир шиша коньяк ва битта вино турарди. Ромни чироқ ёруғига тутиб, ёрлиғига қарадим.

— “Сейнт Жемс” роми, э қойил! Зўр йигитлар-да!

Шишани очиб, Патнинг чойига озгина қўйдим. Чойни ичаётганида қўли титраётганини сездим.

— Ҳалиям жунжикяпсанми?

— Сал-пал. Ҳалигидан тузук. Ром яхши экан. Барвақтроқ ётаман.

— Ҳозироқ ёт, Пат, — дедим мен. — Столни каравотнинг ёнига сурамыз.

У бош силкиди. Каравотимдан яна битта адёл опкелиб, столни сурдим.

— Балки мана бу ичимликлардан аралаштириб, шарбат тайёрлаб берганим маъкулмикин? Фойдаси кўпроқ-да. Бирпасда қотираман.

— Йўқ, анча яхшиман.

Ростдан ҳам унинг чеҳраси ёришиб қолганди. Кўзлари яна чақнаб турар, лаблари қип-қизил, жилосиз териси қайтадан тиниқлашганди.

— Худога шукур, отдайсан. Минг қилганда ҳам, ром-ром-да!

Пат жилмайди.

— Тўшакда ҳам гап кўп, Робби. Мен ётганимда яхши дам оламан. Менинг бошпанам — тўшак.

— Қизиқ. Мен бунақа барвақт ётсам, жинни бўп қоламан. Бир ўзим ётсам, албатта.

У кулиб юборди.

— Аёл кишининг йўриғи бошқа.

— Унақа дема. Сен аёлмассан.

— Кимман бўлмаса?

— Билмадим. Фақат аёлмассан. Агар рисоладагидай аёл бўлганимда, севолмасдим.

У менга ғалати қаради.

— Сен умуман сева оласанми?

— У нима деганинг?! — дедим мен. — Овқат пайтида кўп гапирилмайди. Бошқа саволинг йўқми?

— Эҳтимол, бордир. Олдин ҳозирги саволимга жавоб бер.

Ўзимга ром қўйдим.

— Сенинг сорлигинга, Пат. Балки сен ҳақдирсан. Балки иккаламиз ҳам сева олмасмиз. Яъни, ота-боболаримизга ўхшаб. Лекин бундан бир жойимиз камайиб қолаётгани йўқ-ку. Бизники бошқачароқ, жўнроқ деймизми...

Эшик тикиллади. Фрейлейн Мюллер кирди. Қўлида аллақандай суюқлик қуйилган шиша кружка.

— Мана, ром опкелдим.

— Миннатдорман, — дедим шиша кружкадан кўз узмай. — Овора бўлмас-да. Қаловини топдик.

— Ё алҳазар! — Стол устидаги тўртта шишани кўриб, кўзлари ола-кула бўп кетди. — Шунақа кўп ичасизми?

— Азбаройи шифо, — дедим Патга қарамай. — Дўхтир буюрган. Жигарим жуда-ям курук, фрейлейн Мюллер, ҳўллаб туриш керак. Балки ўзингиз ҳам...

Винони очдим.

— Омад тилайман! Уйингиз тезроқ меҳмонларга тўлсин!

— Ташаккур! — У таъзим қилиб, винодан бир ҳўплади. — Таътил яхши ўтсин! — Кейин менга қараб, ноз билан жилмайди. — Жа ўткир-ку! Лекин мазаси ёмонмас.

Ундаги ўзгаришни кўриб, қўлимдаги стаканни ташлаворай дедим. Фрейлейннинг юзи бир зумда ловилаб кетган, кўзлари йилгилларди, сўнг бизга мутлақо қизиги йўқ мавзуда валдирай бошлади. Пат тишини тишига қўйиб, қулоқ соларди. Ниҳоят, у менга мурожаат қилди:

— Демак, жаноб Кестер яхши юрипти денг?

Мен бош ирғадим.

— У пайтда жуда камгап эди, — деди у. — Баъзан кун бўйи бир оғиз ҳам гапирмасди. Ҳозир ҳам шунақами?

— Йўқ, ҳозир аҳён-аҳён гапириб туради.

— Бир йилча шу ерда яшади. Ёлғиз ўзи...

— Ҳа, — дедим мен. — Бунақа шароитда ҳар қандай одам ҳам соқов бўлиб қолади.

У жиддий бош силкиб, Патга қаради.

— Чарчабсиз, а?

— Сал-пал.

— Жудаям, — қўшиб қўйдим мен.

— Унда мен борай, — Фрейлейн ўрнидан турди. — Яхши ётиб турунглар!

Яна бир оз ивирсиб тургач, чиқиб кетди.

— Ҳали ўтиргиси бор эди, — дедим мен. — Қизиқ... ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ...

— Бахтсиз аёл-да, — деди Пат. — Кечкурунлари бир ўзи хонасига қамалволиб, ўй сурса керак...

— Албатта-да... Лекин ҳозир унга яхши муомала қилдим назаримда.

— Ҳа, Робби, — деди у қўлимни силаб. — Эшикни сал очиб қўй.

Бориб, эшикни очдим. Осмон тиниқ, катта йўлга тушиб турган ой нури хонамизга қадар пояндоздай чўзилганди. Боғ гўё эшик очилишини кутиб тургандай, — хонага бир зумда шаббўй, қалампиргул ва атиргулларнинг муаттар ҳиди ёпирилиб кирди.

— Буни қара-я! — дедим мен.

Ой тобора равшанлашар, боғ йўлкаси бошдан-охир баралла кўзга ташланарди.

Гул шохлари йўлкага эгилиб турар, барглари қорамтир кумушдай ялтирар, кундузи барқ уриб турган гунчалар энди, худди қаламда чизилган суратдагидай, хиралашганди. Ой нури билан тун рангларнинг қувватини тортиб олганди, аммо муаттар хид кундузгидан ўткирроқ ва тотлироқ эди.

Патга қарадим. Кўнғир сочлари ошпоқ ёстиққа сочилган. У буткул ҳолдан тойгандай кўринар, аммо унда назокатнинг, тун ғира-ширасида, ой ёруғида очилиб турган гулларнинг сеҳрли таровати бор эди.

Пат хиёл қаддини кўтарди.

— Робби, ростдан ҳам жуда толиқдим. Ёмонми бу?

Каравоти ёнига бордим.

— Ваҳима қилма. Қайтанга яхши ухлайсан.

— Сен-чи? Ётмайсанми?

— Соҳилда бир оз айланаман.

У бош силкиб, яна ўзини ёстиққа ташлади. Ёнида пича ўтирдим.

— Эшик очиқ турсин, — деди у кўзларини юмаркан. — Шунда одам ўзини боғда ётгандай сезади...

Пат чуқур нафас ола бошлади. Ўрнимдан туриб, аста боққа чиқдим, тахта девор олдида тўхтаб, сигарета тутатдим. Бу ердан хона ичи кўриниб турарди. Стулда Патнинг сувдан чиққанда киядиган халати, унинг устига қўйлаги ташлаб қўйилган, ерда, стул ёнида туфлиси. Бир пойи ағдарилиб қолти. Бу нарсаларга қараб, кўнглимдан илиқ бир ҳис кечди: мана энди у меники, ўзимники, бир неча қадам қўйсам, уни кўраман, ёнида бўламан, бугун ҳам, эртага ҳам, эҳтимол, жуда узоқ йиллар бирга бўларман...

Эҳтимол... Эҳтимол... Миямда нуқул шу сўз айланади. Тўла ишонч йўқ. Ҳаммага ҳам мана шу ишонч етишмайди.

Мен соҳилга, шамол чарх уриб, тўлқинлар замбарак овозидай гумбурлаётган денгиз бўйига тушдим.

XVI

Кумлоқда ўтириб, кун ботишини томоша қилардим. Бугун Пат чўмилишга келмади. Ўзини ёмон ҳис этаётганди. Қоронғи тушгач, ўрнимдан туриб, уйга кетишга чоғландим. Шу пайт дарахтлар орасидан хизматкор аёл чопиб чиққанини кўриб қолдим. У менга қўл силкиб, бир нималар деб қичқирарди. Аммо овози шамол ва

денгиз шовқинига сингиб кетаётгани учун ҳеч нарсани тушунмасдим. Унга тўхтанг дегандай ишора қилдим. У чошиб келаверди, сўнг кафтларини оғзида карнай қилиб, қичқирди:

— Фрау Пат... — овозини базўр эшитдим. — Тезроқ...

— Нима бўлди? — бақирдим унга.

У нафасини ростлолмас эди.

— Тезроқ юринг. Фрау Пат... Мусибат.

Ўрмоннинг кумлоқ йўлкасидан уйга қараб югурдим. Тахта эшик ҳадеганда очилармади. Девордан ошиб ўтиб, хонага отилиб кирдим. Пат тўшақда ётарди, кўкраги қон, бармоқлари тугилган. Оғзидан ҳамон қон оқарди. Ёнида фрейлейн Мюллер сочиқ билан сув солинган тос ушлаб турибди.

— Нима бўлди? — уни бир четга итариб юбордим.

Фрейлейн бир нималар деди.

— Дока билан пахта опкелинг! — дедим унга. — Жароҳати қаерда?

У менга қаради, лаблари титрарди.

— Жароҳати йўқ...

Унга кескин бурилиб қарадим.

— Қон кетяпти.

Кўлидан тосни олдим.

— Муз опкелинг, тезроқ... муз топинг.

Сочиқнинг учини ҳўллаб, Патнинг кўксига босдим.

— Уйда муз йўқ, — деди фрейлейн Мюллер.

Унга бир ўқрайган эдим, орқага тисарилди.

— Худо хайрингизни берсин, муз топинг, шу атрофдаги ресторанга одам жўнатинг, дўхтирга қўнғироқ қилинг.

— Телефонимиз ҳам йўқ.

— Ё тавба! Энг яқин телефон қаерда?

— Массманникида.

— Ўша ёққа югуринг. Тезроқ. Дўхтирни топинг. Исми нима? Қаерда яшайди?

У жавоб беришга улгурмасидан эшикдан итариб чиқаздим.

— Тезроқ, тезроқ, чопинг! Узоқмасми?

— Уч минутлик йўл, — деди фрейлейн Мюллер ва ғизиллаганча кетди.

— Муз ҳам опкелинг! — қичқирдим орқасидан.

Сувни янгилаб, яна сочиқни ҳўлладим, аммо Патга қўл теккизишга журъат этмадим. Қулай ётиптими-йўқми, шуни билмасдим, энг муҳими — бошига яна ёстиқ қўйиш керакми ёки юзтубан ётгани маъқулми, мана шу жумбоқни ечолмай хуноб бўлардим.

Патнинг нафаси қисила бошлади, кейин бирдан бошини кўтарган эди, оғзидан қон отилди. Нафас олиши тезлашиб, кўзларига беадад мунг чўқди, у бетўхтов йўталар ва қон қусарди. Елкасидан ушлаб, гоҳ бағримга босар, гоҳ бўшатарканман, аъзойи бадани титраётганини ҳис этиб турардим. Назаримда бу азобнинг охири йўқдай эди. Салдан кейин у тамом ҳолсизланиб, ёстиққа суяниб қолди.

Фрейлейн Мюллер қайтиб келди. У менга арвоҳга қарагандай тикилди.

— Энди нима қиламиз? — сўрадим ундан.

— Ҳозир дўхтир келади, — пичирлади фрейлейн. — Мана, муз... кўкрагига қўйиш керак, агар қурби етса, бир бўлагини сўргани тузук.

— Қандай ётқизган яхши?.. Баландми, пастми? Гапирсангиз-чи?

— Қимирлатманг. Дўхтир ҳозир кеп қолади.

Патнинг кўкрагига муз қўя бошладим, ҳар ҳолда бир нарса қилаётганимдан сал энгил тортдим. Музни майдалаб, тез-тез алмаштириб турардим ва Патнинг чиройли, суюкли, қонга беланган лабларидан кўз узмасдим...

Велосипед филдирларининг шитирлагани эшитилди. Сакраб туриб кетдим. Дўхтир кириб келди.

— Ёрдамим керакми? — сўрадим шоша-пиша. Дўхтир бош чайқаб, сумкасини очди. Унинг ёнида каравотга суянганча гарангсиб турардим. У менга қаради. Сал орқага чекиндим. Дўхтир Патнинг қовурғаларини кўздан кечирди. Пат инграрди.

— Дарди оғирми? — сўрадим ундан.

— Хотинингизни ким даволаган?

— Яъни... ким дейсизми? — фўлдирадим мен.

— Қанақа дўхтир? — қайта сўради у бетоқат бўлиб.

— Билмайман... — дедим мен, — хабарим йўқ...

Дўхтир менга таажжубланиб қаради.

— Ахир, сиз билишингиз керак-ку...

— Лекин билмайман. Менга бу ҳақда сира гапирмаган.

У Патнинг устига энгашиб, шу саволни берди. Пат жавоб бериш учун оғиз очган эди, яна йўтал тутиб, қон қуса бошлади. Дўхтир унинг бошини кўтарди. Пат юта-киб нафас олар, ҳаво томоғидан ҳуштак чалиб кириб-чиқарди.

— Жаффе, — деди у ниҳоят минг машаққат билан.

— Феликс Жаффеми? Профессор Феликс Жаффе, шундайми? — сўради дўхтир. Пат тасдиқ ишорасини қилди. Дўхтир менга қаради: — Кўнғироқ қилоласизми? Ўзидан маслаҳат олганимиз маъқул.

— Ҳа, албатта, — дедим мен. — Ҳозироқ кўнғироқ қиламан. Кейин сизни ўзим опкеламан. Жаффе дедингизми?

— Феликс Жаффе. Телефон рақамини аниқланг.

— Тузалиб кетадими? — сўрадим ундан умидворлик билан.

— Қон тўхташи керак, — жавоб берди дўхтир.

Хизматкор аёлни чақирдим, иккаламиз чолиб кетдик. У менга телефони бор уйни кўрсатди. Йўлакдан кўнғироқ қилдим. Ичкарида бир тўда одам қаҳва билан пиво ичиб ўтирарди. Уларга лоқайд назар ташладим. Тавба, Пат қонга беланиб ётипти-ю, буларнинг пиво ичиб ўтиришига ўласанми! Шошилишча буюртма бериб, аппарат олдида кута бошладим. Ғала-ғовур қулоғимга эшитилиб турар, парда орасидан ён хонанинг бир бўлаги кўзга ташланарди. У ерда ҳам одамлар ўтиришипти. Ҳамма нарса ғира-шира, айни пайтда, аниқ-равшан кўринарди. Бошига чиқроқнинг сарғиш нури тушиб турган тепакал одам, кўксида боғичи бор қора кўйлакка қадалган тўғнағич, бағбақа, кўзойнак, тепага турмакланган соч, столни чертаётган ва томирлари бўртиб чиққан қоқсуяк қўл. Шу тобда ҳеч нарса юрагимга сиғмасди, бироқ буларнинг бари ўз-ўзидан кўзимга тикандек қадалаётганди.

Ниҳоят, телефон жиринглади. Профессорни сўрадим.

— Афсуски, профессор Жаффе кетиб бўлди, — деди ҳамшира.

Оёқ-қўлим бўшашиб кетди.

— Қаёққа кетдийкин? Шошилишча гаплашишим керак.

— Билмадим. Балки шифохонага қайтгандир.

— Илтимос, кўнғироқ қилинг. Кутиб тураман. Олдингизда бошқа аппарат ҳам бордир.

— Бир минутга. — Яна узун гудок. Бетоқатлик. Бирдан сесканиб кетдим. Парда орқасида, қафасда турган канарейка сайраб юборган эди. Шу пайт ҳамширанинг овози эшитилди: — Профессор Жаффе шифохонадан ҳам чиқиб кетипти.

— Қаёққа?

— Аниқ билмайман, жаноб.

Тамом. Деворга суяниб қолдим.

— Алў! — деди ҳамшира, — гўшакни қўймадингизми?

— Йўқ ҳали. Менга қаранг, ҳамшира, қачон қайтишини билмайсизми?

— Аниқ айтиш қийин.

— Ҳеч нарса демадими? Айтиб кетиши керак-ку. Бирор гап бўлса уни қаердан қидиради одам?

— Шифохонада навбатчи дўхтир бор.

— Ўшандан сўраб кўринг-чи.

— Фойдаси йўқ. У ҳам билмайди.

— Менга қаранг, ҳамшира, — дедим тамом ҳолдан тойиб, — агар профессор Жаффе кеп қолса, илтимос қилинг: дарров бу ёққа кўнғироқ қилсин. — Унга телефон рақамини айтдим. — Фақат зудлик билан! Ёдингиздан чиқмасин, ҳамшира.

— Менга ишонаверинг, жаноб. — У айтган рақамимни такрорлаб, гўшакни қўйди.

Жойимдан жилмадим. Чайқалиб турган бошлар, тепакал, тўғнағич, кўшни хона — бари қаёққадир ғойиб бўлди. Атрофга алангладим. Қўлимдан бошқа ҳеч нарса келмасди. Хўжайиндан кўнғироқ бўлса, чақириб қўйишини илтимос қилишим мумкин, холос. Аммо телефондан нари кетолмасдим, у мен учун бамисоли қутқариш

чамбараги эди. Бирдан миямга бир фикр урилди. Гўшакни кўтариб, Кестернинг рақамини тердим. Жойида ўтиргандир, ахир. Қаёққа ҳам борарди.

Мана, тун талотўпи орасидан Кестернинг хотиржам овози эшитилди. Унга воқеани тушунтирдим. Отто жим қулоқ солар ва гапларимни ёзиб борарди.

— Бўпти, — деди у, — ҳозироқ профессорни топаман. Сенга қўнғироқ қиламан. Ташвишланма. Албатта топаман.

Худога шукур! Қушдай енгиб тортдим. Бутун олам тинчланди. Ваҳима ортда қолди. Уйга қараб югурдим.

— Хўш? — деди дўхтир, — қўнғироқ қилолдингизми?

— Йўқ. Лекин Кестер билан гаплашдим.

— Кестерингиз ким? Эшитмаганман. Нима деди? Қанақа даволаган экан?

— У даволамаган. Қидиряпти.

— Кимни?

— Жаффени-да.

— Ё астаъфурулло! Ким ўзи Кестер?

— Э, ҳа... уэр. Кестер — оғайним. Профессор Жаффени қидиряпти. Телефонда тополмадим.

— Агтанг, — деди дўхтир ва яна Патнинг устига энгашди.

— Албатта топади, — дедим мен. — Агар профессор тирик бўлса, албатта топади.

Дўхтир менга ғалати қараб, елкасини қисди.

Хонада хира лампочка ёниб турарди. Дўхтирдан, мenden нима ёрдам керак, деб сўрадим. Ёрдамимга зарурат йўқ эди. Дераза ёнига бордим. Пат узуқ-узуқ нафас оларди. Деразани ёпиб, эшикдан йўлга қарай бошладим.

Кимдир қичқириб қолди:

— Телефон!

Орқага ўтирилдим.

— Телефон? Мен бораёйми?

Дўхтир сапчиб ўрнидан турди.

— Йўқ, ўзим бораман. Баъзи нарсаларни сўраволишим керак. Шу ерда бўп туринг. Ҳеч нарса қилманг. Тез қайтаман.

Каравот ёнига ўтирдим.

— Пат, — дедим секин. — Ҳаммамиз сенинг ташвишингдамиз. Тузалиб кетасан. Сен албатта тузалишинг керак. Профессор телефонда кўрсатма берапти. Нима қилиш кераклигини айтади. Эртага ўзи ҳам кеп қолиши мумкин. Сени даволайди. Яхши бўп кетасан. Нега ҳали мазанг йўқлигини менга айтмадинг? Ҳечқиси йўқ, қон кўп кетмаган, Пат. Қонни яна тиклаймиз. Кестер профессорни топибди. Ҳаммаси яхши бўлади.

Дўхтир қайтиб келди.

— Профессор эмас экан...

Ўрнимдан турдим.

— Ленц деган дўстингиз қўнғироқ қипти.

— Кестер профессорни тополмаптими?

— Топибди. Профессор унга нима қилиш кераклигини тайинлапти. Дўстингиз Ленц менга ҳамма кўрсатмаларини телефонда айтди. Аниқ ва тўғри кўрсатмалар. Дўстингиз дўхтирми?

— Йўқ. Дўхтир бўлмоқчи эди... Кестер қаёқда экан? — сўрадим ундан.

— Кестер бу ёққа қараб йўлга чиқипти. Профессор билан.

— Отто! — дедим мен.

— Ҳа, — давом этди дўхтир, — Ленцнинг гапига қараганда, икки соатда шу ерда бўлишармиш. Битта ёлғон гапи шу бўлди. Масофани биламан. Роса тез юришганда ҳам уч соатдан кўп вақт кетади.

— Дўхтир, — дедим мен. — Кўнглингиз тўқ бўлсин. Икки соат деган бўлса, демак, икки соатда шу ерда бўлишади.

— Мумкин эмас. Қайрилишлар кўп, бунинг устига тун.

— Мана кўрасиз... — дедим мен.

— Нима бўлганда ҳам... тезроқ келгани яхши.

Ташқарига чиқдим. Туман тушипти. Сал нарида денгиз шовуллаяпти. Дарахтлардан шабнам томчилаяпти. Энди ёлғиз эмасман. Ҳозир қаердадир жануб томон-

да, уфқ ортида мотор гувуллаяпти. Туман яшириб турган оқиш-кулранг йўлдан ёрдам учиб келяпти. Мошина чироқлари ёрқин нур сочяпти, филдираклар шиғилляпти, икки қўл рул чамбарагини маҳкам қисиб олган, бир жуфт кўз совуқ ва ишонч тўла нигоҳ билан тун бағрини пармаламоқда, бу — дўстимнинг кўзлари... Оттонинг кўзлари...

Кейин Жаффе ҳаммасини гапириб берди.

Кестер мен билан телефонда гаплашганидан кейиноқ Ленцга қўнғироқ қилиб, тайёр бўлиб туришни тайинлайди. Кейин у “Карл”ни гараждан олиб чиқади, Ленц икковлари Жаффенинг шифохонасига қараб жўнашади. Навбатчи ҳамшира, профессор овқатлангани кетган бўлиши мумкин, деб, у тамадди қиладиган уч-тўртта рестораннинг номини айтади. Кестер профессорни қидиришга тушади. Қизил чироқ демайди, полициячиларга қарамайди. “Карл”ни улоқчи отдай мошиналар тўдасига уради. Профессорни ҳисоб бўйича тўртинчи ресторандан топади. Профессор овқатини столда қолдириб, Кестерга эргашади. Улар зарур нарсаларни олиш учун Жаффеникига жўнашади. Кестер, гарчи тез юрса ҳам, мошинани пойга пайғидагидай учирмаган дақиқалари йўлнинг мана шу қисми бўлади, холос. Сабаби, профессорни элдан бурун чўчитгиси келмайди. Уйига кета туриб, Жаффе Патнинг қаердалигини сўрайди. Кестер шаҳардан қирқ километрлар наридаги қандайдир жойнинг номини айтади. Энг муҳими, профессор боришдан айниб, мошинадан тушиб қолмаса бўлди. Жаффе нарсаларини йиғиштира туриб, Ленцга телефонда айтадиган гапларини тайинлайди. Кейин Кестер билан мошинага ўтиришади.

— Дарди оғирми? — сўрайди Кестер.

— Ҳа, — дейди Жаффе.

Шу заҳоти “Карл” арвоҳга айланди. Жойидан қўзғалиши билан ўқдай учиб кетди. У ҳаммани қувиб ўтар, филдираклари баъзан йўлкага чиқиб кетар, тақиқланган, бир томонлама ҳаракат қилинадиган кўчаларга кириб қоларди. Шаҳардан чиқиб кетиш учун мошина энг яқин йўлни қидирарди.

— Эсингизни ебсиз! — қичқирди профессор. Кестер баҳайбат бир автобуснинг рўпарасидан кесиб чиқди, олдинги баланд филдирагига урилиб кетишига сал қолди, шошиб тезликни пасайтирди, кейин яна газни қаттиқ босди.

— Секинроқ ҳайданг, — дерди нуқул Жаффе, — бир фалокат бўлса, ҳамма уришишларимиз зое кетади.

— Фалокат бўлмайди.

— Агар бу юришингиз бўлса — фалокат юз бериши муқаррар.

Кестер мошинани учирганча, қоидага зид равишда трамвайни чап томондан қувиб ўтди.

— Фалокат бўлмайди.

Олдинда тўппа-тўғри, узун кўча кўринди. Кестер дўхтирга қаради.

— Биламан, сизни эсон-омон олиб боришим керак. Менга ишонаверинг.

— Бунақа тез юришдан нима фойда! Бир неча минут ютасиз, холос.

— Йўқ, — деди Кестер тош ортилган мошинага чап бериб. — Яна икки юз қирқ километр йўл босишимиз керак.

— Нима-а?

— Ҳа... — “Карл” почта мошинаси билан автобуснинг орасидан ўтиб кетди. — Боя айтмаган эдим.

— Бари бир! — деди Жаффе ҳафсаласи пир бўлиб. — Мен одамларга масофадан қатъий назар ёрдам бераман. Вокзалга ҳайданг. Поездда тезроқ борамиз.

— Йўқ. — Кестер энди шаҳар ташқарисига чиқиб олган эди. Шамол сўзни оғиздан юлиб кетарди. — Суриштирдим... Поезд жуда кеч жўнаркан...

У яна Жаффега қаради, профессор тақдирга тан берган эди.

— Худо паноҳида асрасин! — гўлдиради у. — Бемор маҳбубангизми?

Кестер бош чайқади. Қайтиб жавоб қайтармади.

Шийпончали поллизлар ортда қолди. Кестер катта йўлга чиқди. Энди мотор бор кучи билан ишларди. Дўхтир пешойна олдида қунишиб ўтирарди. Кестер унга чарм қалпоғини узатди. Сигнал бетиним чалинар, ўрмонлар унинг чинқирғини шу заҳоти орқага улоқтирарди. Кестер фақат қишлоққа кирганда, сира иложи бўлмаган пайтлардагина хиёл секинларди. Мошинанинг шовқин сўндиргичи йўқ эди. Мотор товуши шамолда ҳилпираб турган матодай ортда қолаётган уйларнинг деворларига урилиб, момақалдиरोқ янглиғ акс садо берарди. “Карл” илгарилаб бораркан, унинг

чироқлари йўлида дуч келган яккам-дуккам биноларни “лип” этиб бир ёритардию яна тун кўксини ўйиб, олға интиларди.

Гилдираклар гоҳ ғичирлар, гоҳ вишилар, бир ғувиллаб, бир чийилларди — тезлик шу даражада баланд эди. Кестер рулга ёпишиб олган, бутун вужуди қулоққа айланиб, мотор ва гилдиракларнинг товушини зийраклик билан эшитиб борарди, зеро ҳар бир шубҳали овоз қаърига фалокат ва ўлим яширинган бўлиши мумкин.

Тупроқ йўл нам тортган эди. Мошина у ёқдан-бу ёққа чайқала бошлади. Кестер секинлашга мажбур бўлди. Шу сабабли муюлишлардан тез ўтишга ҳаракат қилди. У энди ақлга бўйсунмас, буткул сезгининг домига тушиб қолганди. Мошина чироқлари муюлишларни яхши ёритолмасди. Қайрилишга етганда йўлнинг бир томони кўринмай қоларди. Проектор-қидиргичдан фойда йўқ — унинг нури ниҳоятда энсиз. Дўхтирдан садо чиқмасди. Бирдан чироқ олдидаги ҳаво гир-гир айланиб, оқиш рангга кирди. Булутга ўхшаган тўп-тўп лахтақлар кўзга чалина бошлади. Жаффенинг айгишича, ана шу дақиқаларда Кестер бир мартагина сўкинган. Сал ўтмай, улар куюқ туман оралаб боришарди.

Кестер чироқни кичкинасига ўтказди. Мошина момиқ пахта ичида сузиб борар, соялар, дарахтлар, сўт денгизидаги бенур шарпалар лип-лип ўтиб турар, йўл ғойиб бўлган, фақат тасодиф ва тусмол, мотор шовқинида гоҳ катталашиб, гоҳ кичраётган арвоқларгина қолганди.

Ўн минутлардан сўнг мошина туман қўйнидан отилиб чиққанда Кестернинг ранигга қараб бўлмасди. У Жаффегга қайрилиб, бир нималар деди. Кейин рулга қапишганча газни яна охиригача босди. Кестер аввалги ҳолатига қайтганди...

Хонага кўрғошиндай оғир, ёпишқоқ ҳарорат таралган.

— Тўхтамадими? — сўрадим дўхтирдан.

— Йўқ, — деди у.

Пат менга қаради. Жилмайиш ўрнига юзим буришди, холос.

— Ярим соат қолди, — дедим мен.

Дўхтир бошини кўтарди.

— Бир ярим соат, агар икки соат бўлмаса. Ёмғир ёғяпти.

Томчилар боғдаги дарахт ва бута япроқларини бир маромда чертарди. Қоронғилик қаърига тикиламан. Тунлари уйқудан туриб, шабгул ва қалампиргуллар оралаб юрганзимизга, Пат шўх-шўх болалар қўшиқларини куйлаганига қанча бўлди? Боғ йўлкасининг ой нурида ярқираб туриши ва Патнинг гул туллари орасида абжир охудай чопиб-ўйнагани тушимми, ўнгимми?

Юзинчи марта зинапоёга чиқдим. Бефойдалигини билардим, лекин кутиш дақиқалари қисқаради-ку. Ҳавони туман қоплаган. Унга лаънат ўқирдим, чунки Кестернинг аҳволини тасаввур қиялпман-да. Илиқ тун қаъридан қандайдир қушнинг қичқириви эшитилди.

— Ўчир! — деб тўнғилладим. Бирдан башорат қилувчи қушлар ҳақидаги ҳикоялар ёдимга тушди. — Беҳуда гап! — дедим овозимни баралла қўйиб.

Этим жунжика бошлади. Қаердадир кўнғиз гўнғиллар, лекин яқинлашмасди... негадир яқинлашай демасди. У аста ва бир маромда гўнғилларди; кейин жимиб қолди; бир оздан сўнг яна овози чиқди... ана, яна гўнғиллади. Қўққисдан титраб кетдим... бу кўнғиз эмас, мошина эди; қаердадир олисда у катта тезликда муюлишлардан бурилаётганди. Нафасимни ичимга ютиб, қулоқ сола бошладим: яна ўша... газабланган арининг гўнғиллашига ўхшаган овоз. Энди қаттиқроқ эшитиляпти... Компрессорнинг товушини биламан-да! Бирдан беҳад таранглашган уфқ тарс ёрилиб, тубсиз жаҳаннамга қулади ва тунни ҳам, кўрқуву даҳшатни ҳам ўзи билан бирга олиб тушиб кетди. Мен эшик олдида чопиб бориб, кесакини ушлаганча қичқирдим:

— Келишяпти, дўхтир! Пат, улар келишяпти. Эшитяпман!

Шу пайтгача дўхтир мени жинни деб ўйлаётганди. Энди ўзи ҳам қулоқ сола бошлади.

— Бошқа мошина бўлиши керак, — деди у салдан кейин.

— Йўқ, моторидан танияпман.

У менга ижирганиб қаради. Ўзини автомобилларнинг билағони деб ҳисобласа керак. Пат билан худди онасидек, мулоим гаплашади; аммо мен мошинадан оғиз очсам, кўзларидан учқун сачраб, бирорта фикримга қўшилмайди.

— Мумкин эмас, — у шундай деб, хонага кириб кетди.

Мен жойимдан жилмадим, ҳаяжоним ортиб борарди.

— “Карл”, “Карл”! — такрорладим мен.

Мошинанинг шовқини бир кучайиб, бир пасаярди. Афтидан у қишлоққа кирган, уйлар орасидан учиб келаётганди. Мана, моторнинг овози сал пасайиб, ўрмон орқасидан эшитила бошлади, энди яна авжга чиқди... дарахтларнинг шохлари ёришиб кетди... Довдираб қолган дўхтир ёнимда турарди. Бир жуфт чироқ бизга томон шиддат билан яқинлашиб келарди. Тормозлар чийиллаб, машина эшик олдида тўхтади. Чопиб бордим. Профессор мошинадан тушди-да, менга эътибор бермай, тўппатўғри дўхтирга қараб юрди. Орқасидан Кестер келарди.

— Пат қалай? — сўради у.

— Қон тўхтамаяпти.

— Шунақа бўлади, — деди у. — Кўп ташвишланма.

Мен индамай, унга қарадим.

— Сигаретанг борми?

Сигарета узатдим.

— Келганинг яхши бўлди, Отто.

У сигаретани қаттиқ-қаттиқ тортди.

— Мен ҳам шуни ўйладим-да.

— Тез юрибсан.

— Ҳа, анча тез. Туман бир оз халақит берди.

Зинага ўтириб, профессорнинг чиқишини кута бошладик.

— Тузалиб кетармикин?

— Албатта. Бунақа қон кетиши хавfli эмас.

— Илгари менга сира гапирмаганди.

Кестер бош иради.

— Албатта тузалиши керак, Отто! — дедим мен.

У менга қарамади.

— Яна битта чекишдан ол, — деди у, — ўзимники қош кетипти.

— У тузалиши керак, — дедим мен, — акс ҳолда ҳамма нарса бир пул бўлади.

Профессор чиқди. Ўрнимдан турдим.

— Мошинангизни елкаминг чуқури кўрсин, — деди у Кестерга.

— Мени кечиринг, бу аёл дўстимнинг хотини бўлади.

— Ана холос! — деди Жаффе.

— Тузалиб кетадими? — сўрадим ундан.

У менга тикилиб қаради. Кўзимни олиб қочдим.

— Аҳволи оғир бўлганда ёнингизда бемалол турармидим? — деди у.

Тишимни тишимга босиб, муштларимни қисдим. Мен йиғлардим.

— Узр, — дедим унга, — бирдан бўп қолди.

— Бунақа нарсалар бирдан бўлади, — жавоб берди Жаффе кулиб.

— Ўпкам тўлиб кетди, Отто, кечир.

У елкамини буриб, эшик томон итарди.

— Ичкарига кир. Агар профессор рухсат берса.

— Энди йиғламайман, — дедим мен. — Хонага кирсам майлими?

— Фақат бир минутга, — жавоб берди Жаффе, — лекин гапга солманг. У ҳаяжонланмаслиги керак.

Кўзим жикка ёш бўлганидан қалқиб турган хира доғдан бошқа нарсани кўрмасдим, қовоқларим тиграрди, аммо кўз ёшларини артишга журъат қилолмасдим. Мени бу аҳволда кўриб, Пат кўрқиб кетиши мумкин. Ичкарига киришдан аввал жилмайишга уриндим. Кейин Жаффе билан Кестерга бурилиб қарадим.

— Ҳар ҳолда келганингиз яхши бўптими? — сўради Кестер.

— Ҳа, — деди Жаффе, — сал енгил тортди-ку.

— Эртага эрталаб олиб бориб қўяман.

— Кераги йўқ, — деди профессор.

— Секин юраман.

— Раҳмат, яна бир кунга қоламан, Патни назорат қилиб тураман. Каравотингиз бўшми? — У менга мурожаат этди.

Мен бош силкидим.

— Яхши. Шу ерда тунайман. Сизлар қишлоқдан ётгани жой топасизларми?

- Албатта. Тиш чўтқаси билан пижама тайёрлаб қўяйми?
- Ташаккур. Ҳамма нарсам бор. Бунақа юришларга кўникиб кетганман, фақат ановинга ўхшаган мошинада эмас.
- Мени кечиринг, — деди Кестер, — биламан, мендан хафасиз.
- Йўқ, хафа эмасман.
- Унақа бўлса, мошинанинг феълини бошдаёқ айтардим.
- Жаффе кулиб юборди.
- Сиз дўхтирлар ҳақида нотўғри фикрдасиз. Энди бораверинглар, ташвиш тортманглар. Мен қоламан.
- Тезгина кўрпа-ёстиқларни йиғиштирдим. Кестер билан қишлоққа жўнадик.
- Чарчадингми? — сўрадим ундан.
- Йўқ, — деди Отто, — ке, бирор жойда пича ўтирайлик.
- Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, яна бетоқат бўла бошладим.
- Профессор бекорга қолмагандир, Отто, — дедим мен. — Ҳали хавф аримаган, шекилли. Бўлмаса қолармиди...
- Эҳтиёти шарт қолган-да, — жавоб берди Кестер. — Патни жуда яхши кўради. Йўлда гапириб берди. Онасини ҳам даволаган экан.
- Онасининг ҳам шунақа касали бор эканми?
- Билмадим, — деди Кестер шоша-пиша, — балки бошқа касалдир. Ётамизми?
- Боравер, Отто. Уни яна бир кўрмасам бўлмайди... шунчаки... узоқдан.
- Бўпти. Бирга борамиз.
- Бунақа илиқ ҳавода очиқ жойда ётишни яхши кўраман. Сен ташвишланма. Кейинги пайтда кўп қилдим бу ишни.
- Заҳ-ку.
- Зарари йўқ. Мошинанинг тепасини кўтариб қўйиб, ичида бир оз ўтираман.
- Яхши. Мен ҳам очиқ ҳавода бир маза қилай.
- Сездимки, ундан қутулолмайман. Яна бир-иккита адёл билан ёстиқ кўтариб, “Карл”нинг олдига қайтиб келдим. Камарларни ечиб ташлаб, олдинги ўриндик суянчиқларини орқага ётқиздик. Энди бемалол чўзилса бўларди.
- Фронтдагидан яхши-ку, — деди Кестер.
- Деразадан тушаётган нур гира-шира қоронғиликка сингиб кетаётганди. Бир неча бор Жаффенинг сояси кўринди. Биз бир қути сигаретани чекиб ташладик. Кейин хонадаги катта чироқ ўчирилиб, кичкина тунги чироқ ёқилди.
- Худога шукур, — дедим мен.
- Мошинанинг брезент томига япроқларда илиниб турган ёмғир томчилари туша бошлади. Майин шабада эсарди. Ҳаво мусаффо.
- Адёлимнинг биттасини ол, — дедим Кестерга.
- Кераги йўқ, совқотмаяпман.
- Жаффе зўр йигит экан, тўғрими?
- Зўр, уддабуронга ҳам ўхшайди.
- Албатта.

Нотинч уйқудан қўзларимни очдим. Тонг ёриша бошлапти. Кестер уйғоқ эди.

— Ухламадингми, Отто?

— Ухладим.

Мошинадан чиқиб, дераза ёнига бордим. Тунги чироқ ҳали ёниб турарди. Пат тўшақда кўзларини юмиб ётипти. Қон тўхтаган, лекин ранги оппоқ. Бирдан юрагим орқага тортиб кетди: у менга ўлиб қолгандай туюлди. Кейин ўнг қўли сал қимирлаганини пайқадим. Шу пайт нариги каравотда ётган Жаффе кўзларини очди. Қўнглим хотиржам бўлиб, деразадан нари кетдим, — демак, у Патни кузатиб турипти.

— Бу ердан кетайлик, — дедим Кестерга, — тагин профессор, мени текширишяпти, деб ўйламасин.

— Ичкарида тинчликми?

— Шунақага ўхшайди. Жаффе рисоладагидай ухлар экан: бунақа одам қулоғининг тагида замбарак отсанг ҳам пинагини бузмайди, аммо юк халтасига сичқон яқинлашса — дарров уйғонади.

— Чўмилгани борамиз, — деди Кестер. — Ҳавони қара! — у мириқиб керишди.

— Бора қол.

— Бирга борамиз.

Кулранг осмон ёришди. Булутлар орасидан қизғиш нур тарала бошлади. Уфқ тепасидаги булут пардаси кўтарилиб, мовий сув кўзга ташланди.

Ўзимизни денгизга отиб, сузиб кетдик. Сув кулранг-қизғиш тусда товланарди.

Кейин орқага қайтдик. Фрейлейн Мюллер ҳовлида экан. У полизидан кашнич қирқарди. Овозимни эшитиб, чўчиб тушди. Кечаги қўполлигим учун узр сўрадим. У хўнграб юборди:

— Шўрлик. Бирам бамаъни... ҳали жудаям ёш-а.

— Пат юз йил яшайди, — дедим мен, худди Пат жон бераётгандай кўз ёши қилганидан ранжиб. — Йўқ, у ўлмайди... Салқин тонг, шамол, денгиз бор экан, вужудимда ҳаёт гупуриб турган экан — Пат ўлмайди... Фақат мен бўш келмасам бас. Унинг ёнида дўстим Кестер бор, мен борман. Олдин биз ўлишимиз керак. Модомики биз тирик эканмиз, уни ўлим чангалига ташлаб қўймаймиз. Ҳамма вақт шундай бўлган. Кестер тирик экан, мен ўлмайман. Иккаламиз тирик эканмиз — Пат ўлмайди.

— Тақдирга тан бериш керак, — деди фрейлейн Мюллер. Унинг сўзларида таъна оҳанги бор эди. Афтидан, мени кечирмаганга ўхшайди.

— Тан бериш керак? — сўрадим ундан. — Нега энди? Бундан фойда йўқ. Ҳаётда биз ҳамма нарса учун икки-уч ҳисса ортиқ тўлов тўлаймиз. Яна тан бериш нимаси?

— Ҳа, ҳа... шунда яхши бўлади.

Тақдирга тан бериш, ўйладим мен. Нима ўзгаради шу билан? Курашиш керак, гарчи бу ахлатхонада охир-оқибат мағлуб бўлсанг ҳам, курашиш керак. Ўзингга азиз бўлган қиттайгина нарса учун курашиш лозим.

Тақдирга етмишга кирганда тан берса ҳам бўлавереди.

Кестер фрейлейн Мюллерга бир нималар деди. Аёл жилмайиб, кўнгли қандай таом тусаётганини сўради.

— Кўрдингми, — деди Отто, — ёнда гап кўп: гоҳ йиғи, гоҳ табассум, — одам бир зумда ўзгаради. Қариганда биз ҳам шунақа бўлсак керак, — қўшиб қўйди у.

Уй атрофини айландик.

— Бир минут кўпроқ ухласа, шунга хурсандман, — дедим мен.

Биз яна боққа ўтдик. Фрейлейн Мюллер нонушта тайёрлаб қўйишти. Қайноқ қаҳва ичдик. Куёш чиқди. Бир зумда ҳаво илиди. Дарахт барглари нур ва намдан ярқирарди. Денгиз томондан балиқчи қушларнинг қийқириғи эшитилиб турипти. Фрейлейн Мюллер столга бир даста атиргул келтириб қўйди.

— Кейин Патга берамиз, — деди у.

Гул ҳиди болаликни, боғ панжарасини ёдга солди...

— Биласанми, Отто, — дедим мен, — худди ўзим касал бўлгандайман. Ҳар ҳолда илгаригидай эмасмиз. Ўйлаб, хотиржам иш тутиш керак эди. Қанча хотиржам бўлсанг, бошқаларга фойданг шунча кўпроқ тегади.

— Ҳар доим бунинг иложи йўқ, Робби. Менда ҳам шундай бўлган. Яшаганинг сайин асабларинг ҳам бузила боради. Зарар устига зарар кўраётган сармоюдорнинг асаблари каби.

Шу пайт эшик очилиб, пижамда Жаффе чиқиб келди.

— Яхши, яхши! — деди у столни ағдариб юборишимга сал қолганини кўриб. — Нисбатан яхши.

— Кирсам бўладими?

— Йўқ ҳали. Хизматкор аёл бор. Хонани йиғиштиряпти.

Унга қаҳва қуйиб бердим. Профессор кўзларини қисиб, офтобга қаради, кейин Кестерга мурожаат қилди:

— Аслида сизга раҳмат айтишим керак. Бир кунга бўлса ҳам, денгиз бўйига келдим-ку.

— Тез-тез келиб турсангиз бўлади, — деди Кестер. — Бугун кечқурун йўлга чиқсангиз, эртасига кечки пайт қайтаверасиз.

— Бўлади, бўлади... — жавоб берди Жаффе. — Инсон ўзини ўзи афтода қилаётган замонда яшаётганимизни ҳали пайқамасиз, шекилли? Қилиш мумкин бўлган кўп ишларни қилмаймиз, сабабини ҳам билмаймиз. Иш ҳамма нарсадан муҳим бўлиб қолди: қанча одам иш қидириб юрипти, кўзига бошқа нарса кўринмайди. Бу ернинг ажойиблигини қаранг! Қанча йилдан бери энди кўриб турибман. Иккита машина, ўн хонали уйим, етарлича пулим бор. Лекин булардан нима фойда? Мана

шу фарахбахш тонгга уларни қиёслаб бўладими! Иш аянчли васвасага айланиб қолди. Улиб-тирилиб ишлаймиз, худди бир нарса ўзгарадигандай. Ҳеч қачон ҳеч нарса ўзгармайди. Одамлар ҳаётларини дўзахга айлантириб юборишди. Қараб туриб, ёқа ушлайсан!

— Менимча, дўхтир — нима учун яшаётганини биладиган камдан-кам одамлар тоифасига киради, — дедим мен. — Сиз шундай десангиз, аллақандай ҳисобчидан нима кутиш мумкин?

— Азизим, — эътироз билдирди Жаффе, — шуни унутмангки, ҳис этиш қобилияти ҳаммада бир хил эмас.

— Тўғри, — деди Кестер, — аммо одамлар ана шу қобилиятларига қарамасдан касб танлашган-ку.

— Начора, — жавоб берди Жаффе. — Бу мураккаб масала. — У менга юзланди: — Энди кираверинг. Фақат оҳиста, уни қўзғатманг, гапиришга мажбур қилманг...

Пат, худди биров уни зарб билан уриб қулатгандай, қимир этмай ётарди. Юзи ўзгариб кетган: кўзларининг ости кўм-кўк, лабларида қондан асар йўқ. Аммо кўзлари илгаригидай катта-катта ва чақноқ. Жудаям катта, жудаям чақноқ.

Кўлини олдим — муз-муз, опшоқ.

— Пат, дўстгинам, — дедим энтикиб, кейин каравот четига ўтирмақчи бўлдим. Шунда дераза олдида турган хизматкор аёлни кўриб қолдим. У менга синчковлик билан қараб турарди. — Чиқиб кетинг, — дедим унга жадл билан.

— Парда тутишим керак.

— Бўпти, тезроқ туга қолинг, кейин бизни холи қўйинг.

У деразага сарғиш парда торта бошлади, ҳадеганда уддалаёлмади, сўнг шошмасдан тўғнағич қадашга тушди.

— Менга қаранг, — дедим унга, — театр эмас бу ер. Чиқа қолинг!

У аста ўгирилди.

— Биринглар, парда тут, дейсизлар, биринглар, чиқиб кет, дейсизлар.

— Сен илтимос қилганмидинг? — сўрадим Патдан.

У бош силкиди.

— Кўзингга нур тушяптими?

— Бугун менга ёп-ёруғ хонада қарамаганинг маъкул...

— Пат, — дедим безовталаниб, — сенга ҳали гапириш мумкинмас! Агар шу шарт бўлса...

Эшикни очдим, хизматкор аёл зипиллаб чиқиб кетди. Каравот ёнига қайтдим. Бояги паришонлигим тарқалганди. Ичимда хизматкор аёлни алқадим. Ўша туфайли сал дадиллашгандим. Ҳар ҳолда Патни бу аҳволда кўриш оғир эди.

Стулга ўтирдим.

— Пат, — дедим унга, — ҳадемай тузалиб кетасан.

Унинг лаблари титради.

— Эртагаёқ...

— Эртага эмас, уч-тўрт кундан кейин. Оёққа туришинг билан уйга қайтамиз. Келмасак бўлар экан, бу ернинг ҳавоси сенга ёқмади.

— Ҳечқиси йўқ, — пичирлади у. — Касалмасман-ку. Шунчаки кутилмаган тасодиф бу.

Унга қарадим. Наҳотки касалигини билмаса? Ёки тан олгиси келмаяптими? Кўзлари жовдираб турарди.

— Кўрқма... — пичирлади у яна.

Нега унақа деяпти? Нимадан кўрқмаслигим керак? Кўриб турибман, безовталанипти. Кўзларида мунг ва аллақандай илтижо бор. Бирдан миям ишлаб қолди. Унинг нимани ўйлаётганини фаҳмладим. Касали юқади, деб кўрқма демоқчи.

— Ё тавба, — дедим мен, — шунинг учун индамаганмидинг?

Пат жавоб бермади, сездимки, сабаби шу.

— Сени қара-ю. Мени ким деб ўйлаяпсан?

Устига энгашдим.

— Бир дақиқа жим ёт... қимирлама... — лабларидан ўчидим. Дудоғи қуруқ ва қайноқ эди. Қаддимни ростлаб, йиғлаётганини кўрдим. Унсиз йиғларди. Юзида бирор ифода йўқ, катта-катта кўзларидан ёстиққа ёш қуйиларди.

— Кўйсанг-чи, Пат...

— Яхшиям борсан, — деди у.

Тик турганча ундан кўз узмасдим. Икки оғиз сўз айтди. Аммо бундай талаффуз-ни ҳеч қачон эшитмаганман. Кўп аёлларни биламан, улар билан учрашувлар ҳам-иша тасодифий юз берган, шунчаки вақт ўтқазиб, жиндай саргузашт, жиндай шодмонлик билан яқун топган, кейин яна ёлғизлик, бўм-бўшлик, ўзингдан нафратла-ниш, умидсизлик — мана шунақа ҳолатларни бошдан кечирганман. Бошқа ҳеч нарсани қидирмаганман ҳам: чунки ўзимдан, нари борганда оғайнимдан бўлак ким-сага суянолмаслигимни билардим-да. Бирдан кимгадир кераклигимни, ёнида бўлган-нимдан у одам ўзини бахтиёр ҳис этишини англаб етдим. Бундай сўзлар оғзидан осонгина чиқиб кетавериши мумкин, лекин астойдил мағзини чақсанг, ушбу кали-манинг нақадар бебаҳолигига имон келтирасан. Бу нарса инсон қалбини ларзага солиб, уни тамом ўзгартириб юбориши мумкин. Бу муҳаббатдан бошқачароқ нарса. Фақат шунинг учунгина яшасанг арзийдиган нарса. Эрақ киши ёлғиз муҳаббатга суяниб яшай олмайдди. У азбаройи бошқа одамни деб яшашга қодир.

Патга бир нималар дегим келарди-ю, аммо айтолмасдим. Қизиқ-да, ростдан ҳам айтадиган гапинг бор пайтда сўз тополмай қийналасан. Ҳатто топганингда ҳам оғиз очишга ийманасан. Бундай сўзлар ўтган асрларга тааллуқли. Бизнинг давр туйғу-ларни ифода этадиган сўзларни ҳали топмаган. Бу замона фақат одобсизликни билади, холос, қолган барчаси — сунъий.

— Пат, — дедим унга, — ўктам дўстгинам...

Шу пайт Жаффе кириб келди. У дарров вазиятни пайқади.

— Билувдим! Бошлабсиз! — тўнғиллади у. — Шундай бўлишини кўнглим сезувди. Бир нималар демоқчи бўлган эдим, қулоқ солмай, хонадан чиқариб юборди.

XVII

Орадан икки ҳафта вақт ўтди. Пат анча ўзига келиб, шаҳарга қайтиш имкони туғилди. Нарсаларимизни йиғиштириб, Ленцнинг келишини кута бошладик. У мошинани олиб кетиши керак эди. Пат иккаламиз поездда жўнайдиган бўлдик.

Кун илиқ ва дим эди. Кўкда булут увалалари осилиб турар, қумтепалар устида иссиқ ҳаво жимирилар, кўрғошиндай денгиз сатҳи оппоқ ҳовурга бурканганди.

Готтфрид тушдан кейин келди. Узоқданоқ хурпайган, жингалак сочларига кўзим тушди. Фрейлейн Мюллер уйи томон бурилгандагина унинг ёлғиз эмаслигини пай-қадим. Ёнида автопойгачига ўхшаган миттигина одам пилдираб келарди: бошида айвони орқага сурилган лагандай катак кепка, кўзида каттакон қора кўзойнак, оқ комбинезон, қип-қизил, супрадай баҳайбат қулоқлар.

— Ёпирай, Юппмисан?! — дедим таажжуб билан.

— Шахсан ўзлари, жаноб Локамп, — жавоб берди Юпп.

— Пўрим бўп кетибсан-ку! Нима бўлди?

— Э, сўрама, — деди кулиб Ленц мен билан сўрашаркан. — Пойгачи бўлмоқчи. Саккиз кундан бери мошина ҳайдашни ўргатаман. Эргашди. Биринчи шаҳарлараро пойга учун қулай фурсат-да.

— Қотираман, жаноб Локамп! — деди Юпп виқор билан.

— Қотирганинг курсин! — Готтфрид кулди. — Бунақа кимўзарга ишқибоз ҳай-довчини сира кўрмаганман. Биринчи кунийёқ эски таксимизда мерседесни қувиб ўтмоқчи бўлди. Бориб турган шумтака бу.

Юпп ғурурланиб, Ленцга меҳр билан қараб қўйди.

— Ўзи олифтагарчилик қилди-да, жаноб Ленц! Хулди жаноб Кестердай, мую-лишда қасиб қўймоқчи бўлдим-у, тагин қўй дедим.

Мен хахолаб кулиб юбордим.

— Бошланиши ёмонмас, Юпп.

Готтфрид ўз шогирдига оталарча фахр билан қаради.

— Энди чамадонларни олиб, вокзалга жўна.

— Бир ўзимми? — Юпп ҳаяжондан энтикиб кетди. — Бир ўзим боришимга рух-сат берасизми, жаноб Ленц?

Готтфрид бош силкиди, Юпп ичкарига чошиб кириб кетди.

Юкларни топширдик. Кейин орқага қайтиб, Патни олдик-да, яна вокзалга келдик. Поезднинг жўнашига чорак соат вақт қолган эди.

Бўм-бўш перронда уч-тўртга сут бидонлари турарди.

— Кетаверинглар, — дедим мен, — бемаҳалга қолманглар.

Рулда ўтирган Юпп менга ўпқаланиб қаради.

— Бунақа гап сенга ёқмайди, а? — деди Ленц.

Юпп қаддини ростлади.

— Жаноб Локамп, — деди у таъна билан. — Йўлнинг ҳисоб-китобини қилиб қўйганман. Соат саккизда устахонага кириб борамиз.

— Туппа-тўғри! — Ленц унинг елкасига қоқди. — Гаров ўйна, Юпп. Бир шиша сельтер сувидан.

— Сувни нима қиламан, — эътироз билдирди Юпп. — Бир қути сигаретадан бўлса, майли.

У менга такаббуруна қаради.

— Йўл ёмонлигини биласанми? — сўрадим ундан.

— Ҳаммаси ҳисобга олинган, жаноб Локамп.

— Муюлишлар-чи?

— Муюлишлар менга чўтмас. Менда асаб йўқ.

— Бўпти, Юпп, — дедим жиддий оҳангда. — Гаров ўйнаганим бўлсин. Фақат жаноб Ленц манзилга етгунча рулга ўтирмаслиги керак.

Юпп кафтини юраги устига қўйди.

— Сўз бераман!

— Яхши, яхши. Қўлингдаги нима?

— Вақт ўлчагич. Вақтни ҳисоблаб бораман. Шалоқ аравангиз нимага қодирлигини билмоқчиман.

Ленц жилмайди.

— Ҳа, дўстларим. Юпп пухта қуролланган. Шўрлик мошинамиз қўрққанидан тутдай тўкилиб кетса керак.

Юпп кинояга парво қилмади. У ҳаяжонланиб, кепкасини чертарди.

— Хўш, кетдикми, жаноб Ленц? Гаров ўйнаб қўйганман-а.

— Албатта, жажжи пойгачим! Хайр, Пат! Яхши боринглар, Робби! — Готтфрид мошинага ўтирди. — Қани, Юпп, энди бу хонимга ҳақиқий йигит ва бўлажак жаҳон чемпиони ўрнидан қандай кўзғалишини бир кўрсатиб қўй!

Юпп кўзойнагини туширди, бизга бир кўз қисиб, худди чинакам пойгачилардай, мошинани бамайлихотир биринчи тезликка солди-да, тош йўлдан дадил юриб кетди.

Биз вокзал олдидаги узун курсида яна пича ўтирдик. Жазирама офтоб перрондаги тахта тўсиқни қиздириб юборганди. Қатрон ва туз ҳиди анқирди. Пат бошини орқага ташлаб, кўзларини юмиб олган. Юзини куёшга тутганча қимир этмай ўтирипти.

— Чарчадингми?

У бош чайқади.

— Йўқ, Робби.

— Ана, поезд келяпти, — дедим мен.

Кичкина қора паровоз жимирлаб турган беҳудуд сароб бағридан сузиб чиқиб, пишқирганча вокзал олдида тўхтади. Вагонга чиқдик. Деярли бўм-бўш эди. Кўп ўтмай, поезд жойидан жилди. Паровознинг қоп-қора тутуни ҳавода муаллақ туриб қолди. Таниш манзара — жигарранг похол томли уйлар, от ва сигирлар ўтлаб юрган яйловлар, ўрмон ва фрейлейн Мюллернинг қумтепа ёнидаги шинам, осуда уйи аста-секин орқага чекина бошлади.

Пат ёнимда, дераза олдида турар ва уйдан кўз узмасди. Поезд бурилаётганда уйга жуда яқин келиб қолдик. Деразамиз баралла кўриниб турарди. Ланг очиқ. Дераза остига кўрпа-ёстиқ жилдлари ёйиб қўйилган.

— Ана фрейлейн Мюллер! — деди Пат.

— Худди ўзи!

Фрейлейн эшик олдида турволиб, қўл силқирди. Пат рўмолчасини олиб деразадан чиқади.

— Кўрмаяпти, — дедим мен, — рўмолчанг жудаям кичкина. Ма, меникини ол.

Пат менинг рўмолчамни силкита бошлади. Фрейлейн Мюллер пайқаб, қизгин жавоб қайтарди.

Поезд очиқ далага чиқди. Уй ҳам, кумтепа ҳам ортда қолди. Қоп-қора ўрмон нарёғида ярқираб турган денгиз яна бир муддат биздан бедор нигоҳини узмади. Сўнг сарғиш-кўкимтир кенгликлар, уфққа қадар чўзилиб кетган галлазорлар бошланди.

Пат рўмолчамни бериб, куше бурчагига ўтирди. Дераза ойнасини кўтардим. “Тугади! — ўйладим мен. — Худога шукур, ҳаммаси тугади! Буларнинг бари туш эди! Машғум, бадният туш эди”.

Соат олтида шаҳарга етиб келдик. Такси тутиб, чамадонларни юкладим.

— Уйга кирасанми? — сўради у.

— Албатта.

Олдин уни тепага кузатиб қўйдим, кейин шофёр билан чамадонларни олиб чиқиш учун қайтиб тушдим. Яна чиққанимда Пат ҳамон йўлакда турарди. У подполковник фон Гаке ва хотини билан гаплашарди.

Хонага кирдик. Намозгар пайти эди. Столдаги гулдонда бир даста қип-қизил атиргул. Пат дераза олдига бориб, кўчага қаради. Кейин менга юзланди:

— Сафарда қанча бўлдик, Робби?

— Роппа-роса ўн саккиз кун.

— Ўн саккиз кун? Назаримда бир йил юргандаймиз.

— Менга ҳам шундай туюляпти. Шаҳардан бирор жойга чиқсанг, ҳамма вақт шунақа бўлади.

У бош чайқади.

— Мен бошқа нарсани айтяпман...

Пат балкон эшигини очиб, ташқарига чиқди. У ерда оппоқ енгил кресло турарди. Уни ўзига тортиб, бирпас термулиб қолди.

Хонага кайфияти ўзгариб, кўзлари нурсизланиб кирди.

— Қара, қанақа атиргул, — дедим мен. — Кестер жўнатипти. Мана ташрифномаси.

Пат ташрифномани олиб, столга қўйди. Атиргулга лоқайд назар ташлади. Хайрон бўлдим. Кўринишидан хаёли ҳамон балкондаги креслода эди. Энди кутулдим деганда, наҳотки яна унга михланиб қолса — Пат шуни ўйларди.

Унга халал бермадим. Шундай қилиш керак эди. Майли, ўзига келволсин. Бу ҳолати тез ўтиб кетади, чунки ёнида мен борман. Ҳозир тасалли бериш бефойда. Бирор нарса десам, номига хотиржам бўлади-ю, кейин яна нохуш ўйлар гирдобиди қолади, қайтанга баттар изтироб чекади.

У бошини ҳам қилганча столга суяниб турарди. Кейин менга қаради. Индамадим. Айланиб ўтиб, елкамга қўлини қўйди.

— Дўстим, — деди у.

Пешонасини кўксимга босди. Аста кучдим.

— Энди ишга киришамиз.

Пат сочини орқага силкиди.

— Негадир хаёл босди... бир лаҳзага...

— Ҳечқиси йўқ.

Эшик тиқиллади. Хизматкор қиз столчани филдирагиб кирди.

— Бу бошқа гап, — деди Пат.

— Чой ичасанми?

— Йўқ, қаҳва.

Ярим соатча ўтирдим. У толиқа бошлади. Кўзларидан пайқадим.

— Озгина ухлавол, — дедим унга.

— Сен-чи?

— Уйга бориб, мен ҳам жиндай мизғийман. Икки соатдан кейин келаман, овқатлангани борамиз.

— Чарчагансан-ку? — деди у келишимга ишонқирамай.

— Сал-пал. Поезд иссиқ экан. Устахонага ҳам бирров кириб ўтаман.

Бошқа гап сўрамади. Ўзи оёқда зўрға турарди. Каравотга ётқизиб, устини ёпиб қўйдим. Шу заҳотиёқ кўзлари юмилди. Олдига атиргул билан Кестернинг ташриф-

номасини кўйдим — уйғонганида фақат шуни ўйласин. Кейин оёқ учида юриб, чиқиб кетдим.

Кўчада телефон-автомат олдида тўхтадим. Жаффе билан гаплашмоқчи бўлдим. Уйдан кўнғироқ қилиш қийин: пансиондагилар кулоқ солиб туришади.

Гўшакни кўтариб, шифохона рақамини тердим. Аппаратга Жаффенинг ўзи келди.

— Локампман, — дедим шоша-пиша. — Бугун келдик. Бир соатча бўлди.

— Мошинада келдингларми? — сўради профессор.

— Йўқ, поездда.

— Хўш... Ишлар қалай?

— Ёмонмас, — дедим мен.

У жим бўлиб қолди.

— Эртага фрейлейн Хольманнинг олдига кираман. Эрталаб соат ўн бирда. Айтиб кўёлмайсизми?

— Йўқ, — дедим мен. — Сиз билан гаплашганимни билмагани тузук. Балки ўзи кўнғироқ қилар. Ўшанда айтиб қўя қоласиз.

— Бўпти. Шунақа қиламиз. Ўзим айтаман.

Мен кўл тегавериб кир бўлиб кетган қалин телефон китобини беихтиёр бир четта сурдим. У тахта тоқчада турарди. Деворга телефон рақамлари ёзиб ташланганди.

— Эртага олдингизга кирсам бўладими? — сўрадим Жаффедан.

Жаффе жавоб бермади.

— Соғлигини билиб қўймоқчи эдим-да.

— Эртага сизга аниқ бир нима даёлмайман, — деди профессор. — Камида бир ҳафта кузатиш керак. Ўзим хабар қиламан.

— Раҳмат. — Тоқчадан кўз узолмасдим. Унга кимдир каттакон похол шляпа кийган семиз қизчанинг суратини чизиб қўйишти. Остида “Элла — жинни” деган ёзув.

— Бирор даво тадбирларини қўллаш керак бўладими? — сўрадим мен.

— Эртага маълум бўлади. Менимча, уйда парвариш ёмонмас шекилли.

— Билмадим. Эшитишимча, қўшнилари кейинги ҳафта қаёққадир кетишармиш.

Хизматкор қиз билан қоладиганга ўхшайди.

— Шунақами? Майли, буни ҳам суриштираман.

Мен тоқчадаги суратни телефон китоби билан тўсдим.

— Сизнингча... касали яна хуруж қилиши мумкинми?

Жаффе жавоб беришга шошмади.

— Албатта, тақрорланмайди, дейиш қийин, — деди у салдан кейин. — Аммо эҳтимолдан йироқ. Яхшилаб текширганимдан сўнг анигини айтишим мумкин. Сизга кўнғироқ қиламан.

— Майли, раҳмат.

Гўшакни кўйдим. Кўчага чиқиб, яна бир оз гарангсиб турдим. Ҳаво дим эди. Сўнг уйга қараб кетдим.

Йўлақда фрау Залевски билан тўқнашиб кетдим. У фрау Бендернинг хонасидан отилиб чиқди. Мени кўриб, таққа тўхтади.

— Ҳа, келдингизми?

— Кўриб турганингиздай. Нима янгиликлар?

— Янгилик йўқ... Битга янгилик — фрау Бендер кўчиб кетди.

— Ие. Нега энди?

Фрау Залевски қўлларини белига тиради.

— Ҳамма ерда ғаламислар бор. Мушугини қўлтиқлаб, йигирма олти маркасини чўнтагига солдию боқиб турадиган насронийлар уйига кетди-ворди.

Унинг айтишича, фрау Бендер ишлайдиган етимхона касодга учраган. Етимхона раҳбари бўлмиш руҳоний биржада олди-сотдига аралашиб, чув тушган. Фрау Бендерни, икки ойлик иш ҳақини ҳам тўламасдан, ишдан бўшатишган.

— Бошқа иш топибдими? — сўрадим ундан.

Фрау Залевски менга бир қараб қўйди.

— Ҳа-да, топмаган, албатта, — дедим мен.

— Кетманг, ижара ҳақини кейинроқ тўларсиз, десам ҳам кўнмади.

— Камбағал одамларнинг аксарияти ориятли бўлади, — дедим фрау Залевскига. — Унинг хонасида энди ким яшайди?

— Хасселар оиласи. Арзонроқ-да.

— Уларнинг хонаси нима бўлади?

У елкасини қисди.

— Кўрамиз. Янги ижарачилардан умидим йўқ.

— Қачон бўшайди?

— Эртага. Хасселар кўчишяпти.

Миямга бир фикр келди.

— Қанча туради ўша хона? — сўрадим ундан.

— Етмиш марка.

— Қиммат.

— Эрталаб нонуштага қаҳва, иккита булочка, сарёғи бор.

— Бари бир қиммат. Фрида тайёрлайдиган қаҳвадан воз кечаман. Нонуштаннинг нархини чегириб ташлайсиз. Эллик марка, бир тийин ҳам кўп эмас.

— Ижарага олмоқчимисиз? — сўради фрау Залевски.

— Эҳтимол.

Хонамга кира туриб, Хассенинг эшигига разм солдим. Пат пансионда яшайди! Йўқ, пухта ўйланмаган. Шунга қарамай, эшикни тақиллагдим.

Фрау Хассе ҳувиллаган хонада юзига упа суртиб ўтирарди. Бошида шляпа.

Ҳол-аҳвол сўраб, хонага кўз югуртирдим. Ўйлаганимдан кўра каттароқ экан. Жиҳозларнинг бир қисми олиб чиқиб кетилгани учун яққол кўзга ташланиб турипти. Деворга ёпиштирилган гулқоғоз деярли янги, эшик-ромлар яқинда бўялган, бунинг устига, кенг-мўл балкони бор.

— Эримнинг қилаётган ишини қаранг, — деди фрау Хассе. — Рўпарадаги анови манжалақи яшаган хонага кўчирапти! Қандай шармандалик!

— Нимаси шармандалик? — сўрадим ундан.

— Бундан ортиқ шармандалик бўладими? — давом этди у. — Бир-биримиз билан ит-мушуклигимизни биласиз. Энд. эрим ўшанинг хонасида яшашга мени мажбур қилипти. Балкони йўқ, деразаси битта. Азбаройи арзонлиги учун шундай қилипти! Энди анови танноз овқати тайёр уйда ўтирволиб, устимдан роса кулади!

— Йўғ-э, кулмаса керак.

— Кулади! Касби болалар ҳамшираси бўлгани билан ўзи кирмаган тешиги йўқ бир мегажин! Бу ҳам етмагандай, энди суюқоёқ Эрна Бенигга кўшни бўламан! Мушугининг ҳидига тоқатим борми!

Унга таажжуб билан қарадим. Кирмаган тешиги йўқ бир мегажин! Тавба: одамлар уришиб қолишганда қанақа сўзларни топишмайди дейсиз! Фақат муҳаббатга даҳлдор сўзларгина абадий ва ўзгаришсиз қолаверади. Ҳақорат лугати эса рангбаранг ва битмас-туганмас!

— Мушуклар озода, чиройли жонворлар-ку, — дедим унга. — Ҳозиргина хонасига кирдим, ҳид-пид деган нарса йўқ.

— Ҳо-о! — деди у чўзиб ва шляпасини тўғрилади. — Бу ҳид сезиш қобилиятига ҳам борлиқ. Нима бўлганда ҳам кўч-кўчга аралашмайман, зарил кептими! Ашқол-дашқолни ўзи ташисин! Бориб, сайр қилиб келаман! Турмушим ит ётиш-мирза туриш бўлгандан кейин лоақал шуни ўзимга раво кўрсам кўрибман-да!

Фрау Хассе ўрнидан турди. Ҳазабдан юзлари пир-пир учар, суртган упаси эгнига тўкиларди. Лабларига беармон бўёқ чаплаган ва умуман ўзига шу қадар зеб берган эдики, кўйлагини шилдиратиб ёнимдан ўтаётганида ундан бутун бошли упа-элик дўконининг ҳиди анқиб кетди.

Орқасидан анграйиб қараб қолдим. Кейин яна хонага назар ташладим, Патнинг жиҳозларини қандай жойлаштиришни мўлжалладим. Аммо дарров бу фикрдан қайтдим. Патнинг ҳар доим шу ерда, кеча-кундуз ёнимда бўлишини тасаввур қилолмасдим! Соғ бўлганида бундай фикр хаёлимга келмасди. Лекин ҳар ҳолда... Балкон эшигини очиб, чамалаб кўрдим, сўнг ниятимдан воз кечиб, хонамга қайтдим.

Патникига кирганимда у ҳалиям ухлаб ётарди. Аста каравот ёнидаги креслога чўқдим, аммо Пат уйғониб кетди.

— Уйғотвордим-а?

— Боядан бери шу ердамидинг? — сўради у.

— Йўқ. Ҳозир келдим.

У чўзилиб, қўлини юзимга босди.

— Яхши бўпти. Ухлаб ётганимда бировнинг тикилиб туришини ёқтирмайман.

— Тушунаман. Мен ҳам ёқтирмайман. Тикилиб ўтириш ниятим йўқ эди. Уйғотгим келмади. Балки яна пича ухларсан?

— Йўқ, уйкуга тўйдим. Ҳозир тураман.

Пат кийиниб бўлгунча қўшни хонага чиқиб турдим. Кўча қоп-қоронғи эди. Рўпарадаги уйнинг қия очик деразасидан ҳарбий марш оҳанги қулоққа чалинарди. Паттефон ёнида тепакал бир одам уймаланяпти. У дастани айлантириб бўлгач, куй оҳангига мос равишда хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Боши сарғиш ойдайдяқриарди. Уни лоқайд кузатиб турдим. Вужудимни аллақандай бешавқ, дилгир туйғулар чулғаб олди.

Пат кириб келди. У гўзал ва тетик эди. Ҳорғинликдан асар ҳам қолмаган.

— Кўринишинг зўр, — дедим унга.

— Ўзимни яхши сезяпман, Робби. Гўё тун бўйи ухлагандайман. Ўзи жуда тез ўзгараман.

— Ҳа, худо шоҳид. Баъзан шу даражада тезки, одам илғашга ҳам улгуролмайди. У елкамга суяниб, кўзларимга қаради.

— Шунақа тезми, Робби.

— Йўқ. Ўзим сусткашман. Кўпинча ҳаддан ташқари сусткашлик қиламан, тўғрими?

Пат кулди.

— Шошмаслик — пухталиқ. Пухта нарса эса ҳамиша яхши бўлади.

— Сувдаги пўкақдай пухтаман.

У бош чайқади.

— Сен ўзинг ўйлагандан кўра ҳам пухтасан. Қанақалигингни билмайсан. Сенчалик ўзи тўғрисида нотўғри фикрда юрган одамни кам учратганман.

Елкасидан қўлимни олдим.

— Ҳа, азизим, — деди у, — ростдан ҳам шунақа. Энди овқатлангани кетдик.

— Қаёққа борамиз?

— Альфонсининг олдига. Кўнглим ўша ёққа чопяпти. Бормаганимга худди минг йил бўлгандай.

— Бўпти! — дедим мен. — Иштаҳанг қалай? У ерга қоринни очириб бориш керак.

Пат кулди.

— Иштаҳам аждаҳоникидай.

— Унда кетдик!

Бирдан енгил тортдим.

Кириб боришимиз Альфонс учун чинакам тантанага айланди. Биз билан сўрашгач, шошиб ичкарига кириб кетди, сал ўтмай, оқ кўйлак устидан хол-хол кўк галстук тақиб чиқди. Ҳатто император шарафига ҳам бунақа кийинмасди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бу тубанликдан ўзи ҳам сал довдираб қолди.

— Хўш, Альфонс, тузукроқ нимангиз бор бугун? — сўради Пат қўлларини столга кўйиб.

Альфонс оғзининг таноби қочиб, кўзларини қисди.

— Омадинлар бор экан! Бугун қисқичбақа бор!

Бу хабар бизга қандай таъсир этганини билиш учун бир қадам орқага ташлади. Табиийки, биз ҳангу манг бўлиб қолган эдик.

— Бунинг устига, янги мозёл виноси ҳам топилади, — шундай деб, у яна бир қадам орқага чекинди. Бунга жавобан гулдурос қарсақлар янгради, қарсақ овози эшик томондан ҳам эшитилди. Остонада сочларини ҳурпайтирганча, бурнини носқовоқдай қилиб, ашаддий саргузапт ишқибози тиржайиб турарди.

— Готтфрид! — қичқириб юборди Альфонс. — Ўзингмисан? Қанақа кун бугун! Ке, бағримга бир босай!

— Қанақа кунлигини кўрсатади, — шипшидим Патга.

Улар бир-бирларининг бағирларига отилишди. Альфонс Ленцнинг елкасига папатилар, худди сандонга болға тушгандай бўлаётганди.

— Ганс, — қичқирди у хазматчига, — “Наполеон” ни оғчик!

Альфонс Ленцни пештахта олдига судради. Хизматчи чанг босган каттакон шисани кўтариб чиқди. Альфонс иккита қадаҳни тўлдирди.

— Соғ бўл, Готтфрид, фирт чўчка экансан!

— Омон бўл, Альфонс, заҳматкаш қария!

Улар қадаҳларни бир кўтаришда бўшатишди.

— Зўр! — деди Готтфрид. — Фаришталар ичадиган коньяк!

— Бирдан ичвориш уят, — деди Альфонс.

— Хурсанд бўлиб кетганингдан кейин қандай қилиб секин ичасан! Яна биттадан отамиз! — Ленц тагин қуйиб, қадаҳини кўтарди. — Вой, ошқовоғ-ей! — хахолади у. — Вой, қадрдон дўстим-ей!

Альфонсинг кўзларига ёш келди.

— Чала бўп қолди, Готтфрид! — деди у энтикиб. — Оламиз яна!

— Доим тайёрман! — Ленц қадаҳини тутди. — Бунақа коньякдан йиқилиб қолмагунимча бош тортмайман!

— Қойил! — Альфонс учинчи марта қуйди.

Ленц олдимишга келиб, соатини чиқазди.

— Ўн минута кам саккизда устахонага кириб келдик. Бунга нима дейсизлар?

— Рекорд! — деди Пат. — Юппга шон-шарафлар! Мен ҳам бир кути сигарета тақдим этаман.

— Эвазига бир ликопча ортиқча қисқичбақа оласан! — деди Готтфриддан бир қадам ҳам нари жилмаётган Альфонс. Кейин ҳаммамизга сочиқчалар улашди. — Пиджакни ечиб, сочиқни бўйинга боғлаволинглар. Хоним эътироз билдирмайдилар, шундайми?

— Аксинча, жудаям соз бўлади, — деди Пат.

Альфонс севиниб кетди.

— Ақлли аёلسиз, биламан. Қисқичбақани мириқиб, кийим ифлос бўлишидан ҳайиқмай ейиш керак. — У яйраб кулди. — Сизга бошқа нарса бераман.

Ганс оппоқ халат опкелди. Альфонс уни Патга кийдириб қўйди.

— Жудаям ярашди, — деди у мамнун бўлиб.

— Ўткир, ўткир! — жавоб берди Пат қулиб.

— Сўзларим ёдингизда экан, — Альфонс ғурурланиб кетди. — Кўнглимни кўтардингиз.

— Альфонс! — Готтфрид сочиқни беўхплов боғлаб олган эди. — Сартарошхонага ўхшаб қолди-ку.

— Ҳозир ҳаммаси жойига тушади. Олдин пича санъатдан баҳраманд бўламиз.

Альфонс патефон ёнига борди. “Тангейзер” асаридан хор кўшиғи янгради. Жим кулоқ солдик.

Кўшиқ тугаши билан ошхонадан каттакон тоғора кўтариб, Ганс чиқиб келди. Қисқичбақа тўла тоғорадан буғ кўтариларди. Ганс уни инқиллаб столга қўйди.

— Менга ҳам сочиқ ошкел, — деди Альфонс Гансга.

— Биз билан овқатланасанми? Ўзим ўргилай! — деди Ленц. — Бу биз учун шафаф!

— Агар хоним эътироз билдирмаса.

— Хурсанд бўламан, Альфонс!

Пат стулини сурди. Альфонс унинг ёнига ўтирди.

— Ёнингизга ўтирганим яхши бўлди, — деди у. — Гап шундаки, буни майдалашга устаси фаранг бўлиб кетганман, аёл киши қийналади.

У тоғорадан битта қисқичбақани олиб, чаққонлик билан бўлақларга ажрата бошлади. Гурзидай қўллари шунақа тез ҳаракат қилардики, Пат Альфонс узатган луқмаларни оғзига солишга аранг улгурарди.

— Мазаси қалай? — сўради у.

— Беқиёс! — Пат қадаҳини кўтарди. — Сиз учун, Альфонс.

Альфонс у билан уриштириб, винони аста симирди. Патга қарадим. Ичишини хоҳламасдим. У нигоҳимни пайқайди.

— Сен учун, Робби.

Пат мамнун, очилиб-сочилиб ўтирарди.

— Сен учун, Пат, — шундай деб, қадаҳни бўшатдим.

— Ажойиб жой, а? — сўради у ҳамон мендан кўз узмай.

— Мўъжиза! — Ўзимга яна қуйдим. — Омон бўл, Пат.

Унинг чеҳраси ёришиб кетди.

— Омон бўл, Робби! Омон бўл, Готтфрид!

Ичдик.

— Тенги йўқ вино! — деди Ленц.

— Азиз меҳмонлар учун олиб кўювдим, — жавоб берди Альфонс. — Қадрига етганингдан хурсандман!

У яна битта қисқичбақани олиб, оёғини ажратди-да, Патга узатди.

Пат бош тортди.

— Ўзингиз энг, Альфонс, бунақада оч қоласиз.

— Кейин. Мен овқатни тез ейман. Етволаман.

— Ҳа, майли. — Пат оёқни олди. Альфонс қилаётган меҳрибончилигидан роҳатланарди. Шу тобда у уясида палапонини боқаётган баҳайбат, қари бойқушга ўхшарди.

Кетишдан олдин бир қадахдан “Наполеон” ичдик. Кейин Альфонс билан хайрлашдик. Патнинг кайфи чоғ эди.

— Яхши ўтирдик! — деди у Альфонсга қўлини узатиб. — Миннатдорман, Альфонс. Рост, жудаям яхши ўтирдик!

Альфонс бир нималар деб, Патнинг қўлини ўпди. Таажжубланганидан Ленцнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Кеп туринглар, — деди Альфонс. — Жим бўп кетма, Готтфрид.

Кўчада, чироқ остида ҳамманинг ёдидан кўтарилган кичкина мошинамиз турарди.

— О! — хитоб қилди Пат. — Ёлғиз қоп кетипти-ку шўрлик.

— Бугунги сафардан кейин унга Геркулес деб ном қўйдим, — деди Ленц. — Уйингизга ташлаб қўяйми?

— Йўқ, — деди Пат.

— Билувдим. Қаёққа борамиз?

— Қаҳвахонага. Ёки бормаймизми, Робби? — У менга юзланди.

— Борамиз, — жавоб бердим мен. — Алб тта қаҳвахонага ҳам борамиз.

Йўлга тушдик. Тун илиқ, ҳаво мусаффо эди. Қаҳвахона олдидаги йўлкада одамлар ўтиришарди. Мусиқа садоси эшитилиб турипти. Пат ёнимда. Касал бўлиши мумкин эмас — негадир кўнглимдан шу ўй ўтди. Бу фикр таскин бердим, у менга соппа-соғдай туюлди.

Қаҳвахонада Фердинанд билан Валентин ўтиришган экан. Фердинанд ширакайф. Ўрнидан туриб, Патга пешвоз чиқди.

— Ўрмонлардан ўз паноҳига қайтган Диана...

Пат жилмайди. Фердинанд унинг елкасидан кучди.

— Кумуш камонли жасур сайёд! Нима ичамиз?

Готтфрид Фердинанднинг қўлини Патнинг елкасидан олиб ташлади.

— Эҳтиросли одамлар беандиша бўлишади, — деди у. — Хонимга икки эркак ҳамроҳлик қиялпти. Сезмадингми шуни, мункайган жоҳил?!

— Саргузашт ишқибозлари думдан бошқа нарса эмас. Улар фақат эргашади, ҳамроҳлик қилолмайди, — жавоб берди Фердинанд пинагини бузмай.

Ленц кулиб, Патга мурожаат қилди:

— Ҳозир сизга ажойиб ичимлик тайёрлаб бераман. “Колибри” коктейли, рецепти Бразилиядан келган.

У пештахта олдида бориб, ҳар хил ичимликларни узоқ аралаштирди. Сўнг ҳалигини кўтариб келди.

— Маъкулми?

— Бразилия учун бўшроқ, — деди Пат.

Готтфрид кулиб юборди.

— Аксинча, ўткир нарса бу. Ром билан арақ қўшилган.

Кўриб турибман, унда ром ҳам, арақ ҳам йўқ.

Готтфрид мева, лимон ва помидор шарбатини аралаштирган, эҳтимол, бир томчи вино қўшгандир. Топ-тоза, спиртсиз ичимлик. Хайрият, Пат сезмади.

Унга “колибри” коктейлидан уч бокал келтириб беришди, Пат ўзига соппа-соғ одамдай муомала қилинаётганидан хурсанд эди. Бир соатдан сўнг кўзгалдик. Қаҳвахонада фақат Валентин қолди. Бу ҳам Ленцнинг иши. Ўзи мошинада Ферди-

нандни олиб кетди. Хуллас, Патга биз бошқалардан олдин жўнаворгандай туюлмади. Ленцнинг олижаноблигидан ғоят таъсирландим, аммо кўнглимнинг бир чети бари бир ғаш эди.

Пат тирсагимдан ушлади. У ёнимда чиройли, ўктам одим ташлар, қўлининг тафтини сезиб турардим. Чироқларнинг шуъласи кўркам чехрасида йилтилларди — йўқ, унинг бетоблигига ақлим бовар қилмайди, кундузи ишонишим мумкин, аммо ҳаёт ширин ва мурувватли бўлиб турган, кўп нарсаларни ваъда қилаётган мана бундай оқшомда...

— Уйга кирамизми? — сўрадим ундан.

Пат эътироз билдирмади.

Пансионимиз йўлагига чироқ ёниб турарди.

— Обба, палакат-ей! — дедим мен. — Тагин нима бўлдийкин? Бир минут кутиб тур.

Эшикни очиб, ичкарига назар ташладим. Бўм-бўш йўлак шаҳар четидаги тор кўчани эслатарди. Фрау Бендер хонасининг эшиги ланг очиқ. Хассе қизил қалпоқли, ерга қўйиладиган баҳайбат чироқни инқиллаб кўтариб келарди. Қадди букча-ийиб кетган. Худди қора чумолига ўхшайди. У кўчмоқда эди.

— Ҳорманг, — дедим мен. — Намунча бемаҳалда...

У ишакдай силлиқ мўйловини йилтиратиб, бошини кўтарди.

— Ишдан келганимга бир соат бўлди. Кечаси кўчишдан бошқа иложим йўқ.

— Хотинингиз қани?

У бош чайқади.

— Дугонасиникида. Худога шукур, дугона топволди, энди ўша билан андармон.

Хассе бу гапни безарда, кулиб гапирди, кейин оёғини тап-тап босганча йўлига равона бўлди. Патни тезгина йўлақдан олиб ўтдим.

— Чироқни ёқмаганимиз маъкул, нима дединг? — сўрадим ундан.

— Йўқ, ёқа қол, азизим. Бирпасдан кейин ўчирасан.

— Сен нима десанг — шу, — шундай деб, хонамдаги аянчли дабдабани бир лаҳзага ёритдим у дарров яна ўчирдим.

Ташқаридан хонага дарахларнинг муаттар ҳиди кириб турарди.

— Қандай ажойиб! — деди Пат дераза тоқчасига ўтирволиб.

— Сенга ростдан ҳам ёқадими бу ер?

— Ҳа, Робби. Худди каттакон боққа ўхшайди. Ташқарига қарасанг, баҳри-дилинг очилади.

— Йўлақдан келаётганимизда чап томондаги очиқ хонага кўзинг тушмадимми?

— Йўқ, нимайди?

— Ўша хонадан анови балконга чиқилади. Икки ёни тўсилган, рўпарасида бино йўқ. Агар шу ерда яшаганимда чўмилиш кийимсиз ҳам бемалол офтобда тобланган бўлардинг.

— Ҳа, шу ерда яшаганимда...

— Бунинг қийин жойи йўқ, — дедим бепарво оҳангда. — У ердан кўчишяпти. Хона эрта-индин бўшайди.

Пат менга қараб кулди.

— Сенингча, шундай қилсак тўғри бўладими? Ҳар доим бирга бўламизми?

— Ҳар доим эмас, — дедим мен. — Кундузи ишдаман. Кечқурунлари ҳам кўпинча алламаҳалда келаман. Агар бирга бўлсак, ресторанма-ресторан юрмасдик, худди омонат меҳмонлардай, апил-тапил хайрлашмасдик.

Пат ўрнашиброқ ўтирди.

— Гўё ҳаммасини ипидан-игнасигача ўйлаб қўйгандай гапирасан-а, азизим?

— Ўйлаганман-да, — дедим мен. — Кун бўйи шу ҳақда ўйладим.

У қаддини ростлади.

— Ростдан ҳам жиддий гапиряпсанми, Робби?

— Албатта, — дедим мен. — Наҳот сезмаётган бўлсанг?

Пат ўйланиб қолди.

— Робби, — деди у кейин паст, хотиржам оҳангда. — Нима учун айнан шу бугун бу ҳақда гап очиб қолдинг?

— Гап очгим келди-да, — овозим баландлаб кетганини сезмай қолдим. Бўш хонадан кўра ҳам муҳимроқ нарсани ҳал қилволиш пайти келганини бирдан англаб

етдим. — Шунинг учун гапиряпманки, кейинги бир-икки ҳафта ичида ҳар доим бирга бўлишимиз зарурлигини ҳис этдим. Омонат учрашувлар жонимга тегди! Менга сендан кўпроқ нарса керак! Ҳар доим ёнимда бўлишингни хоҳлайман. Қачонгача ошиқона бекинмачоқ ўйнаймиз?! Менга бунинг кераги йўқ, менга сен кераксан, фақат сен кераксан, ҳеч қачон сенга тўймайман ҳам, бирор дақиқа кўзимдан нари кетишингни ҳам истамайман.

Патнинг нафасини илғаб турардим. У дераза тоқчасида тиззаларини қучоқлаганча чурқ этмай ўтирарди. Рўпарадаги, дарахтлар ортидаги рекламаларнинг қизил чироқлари юқорига ўрмалаб чиққанда Патнинг ялтироқ туфлиси, кўйлаги ва қўлларига хира шуъла ташларди.

— Майли, устимдан кулсанг кулавер, — дедим мен.

— Нега куламан? — ажабланди у.

— Чунки уни хоҳлайман, буни хоҳлайман, деганим деган. Ахир сен ҳам хоҳлашинг керак-ку.

Пат менга қаради.

— Ўзгариб қолганингни биласанми, Робби?

— Йўқ.

— Ўзгаргансан. Сўзларингдан кўриниб турипти. Сен хоҳлайсан. Сўраб ўтирмайсан. Хоҳлайсан — вассалом.

— Э, бу катта ўзгариш эмас. Мен ҳар қанча хоҳлаганим билан сен “йўқ” дейишинг мумкин-ку.

У устимга энгашди.

— Нега “йўқ” дейишим керак, Робби, — деди у ҳароратли, майин овозда. — Мен ҳам шуни хоҳлайман-да...

Шошиб қолдим, сўнг елкасидан қучдим. Сочлари юзимни сийпалади.

— Ростданми, Пат?

— Албатта, азизим.

— Буни қара-я. Менга мушкулотдай туюлган эди.

У бош чайқади.

— Ҳаммаси ўзингга боғлиқ, Робби.

— Мен ҳам шу фикрдаман.

Пат бошимни кўксига босди.

— Баъзан ҳеч нарса тўғрисида ўйламансанг, бирон ишга қўл урмасанг, кимгадир суянишинг мумкинлигини ҳис этсанг — ўзингни қушдай энгил сезасан. Эҳ, азизим, оддий нарсалар булар, фақат ҳаётимизни ўзимиз мураккаблаштирмасак бас!

Тишимни тишимга босдим. Ундан шу гапларни эшитиш!

— Тўғри, Пат. Тўппа-тўғри! — дедим сўнг шоша-пиша.

Аслида сираям тўғри эмас эди.

Яна бир оз дераза олдида турдик.

— Нарсаларингни бу ёққа опкеламиз, — дедим мен. — Токи ҳеч нимага зориқмагин. Ҳатто гилдиракли столча ҳам оламиз. Фрида ундан қандай фойдаланишни ўрганади.

— Унақа столча бор, азизим. Ўзинг кўрган ўша столча меники.

— Жуда соз. Эртадан бошлаб Фридани машқ қилдиришга киришаман.

Пат елкамга бошини қўйди. Сездимки, толиққан.

— Кузатиб қўяйми?

— Шошма, яна бир оз ётай.

У каравотда уйқуга кетгандай чурқ этмай ётарди. Аммо кўзлари очиқ эди, шимол ёдусидай шифт ва деворларда сирғанаётган реклама чироқлари баъзан унинг нигоҳида йилтирарди. Кўча жимжит. Девор ортида аҳён-аҳён оёқ товуши эшитилади — Хассе собиқ хонасида ўз умидлари, илк никоҳи ва, эҳтимол, бутун ҳаётининг қолдиқлари орасида депсиняпти.

— Шу ерда қола қол.

— Бугун эмас, азизим.

— Кетишингни сираям хоҳламаяпман.

— Эртага...

Пат ўрнидан туриб, қоронғи хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Биринчи марта қолганида ҳам тонг ғира-ширасида кийиниш учун худди мана шундай мақомда хонани айланган эди. Нимагалигини билмайман-у, аммо бунда аллақандай

табийлик, кўнгилни тўлқинлантирадиган бир нарса — вақт харобалари остида қолган олис ўтмишнинг акс садоси, ҳозир ҳеч ким эсламайдиган мубҳам қонунга сўзсиз итоат этишдек ғалати бир ҳолат мужассам эди. Пат қоронғилик қўйнидан чиқиб келиб, қафтини юзимга босди.

— Яхши бўлди, азизим. Жудаям яхши бўлди. Борлигингдан хурсандман. Мен жавоб бермадим. Жавоб беролмасдим.

Уни уйига кузатиб қўйиб, яна қаҳвахонага йўл олдим. У ерда Кестер ўтирарди.

— Ўтир, — деди у. — Ишларинг қалай?

— Унчаликмас, Отто.

— Ичасанми?

— Йўқ. Ҳозир бошласам, уланиб кетади. Бунга хоҳламайман. Чарчадим. Бошқа иш қилганим тузук. Готтфрид таксидами?

— Йўқ.

— Яхши бўпти. Уч-тўрт соат айланаман.

— Сен билан бораман гаражда, — деди Кестер.

Гаражда Отто билан хайрлашиб, мошинага ўтирдим-да, бекатга келдим. Олдинда иккита мошина бор эди. Кейин Густав билан актёр Томми пайдо бўлишди. Олдиндаги мошиналар жўнаб кетди, кўп ўтмай менга ҳам йўловчи топилди. Ёшгина бир қиз “Винета” га олиб бориб қўйишни сўради. Бу рақс майдончаси бор, столларига телефон қўйилган, хатлар сиқик ҳаволи қувурда жўнатиладиган ва шунга ўхшаш қулайликларга эга бўлган, асосан, четдан келадиганларга мўлжалланган ресторан эди. “Винета” бошқа тунги қаҳвахоналардан олисда бўлиб, овлоқ бир тор кўчага жойлашганди.

Етиб келдик. Қиз сумкасини титкилаб, эллик марка узатди. Елкамни қисдим.

— Бунга майдам йўқ.

Эшикбон келди.

— Қанча беришим керак? — сўради қиз.

— Бир марка етмиш пфенниг.

У эшикбонга юзланди:

— Мен учун тўлавормайсизми? Сиз билан касса олдида ҳисоб-китоб қиламан.

Эшикбон мошина эшигини очиб, қизни кассагача кузатиб борди. Сўнг қайтиб келди.

— Мана...

Пулни санадим.

— Бир марқаю эллик.

— Кўп валдирама... сўтаксан ҳали... Қайтиб келганим учун йигирма пфенниг меники бўлади! Қойдаси шунақа! Жўна!

Шундай ресторанлар борки, ҳақиқатан ҳам эшикбонга чойчақа беришади, фақат мижозни ўзи топса. Лекин ҳозир меҳмонни мен олиб келдим-ку.

— Қўпам сўтак эмасман, — жавоб бердим унга, — мен бир марқаю етмиш пфенниг олишим керак.

— Қалтак егинг келяптими?... Қани, йигитча, туёфингни шиқиллат. Бу ернинг тартиб-қойдасини сендан яхши биламан.

Йигирма пфеннигга қўл силтаб қўя қолишим ҳам мумкин эди. Лекин эшикбоннинг чув туширишини хоҳламасдим.

— Бошимни қотирма, чўз қолганини, — дедим мен.

Эшикбон яшин тезлигида мушт туширди, рулда ўтирганим учун чап беролмадим, ҳатто қўлимни кўтаришга ҳам улгурмадим, бошим руль чамбарагига қарсиллаб урилди. Аранг қаддимни ростладим. Каллам ногорадай гувулла, бурнимдан қон оқарди. Эшикбон шопдай бўлиб тепамда турипти.

— Етадим, галварс?

Унга бас келолмаслигимни дарров фаҳмладим. Чидаш керак. Эшикбон мендан бақувват эди. Унга жавоб қайтарадиган вазиятда эмасман. Мошинада ўтириб мушт отолмайман — зарбанинг кучи бўлмайди. Мошинадан тушгунимча у мени дабдала қилади. Аста кўз қирини ташладим. Нафаси юзимга урилиб турар, оғзидан пиво хиди анқирди.

— Яна бир туширсам — хотининг бева қолади.

Унинг гўштдор, лагандай юзига тикилдим. Қайси жойига мушт солишни чамаладиму иложсизлигимдан бўғилиб кетдим. Қилт этмай ўтирарканман, башараси,

худди катта қилиб кўрсатадиган ойнада кўрингандай, кўз олдимдан нари кетмас, юзидаги ҳар бир мўй, ҳар битта пужмоқ асабимни кўзғарди.

Полициячининг темир қалпоғи ярқиради.

— Нима гап?

Эшиқбон яттоқланиб қаддини ростлади.

— Тинчлик, жаноб полициячи.

У менга қаради.

— Ҳечқиси йўқ, — дедим мен.

— Юзингиз қон-ку.

— Урволдим.

Эшиқбон орқага тисарилди. Кўзлари мунофиқона йилтирарди. У мени сотишдан кўрқади, деб ўйлаётганди.

— Кетаверинг, — деди полициячи.

Газни босиб, бекатга қайтдим.

— Башарангни қара, — деди Густав.

— Фақат бурним, — шундай деб, бўлган воқеани гапириб бердим.

— Ҳозир бирга борамиз ўша ресторанга, — деди Густав. — Қачонлардир санитария ефрейтори бўлганман. Ўтирган одамни уриш фирт ҳайвонлик-ку! — У мени ошхонага бошлаб кириб, муз сўради ва ярим соатча юзимни эпқага келтириш билан овора бўлди.

— Бошинг қалай? Лат емаганми? Бўлмаса вақтни кеткизмайлик.

Томми кириб келди.

— "Винета"нинг эшиқбоними? Отнинг қашқаси-ку у. Нуқул муштлашгани муштлашган. Шу пайтгача биров мушугини пишт демаган-да, шундан қутуриб кетган.

— Ҳозир "пишт" деб қўямиз, — деди Густав.

— Фақат ўзим, — дедим мен.

Густав менга ёвқараш қилди.

— Мошинадан тушгунингча...

— У ёғини ўйлаб қўйганман. Агар уддалай олмасам, ёнимдасан-ку.

— Бўлти.

Густавнинг фуражқасини кийволдим, эшиқбон ниятимизни пайқаб қолмаслиги учун унинг мошинасига ўтирдик. Дарров илғаши ҳам қийин — тор кўча қоронғи.

Этиб келдик. Ресторан олдида ҳеч ким йўқ эди. Густав йилтирма маркани ушлаганча мошинадан чиқди.

— Аксига олиб, майдам йўқ экан! Мана шуни майдалаб беролмайсизми? Бир маркаю етмиш. Илтимос, тўлаворинг.

У ўзини касса томонга юргандай қилиб кўрсатди. Эшиқбон ёнимга келиб, бир йўталди-да, қўлимга бир маркаю эллик пфеннигни қистирди. Қўлимни чўзиб туравердим.

— Жўна! — тўнғиллади у.

— Қолганини чўз, итвачча! — дедим мен.

У хангу манг бўлиб қолди.

— Менга қара, — эшиқбон тишларини ғичирлатди, — шу гапинг учун бир йилгача пушаймон бўлиб юрасан! — Шундай деб, бирдан мушт кўтарди. Бу зарбалан худдан кетишим мумкин эди. Аммо мен хушёр турардим. Ўзимни ўннга ташладим, кучининг борича отган мушти чап қўлимда сездирмай ушлаб турган қиррали темирга тегди. У вой-войлаганча ўзини орқага ташлади. Оғриқнинг зўридан тинмай биғиллар, ўзини ҳимоя қилишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Мошинадан учиб чиқдим.

— Танияпсанми? — ўшқирдим унга ва қорнига мушт солдим.

Гурс этиб йиқилди. Густав эшик олдида турарди. У, худди рингдаги ҳакамдай, санай бошлади.

— Бир, икки... уч...

"Беш" деганда эшиқбон ўрнидан турди — турки одамга ўхшарди, холос. Олдинги галгидай, яна унинг юзига — каттакон, гўштдор, бефаришта, жирканч башарасига кўзим тушди. Рўпарамда ўпка касали нималигини билмайдиган соғлом, бақувват, чўчка сифат йигит турарди. Бирдан кўзим қонга тўлди, унга ташланиб, ура кетдим. Кейинги кунларда ичимга йиғилиб қолган алам ништарларини унинг каттакон ва гўштдор юзига ботира бошладим. Сўнг Густав мени четга тортди...

— Эсинг жойидами, ўлдириб қўясан-ку! — деди у.

Эшикбонга ўгирилиб қарадим. У деворга суяниб турарди. Афти қонга беланган. Кейин аста букчайди-да, худди улкан маҳлуқдай, ерга қулади ва заррин уқали киймида эмаклаганча ичкарига кириб кетди.

— Энди сал ўйлаб мушт кўтаради, — деди Густав, — қани, жилдик, ҳеч ким йўқлигида қуённи суриш керак. Бу қилмишинг оғир тан жароҳатига киради.

Биз пулни йўлга ташладик-да, мошинага ўгириб, жўнаб қолдик.

— Мендан ҳам қон кетяптими? — сўрадим ундан. — Ёки ановиндан суркалдимкин?

— Бурнингдан яна томчилаяпти, — деди Густав. — Чап юзингга тушириб қопти-да.

— Сизганим йўқ.

Густав кулди.

— Биласанми, — дедим унга, — ҳозир анча енгил тортдим.

XVIII

Таксимиз қаҳвахона олдида турарди. Ленц билан ўрин алмашиш, ундан калит ва ҳужжатларни олиш мақсадида ичкарига кирдим. Готтфрид мен билан бирга чиқди.

— Даромад қалай бўлди? — сўрадим ундан.

— Ўртача, — жавоб берди у. — Гоҳ такси кўпайиб кетади, гоҳ йўловчи учрамайди... Ўзингда-чи?

— Ёмон, Кечаси билан юриб, йигирма марка ҳам ишламадим.

— Шароит оғир бўп қолди! — Готтфрид қошларини чимирди. — Ҳозир шошима-япсанми?

— Йўқ, нимаиди?

— Бир жойга ташлаб ўт. Узоқ эмас.

— Майли.

Мошинага ўтирдик.

— Қайси томонга?

— Черковга.

— Нима? — қайта сўрадим ундан. — Черковга? Ё нотўғри эшитдимми?

— Йўқ, тўғри эшитдинг, болам, черковга!

Унга таажжубланиб қарадим.

— Ҳайрон бўлма. Юравер, — деди у.

— Юрсак юраверамиз-да.

Йўлга тушдик.

Черков эски шаҳар томонда, атрофи диндорлар яшайдиган уйлар билан қуршалган очиқ майдонда жойлашганди. Улкан пештоқ остида тўхтадим.

— Юравер, — деди Готтфрид. — Орқасига айланиб ўт.

Орқа эшикка яқинлашганда у тўхташни ишора қилиб, мошинадан тушди.

— Ибодатинг қабул бўлсин! — дедим унга. — Шунинг учун келгандирсан, ахир.

— Мен билан юр.

Кулиб юбордим.

— Бугун эмас. Эрталаб ибодат қилганман. Кечгача етади.

— Кўп валдирама, чироғим! Юр! Сенга ҳиммат қилиб, баъзи нарсаларни кўрсатаман.

Қизиқиб қолиб, унга эргашдим. Кичкина эшикдан киришимиз билан ибодатхонанинг усти берк улкан айвонига рўпара бўлдик. Боғнинг гир айланаси тош устунли қатор равоқлардан иборат. Ўртада Исо Масих михланган эски чорчўп. Деворлар сатҳида оллоҳ висолига мушарраф бўлиш йўлидаги азоб-укубатлар акс эттирилган бўртма суратлар. Ҳар бир сурат қаршисига ибодатчилар учун узун курсилар қўйилган. Ташландиқ боғ гулга бурканиб ётипти.

Готтфрид шохлаб кетган оқ ва қизил атиргул буталарига ишора қилди.

— Қарагин, танияпсанми?

Тўхтаб, анграйиб қолдим.

— Албатта танияпман, — дедим мен. — Демак, ҳосилни шу ердан кўтарган экансан-да, черков ўғриси!

Пат фрау Залевскининг пансионига кўчиб ўтмасидан бир ҳафта олдин Ленц Юпп орқали унга бир қучоқ атиргул жўнатади. Гул ниҳоятда кўп бўлгани сабабли Юпп уларни икки марта ташиб чиқади. Готтфрид шунча гулни қаердан олдийкин, деб роса бошим қотди. Одатини биламан — ўла қолса бозордан сотиб олмайди. Шаҳар боғида эса атиргул йўқ.

— Қойил! — дедим унга тан бериб. — Шу пайтгача эсга келмаганини қара!

Готтфрид кулди.

— Боғ эмас, олтин хазина бу!

У тантанавор қиёфада қўлини елкамга қўйди.

— Сени шерик қиламан! Менимча, бу жой ҳали кўп асқотади.

— Нега олдинроқ айтмадинг? — сўрадим мен.

— Чунки шаҳар боғи энди қуриди-да. Сенинг бирдан-бир ишонган тоғинг ўша ер эди, шекилли.

Мен бош силкидим.

— Ундан ташқари, — давом этди Готтфрид, — сен буржуй билан ҳақиқий йигит орасидаги фарқ кўзга ташланадиган паллага киряпсан. Буржуй аёл билан қанча узоқ яшаса, унга бўлган эътибори кун сайин сусая боради. Ҳақиқий йигит эса, аксинча, тобора меҳрибон бўлаверади. — У қулочини ёзиб, гулзорга ишора қилди. — Мана бундай боғ мавжуд экан, сен йигитларнинг йигити бўласан.

Кулиб юбордим.

— Яхши-ку-я, Готтфрид, — дедим мен. — Қўлга тушиб қолсам-чи? Бу ердан чиқиб кетиш осонмас, тақводорлар, муқаддас жойни оёқости қилдинг, деб мени дўппослашлари мумкин.

— Боласан-да ҳалиям, — жавоб берди Ленц. — Кўрмайпсанми, тирик жон йўқ-ку? Урушдан кейин одамлар черковга эмас, сиёсий мажлисларга борадиган бўлиб қолишди.

Унинг гапида жон бор эди.

— Черковда ишлайдиган руҳонийлар-чи?

— Э, уларнинг гул билан иши йўқ, бўлмаса боғ шу аҳволга тушармиди? Сен бировнинг кўнглини олиш учун қиласан-ку бу ишни. Худонинг ўзи қўллайди.

— Тўғри! — шундай деб, дарахтга ўхшаб кетган гул буталарига қардим. — Уч-тўрт ҳафтага етади.

— Кўпга етади. Омадли йигитсан-да. Булар атиргулнинг чидамли, узоқ гуллайдиган навлари. Камида сентябргача ошиғинг олчи. Ундан кейин астра билан хризантемалар очилади. Юр, кўрсатаман.

Боғни айтанишга тушдик. Ҳамма ёқни атиргулнинг ҳиди тутиб кетган. Асаларилар жонли булутдай гулдан гулга кўчади.

— Асалариларга қара, — дедим тўхтаб. — Шаҳар марказида нима қилиб юришипти? Яқин-атрофда уялари йўқ-ку. Ёки руҳонийлар уйларининг томида боқишармикин?

— Йўқ, жигарим, — жавоб берди Ленц. — Бирорта деҳқоннинг ҳовлисида учиб келишган. Йўлни билишади-да, — у кўзларини қисди. — Лекин биз билмаймиз...

Мен елкамни қисдим.

— Балки билармиз? Ҳеч бўлмаса қисқагина бир бўлагини биламиз-ку. Имкон қадар. Нима, сен билмайсанми?

— Йўқ. Билишни ҳам хоҳламайман. Олдинга мақсад қўйсанг, ҳаёт чекланиб қолади.

Мен черков минорасига қардим. Сип-силлиқ, зангори гумбаз ложувард осмон остида кўҳна ва сукутга чўмгандай кўринарди.

— Тинчлигини қара, — дедим мен.

Ленц бош силкиди.

— Ҳа, оғайни, мана шунақа жойда яхши одам бўлиш учун фақат бир нарса — вақт етишмаганини англаб қоласан. Ё гапим нотўғрими?

— Вақт билан осойишталик, — жавоб бердим мен. — Осойишталик ҳам етишмаган.

Готтфрид кулди.

— Энди кеч! Ҳозир осойишталикка тоқат қилиб бўлмайди. Юр, кетдик! Ўзимизни яна шовкин-суронга урамиз.

Ленци олиб бориб қўйиб, бекатга қайтдим. Йўлим қабристон ёнидан ўтарди. Патнинг балконда, енгил креслода ястаниб ётганини билардим, икки-уч марта сигнал бердим. Жавоб бўлмади, кейин йўлимга равона бўлдим. Сал юрмай, фрау Хассени кўриб қолдим. У елкасига ташлаб олган шоҳи рўмолини ҳилпиратганча кўчани кесиб ўтди-ю чапга бурилди. Борадиган жойини сўраш ниятида орқасидан юрдим. Аммо чорраҳага етганда унинг муқолишда турган бир лимузинга ўтирганини кўрдим. Бу йигирма учинчи йилда чиқарилган эски мерседес эди. Мошина шу заҳоти ўрнидан қўзғалди. Рулда ўрдакбурун бир киши ўтирарди. Эғнида катак-катак костюм. Узоқлашаётган мошина орқасидан анча қараб турдим. Аёл киши ёлғиз ўзи уйда ўтираверса оқибати нима бўлишини кўриб, ичимдан зил кетдим. Кейин бекатга келиб, яна навбатга турдим.

Офтоб мошинани қиздирворганди. Навбат сурилай демасди. Уйку элита бошлади, жиндай мизғиволай дердим-у, аммо фрау Хассенинг қиёфаси кўз олдимдан нари кетмасди. Тўғри, тақдиримиз бошқача, лекин барибир Пат ҳам кун бўйи уйда ўтиради-ку.

Йўлкага чиқиб, олдинга, Густавнинг мошинасига қараб юрдим.

— Ма, ич, — деди у термосни узатиб. — Бебаҳо яхна ичимлик! Ўзим ихтиро қилганман — муз солинган қаҳва. Ҳар қандай иссиқда ҳам бир хил тураверади. Билиб қўй, Густав — ишбилармон одам.

Бир стакан яхдек қаҳва ичдим.

— Ишбилармон бўлсанг, қани айт-чи, — дедим унга. — Уйда ўтирадиган аёлни нима билан банд қилиш керак?

— Бундан осони борми! — Густав менга виқор билан қаради. — Фирт нодонсан, Роберт! Ё фарзанд керак, ё кучук! Шу ҳам муаммо бўлди-ю! Мендан қийинроқ нарсани сўра-да.

— Кучук! — тақрорладим ажабланиб. — Рост, кучук керак! Тўғри айтдинг. Кучук билан ҳеч қачон зерикмайди одам!

Унга сигарета узатдим.

— Менга қара, қаердан топамиз кучукни? Шу кунда унчалик қиммат бўлмаса керак.

Густав таъна билан бош чайқади.

— Эҳ, Роберт, сен учун қанақа хазина эканимни ростдан ҳам билмас экансан! Бўлажак қайнотам итбоқарлар уюшмасининг иккинчи котиби. Ушандан оламиз, ҳатто текинга оламиз. Зоти тозасидан. Бизда олгита кучуквачча бор. Уларнинг бу-виси медаль олган, Герта фон дер Тоггенбург.

Густав омадли йигит эди. Қайлигининг отаси фақат исковуч боқмасди, айна пайтада “Янги хужра” деган ресторанинг эгаси ҳам эди. Келиннинг эса аёллар кийимига бурма соладиған устахонаси бор эди. Густав фароғатда яшарди. Қайнотасининг ресторанида текинга овқатланар, уст-бошини эса келин ювиб, дазмоллаб берарди. Густав уйланишга шошилмасди, чунки тўйдан кейин ола хуржун бўйнига тушишини биларди.

Унга исковуч керакмаслигини айтдим. Исковуч катта, бунинг устига, феъл-атвори ҳам яхши эмас. Густав андақ ўйланиб турди-да:

— Мен билан юр, — деди. — Кўз остига олиб қўйганим бор. Фақат мен гапирман, сен жим турасан.

— Бўпти.

У мени кичкина дўконга бошлаб борди. Витринада сув ўтлари ўсиб ётган аквариумлар турарди. Яшиқда бир жуфт денгиз чўчқаси маъюс бош эгиб ўтирипти. Икки ёндаги деворга осилган қафасларда турли-туман қушлар чуғурлайди.

Истиқболимизга оёқлари қийшиқ, жигарранг камзул кийган паст бўйли одам пешвоз чиқди. Кўзлари шилпик, ранги заҳил, бурни қип-қизил. Қисқаси, пиво билан шнапсга муккасидан кетган киши.

— Аста қалай, Антон? — сўради Густав.

— Иккинчи соврин, Кельнда фахрли мукофот олди, — жавоб берди Антон.

— Бу қандай қабихлик! — Густав дарғазаб бўлди. — Нима учун биринчи эмас?

— Биринчи ўринни Удо Бланкенфельсга беришди.

— Фирт сурбетлик! Муттаҳамлик!

Орқада, пештахта остида кучукваччалар вингилларди. Густав пештахта ортига ўтиб, майда ҳайвонларни овлайдиган иккита кучук боласини кўтариб келди. Чап

қўлида оқ-қора, ўнгида эса қизғиш-жигарранг кучук. Сездирмай ўнг қўлидагини силкитиб қўйди. Тикилиб қарадим: ҳа, менга маъқул.

Чиройли, қўғирчоқдай кучук эди. Оёқлари узун-узун, танаси чорпахил, боши думалоқ, кўзлари маъноли. Густав уни ерга қўйди.

— Галаги дурагай, — деди у. — Қаердан олдинг?

Антон Жанубий Америкага кетган қандайдир аёлдан олганини айтди. Густав ҳақоратомуз хахолади. Антон хафа бўлиб, қарийб Нуҳ кемасигача бориб қалаладиган шажара дафтари кўрсатди. Густав бепарво қўл силтаб, ола-була кучукка разм сола бошлади. Антон жигарранг кучукка юз марка сўради. Густав беш марка таклиф қилди. Унга кучукнинг катта буваси ёқмаганмиш, думи билан кулоқларида ҳам кучури бор эмиш. Ола-буласи дуруст, чидаса бўлади, деди Густав.

Мен бир четда туриб, қулоқ солардим. Бирдан кимдир шляпамни тортди. Бундай қарасам, сап-сарик маймун боласи штанганинг бир четида мунгайиб ўтирарди. Кўзлари қоп-қора, кампирдаҳан. Қорнига боғланган чарм камарнинг бир учи занжирга уланган. Қоп-қора қўлчалари одамникига ўхшайди.

Қимир этмасдим. Маймун штангадан аста олдимга эмаклаб келди. У мендан кўз узмас, нигоҳида аллақандай умидворлик бор эди. Кейин ҳадиксираброқ бир қўлини узатди. Мен бармоғимни кафтига тутдим. Аввалига ўзини орқага ташлади, сўнг ҳайиқибгина ушлади. Бармоғимни ёш боланинг муздай қўли қисиб тургандай бўлди. Назаримда, мурғаккина танага озодликка чиқишни хоҳлаётган бахтсиз, соқов одамча кириб олгандай эди. Унинг мунг тўла кўзларига узоқ қараб туrolмадим.

Ниҳоят, Густав шажара чангалзоридан ҳарсиллаб чиқиб келди.

— Демак, келишдик, Антон! Шу кучугингга исковуч бераман, Гертанинг авлоди. Ҳаётингдаги энг омадди битим шу бўлади! — Кейин менга юзланди: — Ҳозир опкетасанми?

— Қанча туради?

— Ҳеч қанча. Сенга совға қилмоқчи бўлганим исковучга алмашяпти. Бунақа ишларни менга қўйиб беравер! Густав — мард эркак, тилла одам!

Кучукни ишдан кейин олиб кетадиган бўлдим.

— Қандай хазинани қўлга киритганингни биласанми? — сўради у кўчага чиққаннимиздан сўнг. — Камдан-кам учрайдиган кучук бу! Ирландияники! Бирорта нуқсонни йўқ. Зоти тоза. Кўзига тик қарашга ҳам богинолмайсан. Бу билан гаплашишдан олдин икки букилиб салом беришинг керак.

— Густав, — дедим унга, — мен учун катта иш қилдинг. Юр, озгинадан коньяк отайлик.

— Бугун иложим йўқ! — жавоб берди у. — Бугун қўлим қалтирамаслиги керак. Кечкурун спортчилар уюшмасида кегли ўйнайман. Бирор кун сени ҳам олиб бораман. Бамаъни одамлар йиғилишади, ҳатто катта амалдорлар ҳам келишади.

— Бўпти, — дедим мен. — Катта амалдорлар келмаса ҳам боравераман.

Соат олтиларда устахонага қайтдим. Кестер мени кутиб ўтирган экан.

— Жаффе қўнғироқ қилди, сени сўради.

Нафасим ичимга тушиб кетди.

— Бирор нарса дедими?

— Йўқ. Соат бешгача ўз шифохонасида беморларни қабул қиларкан, кейин Муқаддас Доротей шифохонасига бораркан. Ўша ёққа қўнғироқ қилармишсан.

— Маъқул.

Ичкарига қирдим. Ҳаво иссиқ, ҳатто дим бўлишига қарамай, мени титроқ босганди. Қўлимдаги телефон гўшаги ҳам силкинарди.

— Яхшиликка бўлсин-да, ишқилиб, — стол четини маҳкамроқ ушладим.

Жаффенинг овози эшитилгунча анча вақт ўтди.

— Бўшмисиз? — сўради у.

— Ҳа.

— Унда тез келинг. Яна бир соатча шу ерда бўламан.

Патга бирор гап бўлдим, деб сўрамоқчи эдим-у, аммо тилим айланмади.

— Хўп, ўн минутда етиб бораман.

Гўшакни қўйдим, кейин яна уни кўтариб, уйга қўнғироқ қилдим. Телефонга Фрида келди. Патни чақиришни илтимос қилдим.

— Билмадим, уйдамикин, — деди у энсаси қотиб. — Ҳозир қараб кўраман.

Кутиб турдим. Бошим ғувулар, юзим қизиб кетган эди. Кутишнинг охири йўқдай туюларди. Кейин Патнинг овози эшитилди:

— Робби!

Бир лаҳза кўзимни юмдим.

— Аҳволинг қалай, Пат?

— Яхши. Балконда китоб ўқиб ўтирибман. Жудаям қизиқ китоб.

— Ҳа, дуруст, қизиқ китоб дегин... Жуда соз. Бугун кечроқ бораман, шуни айтиб қўймоқчи эдим. Ўқиб бўлдингми китобингни?

— Йўқ ҳали. Ярмага келдим. Уч-тўрт соатда тугатаман.

— Бўпти, бемалол улгураман. Ўқийвер.

Устахонада яна пича ўтирдим. Кейин ўрнимдан турдим.

— Отто, — дедим мен. — “Карл”ни бериб турасанми?

— Албатта. Хоҳласанг, бирга борамиз. Ҳозир қиладиган ишим йўқ.

— Шартмас. Тинчлик экан. Уйга қўнғироқ қилдим.

“Қандай ажойиб ранг, — ўйладим ичимда “Карл” кўчага отилиб чиққач. — Томлар тепасидаги кунботар шафағи нақадар жозибали! Ҳаёт бунчалар ширин!”

Жаффени бир оз кутиб қолдим. Ҳамшира мени эски журналлар қўйилган кичкина хонага бошлаб кирди. Дераза тоқчасида чирмовик ўсиб ётган гулдонлар. Хуллас, таниш манзара: жигаранг муқовали ўша-ўша журналлар, чирмовикли ўша-ўша гулдонлар; қайси дўхтирнинг қабулхонасига кирма, қайси шифохонага борма — шуларни кўрасан.

Жаффе кириб келди. Эгнида оппоқ халат. Рўпарамга ўтирганида ўнг енгининг ички томонидаги кичкина қизил доғга кўзим тушди. Ҳаётимда қонни кўп кўрганман, аммо бу тангадеккина доғ илгари мен кўрган жиққа қон боғичлардан кўра юз чандон қаттиқ таъсир қилди. Бир зумда кайфиятим бузилди.

— Сиз билан фрейлейн Хольманнинг саломатлиги тўғрисида гаплашмоқчи эдим, — деди Жаффе.

Мен бош силкиб, гулдор духоба дастурхонга тикилдим. Дастурхоннинг жимжамдор безакларидан кўз узмай ўтирарканман, шундай қилсам, гўё мушкуллим енгиллашадигандай туюларди.

— Икки йил муқаддам у олти ой санаторийда бўлган. Шундан хабарингиз борми?

— Йўқ, — дедим бошимни кўтармай.

— Ўшанда анча яхши бўп қолган эди. Бу гал жудаям синчиклаб кўздан кечирдим. Қишда тагин ўша санаторийга бормаса бўлмайди. Шаҳарда қолмагани тузук.

Нигоҳим ҳамон дастурхонда эди. Бирдан унинг олти бурчакли нақшлари чаплашиб, айқаш-айқаш бўлиб кетди.

— Қачон?

— Кузда. Октябрнинг охиридан кечикмай.

— Демак, бежиз қон қусмаган экан-да?

— Албатта. Ўзингиздан қолар гап йўқ, — давом этди Жаффе. — Бу шундоқ дардики, олдиндан бир нарса деб бўлмайди. Бир йил бурун касалликнинг зўрайиши тўхтаб, хасталик чашмаси куригандай туюлган эди менга. Аммо яқинда, ўзингиз гувоҳ бўлдингиз, кутилмаганда дард яна кўзиди, худди шундай ноҳосдан тўхтаб қолиши ҳам мумкин. Буни бекорга гапираётганим йўқ, — ростдан ҳам шунақа касаллик бу. Дарддан буткул фориг бўлиб кетганларни ҳам кўрганман.

— Аммо бунинг аксини ҳам кўргансиз-да?

У менга тикилиб қаради.

— Албатта, шунақаси ҳам бўлган.

Жаффе менга тафсилотларини тушунтира бошлади. Ўпканинг иккала томони жароҳатланган — ўнги камроқ, чапи кўпроқ. Кейин қўнғироқ тугмачасини босди. Ҳамшира кирди.

— Портфелимни опкелинг, — деди у.

Ҳамшира портфелни олиб кирди. Жаффе шилдироқ конвертлардан иккита рентген суратини олиб, ёруққа тутди.

— Шунда яхшироқ кўринади.

Силиқ, кулранг тасмада умуртқа, курак, ўмров, елка суяклари ва ёйдай эгилган қовурғалар кўзга ташланарди. Лекин мен кўпроқ нарсани — бутун бошли скелетни

кўраётгандим. У тасмадаги хира соялардан бутунлай фарқ қиларди. Мен Патнинг скелетини кўриб турардим. Патнинг скелети.

Жаффе пинцет билан айрим чизиклар ва қора доғларни кўрсатиб, тушунтира бошлади. Гапларига энди кулоқ солмаётганимни пайқамади. Ҳозир мен учун у далил-исботни хуш кўрадиган олим эди, холос. Ниҳоят, менга бурилиб қаради.

— Тушундингизми?

— Ҳа, — дедим мен.

— Нима бўлди сизга?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Негадир кўзим яхши кўрмаяпти.

— Э, шундайми! — У кўзойнагини тўғрилади. Сўнг рентген суратларини конвертга солиб, менга синовчан назар ташлади. — Беҳуда хаёлларга берилманг.

— Хаёлга берилганим йўқ. Лекин қандай кўргилик бу! Миллионлаб одамлар соппа-соғ юрипти-ку! Келиб-келиб Пат касал бўладими?

Жаффе андак сукут сақлаб турди.

— Бу саволингизга ҳеч ким жавоб беролмайди, — деди у ниҳоят.

— Ҳа, — хитоб қилдим бирдан жазавам тутиб, — ҳеч ким жавоб беролмайди! Ҳеч ким! Ўлим ва азоблар учун ҳеч ким жавоб бермайди! Қандай даҳшат! Қанийди бирор чораси топила қолса!

Жаффе менга узоқ тикилди.

— Узр, — дедим мен. — Ўзимни алдаёлмайман. Бутун фожеа шунда.

У ҳамон мендан кўз узмасди.

— Озгина вақтингиз борми? — сўради у.

— Бор. Вақтим кўп.

Жаффе ўрнидан турди.

— Ҳозир кечки кўрик ўтказаман. Сиз ҳам ёнимда бўлсангиз. Ҳамшира халат беради. Беморлар учун менинг ёрдамчимсиз.

Унинг мақсадига тушунмадим. Лекин ҳамшира узатган халатни олдим.

Узун йўлақдан юриб кетдик. Катта-катта деразалардан ботаётган қуёшнинг пуштиранг нури тушиб турарди. Бирам майин, бирам беозор, паркудай енгил нур эди бу. Йўлақ аргувон ҳидига тўлиб кетганди.

Жаффе эшиклардан бирини очди. Димоққа бадбўй ҳид урилди. Кечки шафақ чиройли, тилларанг сочларида жилоланаётган бир аёл аранг қўлини кўтарди. Кўзларининг остидан оғзига қадар доқа боғланганди. Жаффе эҳтиётлик билан боғични ечди. Аёлнинг бурни йўқ эди. Бурун ўрнида қасмоқ боғлаган қип-қизил яра, яра-нинг ўртасида бир жуфт тешик. Жаффе докани яна боғлаб қўйди.

— Яхши, — деди у очиқ чеҳра билан ва изига қайтди.

Йўлақда бир лаҳза тўхтаб, осмонга қарадим.

— Юринг, — деди Жаффе навбатдаги эшикка йўл оларкан.

Иситмалаб ётган беморнинг калта-калта нафас олиши эшитилди. Эркакнинг бўғриқиб кетган юзи қизил доғлар билан қопланганди. Оғзи очиқ, кўзлари ўйнаб чиққан, қўллари тинимсиз адёлни пайпаслайди. У беҳуш эди. Каравоти ёнида ҳамшира китоб ўқиб ўтирипти. Жаффени кўриб, ўрнидан турди. Профессор ҳарорат варақасига қаради. Нукул қирқ даража ёзилганини кўриб, бош чайқаб қўйди.

— Иккала ўпкаси аллиғланган, бунинг устига зотилжам. Бир ҳафтадан буён ўлим билан олишади. Дарди қайта кўзиган. Соғайиб кетган эди. Ишга барвақт чиққан. Хотини, тўртта боласи бор. Тузалиши даргумон.

Жаффе беморнинг юрагини эшитиб кўрди, томир уришини текширди. Ҳамшира ёрдамлаша туриб, китобни тушириб юборди. Дарров олдим — пазандалиқ ҳақидаги китоб экан. Беморнинг бармоқлари хануз адёлни тимдаларди. Хонада фақат шунинг шарпаси эшитиларди, холос.

— Кечаси ёнида қолинг, ҳамшира, — деди Жаффе.

Ташқарига чиқдик. Шафақ шуъласи қуюқлашиб, йўлакни бутунлай қоплаб олган эди.

— Шуълани қаранг! — дедим мен.

— Нима қипти?

— Ғайритабиий манзара. Бир томонда чиройли шафақ, бир томонда азоб-уқубат.

— Лекин булар бор нарсалар-да, — деди Жаффе.

Навбатдаги хонада кундузи келтирилган аёл ётарди. У уйку доридан қаттиқ захарланган. Хириллаб, базур нафас оляпти. Бир кун олдин бахтсиз ҳодиса юз берган — эри умуртқасини синдирган. Уйга олиб келишганда эс-ҳуши жойида бўлган, шўрлик роса додлаган. Кечаси жони узилган.

— Аёл тузалиб кетадими? — сўрадим мен.

— Эҳтимол.

— Нима кераги бор?

— Кейинги йилларда бешта шунақа ҳодисага гувоҳ бўлиб турибман, — деди Жаффе. — Шулардан биттаси иккинчи марта жонига қасд қилган. Иккитаси эса қайтадан турмушга чиққан.

Яна бир хонада ўн икки йилдан буён фалаж бўлиб ётган эркакка дуч келдим. Юзи заъфарон, сийрак соқоли қоп-қора, катта-катта кўзлари тамомила хотиржам.

— Қалайсиз? — сўради Жаффе.

Бемор мавҳум ишора қилди. Кейин деразани кўрсатди.

— Осмонга қаранг! Ёмғир ёғади, сезиб турибман. — У жилмайди. — Ёмғир пайтида яхши ухлайди одам.

Кўксида, адёл устида чармдан ясалган шоҳмот тахтаси, доналарнинг ўзаги темирдан. Шу ернинг ўзида бир даста газета ва китоблар.

Хонама-хона юришда давом этдик. Ҳар бир хонада даҳшатли манзарага дуч келардим: туғиш азобидан лаблари кўкариб, кўзларига ваҳима чўккан ёшгина жувон; ингичка оёқлари акашак бўлиб қолган мечкай бола; ошқозони олиб ташланган эркак; тезроқ ўла қолмагани учун яқинлари юз ўгирган бойқушбашара кампир; яна кўзи очилишидан умидвор ожиз аёл; афтини захм тошмаси қоплаган бола билан унинг ёнида ўтирган ота; эрталаб иккинчи маммаси ҳам кесиб ташланган она; бўғим бодидан қалди букилиб қолган аёл; тухумдонидан маҳрум бўлган яна бир хотин; буйрақлари лат еган ишчи.

Шу тариқа хонама-хона юравердик, ҳамма ерда шу аҳвол — оҳ-воҳ, титраб-қақшаётган таналар, чангак бўлиб қолган ва деярли ҳаёт чироғи сўнган кўланкалар, азоб-уқубат, қўрқув, итоаткорлик, оғриқ, тушкунлик, умид ва эҳтиёжнинг адоқсиз ҳалқалари. Ҳар гал йўлакка чиққаннимизда бизни яна ўша шафақ ёғдуси, майин тилларанг булут қарши оларди. Бир нарсага тушунолмасдим: нима бу — табиатнинг бешафқат масхарасими ёки инсон иродасидан кучлироқ, ақл бовар қилмайдиган тасаллими? Жаффе жарроҳлик хонаси олдида тўхтади. Эшикнинг хира ойнасидан ёруғ тушиб турарди. Икки ҳамшира пастак аравагани филдиратиб ўтишди. Унда аёл киши ётарди. Нигоҳини илғадим. У менга қарагани ҳам йўқ. Аммо бу кўзларда шу қадар журьат, шайлик ва хотиржамлик мужассам эдики, беихтиёр эгим жунжикиб кетди.

Жаффенинг чехрасида ҳорғинлик аломатларини сездим.

— Билмадим, тўғри қилдимми-йўқми, — деди у, — лекин сизни қуруқ сўзлар билан юпатиб бўлмасди. Менга ишонмасдингиз. Мана энди, ётган одамларнинг аҳволи Хольманникидан оғирроқ эканини ўз кўзингиз билан кўрдингиз. Уларнинг умид қилишдан бошқа чоралари йўқ. Лекин кўшлари тузалади. Ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетади. Сизга мана шуни англатмоқчи эдим.

— Тўғри иш қилдингиз, — дедим мен.

— Тўққиз йил муқаддам хотиним вафот этган. Йигирма беш ёшда эди. Соғлигидан шикоят қилмасди. Гриппдан кетди. — У бир оз жим бўлиб қолди. — Буни нима учун гапираётганимни тушундингизми?

Мен бош силкидим.

— Айтмоқчиманки, олдиндан бир нима деб бўлмайди. Ўлим тўшагида ётган бемор соппа-соғ одамдан узоқроқ яшаши мумкин. Ҳаёт — ғалати нарса. — Унинг юзидаги ажинлар яққолроқ кўзга ташланди. Ҳамшира кириб, қулоғига бир нарсалар деди. У қаддини ростлаб, жарроҳлик хонасига ишора қилди. — У ёққа боришим керак. Ташвишланаётганингизни Патга сездирманг. Энг муҳими шу. Кўлингиздан келадими?

— Келади, — дедим мен.

Жаффе мен билан хайрлашиб, ҳамшира ҳамроҳлигида ойнаванд эшикдан ёп-ёруғ жарроҳлик хонасига кириб кетди.

Зинапоядан аста пастга туша бошладим. Тушганим сайин қоронғилаша борар, иккинчи қаватда электр чироқлари ёқилганди. Кўчага чиққач, яна уфқдаги шафақ

учкунларини кўрдим. Гўё осмон чуқур нафас олгандай эди. Кейин қизғиш ранг ғойиб бўлиб, уфқ кулранг тусга кирди.

Мошинада бир нуқтага тикилганча анча пайт ўтирдим. Хаёлимни бир ерга жамлаб олгач, устахонага қараб жўнадим. Кестер дарвоза олдида кутиб турган экан. Мошинани ҳовлига қўйиб, қайтиб чиқдим.

— Шу гаждан хабаринг бормиди? — сўрадим ундан.

— Ҳа. Жаффе, ўзим айтаман, деганди.

Кестер юзимга тикилди.

— Отто, ёш бола эмасман, ноумид — шайтон, деган гап бор. Лекин бугун Пат билан ёлғиз қолсам, ҳолатимни сездириб қўяманми, деб кўрқаман. Эртагача сал ўзимга келволаман. Кечқурун биргалашиб бирор жойга борайлик, нима дейсан?

— Жуда соз, Робби. Узим ҳам шунини ўйлаб, Готтфридни оғоҳлантириб қўйган эдим.

— Бўлмаса, “Карл”ни яна бериб турасан. Уйга бориб, Патни оламан-да, бирор соатлардан кейин шу ерга келаман.

— Бўпти.

Уйга қараб жўнадим. Николайштрассега етганда кучук эсимга тушиб қолди. Орқага қайтдим.

Дўкон қоп-қоронғи, лекин эшик очиқ эди. Антон дўконнинг ичкарисида, буклама каравотда ўтирарди. Қўлида шиша. Ундан арақ заводининг ҳиди келарди.

— Густав мени лақиллатиб кетди, — деди у.

Кучук олдимга чопиб келиб, қўлимни ҳидлади, сўнг ялай бошлади. Мовий кўзларида кўчадан тушиб турган нур йилтиларди. Антон ўрнидан турди. Бешиктебратардай чайқаларди. Бирдан йиғлаб юборди.

— Кучуккинам, овунчоғим... энди сен ҳам кетасанми? Ҳаммангиз мени тарк этяпсиз... Тильда ўлди... Минна кетди... Айтинг-чи, нимага яшаб юрибмиз ўзи?

Оббо, шуниси етмай турувди! У хира, кичкина лампочкани ёқди. Қафасдаги тошбақа ва қушлар, дўкон ичидаги юзи салқиган, паст бўйли киши ғира-шира кўзга ташланди.

— Бели бақувватлар нима учун яшаётганини билади, лекин биз нима қилиб юрибмиз? Гапиринг, жаноб... биздақа шўрпешоналар яшаб нима қилади?

Маймун чийиллаб, штанганинг у бошидан-бу бошига бориб келарди. Деворга тушиб турган баҳайбат сояси гоҳ у ёққа ўтади, гоҳ бу ёққа.

— Коко, — ҳиқиллади кайфи ошиб қолган Антон, — бу ёққа кел, ёлғизим! — Кейин маймунга шишани узатди. Маймун шишанинг бўғзидан чангаллади.

— Ичирсангиз, жонворни нобуд қиласиз, — дедим мен.

— Нобуд бўлса бўлар, — тўнғиллади у. — Занжирда бир йил кўпроқ турди нимаю, камроқ турди нима... Бари бирмасми... э, жаноб...

Кучук оёғимга ёпишиб олганди. Изимга қайтдим. У ёнимда пилдираганча мошина олдида келди.

Уйга қайтиб, аста тепага кўтарилдим. Кучукнинг бўйнига арқон боғлаб олгандим. Йўлакда тўхтаб, кўзгуга қарадим. Юзимда ўзгариш йўқ. Патнинг эшигини тикиллатдим, сўнг қия очиб, кучукни қўйиб юбордим. Ўзим эса арқоннинг бир учини ушлаганча йўлакда қолдим. Аммо Патнинг овози эмас, фрау Залевскининг эркакшода товуши эшитилди:

— Ё алҳазар!...

Анча енгил тортиб, хонага мўраладим. Пат билан дастлабки дақиқаларда ёлғиз қолишдан кўрқаётгандим. Энди бундан чўчимасам ҳам бўлади. Яхшиям, фрау Залевски бор. У стол ёнида савлат тўкканча қаҳва ичиб ўтирарди. Олдида қарталар бетартиб сочилиб ётипти. Пат унинг пинжиги кириб, башоратларига киприк қоқмай кулоқ соляпти.

— Салом, — дедим хуррам оҳангда.

— Ана, ўзлари ҳам келдилар, — деди виқор билан фрау Залевски. — Оқшом чоғи яқин йўл билан... Ёнларида қора қирол.

Кучук оёғим тагида бир оз пилдиради-да, вовулаганча хонанинг ўртасига чопиб борди.

— Во-ой! — қичқириб юборди Пат. — Ахир бу Ирландиянинг овчи кучуги-ку!

— Билимингга қойилман! — дедим мен. — Бир неча соат олдин буни ўзим ҳам билмасдим.

У энгашган эди, кучук олдига чошиб борди.

— Исми нима, Робби?

— Билмайман. Собик хўжайинига қараб тусмолласак, “Арақ” ё “Коньяк” бўлиши керак.

— Энди бизникими?

— Ҳа. Бир тирик жонга иккинчиси қанчалик эгалик қилиши мумкин бўлса, шу даражада бизники.

Пат суюниб кетди.

— Исмини Билли қўямиз, майлими, Робби? Ойим ёшлик пайтида Билли деган кучуги бор экан. Раҳматли, кўп гапирарди.

— Демак, опкелиб яхши қипман-да?

— Зоти тозамикин? — деди фрау Залевски ташвишланиб.

— Шажараси князларникидан қолишмайди, — жавоб бердим мен. — Князлар покдомон бўлишади-ку.

— Ёшлик пайтида... Ёши неччида?

— Саккиз ойлик. Одамзотнинг ўн олти ёшига тўғри келади.

— Менимча, тозага ўхшамайди, — деди фрау Залевски.

— Чўмилириш керак, вассалом.

Пат ўрнидан туриб, фрау Залевскини елкасидан кучди. Оғзим очилиб қолди.

— Кўндан буён кучукни орзу қилардим, — деди у. — Қолдирамиз, а? Қаршимас-мисиз?

Онахон Залевски уни таниганимдан бери биринчи марта довдираб қолди.

— Майли... қолса қолар... — деди у. — Қарта ҳам шуни кўрсатиб турувди. Ахир қирол уйга кутилмаган совга опкелади-да.

— Қарта бугун бир жойга боришимизни кўрсатмадимми? — сўрадим мен.

Пат кулиб юборди.

— Бунга ҳали аниқлаганимизча йўқ, Робби. Биз сен ҳақингда фол очаётган эдик.

Фрау Залевски ўрнидан туриб, қарталарни йиғиштирди.

— Бунга ишонса ҳам бўлади, ишонмаса ҳам. Марҳум Залевскига ўхшаб, теска-рисига ишониш ҳам мумкин. Унинг сув солинган стакани устида ҳар доим тўққизлик қарга бўларди... бу ёмонлик аломати-да. Шунинг учун, сувдан эҳтиёт бўлишим керак, дерди нукул. Ҳамма гап шнапс билан пивога бориб тақаларди.

Фрау Залевски чиқиб кетгач, Патни бағримга босдим.

— Уйга келганда сени кўриб хурсанд бўлиб кетаман. Ҳар гал бу мен учун кутилмаган янгиликдай туюлаверади. Зинапоядан кўтарилиб, эшикни очгунча юрагим пўкиллаб туради: ишқилиб, рост бўлсин, дейман ўзимга ўзим.

У менга жилмайиб қаради. Бу хилдаги гапларимга ҳеч қачон жавоб қайтармаган. Дарвоқеа, мен ҳам ундан жавоб кутмаганман. Бир нарса деса, қайтанга менга ёқмасди. Аёл киши эркакка севги изҳор этмаслиги керак. Бу ҳақда унинг чақнаб турган бахтиёр кўзлари гапирсин. Кўз иқрори ҳар қандай сўздан афзалроқ.

Уни ҳадеганда бағримдан бўшатмадим, баданининг ҳарорати ва сочларининг муаттар ҳидидан роҳатланардим. Ҳа, бўшатмадим, зеро шу тобда менга ундан кўра азизроқ кимса йўқ эди, у шу ерда, яшапти, нафас оляпти, демак, ҳеч нарса йўқотилгани йўқ.

— Ҳозир кетамизми, Робби? — сўради у мендан кўзларини узмай.

— Ҳаммамиз, — жавоб бердим унга. — Кестер билан Ленц ҳам. “Карл” пастда турипти.

— Билли-чи?

— Опкетамиз, албатта. Қолган овқатни нима қиламиз? Ёки тамадди қилиб бўлдингми?

— Йўқ ҳали. Сени кутдим.

— Мени кутмаслигинг керак. Ҳеч қачон. Кутишдан ёмони йўқ.

У бош чайқади.

— Сен бунга тушунмайсан, Робби. Кутадиган одамнинг бўлмагани ёмон.

У кўзгу ёнидаги чироқни ёқди.

— Энди кийинволай, кечикмайлик тағин. Сен ҳам кийинасанми?

— Кейин, — дедим унга. — Меники осон-ку. Яна бир оз шу ерда ўтирай.

Кучукни олдимга чақириб, дераза ёнига қўйилган креслога ўтирдим. Патнинг кийинишини томоша қилишни хуш кўрадим. Аёл кишининг кўзгу рўпарасида оҳиста ивирсиши, унга ўйчан тикилиб, ўз аксига сингиб кетиши, ўз жинсини ғайришуурий бир тарзда ҳис этиб туриши — галати манзара. Худди мана шу дақиқаларда аёл зотининг беадад, англаб бўлмас сир-синоати яққол намоён бўлади. Аёлнининг жавраб ёки хахолаб туриб кийинишини тасаввур қилолмайман. Агар шундай қилса, демак, унда афсункорлик ва назокат етишмайди. Патнинг кўзгу олдидаги нафис ва силлиқ ҳаракатларини ёқтирардим. Сочини ораста қилиши ёки қаламни, худди камон ўқидай, авайлабгина қошига теккизишини мароқ билан кузатардим. Шундай пайтда у оҳуга ҳам, абжир қоплонга ҳам, жангга шайланаётган чавандозга ҳам ўхшаб кетарди. Теварак-атрофидаги ҳамма нарсани унутарди. Фикрини бир нуқтага жамлаб, ўз аксига диққат билан тикилар, кўзгуга юзини яқин олиб борганда эса ойнада акс эмас, балки бир-бирини яхши тушунадиган икки аёл рўпарамарўпара турволиб, ўзаро қаттиқ ва синовчан кўз уриштираётганга ўхшарди.

Очиқ деразадан хонага кечки шабада кириб турарди. Қимир этмай ўтирардим. Жаффе билан учрашувимизнинг бирон тафсилотини унутмагандим, бари ёдимда эди, — аммо Патга караб туриб, юрагим тубига чўккан андуҳ аллақандай умид билан қоришиб, бутун вужудимни қайтадан забт этаётганини, қайғу, ишонч, шамол, оқшом ва чароғон кўзгуда акси намоён бўлиб турган сулув қиз — бари айқаш-уйқаш бўлиб кетаётганини равшан ҳис этардим; эҳтимол ҳаёт, чинакам ҳаёт ва бахт шудир, балки ғам-ғусса, кўрқув ва унсиз иқрор омухта бўлган муҳаббат мана шунинг ўзидир...

XIX

Мен бекатда, такси ёнида турардим. Густав келиб, мошинасидан тушди.

— Кучугинг қалай, Роберт? — сўради у.

— Михдай.

— Ўзинг-чи?

Мен қўл силтадим.

— Дурустроқ пул топганимда ўзим ҳам михдай бўлардим. Афсуски, кун бўйи иккита мижоз чиқди холос, улар ҳам эллик пфенниглик жойга боришди. Тасаввур қиляпсанми?

У бош силкиди.

— Ҳа, кун сайин баттар бўляпти. Бу ёғига нима қиламиз, ҳайронман.

— Мен пул ишлашим керак, — дедим унга. — Айниқса, ҳозир! Кўп пул керак менга!

Густав чаккасини қашлади.

— Шунақа дегин... Ҳозир кўп пул ишлаш осонмас, Роберт. Хом хаёл бу. Фақат чайқовчилик қилиш мумкин. Отларга пул тикиб, бахтимизни синаб кўрмаймизми? Бугун пойга бор. Аидага пул тикиб, ютволдим.

— Менга фарқи йўқ. Пул топсам бўлди.

— Ҳеч борганмисан ўшанақа жойга?

— Йўқ.

— Унда омадинг келади. — У соатига қаради. — Кетдикми? Улгурамит.

— Майли! — кучук воқеасидан кейин Густавга ихлосим ортган эди.

Гаров шарти тузиладиган бюро каттакон бинога жойлашган экан. Ўнг томонда тамаки дўкончаси, чап ёқда отларга пул тикиб ўйнашни уюштирадиган бюро. Витрина кўк ва пуштиранг спорт газеталари ҳамда пойгалар тўғрисидаги эълонларга тўла. Деворнинг бир томони бошдан охиригача пештахта. Унга ёзув анжомлари қўйилган. Пештахта ортида уч эркак. Уларнинг бош қашишга вақти йўқ. Бир телефонга бақиряпти, бири аллақандай қоғозларни кўтарволиб, у ёқдан-бу ёққа йўрғалайди, яна биттаси, энги шимариглик оч бинафшаранг кўйлак кийган ва қаншарига декчасимон қалпоқ кўндириб олган эркак эса тик турганча тикилган пулларни ёзаяпти. Оғзида обдон чайналган, қоп-қора, “Бразиль” сигараси.

Бино ичи гавжум. Бари “кичкина одамлар” — хунармандлар, ишчилар, майда амалдорлар, фоҳиша ва қўшмачилар. Остонадан ҳатлашимиз билан бизни оёғига ишқирт гамаш, эгнига эски белбурма камзул кийган бир одам тўхтатди.

— Фон Билинг. Қайси отга пул тикишни маслаҳат беришим мумкин. Тўла ка-
фолати бор, жаноблар!

— У дунёда маслаҳат берасан, — жавоб берди Густав. У бу ерга келиб, тамом ўзгариб кетган эди.

— Элик пфенниг кифоя, — деди Билинг хиралигини қўймай. — Тренерлар билан шахсан танишман. Эски замонлардан бери танишман, — қўшиб қўйди менга қараб.

Густав отлар рўйхатини ўқишга киришди.

— Отейлдаги пойга тўғрисидаги ахборотнома қачон чиқади?

— Соат бешда, — жавоб берди ёзув-чизув қилиб ўтирган одам.

— Филогена — зўр бия, — деди Густав. — Айниқса, чопиш авжига чиққан пайтда. — У ҳаяжондан терлаб кетганди. — Кейинги пойга қаерда?

— Хоппегартенда, — деди кимдир.

Густав рўйхатни варақлашда давом этди.

— Олдинига Тристанга икки чақадан тикамиз. Шу от маррага биринчи бўлиб келади.

— Отни отдан ажратоласанми? — сўрадим ундан.

— Бўлмасам-чи! — деди Густав. — Туёғини кўрибоқ, қанақалигини айтиб бераман.

— Наҳотки Тристанга тиксангиз? — ажабланди шу ерда турганлардан бири. — Фақат Тиришқоқ Лизхенга умид боғлаш мумкин! Жонни Бэрнс билан шахсан танишман.

— Мен бўлсам, — жавоб берди Густав. — Тиришқоқ Лизхен турадиган отхонанинг эгасиман. Сиздан яхши биламан.

Густав пештахта ортида турган одамга қанча пул тикишимизни айтди. Паттани олиб, стол-стуллар қўйилган жойга бордик. Атрофдан отларнинг ҳар хил лақаблари эшитилиб турарди. Уч-тўртта ишчи Ницпадаги чопқир отлар хусусида баҳслашарди, иккита почта хизматчиси Парижнинг об-ҳавоси билан қизиқяпти, қандайдир извошчи қачонлардир ўзининг чавандоз бўлганини айтиб, оғиз кўпиртиряпти. Сочлари тиканак семиз бир одам стол ёнида ўтириб, оғзига кетма-кет булочка тикипти. Атрофидагиларга парвойи фалак. Иккита одам деворга суянганча ундан кўз узмайди. Иккаласининг ҳам қўлида патта, кўринишидан бир ҳафтадан буён туз тотмаганга ўхшайди.

Телефон жиринглаб қолди. Ҳамма нафасини ичига ютди. Пештахта ортидаги одам отларнинг лақабини айтиб қичқира бошлади. Тристанни тилга олмади.

— Соломон биринчи бўп кепти, — деди Густав қип-қизариб. — Лаънаги! Ким ўйлагпти дейсан! Сизмасми? — у “Тиришқоқ Лизхен”га зарда билан қаради. — Ҳар турли иширисқи отларга пул тикишни сиз маслаҳат бераётган эдингиз шекилли...

Фон Билинг ёнимизга келди.

— Менга кулоқ солмадинглар-да, жаноблар... Мен Соломонни айтган бўлардим. Фақат Соломонни! Агар хоҳласанглар...

Густав бу гапга эътибор бермади. Икковлари отлар хусусида гурунглаша бошладди.

— Отларнинг фарқига борасизми? — сўради Билинг мендан.

— Йўқ.

— Унда тикаверинг. Кўрқманг. Фақат бугун, — қўшиб қўйди у пичирлаб, — қайтиб бу ўйинга аралашманг. Ҳозир тикаверинг. Хўп денг! Қирол Лиргами, Кумуш Кугами, Самовий Фурсатгами — фарқи йўқ. Менга пулингиз керакмас. Ютсангиз, атаганингизни берарсиз... — У ўйинга қизиқиб кетган, ияги титраб турарди. Қарта ўйинидан биламанки, янги қўшилган одам ютади.

— Бўпти, — дедим мен. — Қайсинга тикай?

— Хоҳлаганингизга... Фарқи йўқ...

— Самовий Фурсатга кўнглим чопяпти, — дедим мен. — Шунга ўн марка тикаман.

— Эсинг жойидами? — деди Густав.

— Жойида.

— Аллақачон гўштга тошширилиши керак бўлган қирчанғига ўн марка тикасанми?

“Тиришқоқ Лизхен” ҳозиргина Густавни жаллод деб турган эди, негадир бу гал унинг ёнини олди:

— Э, кўйинг-э! Шунга пул тикасизми? Сигир нимаю у нима! Май Уйқуси ундан икки оёқлаб ўзиб кетади! Биринчи ўринга тикмоқчимисиз?

Билинг менга афсунгардай қаради.

— Албатта, — жавоб бердим мен.

— Эсизгина пул! — “Тиришқоқ Лизхен” менга ижирғаниб қаради.

— Тентак! — деди Густав худди рўпарасида ёввойи одам тургандай. — Жипси II га тикиш керак. Бу ёш болага ҳам кундай равшан.

— Гапим гап. Самовий Фурсатга тикаман, — дедим мен. Орқага қайтиш омадли янги ўйинчиларнинг сирли қонунларига тўғри келмаслигини биламан-да.

Бинафшаранг кўйлак кийган киши патта ёзиб берди. Густав билан “Тиришқоқ Лизхен” менга худди ўлат теккан беморга қарагандай қарашди. Улар намойишкорона мендан узоқлашиб, ўзаро қизғин баҳшлашадиган бир тўда одамлар сафига кўшилишди. Густав Жипси II га, Билинг эса Май Уйқусига пул тикди.

Шу пайтда кимдир гурс этиб йиқилди. Бу стол ёнида деворга суяниб турган озғин икки кишининг бири эди. У ҳолдан тойиб, қулаганди. Почта хизматчилари уни кўтариб, стулга ўтқазишди. Рангига қараб бўлмасди. Оғзи ним очик.

— Ё парвардигор! — деди сочи силлиқ таралган буғдойранг фоҳиша. — Сув опкелинглар!

Ҳалиги одам ҳушидан кетди, аммо бу ҳеч кимни ташвишга солмади. Кўпчилик унга бепарво бир назар ташлардию яна пештахта томонга қарарди.

— Бунақа ҳодиса тез-тез бўлиб туради, — деди Густав. — Ишсизлар булар. Охирги чақаларини тикишади. Ўнни тикиб, мингни орзу қилишади. Пул ўлсин-а!

Извошчи тамаки дўконидан бир стакан сув келтирди. Қора соч фоҳиша рўмолчасини ҳўлаб, унинг пешонаси ва чаккаларига босди. Бемор чуқур хўрсиниб, кўзларини очди. Фалати бўлиб кетдим: мурданикидай қонсиз юз ва катта-катта очилган кўзлар, — гўё кулранг ниқоб кертигидан аллақандай номаълум мавжудот қараб тургандай.

Қиз стаканни олиб, унга сув ичирди. Худди болани авайлагандай, бир кўли билан бошини кўтариб турди. Кейин столдан тиканак сочли очофатнинг булочкасини олди.

— Ма, е... фақат шошма... шошма... бармоғимни тишлаволасан... ҳа, яхши, энди сув ичвор...

Стол ёнида ўтирган одам булочкасига бир қарадию, ҳартугул индамади. Бемор аста-секин ўзига кела бошлади. Юзига қон югурди. Салдан кейин бир амаллаб ўрнидан турди. Қиз уни эшиккача кузатиб борди. Сўнг атрофига бир аланглаб, сумкачасини очди.

— Ма... энди жўна... Сен овқатланишинг керак, гаров ўйнашга бало борми...

Қизга орқа ўгириб турган кўшмачилардан бири бурилиб қаради. Кулоқлари катта, қирғийбурун. Оёғида ялтироқ туфли, бошида спортчилар кепкаси.

— Нечпул бердинг? — деди у қизга.

— Ўн пфенниг.

У тирсаги билан қизнинг кўксига туртди.

— Кўпроқ берган бўлсанг кераг-ов! Кейинги гал мендан бесўроқ иш қилма.

— Кўйсанг-чи, Эде, — деди шериги.

Фоҳиша лаб бўёғини олиб, лабларига суртди.

— Нима, нотўғри гапирдимми? — деди Эде.

Фоҳиша индамади.

Яна телефон жиринглади. Эдени кузатиб турганим учун эълонни эшитмабман.

— Мана бунни омад деса бўлади! — бирдан Густавнинг дўриллаган овози кулогимга урилди. — Жаноблар, омаддан ҳам кучлироқ нарса бу! Бунақаси камдан-кам учрайди! — У елкамга қоқди. — Юз саксон марка ютдинг! Тушундингми, тентак? Қирчанғинг ҳамма отни орқада қолдирди!

— Ростданми?

Бинафшаранг кўйлакли киши қовоғини осилтириб, паттамни олди.

— Ким маслаҳат берган эди?

— Мен, — деди Билинг шоша-пиша оғзининг танобини бўшатиб ва пинжимга суқилди. — Мен, агар ижозат этсангиз... ҳалигидай алоқаларим...

— Нар и тур... — Бошлиқ унга қайрилиб ҳам қарамай, пулни санаб берди. Бино ичи жимжит бўлиб қолди. Ҳамма менга қарарди. Ҳатто очофат киши ҳам бошини кўтарди.

Пулни киссага урдим.

— Бошқа ўйнаманг! — пичирлади Билинг. — Бошқа ўйнаманг! — Унинг юзи бўғриқиб кетган эди. Ўн марка узатдим. Густав жилмайиб, кўкрагимга йўлига мушт уриб қўйди.

— Ана кўрдингми! Нима деган эдим! Густавга қулоқ солсанг, пулни супуриб оласан!

Собиқ санитар хизмати ефрейторига Жипси II ни эслатмадим. Ўзи ҳам шу ҳақда ўйлаётган бўлса керак.

— Кетдик, — деди у. — Бугун ҳақиқий билагонларнинг куни эмас экан.

Эшик олдида кимдир снгимдан тортди. Қарасам, “Тиришқоқ Лизхен”.

— Кейинги пойгада қайси отга пул тикишни маслаҳат берасиз? — сўради у ялтоқланиб.

— Фақат Танненбаумга эмас, — жавоб бердим унга. Сўнг Густав икковимиз Самовий Фурсатнинг соғлигига ичиш учун ресторанга қараб кетдик.

Бир соатдан кейин қайтиб келганимизда пулим ўттиз маркага камайган эди. Яна пул тикким келди. Ҳартугул, ўзимни тийдим. Хайрлаша туриб, Билинг бир парча қоғоз узатди.

— Мабодо бирор нарса керак бўлиб қолса! Ёки танишларингизга. Мен ижара маҳкамасининг вакилиман. — Қўлимдаги қоғоз уйда томоша қилиш учун ижарага бериладиган беҳаё фильмларнинг рекламаси эди. — Эски кийимлар олди-сотдисига воситачилик ҳам қиламан, — қичқирди у орқамдан. — Нақд пулга!

Соат еттида устахонага қайтдим. “Карл” ҳовлида, мотори ишлаб турипти.

— Келганинг яхши бўлди, Робби! — деди Кестер. — Мошинани синаб кўрмоқчимиз. Ўтир!

Ҳамма йўлга шай. Кейинги кунларда Отто “Карл”ни обдон титкилаб, барча қисмларини мойлаган, айримларини эса алмаштирган эди, — икки ҳафтадан сўнг тоғ пойгаси бўлади. Энди Кестер “Карл”ни синаб кўрмоқчи.

Ўтирдик. Спортчиларнинг каттакон кўзойнагини тақиб олган Юпп Кестернинг ёнида. Уни ташлаб кетсак, ўзини осиб қўйиши мумкин. Ленц иккаламиз орқадамиз.

“Карл” ўрнидан қўзғалдию ўқдай учиб кетди. Шаҳардан чиққач, соатига юз қирқ километр тезликда юра бошладик. Ленц иккаламиз олдинги ўриндиқларнинг суянчиғини маҳкам ушлаб олганмиз. Шамол шунақа зўрки, каллани учуриб кетай дейди.

Йўл четидаги толлар лип-лип ўтиб турипти, филдираклар чийиллайди, моторнинг бир маромдаги овози худди озодлик наърасидай вужудимизни тешиб ўтяпти. Чорак соатлардан сўнг олдинда қора нуқта кўринди. У тобора катталашиб борарди. Нуқтага ўхшаб кўринган нарса саксон-юз километрлар чамаси тезликда кетаётган оғир мошина эди. У мувозанатини сақлолмасдан йўлнинг у четидан-бу четига бориб келарди. Йўл тор эди, бинобарин, Кестер тезликни пасайтиришга мажбур бўлди. Мошинага яқинлашиб, энди сигнал берамиз деб турганимизда ўнг томондаги йўлда мотоциклчи кўринди, кўриндию чорраҳа олдидаги чакалак девор панасига ўтиб кетди.

— Оббо! — деди Ленц, — бир ишқал чиқазмаса гўрга эди!

Худди шу лаҳзада мотоциклчи олдинда кетаётган қора мошинанинг рўпарасида пайдо бўлди. Оралиқ атиги йигирма метр, афтидан, мотоциклдаги йигит мошинанинг тезлигини тўғри чамалай олмай, муюлишдаёқ уни қувиб ўтмоқчи бўлган. Мошина ўзини кескин чапга олди, аммо мотоциклчи ҳам чапга бурди. Чорасиз қолган мошина шартта ўнгга бурилган эди, қаноти билан мотоциклни туртиб юборди. Мотоциклчи руль устидан умбалоқ ошиб тушди. Мошина йўл четига қоқилган ҳаракат белгисини ағдариб, дарахтга бориб урилди.

Бари кўз очиб-юмгунча содир бўлди. Орқадан катта тезликда биз бостириб борардик. Филдираклар чийиллади. Кестер “Карл”ни мотоциклчи, мотоцикль ва қийшайганча тутаб турган мошина орасидан учқур отдай олиб ўтди; чап филдирак билан чўзилиб ётган мотоциклчининг қўлини босиб кетишига, ўнги билан эса

қора мошинанинг орқа қанотини пачоқ қилишига сал қолди. Мотор ўкириб, “Карл” яна тўғри йўлга чиқиб олди-ю таққа тўхтади; бирдан ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

— Қойилман, Отто! — деди Ленц.

Орқага югуриб, ҳалиги мошинанинг эшикларини очдик. Мотор ишлаб турарди. Кестер ўт олдирадиган калитни шартта суғуриб олди. Мотор ўчгач, ингроқлар эшитилди.

Мошинанинг ойналари чил-чил бўлган эди. Ним қоронғиликда юзи қонга беланган аёл кўринди. Унинг ёнида руль билан ўриндиқ орасига қисилиб қолган эркак бор эди. Олдин аёлни кўтариб, йўл четига ётқиздик. Юзига қараб бўлмасди. Тери орасидан шиша синиқлари кўриниб турарди. Қон оқиб ётипти. Айниқса ўнг кўли жудаям чағоқ. Оқ камзулининг энги жиққа қон. Ленц энгни қирққан эди, қон фаворадай отилди. Кўктомир кесилган эди. Ленц рўмолчаси билан билакни бўғиб боғлади.

— Эркакка қаранглар, буни ўзим эплайман, — деди Ленц. — Тезроқ шифохонага олиб бориш керак.

Эркакни суғуриб олиш учун ўриндиқ мурватларини чиқариш керак эди. Хайрият, асбоб ёнимизда эди, бу ёғи тез кетди. Эркак ҳам қонга бўккан. Қовурғалари синганга ўхшайди. Тиззаси ҳам лат еган. Уни тортиб олаётганимизда ўзини таппа кўлимизга ташлади, аммо унга ёрдам беролмадик.

Кестер “Карл”ни орқага, фалокат юз берган жойга тисара бошлади. Гарчи машина пиёда тезлигида келаётган бўлса ҳам, унинг яқинлашаётганини кўриб, аёл қичқириб юборди. Олдинги ўриндиқлардан бирини тушириб, унга эркакни ётқиздик. Аёл орқага ўтирди. Мен зинапояга турволдим. Ленц ярадор эркакни ушлаб кетиш учун нариги зинапояга чиқди.

— Юпп, сен шу ерда машинага кўз-қулоқ бўлиб тур, — деди Ленц.

— Мотоциклчи қани? — сўрадим мен.

— Қуённи сурворипти, — деди Юпп.

Секин йўлга тушдик. Кейинги қишлоқдан сал нарида кичкина санаторий бор эди. Ўтган-кетганда телалик устидаги оппоқ пастак бинога ҳар гал кўзимиз тушарди. Билишимизча, бу бадавлат мижозларга мўлжалланган, руҳий хасталикка чалинганлар даволанадиган хусусий шифохона эди. Бу ерда оғир беморлар ётмасди. Ҳарқалай, дўхтир билан жароҳат боғланадиган хонаси бордир, деган умидда эдик.

Тепага кўтарилиб, кўнғироқни босдик. Эшикни ёш бир ҳамшира очди. Қонни кўриб, югурганча изига қайтди. Сал ўтмай, ёши каттароқ бошқа ҳамшира келди.

— Афсус, — деди у шу заҳоти, — бизда бахтсиз ҳодисага учраганларга ёрдам кўрсатиш имконияти йўқ. Вирхов номидаги шифохонага боришларингга тўғри келади. Узоқ эмас.

— Камида бир соатлик йўл, — деди Кестер.

Ҳамшира унга хўмрайиб қаради.

— Бундай ёрдамга мослашмаганмиз. Бунинг устига, дўхтир ҳам йўқ..

— Сиз қонунни бузясиз, — деди Ленц. — Сизникига ўхшаган хусусий даволаш муассасаларида доимий дўхтир бўлиши шарт. Телефонингиздан фойдалансам майлими? Полиция билан газета таҳририятига кўнғироқ қиламан.

Ҳамшира иккиланиб қолди.

— Ташвишланманг, — деди Кестер вазмин оҳангда. — Хизмат ҳақи яхши тўланади. Ҳозир бизга замбил керак. Дўхтирни топасиз деб ўйлайман.

Аёл ҳамон бир қарорга келолмасди.

— Қонунга кўра, — тушунтирди Ленц, — сизда замбил ҳам, етарли миқдорда жароҳат боғланадиган нарсалар ҳам бўлиши зарур..

— Тўғри, тўғри, — деди “закончи”нинг гапларидан довдираб қолган ҳамшира. — Ҳозир бирортасини жўнатаман.

У қайтиб кетди.

— Шаҳар шифохонасига борсанг ҳам шу-да, — деди Кестер пинагини бузмай. — Олдин пул, кейин расмиятчилик, ана ўшандан кейин ёрдам.

Мошина ёнига қайтиб, аёлнинг тушилишига ёрдамлашдик. У гапирмас, нуқул кўлига қарарди. Уни биринчи қаватдаги бир хонага олиб кирдик. Кейин замбил беришди. Эркакни ётқизиб, бино ёнига кўтариб келдик. У тинмай оҳ-воҳ қиларди.

— Бир минутга... — деди у базўр. Биз унга қарадик. Эркак кўзларини юмди. — Ҳеч ким билмаслиги керак...

— Сизнинг айбингиз йўқ, — жавоб берди Кестер. — Ҳаммасини ўз кўзимиз билан кўрдик. Гувоҳлик беришимиз мумкин.

— Гап бунда эмас, — деди эркак. — Бошқа сабаби бор. Тушунадиган йигитларга ўхшайсизлар... — У аёл ўтиб кетган эшикка қаради.

— Унда хотиржам бўлинг, ишончли жойдасиз, — деди Ленц. — Бу хусусий ши-
фоҳона. Фақат полиция кўриб қолмасидан мошинани йўқотиш керак.

Эркак хиёл гавдасини кўтарди.

— Бу юмуш ҳам ўзларингга. Илтимос, таъмирлаш устахонасига кўнғироқ қилин-
лар, кейин яшаш жойларингни ёзиб қолдиришлар. Яхшиликларингни унутмай-
ман... рози қиламан...

Кестер қўл силтади.

— Йўқ, — деди эркак, — ҳар ҳолда манзилингизни билиб қўйишим керак.

— Парво қилманг, — жавоб берди унга Ленц. — Ўзимизда устахона бор, худди сизникига ўхшаган мошиналарни таъмирлаймиз. Агар ҳўп десангиз, олиб кетиб, тузатиб беришимиз мумкин. Сизга ҳам яхши, бизга ҳам.

— Барака топинг, минг марта розиман, — деди эркак. — Мана менинг яшаш жойим... Мошина битгандан кейин ўзим олиб кетаман ёки бирортасини юбораман.

Кестер ташрифномани чўнтагига солди, сўнг эркакни ичкарига олиб кирдик. Шу орада дўхтир келиб қолди. Ёшгина йигит экан. У аёлнинг юзидаги қонни ювди. Кесилган жойлари шундоқ кўриниб турарди. Аёл соғ қўлига тиралиб, қақдини рост-
ладию вилдиракли столча устида турган ялғироқ идишдаги қонга бўккан докаларга бир зум тикилиб қолди.

— О! — деди сўнг ва ўзини таппа ёстиққа ташлади.

Кишлоққа қайтиб, шу ерлик темирчини қидириб топдик ва ундан мошинани шатакка олиш учун дўлат арқон билан бошқа керакли нарсаларни сўрадик.

Эвазига йигирма марка таклиф қилдик. Аммо темирчи, мошинани ўз кўзим билан кўришим керак, деб оёқ тираб туриб олди. Уни воқеа содир бўлган жойга олиб бордик.

Юпп йўл ўртасига чиқволиб, узоқдан бизга қўл силкиди. Аммо гап нимадалигини аллақачон фаҳмлаб бўлгандик. Йўл четида баланд кузовли эски мерседес турар-
ди. Тўрт эркак пачоқ мошинани олиб кетишга келганди.

— Вақтида келдик, — деди Кестер.

— Булар ака-ука Фогтлар, — тушунтирди темирчи. — Хавфли тўда. Ҳў анови ерда, рўпарадаги тепалик ёнида яшашади. Кўзлари тушган нарсани олмагунча тин-
чишмайди.

— Кўрамыз, — деди Кестер.

— Бор гапни айтдим, жаноб Кестер, — шивирлади Юпп. — Қулоқ солишмаяп-
ти. Мошинани ўзларининг устахоналарида таъмирлашмоқчи.

— Бўпти, Юпп. Ҳозирча шу ерда тура тур.

Кестер ака-укалардан энг новчасининг олдига бориб, гаплаша бошлади. Моши-
нани биз олиб кетишимиз кераклигини тушунтирди.

— Ёнингда қаттиқроқ нарса борми? — сўрадим Ленцдан.

— Бир шода калит бор, ўзимга керак бўлади. Темир-пемир ола қол.

— Арзимайдми, — дедим мен, — майиб қип қўйиш мумкин. Енгил туфлида кеп-
ман-да, э аттанг! Бунақа пайтда қон чиқмас жойига тепишдан яхшиси йўқ.

— Ёрдамлашасизми? — сўради Ленц темирчидан. — Шунда тўрттага тўртта бўлар-
дик.

— Э, нималар деяпсиз! Эртага уйимга ўт қўйишади. Мен бетарафман.

— Бу гап ҳам тўғри, — деди Готтфрид.

— Солишаман, — деб қолди бир маҳал Юпп.

— Сен жим тур! — дедим мен. — Атрофга кўз-қулоқ бўлиб турсанг бас. Ёрда-
минг шу бўлади.

Темирчи бетарафлигини намоёиш этиш учун биздан нарироққа кетди.

— Бошимни қотирма! — Тўнғич аканинг овози эшитилди. — Ким олдин келган бўлса, ўшаники! — бақирди у Кестерга. — Гап тамом! Энди жўнаб қолинглар.

Кестер машина бизникилигини яна тушунтирди. Санаторийга бориб, эгасидан суриштириш мумкинлигини айтди. Бунга жавобан у истехзо билан ишшайди. Ленц иккаламиз яқинроқ бордик.

— Сизлар ҳам касалхонага тушмоқчимисизлар? — сўради Фогт.

Кестер индамай, автомобиль ёнига борди. Четроқда турган уч ака-ука гимирлаб қолишди.

— Пўлат арқонни узатинглар, — деди Кестер.

— Овора бўласан! — ўдағайлади тўнғич Фогт. У Кестердан бир бош дароз эди.

— Иложи йўқ, — деди Кестер, — мошинани олиб кетамиз.

Қўлимизни чўнтакка солиб, Ленц билан яна ҳам яқинроқ бордик. Кестер машина устига энгашди. Шу пайт Фогт Оттони тепиб қолди. Шуни кутиб турган Отто унинг оёғига чанг солиб, ерга қулатди. Айни пайтда домкрат темирини кўтарган иккинчи Фогтнинг қорнига мушт солди. У ҳам ағдарилди. Ленц икковимиз қолган икки ака-укага ташландик. Шу заҳоти юзимга мушт тушди, зарба кучли бўлмаса ҳам бурним қонади. Қарши ҳужумим ўхшамади — муштим ияги остидан ўтиб кетди. Кейин кўзимга мушт тегиб, Отто қорнига уриб қулатган Фогтнинг устига йиқилдим. У мени ерга ағдариб, бўга бошлади. Мен типирчилаб, томоғимни унинг чангалидан бўшатишга тиришдим. Қорнига тизза урмоқчи бўлган эдим, удалай олмадим, чунки Ленц билан яна битта Фогт оёғим устида ётишарди. Нафасим қисила бошлади, бурним қонагани учун ҳаво яхши ўтмасди. Кўз ўнгим жимирлашиб, Фогтнинг башараси титраётгандай кўринди. Ҳушдан кета бошладим. Бирдан ёнимда Юпп пайдо бўлганини пайқадим. У йўл четидаги ариқ ичида чўккалаганча мендан кўз узмасди. Юпп пайт пойлаб туриб, рақибим иккаламиз қимирлолмай қолган лаҳзада, унинг билагига болга билан туширди. Иккинчи зарбадан кейин Фогт мени қўйиб юбориб, ўтирган жойида ғазаб билан Юппга қулоч отди, аммо у ўзини орқага ташладию ҳалигидай совуққонлик билан Фогтнинг бармоқларига болга урди, кейин бошига туширди. Қадимни хиёл кўтардим-да, Фогтнинг устига чиқволиб, энди мен уни бўга бошладим. Шу пайт “Қўйвор! Қўйвор!” деган фарёд эшитилди. Бу тўнғич Фогт эди. Кестер унинг қўлини орқасига қайириб, тепага кўтараётганди. Фогт юзтубан ерга ағдарилди. Кестер рақибининг белига тиззасини тираганча қўлини қайираверди. Айни пайтда тиззасини унинг елкаси томон суриб борарди. Фогт тинимсиз додларди. Аммо ҳозир таъзирини бериб қўймаса, Фогтнинг попуги пасаймаслигини Кестер биларди! У бир силтов билан Фогтнинг қўлини чиқариб, кейин қўйиб юборди. Атрофга алангладим. Укаларидан бири оёқда турарди-ю, аммо акасининг носаси уни тамом қарахт қилиб қўйган эди.

— Йўқолинглар, бўлмаса ҳаммаси бошқатдан бошланади, — деди Кестер.

Кетар жафосига менга ёпишган Фогтнинг бошини асфальтга яна бир урдим. Ленц Кестернинг ёнида турарди. Пиджаги йиртилипти. Оғзининг четидан қон оқяпти. Буларнинг олишувида ора очик бўлмаганди. Гарчи Ленцнинг рақибни қонга беланган бўлса ҳам яна муштлашишга тайёр эди. Аммо акасининг мағлубияти масалани ҳал қилганди. Уч ака-ука сўлжайиб туришарди. Улар акаларини икки ёнидан суяб, ўз машиналарига қараб юришди. Соғ қолган Фогт ёнимизга келиб, домкратини олди. Изига қайтаётиб, Кестерга бир ёв қараш қилди. Салдан кейин мерседес жўнаб кетди.

Бир маҳал қаёқдандир темирчи пайдо бўлиб қолди.

— Буни эсларидан чиқазишмайди, — деди у. — Кўпдан буён калтак ейишмаганди. Каттаси одам ўлдириб, ўтириб чиққан.

Унга ҳеч ким жавоб қайтармади. Аммо Кестер сесканиб кетди.

— Мальун, — деди у. Сўнг бизга қаради. — Бўла қолинглар.

— Ҳозир, — шундай деб, Юпп пўлат арқонни судраб келди.

— Бу ёққа кел, — дедим унга. — Бугундан бошлаб кичик зобитсан. Бемалол сигара чекишинг мумкин.

Мошинанинг олдинги ўқини кўтариб, “Карл”нинг орқасига уладик.

— Тортолармикин? — сўрадим Кестердан. — Ҳар ҳолда “Карл” зотдор пойгачи от, юк орталадиган эшак эмас.

— Ҳечқиси йўқ, ораси яқин, йўл текис, — деди Кестер.

Ленц пачоқ бўлган машинага ўтирди, аста жойимиздан кўзгалдик. Рўмолчамни бурнимга босиб, ботаётган қуёшга қарадим. Поёнсиз далалар тинч-осуда эди, дар-

воқе, инсоният деб аталмиш чумолилар уясида нималар бўлаётгани билан лоқайд табиатнинг неччи пуллик иши бор! Энг муҳими, булутлар аста-секин олтин тоғларига айланаётган, уфқ томондан ғира-шира қоронғиликнинг бинафшаранг кўлан-қаси шовқинсиз бостириб келаётган, сўфитўрғайлар ҳадсиз-ҳудудсиз осмон бўшлиғидан сузиб чиқиб, кўз илғамас экинзорларга бирин-кетин қўнаётган ва борлиққа бибелиска оқшом чўкаётган дақиқалар эди.

Устахона ҳовлисига кириб бордик. Ленц мошинадан тушиб, унинг қаршисида тантанали равишда шляпасини ечди.

— Салом сенга, эй ҳожатбарор! Бахтсиз ҳодиса туфайли бу ерга келиб қолдинг, ammo сенга меҳр билан термуламан, зеро ниҳоятда инсоф билан хомчўт қилинганда ҳам бизга камида уч минг, ҳатто уч ярим минг марка даромад келтирасан. Энди олча арағидан қуйинглар, кейин менга совун беринглар — Фогтлар хонадони қолдирган изларни ювиб ташлай.

Бир стакандан арақ ичиб, дарҳол ишга киришдик. Чунки мошина эгаларидан таъмирга буюртма олиш осонмас: суғурта компанияларининг вакиллари буюртмани ўзлари шартнома тузган устахоналардан бирига топширишни талаб қилишади. Бинобарин биз дарров таъмирни бошлаб юборамиз. Суғурта вакили келгунча қанча кўп иш қилсак, шунча яхши: таъмир харажатлари ошган сайин компания мошинани бошқа устахонага олиб беришдан манфаатдор бўлмай қолади.

Қоронғи тушганда ишни тўхтатдик.

— Таксига чиқасанми бугун? — сўрадим Ленцдан.

— Э, йўқ, — жавоб берди Ленц. — Беш қўлни баравар оғизга тикиш керак эмас. Менга бугунгиси ҳам етади.

— Менга етмайди, — дедим унга. — Сен чиқмасанг, мен чиқаман. Соат ўн бирдан иккигача тунги ресторанларни айланиб, кира қиламан.

— Кўйсангчи! — кулди Готтфрид. — Ойнага бир қара. Кейинги пайтларда бурнингга кўз тегди. Башарасига қизил лампочка кўндириб олган шофёрнинг машинасига бирорта йўловчи ўтирмайди. Ундан кўра уйга бориб, юзингни дазмолла.

У тўғри гапирётганди. Бунақа бурун билан йўлга чиқиб бўлмайди. Оғайниларим билан хайрлашиб, уйга жўнадим. Йўлда Хассени учратиб қолдим, биргалашиб кетдик. Кўриниши бир аҳволда эди.

— Озиб кетибсиз, — дедим унга.

У бош силкиб, сўнгги пайтларда кўпинча овқатланмай уйкуга ётаётганини айтди. Хотини ҳар куни аллақандай эски танишлариникида ўтириб, уйга кеч қайтармиш. Ўзига эрмак топганидан хурсандман, дейди. Ammo ишдан кейин овқат пиширишга хоҳиши бўлмаскан. Қаттиқ чарчаганидан қорни очганини ҳам сезмасмиш. Унинг салқиган елкаларига кўз қирини ташладим. Эҳтимол, гапирётган гапларига ўзи ишонар, лекин эшитиш оғир эди. Оиласи, фақирона турмуши барбод бўлди: эртанги кундан умид йўқ, топгани зўрра учма-уч бўлади. Бунақалар миллионлаб, уларга ҳам мудом ишонч ва маблағ етишмайди. Ҳаёт ҳаддан ташқари майдалашиб кетди. Яшаш жон сақлаш учун аёвсиз курашдан иборат бўлиб қолди. Бугунги муштлашувни, кейинги кунларда кўрган-кечирганларим, қилган ишларимни эсладим... Кейин Пат ҳақида ўй суриб, “зўри беҳуда” деган гап хаёлимга келди. Қулочни катта отвордим, ҳаёт эса бахт учун жирканч масканга айланиб қолди, бу бахтнинг умри қисқа, унга ишониб бўлмайди... Ҳозирги аҳволим ишончли бандаргоҳда кўним топиш эмас, йўл-йўлакай нафасни ростлаб олиш, холос.

Зинапоядан кўтарилиб, эшикни очдик. Хассе йўлақда тўхтади.

— Хўп, хайр...

— Бир нарса еволинг, — дедим унга.

У бош чайқаб, гуноҳқорона жилмайди-да, хувиллаб ётган қоронғи хонасига йўл олди. Орқасидан бир муддат қараб турдим. Сўнг узундан-узоқ йўлақдан юриб кетдим. Бирдан кимнингдир хиргойиси эшитилди, тўхтаб, кулоқ солдим. Бу, менга туюлганидай, Эрна Бенигнинг патефони эмас, Патнинг овози эди. У хонасида ёлғиз ўзи ўтириб, қўшиқ айтарди. Беихтиёр бармоқларим муштга айланди. Минг ланнат! Майли, бу бандаргоҳ эмас, нафас ростлаш бўлсин, майли, бу ақлга сиғмайди-ган хом хаёл бўлсин. Ammo шу тобда бахт қайтадан бўй кўрсатгандай, сарҳадларига сиғмай, қайтадан тўлиб-тошгандай туюлди менга...

Пат кирганимни сезмади. У кўзгу қаршисига, ерга ўтирволиб, бошига шляпани ўлчарди. Чироқ гилам устида. Хона ғира-шира, фақат Патнинг юзига нур ту-

шиб турипти. Стулни ёнига қўйиб олган, суянчиғида шоҳи қийқимлари, ўриндикда қайчи.

Остонада туриб, бир оз кузатдим. Пат ерда ўтиришни ёқтирарди. Ишдан кеч қайтганимда қўлида китоб билан бирор бурчақда, кучукнинг ёнида ухлаб қолганини кўп кўрганман.

Ҳозир ҳам кучук унинг ёнида чўзилиб ётипти, ҳар замонда гингшиб кўяди. Пат бошини кўтариб, кўзгуда мени кўриб қолди. Ширин жилмайган эди, олам мунаввар бўлиб кетди. Хона ўртасига бориб, орқасига чўккаладим ва бугунги барча нохушликлардан сўнг унинг илиқ бўйнига лабларимни босдим.

Пат шляпасини кўтарди.

— Бошқатдан қилдим. Сенга маъқулми?

— Жудаям чиройли, — дедим мен.

— Қарамаяпсан-ку! Орқа соябонини қирқиб ташлаб, олд томонини тепага қайирдим.

— Кўриб турибман, — жавоб бердим юзимни сочларига ишқалаб. — Буни кўрган Париж чеварлари ҳам ҳасаддан қуйиб кул бўлишади.

— Робби! — У кулиб, мени ўзидан нари итарди. — Бунга ақлинг етмайди. Умуман қандай кийинишимга ҳеч қачон эътибор берганмисан?

— Икир-чикиригача эътиборимда. — Шундай деб, ёнига ўтирдим, лекин пачоқ бўлган бурнимни кўрсатмасликка ҳаракат қилдим.

— Шунақа дегин? Кеча кечқурун қанақа кўйлақда эдим?

— Кечами? — Эслашга уриндим-у, эслаёлмадим.

— Билувдим, азизим! Мен тўғримда деярли ҳеч нарса билмайсан.

— Тўғри, — дедим унга. — Ҳамма назокат шунда-да. Одам бир-бирини қанчалик кўп билса, англашилмовчилик шунча кўп бўлади. Қанчалик яқинлашса, шунчалик бегоналашади. Мана, Хасселар оиласини олайлик: улар бир-бирларини яхши билишади, аммо ораларидаги адоват ҳар қандай душман одамларникидан юз чандон ортиқ.

Пат шляпасини кийиб, кўзгуга қаради.

— Робби, гапинг қисман тўғри, холос.

— Бу ҳамма ҳақиқатларга хос нарса, — эътироз билдирдим унга. — Ярим ҳақиқатлардан нарига ўтолмаймиз. Ожиз бандалигимиз шунда. Фақат ярим ҳақиқатлардан огоҳ бўлиб, қанча номаъқул ишларни қиламиз. Агар ҳақиқатни тўлалигича фаҳм этсак, ер юзида яшаш мумкин бўлмай қолади.

У шляпани ечиб, бир четга қўйди. Кейин менга бурилиб, бурнимга кўзи тушиб қолди.

— Нима бўлди? — сўради у хавотирланиб.

— Ҳеч нарса. Сенга шундай кўриняпти. Мошина остини кавлаштираётган эдим, юзимга бир нарса тушиб кетди.

У менга ишонқирамай қаради.

— Қаерда юрганингни ким билади? Менга айтмайсан. Сенга ўхшаб, мен ҳам сени яхши билмайман.

— Қайтанга яхши, — дедим мен.

Пат тоғорада илиқ сув билан сочиқ келтириб, юзимни ювди. Яна башарамга синчиклаб қаради.

— Биров урганга ўхшайди. Бўйнинг ҳам тирналган. Саргузаштларинг қачон тугайди, азизим?

— Бугунги энг зўр саргузашт ҳали олдинда, — дедим унга.

Пат менга таажжубланиб қаради.

— Бемахалда-я? Яна нима қилмоқчисан, Робби?

— Шу ерда қоламан! — дедим мен ва уни бағримга босдим. — Эрталабгача сен билан бирга бўламан.

(Давоми келгуси сонда.)

Русчадан
Низом КОМИЛ
таржимаси.

ТОШКЕНТНИ СОФИНАМАН

Қорақалпоқ шеъриятидан

Иброҳим ЮСУПОВ

Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ шоири

НАЗАРХОН ЭЛИНА

Беш тепа" гүмбурлаб отлар чоғанда,
"Қий-чув"ини етказган элсан, Назархон.
Жайхундарё қирғоғидан ошганда,
Кулоқбошда битган гулсан, Назархон.

Макон тутиб оқар сувнинг ёқасин,
Билмам неча ёшда улуг оғаси.
Тарих филдирағи, отлар тақаси
Устидан йўл солган элсан, Назархон.

Меҳмоннавоз туриб Дарбант йўлида,
Душман босганида ўнгу сўлидан,
Хон Жунайд, Шайдаковлар қўлидан
Оғули жом ичган элсан, Назархон.

Бир ёнинг ҳаволи тошлоқ даласи,
Бир ёнинг ҳайбатли Чилпиқ қалъаси,
Бодай тўқай ҳам Хўжақўл ораси —
Қутлуғ макон тутган элсан, Назархон.

Тарих гузарида умид соқчиси,
Эл аро ёйганда комил, яхшисин.
Ватанисан ўлмас Жапақ бахшисин
Соз-суҳбатни суйган элсан, Назархон.

*Раъно РАҲМОН қизи
таржимаси.*

* * *

Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам.
 Булбулларин тинглаб боққа кирмасам.
 Чинорларнинг соясида чой ичиб,
 Дўстлар билан суҳбатлашиб юрмасам.
 Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам.

Бундан ўтар менинг барча йўлларим,
 Баҳор-у ёз, майли, қиш-у қуз вақти.
 Келсам, эсга тушар ёшлик йилларим,
 Менинг йигит вақтим, унинг қиз вақти.

Барча маҳаллада меҳмон бўлганман,
 Шайхонтовур, Қўйлиқ, Эски Жуваси,
 Кўп тинглаб ҳам кўп мартаба олганман
 Гафур, Ойбек, Миртемирлар дуосин.

Зулфиянинг олтин созли музасин
 Тинглаб учиб, сулувликни сезганмиз.
 Абдулло Орифлар, Эркин Воҳидлар
 Боғ, хиёбон қўймай бирга кезганмиз.

Баъзан ялинганмиз чойхоналарда
 “Ҳой, чой ташиб юрган менинг қароғим!
 Чойингни беравер отахонларга,
 Куй бизга бир қултум ишқнинг шаробин”.

Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам,
 Ёзда Анҳор бўйларида юрмасам.
 Ширин тилли ўзбек шоирларидан
 Фазал тинглаб, шеърлар ўқиб бермасам.

Мен кўрганман Тошкент бағри тилиниб,
 Зилзиладан қийраб-қийраб қолганин.
 Қақнус қушдай қўл ичида тирилиб,
 Янгидан энг гўзал шаҳар бўлганин.

Бу шаҳарнинг одамлари ўзгача,
 Инобатли, ширин тилли, донодир.
 Шоирона ўйлаб ҳикмат сўзласа,
 Очиқ кўнгил, одобда ягонадир.

Бунда қадим Турон, бой турк луғати,
 Илму ҳикматларга гувоҳли тили.
 Руҳи уфқлардай кенг ўзбек халқим,
 Обихаёт қўйган дуоли тили.

Навоий шон берган, Бобур куйлаган
 Машраб фазал битган бу тил бор бўлсин,
 Бу тил учун Қодирийни хўрлаган
 Ноумидлар охиратда зор бўлсин.

Етар-етмас кетар, ўтар бу дамлар,
 Замон ишга қўшар ўз режаларин.
 Ойдин келажакка қўйган қадамлар,
 Бергай кўп вақт ўтмай натижаларин.

¹ Йериклик — бошқоронғилик.

Яхши ният мудом йўлдошинг бўлар,
Омад тилайман мен ишларингизда.
“Бир қиз эрга тегса, қирқ қиз туш кўрар”
Яхши тушлар кирсин тушларингизга.

Мен сизни Нукусдан қумсаб келмасам,
Сизга тангри саломини бермасам,
Эркин ҳаёт қурган халқимни ўйлаб,
Мустақиллик майдонида юрмасам, —
Мен Тошкентни соғинаман кўрмасам.

Фотима МИРЗАБОЕВА

ОТАЁТГАН ТОНГ

Тунни итараман кўкраklarимдан,
Сени қоронгулик йўқотмасин, деб
Бир зулмат ичида оғрийди танам
Отаётган тонгнинг ойдинлиги кўп.

Мени юпатоғмас тонг ойдинлиги,
Рухим кишанларин узолмас кўёш.
Узилар кўнглимиз боғлаган симлар,
Барибир сени деб кўтараман бош.

Унсизлигинг ханжар, танимни эмас
Жонимни тилкалар, аямас ҳар кун.
Кетасан... кенг жаҳон бўлмоқда қафас
Не қилай умрнинг шаробин гулгун.

Ёлғизман, туним ҳам, куним ҳам ёлғиз.
Кўзсиз капалак ҳам излар жуфтини.
Кўзда ёшим билан сўрайман ҳаргиз.
Кўнгил саройининг тўлдир бахтини.

Кувончларим оздир, ғамларим кўпроқ,
Умрдан кечмасман сен бўлган ерда.
Энди кўкрагимдан тун кетсин йироқ,
Энди кўнглимиздан тарқасин зарда.

УМР

Сен ҳам бандасисан оллоҳнинг суйган
Суйган бандасига дард берармиш ул.
Мен камолга етган шу пастак уйдан
Сенинг тақдирингга туташади йўл.

Неча бор пуч чиқди тотли умидим,
Йўллар сирпанчиқдир, йўллар тиканли.
Бизнинг насибамиз бўлмади бутун,
Сенинг ярим бахтинг қалбимда ёнди.

Дунёнинг ранг-баранг гўзалликлари
Жаннат пардаларин орқасидадир.
Тугамасин меҳр оқ булоқлари
Тугашини сезсам, тугайди умр.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Хаёлим кетади дала-ю, тузга,
Мисли тулпор каби жиловланмаган.
Юр, биз ўша боғга қайтайлик изга,
Ўйланма, муҳаббат эмасдир ёлғон.

Умр ҳеч қачон ҳам пок бўлган эмас
Унга жойлашолмас поклигинг мудом.
Онам иқболимни туғолган эмас
Сен ҳам бораяпсан тиканли йўлдан.

Кенесбой РАҲМОНОВ

ЎЙЛАБ ТОПИЛАР...

Гоҳ баландлаб,
Гоҳ кетамиз тубанга.
Гоҳ юзада,
Гоҳ сузамиз теранда.
Тақдир деган нарса ўйлаб топилар,
Умр суриш бунча осон деганда.

Гоҳ учамиз,
Гоҳ ётамиз дармонсиз.

Гоҳ тинамиз,
Гоҳ оқамиз анҳорсиз.
Қайғу деган нарса ўйлаб топилар,
Гул умримиз ўтсин деса армонсиз.

Гоҳ булут,
Гоҳ қуёш бор тепангда,
Гоҳ совуқлик,
Гоҳ қизғинлик танангда
Ўлим деган нарса ўйлаб топилар
Умр суриш мангу бўлсин деганда...

* * *

Машаққатга чидадик биз...

Машаққатга чидадик биз
Чекиндик...
Олға юрдик, умр қанот ёдида
Ҳеч нарса ҳам қила олмас устунлик
Тўлиб-тошиб кўз ёш тўккан қайғуга.

Умр узоқ,
Ярим йўлда ўйландик,
Биз билмаймиз!
Ўздикми ё қолдикми?
Ҳеч нарса ҳам қила олмас устунлик
Тўлиб-тошиб кўз ёш тўккан шодликка.

Гулистон МАТЕҶУБОВА
таржималари.

Минайхон ЖУМАНАЗАРОВА

ХАЛҚ ЙЎЛИДА

ЯККАЛИК

Атрофимда сонсиз оломон,
Якка-ёлғиз тентиб бораман.
Жону таним толиққан беҳад,
Хастаман, боз жигарпораман.

Бу дарднинг давоси ўзингдан,
Жон олар, жон берар кўзингдан,
Ҳажрингда сариниб саргайдим,
Бўй-бастинг ўтди-ей кўзимдан.

Қалбимга бу дардни солган сен,
Ҳам ақлу ҳушимни олган сен.
Туйғулар торларин чертиб боз,
Ошиқу беқарор бўлган сен.

Тун пардасин этиб минг пора,
Нурдай сингдинг дилга тобора.
Телбаман, йўқотган эс-хушин,
Жонимга бир сен бўлдинг ора.

Илиндим назаринг ўқига
Қуш мисли қўндим-эй қўлингга.
Дарё-дарё оқди кўз ёшим,
Менгзайсан ҳам бахтим, қайғумга.

Атрофимда сонсиз оломон,
Якка-ёлғиз тентиб бораман.
Жону таним толиққан беҳад
Хастаман... боз жигарпораман.

НЕГА КЕЛМАДИНГ

Ҳаётимнинг баҳор фаслида,
Лола эдим алвон инчунун.
Кутгандим зор сени аслида
Айт-чи жоним, келмадинг нечун?

Хўп беҳуда ўтди оҳ, умрим,
Армоним-эй бир сени кутиб.
Соғингандан сарғайиб юзим,
Келди хазон фасли — куз етиб.

Қарға, қурқур ғоз бўлмади,
Булбулга зор-интизор этди.
Умрим сенсиз ҳеч ёз бўлмади,
Қаро тунга айланиб кетди.

Ҳаётимнинг баҳор фаслида
Лола эдим алвон инчунин.
Кутгандим зор сени аслида
Айт-чи жоним, келмадинг нечун?

Ўлди, эзгу армонлар ўлди,
Ўлди, аҳду паймонлар ўлди.
Ўлди, виждон, иймонлар ўлди,
Билолмам ким қай жойга кўмди.

Ўлди, меҳру шафоат ўлди,
Ўлди, севги-муҳаббат ўлди,
Ўлди, сабру қаноат ўлди,
Билолмам, ким қай жойга кўмди.

Инсон қалби — унда-да қабр,
Яккаш мунг бор, нола-ю жабр.
Дунё беш кун, беш кундир умр,
Билолмам, ким рўшнолик кўрди?..

МЕНИНГ...

Кўнглим дўнди қоп-қора тошга,
Кўз ёшларим кипригимда — муз.
Ёз эмас бу, йўқ, йўқ, бу бошқа,
Дала-даштда тантийман ёлғиз.

Тарк айлади илоҳий туйғу,
Тўлиб-тошмас илҳом булоғим.
Бу алфозда яшамоқ — қайғу,
Ёнмас ҳатто умид чироғим.

Туйғуларим қилт этмас энди,
Қайнай-қайнай тинчиди-тинди.
Муҳаббатим, севгим ҳам сўнди,
Қиличим ҳам қиндаёқ синди.

Кўнглим дўнди қоп-қора тошга,
Кўз ёшларим кипригимда — муз.
Ёз эмас бу, йўқ, йўқ, бу бошқа,
Дала-даштда тентийман ёлғиз...

ОРАНГИЗДА ҚОЛГИМ
КЕЛАДИ

Хорун ар-Рашид бўлиб ҳар уни,
Кенг саҳромни кезгим келади.

Борми ёрти синиқ, бутуни,
Барчасини билгим келади.

Кўпдан-кўпдир етим-есири,
Манглайдан ўпгим келади.
Ҳазинамда неки бўлса бор,
Ҳаммасини бергим келади.

Жабрлининг билиб жафосин,
Тарафида тургим келади.

Минг дардлининг топиб давосин,
Хастага эм бўлгим келади.

Дастурхонга ҳам қут-баракат,
Мўл-қўлчилик бергим келади.
Очкўзларга сарбу қаноат,
Виждон бўлиб енгим келади.

Ожизларга бўлиб шамчироқ,
Кенг жаҳонни кўргим келади.
Тоғ кўпориб бамисли Фарҳод,
Саҳромга сув бергим келади.

Ботирларнинг қилич-совути,
Қалбида ор бўлгим келади.
Юртга ғаним дориган пайти
Мен ҳам отга мингим келади.

Қиз юзида уят ҳам ибо,
Минг андиша бўлгим келади.
Йигитларга буюк мартаба,
Бахт қушидай қўнгим келади.

Кимман ўзим. Қайдан чиқишим?!!
Бари-барин билгим келади.
Даврларнинг тинглаб дардини,
Ўз муҳримни кўргим келади.

Не кўрсам ҳам нени эшитсам,
Барин хатга солгим келади.
Қўшиқ бўлиб кириб эшиқдан —
Сафингизда қолгим келади.

ЭРНАЗАР ОЛАКЎЗНИНГ ФАРЁДИ

Битар ишнинг бошига,
Яхши келмай қошига,
Ёмоннинг зил тошига,
Ишлар сўзга айланди,
Арслондайин йигитлар

Қизил тилга бойланди.
Сўздан тугма таққанлар,
Жонин ўтга ёққанлар,
Оға бий бўп сайланди.
Бўздан эмас бугун-да,
Сўздан бўлар кўйлагинг.
Ишинг битмас куйинма
Тошга дўнсин юрагинг.
Ўздан чиққан ёв ёмон.
Ҳали бисёр Мавлон¹лар.
Саройга от чоптирар,
Элим деган эрларни,
Ғафлат ичра ўлдирад.
Сотқинликнинг сарпойи —
Эллик танга олади.
Елдай учқур тулпорни
Туёғидан айирад.
Кўкни қучган шунқорни
Қанотини қайирад.
Эй халқим-эй, халқим-эй,
Сотқинларинг жазосиз.
Шундан дардинг давосиз.
Ортдан туриб отганлар,
Ор-номусин сотганлар,
Бугун ҳам сени сотар,
Иқболингда тош отар.
Ётга кунинг қолгандан,
Ҳолинг хароб бўлгандан,
Кўзингдан қон оққайдир.
Қайси бирин айтайин,
Қай томон, айт, кетайин.
Қиличим сабил қолгач,
Гўрда қандай ётайин.
Эмин-эркин эл бўлмай,
Бахт эшигинг очилмас.
Олтов оғзи бир бўлмай,
Марака-ю тўй-тўйда
От жилвинг тугилмас.
Эй халқим-эй, халқим-эй
Кўзғолди кўҳна дардинг...

*Абдул ҲАМИД
таржималари.*

¹ Сотқинлар назарда тугилади.

Умар ХАЙЁМ таваллудининг 950 йиллигига

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз

1998 йилда жаҳон бадий сўз хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган улкан ва бетақрор шоир Умар Хайём таваллудига 950 йил тўлади.

Хайём ҳақида ўйлар эканмиз, кўз ўнгимизда икки буюк сиймо гавдаланади. Бир — ўрта асрнинг буюк риёзиётчи, файласуф ва мунажжим олими, иккинчиси эса шеърят осмонида чарақлаб турган забардаст шоир.

Умар Хайём 1048 йилда туғилган. У Нишопур, Балх, Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда ўқиб улғаяди ва ўз замонасининг баркамол олимларидан бўлиб етишади. Ривоятларга қараганда, Салжуқийларнинг улуғ вазири Низомулмулк унга Нишопур ҳокимлигини таклиф этади. Аммо Хайём: “Мен одамлар устидан ҳукмронлик қилолмайман”, — деган мазмунда жавоб беради. Аммо Исфаҳон расадхонасига бошчилик қилишга рози бўлади. У 1074 йилдан бошлаб бу расадхона ишларига раҳбарлик қилиб, математика ва фалакиёт соҳасида катта илмий тадқиқотлар олиб боради. Унинг математика, астрономия ва фалсафага оид бир қатор асарлари бизгача етиб келган. Олимнинг бу илмлар соҳасида қилган қатор кашфиётлари фан тарихида катта ўрин тутади. Масалан, 1077 йилда у юнон олими Эвклид китобидаги бир неча геометрик шаклларни шарҳлаб ёзган асарида бутун сонларнинг иллизини топиш йўлларини кўрсатиб берган.

Умар Хайём бир неча асарида улуғ олим Абу Али ибн Сино фикрларини тарғиб этади, унинг бир қатор китобларини арабчадан форс тилига таржима қилади ва шарҳлаб беради. Хайём ўзининг “Рисолат-ул-кавн ват-таклиф” (“Коинот ва унинг вазифалари”) номли китобида Абу Али ибн Синони ўзининг устози деб атайди. Хайём бундан ташқари “Рисола фи-л-вужуд” (“Борлиқ ҳақида рисола”), “Рисола фи куллиёти вужуд” (“Борлиқнинг умумийлиги ҳақида рисола”) каби бир неча фалсафий асарлар ёзадики, унда муаллиф Ибн Синонинг содиқ шоғирди сифатида ёрқин намоён бўлади.

Дунё фалсафаси билан шуғулланиб, мавжудотлар сирини излаган Хайём бир қанча олимлар билан биргаликда, беш йил улкан тадқиқотлар олиб боргандан кейин — 1079 йилда ислоҳ қилинган тақвим таклиф қилган. Мазкур тақвим Оврупода ундан 500 йил кейинроқ қабул қилинган ва ҳозирги кунгача амалда қўлланилаётган Григориан календаридан кўра ҳам аниқроқ бўлган.

Умар Хайём ҳаётининг охириги йилларида Нишопурга қайтиб келиб, фақирликда умр кечирган бўлса-да, илмий ишларини давом эттирган. У бу даврда ҳам математика, астрономия ва фалсафага доир бир қанча асарлар ёзди. Бундан ташқари ўз атрофига содиқ шоғирлар йиғиб, бир гуруҳ олимларни тарбиялаб етиштирди.

Буюк олим ва шоир 1123 йилда вафот этади. Нишопурдаги шоир мақбараси ҳозирги кунда бутун дунё шеър шинавандаларининг зиёратгоҳига айланган.

Умар Хайём жаҳоншумул илмий асарлар ёзган бўлса-да, нодир шеърлари — рубойлари билан шухрат топди.

У ўз рубойларида ҳам олам сирлари, ҳаёт ҳақиқатини излайди, бу борадаги фикру ўйларини ажойиб шеърӣ тимсолларга ўраб, мўъжизакор мисраларда ифодалаб беради.

Тўртгина мисра шеърга теран фалсафӣ фикрларни сиғдира олган Хайёмнинг услуби — доҳиёна соддалиги, ташбиҳларининг ниҳоятда табиийлиги билан барчани ҳайратга солади.

Унинг рубойлари деярли ҳамма жаҳон халқлари тилларига таржима қилинган. Бундан ташқари жуда кўп сўз санъаткорлари Хайём рубойларини ўз асарларига киритганлар. Минглаб кишилар бу рубойларни ёддан ўқиб юрадилар, шоир китобларини бир-бирларига совға қиладилар.

Шуниси ғалатики, буюк кашфиётчи олим Умар Хайём ҳеч вақт шоирликни даъво қилмаган. Рубойларини эса, кўнгил таскини учун ёзган ва ҳеч кимга ўқиб ҳам бермаган. Унинг рубойлари турли илмий китоблари хошиясига битилган ёки ён дафтарларидан топилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмигача уни ҳатто форслар ўз мумтоз шоирлари қаторига киритмаган ҳам эдилар. Ўтган асрнинг охирларида инглиз шоири Э.Фитцжералд унинг рубойларидан бир қисмини эркин таржима қилиб нашр эттиради. Бу кичкина китобча чиқиши биланоқ, китобхонлар орасида жуда тез тарқалиб, машҳур бўлиб кетди.

Бугунги кунда кўп китобхонлар Хайём шеърларида тез-тез тилга олинадиган май, шароб сўзларини изоҳлаб беришни илтимос қилдилар. Баъзилар ҳатто “Хайём майпараст бўлганми?!” деган саволни ўртага ташлайдилар.

Бундай саволлар шоир рубойларига юзаки қараш натижасидир. Кўплар шоир фалсафасини чуқур тушуна олмагани учун, унинг май образига бўлган муносабатини жўнгина талқин этиб, тўртликларини қадаҳ сўзига айлантириб юрадилар. Афсуски, Хайёмнинг ғарбдаги ихлосмандлари ҳам кўпинча шу йўлдан борадилар. Фитцжералднинг жуда эркин таржималарида ҳам бу ҳол сезилади. Шунинг учун баъзи ғарб адабиётшунослари Умар Хайёмни тушкунлик (декаденс) адабиёти қаторига қўшадилар.

Фақат Умар Хайёмдагина эмас, умуман Шарқ шеъриятида май образининг маънолари жуда хилма-хил, ниҳоятда терандир. Алишер Навоӣ: “Бадойи ул-билоя” девонининг биринчи ғазалида:

Сен гумон қилгондин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафӣ этма бу майхона аҳлин, зоҳидо! —

дейди.

Май образи тасаввуф адабиётида ўз маъноларига эга. Эрон, Ҳиндистон ва Ғарбий Оврупо тадқиқодчилари (Никола, Свами Говинда Тиртҳа, Муҳаммад Али Фуруғӣ кабилар) Хайёмни ҳам тасаввуф шоири, сўфӣйлик ғояларининг тарафдори ҳисоблаб, унинг шеърларидаги “май”, “шароб” сўзларини тасаввуф маъносида талқин этишга уринадилар. Аммо Хайёмни файласуф олим сифатида ҳам, шоир сифатида ҳам тасаввуфчилар сирасига қўшиб бўлмайдди.

Умар Хайём рубойларидаги май — бадийий образ бўлиб, уни жўнгина ва айнан тушуниш мумкин эмас.

Масалан, Хайём май образи орқали гоҳо кишилар қиёфасини чизиб:

Ичкилик кеккайган бошни қилур ҳам,
Майдан ечилмаган бирор тугун кам.
Бир қултум май ичган бўлсайди шайтон.
Минг сажда қиларди одамга ул ҳам, —

деса, гоҳо худбинликни фош этади:

Май ичамен, мастлик қилмаймен, асло,
Қадаҳдан ўзгага бўлмаймен бало.
Бода ичишликдан менинг гаразим —
Ўзимга сен каби қўймаслик бино.

Май образининг ишора ва маънолари кўплиги ҳақида яна Алишер Навоийнинг форсий ғазалларидан бир байт келтириш билан муҳокамамизни якунлаймиз:

Румузи нашъаи май, эй ки дар наёби,
Кунун, ки жомии майи медиҳам бакаф, дарёб.

Яъни, эй май нашъасининг ишорат ва рамзларини тополмаган одам, энди бир коса майни қўлингга берай, унинг рамз ва ишораларини топгил.

Хайём бадий ижоди шуҳратининг сири нимада?

Бунинг сири уларда шоир киши қалбини, унинг назокатини, киши руҳий кечинмалари, орзу-ўйлари, кайфиятларини, ҳаёт мантиқини, инсон қалби билан реал ҳаёт орасидаги муносабатни ажойиб образларда жуда ёрқин тасвирлаб бера билганидир. Шунинг учун ҳам унинг ижоди умумбашарият бадиият боғининг сўлмас чечакларидан бири бўлиб қолди.

*Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ,
филология фанлари доктори, профессор.*

Умар ХАЙЁМ

Рубоийлар

Дунёнинг тилаги, самари ҳам биз,
Ақл кўзин қораси, жавҳари ҳам биз.
Тўғрак жаҳонни узук деб билсак,
Шаксиз унинг кўзи — гавҳари ҳам биз.

* * *

Тақдир лавҳасида ҳукмим бўлғонда,
Майлимча ёзардим уни шул онда.
Қайғуни дунёдан йўқотиб буткул,
Шодликдан бўларди бошим осмонда.

* * *

Азал сиррин билолмасмиз на сену на мен,
Бу жумбоқ, ҳал қилолмасмиз на сену на мен.
Парда орқасидандир бу ғувуримиз,
Парда кетару қолмасмиз на сену на мен.

* * *

Кулол дўконига кирдим бир сафар,
Дастгоҳда ишларди уста кўзагар.

Гадо қўлидану шоҳнинг бошидан
Қўзанинг бўйни-ю дастасин ясар.

* * *

Бу саройда Баҳром ичар эрди жом,
Энди кийик, тулки олади ором.
Бир умр қулонлар овлар эди у,
Ўлимга қулондай овланди Баҳром.

* * *

Билмадим, қорилган чорида лойим,
Жаннатми, дўзахдан аталган жойим.
Менга нақд бўлса бас ёр, чолғу, шароб,
Нася жаннат сенга бўлсин ҳар доим.

* * *

Лола юзин ювди ёғингар кўклам,
Лиммо-лим қадаҳга қўл узат бардам.
Бу кун сен сайр этган ушбу кўкатлар,
Эрта тупроғингдан унар жамулжам.

* * *

Шоҳ бўлмоқ истасанг, элдан тама уз,
Давр яхшими, ёмон — иноқликни буз.
Қадаху ёр сочи бўлсин қўлингда,
Ўтар бу давринг ҳам шу кеча-кундуз.

* * *

Муҳтожлик кунида кўнгилни овла,
Юракка яқину маъқулни овла.
Бир дилча турмас юз лойхона Каъба,
Каъбада нима бор, бир дилни овла.

* * *

Жаҳонда ғам ема қўлингдан келса,
Яхшимас бор-йўқдан дил дардга тўлса.
Беш кунлик дунёда шодлик-ла еб-ич,
Бир дон элтолмассан, хазинанг бўлса.

* * *

Киши ўзлигидан яхши, ёмон ҳам,
Қазою қадару қувонч ёки ғам.
Ақл айтур буларни чархга тўнкама,
Чарх сендан ожизроқ, бечора-ю кам.

* * *

Кимнингки, бор эса бир бурда нони,
Ўзига яраша уй — ошёни,
На биров унга қул, на у бировга,
Айт, шод яшайверсин хушдир замони.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

134

* * *

То ғам бошимизга солгунча ғавго,
 Айтгил, май берсинлар бизга бебаҳо.
 Олтин эмассан-қу, билиб қўй, нодон,
 Кўмгач қайта ковлаб олмаслар асло.

* * *

Май ичсанг, оқилу доно билан ич,
 Ёки бир гул юзли зебо билан ич.
 Оз-оз ич, гоҳ-гоҳ ич, ҳам яширин ич,
 Эзма, расво бўлма, ҳаё билан ич.

* * *

Осмонда бир ҳўкиз, номимиш Парвин,
 Бириси қуйида кўтарар замин.
 Кўзингни катта оч, қўш ҳўкиз аро
 Кўриб қўй қанчалар эшак юрганин.

* * *

Олам тузоғидан озод эмасмиз,
 Бир нафас олмоқдан ҳеч шод эмасмиз.
 Ҳаётга кўп шогирд бўлдиғу ҳануз —
 Дунёнинг ишига устод эмасмиз.

* * *

Бозорда бир кулол кўрсатиб ҳунар,
 Бир бўлак хом лойни тегиб пишитар.
 Лой инграб айтади: “Ҳой, секинроқ теп,
 Мен ҳам сендек кулол эдим, биродар”.

* * *

Ёшлиқда биз шогирд, ўзгалар устод.
 Сўнгра устод бўлиб, дилни этдик шод.
 Охири қай ерга етишдик десанг,
 Тупроқдан чиқибок, бўлибмиз барбод.

* * *

Май ичиб, яхшилар қўрин қуршамоқ —
 Сўфийваш жаврашдан минг бор яхшироқ.
 Агар ошиқу маст дўзаҳий бўлса,
 Жаннат бетин ҳеч ким кўрмасди ҳеч чоқ.

Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ
таржималари.

Қадимги манбалар оила ҳақида

ИНЖИЛДА ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАР

ҚАДИМГИ АҲДАН

Ўша пайтда Худованди Карим ернинг тупроғидан одамни ясаб, унинг димоғига ҳаёт нафасини пуфлади. Шу йўсинда одам тирик жон бўлди...

Яна Худованди Карим: “Одамнинг ёлғиз бўлиши яхши эмас, энди унга муносиб мададкор яратаман” деди...

... аммо одамга мувофиқ мададкор топилмади...

Шунда Худованди Карим одамни қаттиқ уйқуга мубтало қилди. Одам ухлаб қолгач, унинг қовурғаларидан биттасини олди ва ўрнини эт билан қоплади. Одамнинг қовурғасидан Худованди Карим бир хотин барпо қилиб, уни одамнинг олдига олиб келди.

Шунда одам: “Мана, энди бу суяк менинг суякларимдан, бу эт менинг этимландир. У хотин киши деб айтилади; зероки у эр кишидан¹ олинган”, — деди.

Шунинг учун киши ота-онасини қолдириб, ўз хотинига ёпишиб қолади ва иккови бир тан бўладилар. Одам билан хотини эса қипяланғоч бўлиб, бир-биридан уялмас эдилар.

...Илон хотинга:

— Чиндан ҳам Худо, боғдаги ҳеч бир дарахтнинг мевасидан еманглар, деб айтдимикин? — деди.

...Худо фақат боғнинг ўртасидаги дарахтнинг мевасини еманглар, унга тегманглар, бўлма-са ўласизлар, — деди.

Илон хотинга:

— Йўқ, мутлақо ўлмайсизлар... Чунки “Худо биладикки, ундан еган кунийёқ кўзларингиз очилиб қолади ва Худо каби яхши ва ёмонни биладиган бўласизлар, — деди.

Хотин кўрсаки, дарахтнинг меваси емоққа яхши, кўзга ёқимли ҳамда дид-фаросат топишга фойдали экан. У дарахтнинг мевасидан олиб еди. Сўнг эрига ҳам берди, эри ҳам еди.

Шу онда икковининг кўзлари очилиб, яланғоч эканларини кўрдилар. Анжир барглари бир-бирига тиқиб, ўзлари учун ёпинчиқлар ясадилар...

...Худованди Карим сўради:

— Яланғоч эканингни сенга ким айтди? Ё Мен ема деб буюрган дарахт мевасидан едингми?..

Худованди Карим хотинга:

— Бу нима қилганинг? — деди.

— Илон мени алдади ва мен едим, — деди хотин...

Кейин хотинга деди: “Сенинг ҳомиладорлик пайтидаги машаққатингни бағоят орттираман. Сен дард билан фарзандлар туғасан. Иштиёқинг эрингга бўлади, у эса сенга ҳоким бўлади”.

¹ Яҳудий тилида “эр киши” ва “хотин” сўзлари оҳангдошдир, яъни “иш” ва “иша”.

Кейин Одамга деди: “Сен хотинингни гапига қулоқ солдинг. Мен ема деб буюрган дарахт мевасидан единг. Энди сен сабабли ер лаънатиدير. Умринг бўйи машаққат чекиб, ер унлирган ҳосилдан ейсан... Сен ердан олингансан ва ерга қайтгунингга қадар пешона тери билан нон еб юрасан. Зеро тупроқдирсан ва тупроққа қайтарсан”.

Шундан сўнг Одам хотинининг исмини Ҳаво (яъни Барҳаёт) қўйди, чунки у ҳамма ҳаёт эгаларининг онаси бўлди.

... Ер юзида одамлар кўпая бошлаб, улар учун қизлар ҳам туғилди.

Илоҳий зотлар эса одамзод қизларининг жуда яхшилигини кўриб, истаганларини хотинликка оладиган бўлдилар.

Ибтидо, 2,3,6.

Ўзининг шоду-хуррамлигинг учун ва бу курраи заминда Худованди Карим сенга берган умр узун бўлмоғи учун отангни ва онангни эъзозла.

Ўлдирма.

Зино қилма.

Ўғирлик қилма.

Яқинингга қарши сохта гувоҳлик берма.

Яқинингни уйини талама; яқинингни хотинини тилама (унинг даласини ҳам тилама), яқининг эгалик қиладиган ҳеч нарсани — на унинг қулини, на унинг канизагини, на унинг ҳўкисини, на эшагини (на унинг ҳар қандай молу ҳолини) тилама.

... Кимки отасига ё онасига қўл кўтарса, уни ўлимга маҳкум этмоқ керак.

... Кимки унашилмаган бокира қизни йўлдан оздирса ва у билан тўшақда тунни ўтказса, у қизга жарима тўласин ва уни ўзига хотин қилиб олсин...

Ҷиқиш, 20, 21, 22.

Менинг фармойишларим ва Менинг қонунларимга риоя қилинг. Уни бажарган тақдирда инсон тирик бўлади. Мен сизнинг Худованди Каримингизман.

Ҳеч ким биронта ҳам этдош қариндош аёлига яқинлашиб, уни яланғоч қилмасин. Мен Худованди Каримман.

Отангни яланғоч қилмагин ва онангни яланғоч қилмагин, негаки у сенинг онанг, уни яланғоч қилмагин...

Синглингни яланғоч қилмагин, шу уйда туғилганми ёки шу уйдан ташқарида туғилганми, отангнинг қизими ёки онангнинг қизими яланғоч қилмагин.

Ўзининг қизини ёки қизингнинг қизини яланғоч қилмагин, чунки уларнинг яланғочлиги сенинг яланғочлигингдир...

Хотинингни синглиси билан бирга олма, уни хотинингга кундош қилма, хотининг борида, хотининг ҳаётлигида уни яланғоч қилмагин.

Хотининг ҳайздан покланаётган чоғларда яланғоч қилмоқ учун унга зинҳор яқинлашма. Уруғингни ташламоқ ва у билан нопокликка ботмоқ учун яқинингнинг хотини билан тўшаққа ётма.

Ўғилларингдан ҳеч қайсисини Ёвуз хизматига берма ва Худойингнинг номига доғ тўширма. Мен Худованди Каримман.

Эркак киши билан аёл кишидай ётма. Бу қабоҳатдир.

Уруғингни тўкмоқ учун ҳеч қандай жонвор билан ётма ва бундан булганма. Аёл киши ҳам бирон жонвор билан қовушмоқ учун унинг қаршисида ножоиздир. Бу қабоҳатдир.

Агар ерни булғай бошласангиз, ер сизларни ўз устидан улоқтириб юборади. Сизлардан аввал ўтган халқларни ҳам ер улоқтириб ташлаган;

сабабки, агар кимда-ким ана шу қабиҳ ишларни қилса, бу ишларни қилганларнинг жони ўз халқининг қалбидан ситиб чиқарилади.

... Ҳар бирингиз онангиздан ва отангиздан қўрқингиз...

Ўз халқингнинг фарзандларига қарши кек сақлама ва улардан ўч олма, лекин ўз яқининг-ни ўзингни ўзинг севгандай яхши кўр.

Ўз отасини ёки ўз онасини ғийбат қилган одам ўлимга маҳкум қилинғусидир.

Агар кимда-ким эрлик хотин билан зино қилса, агар кимда-ким яқинининг хотини билан зино қилса, — ўлимга маҳкум қилинғусидир.

Левит, 18, 20.

ЯНГИ АҲДАН

Матто баён этган хушxabардан зино ва ажралиш ҳақида

27. “Қадимгиларга “Зино қилма” деб айтилганини эшитгансизлар”.

28. Лекин мен сизга айтаман: ким бир аёлга шаҳват билан қараса ҳам аллақачон кўнглида у билан зино қилган бўлади...

31. Яна дейилганки: “ким хотини билан ажралмоқчи бўлса, унга талоқ хатини ёзиб берсин”.

32. Лекин мен сизга айтаман: ким бевафолик айбидан бошқа сабаб билан хотинидан ажралса, унга зино қилишга сабаб топиб беради. Шунингдек, ким ажралган хотинга уйланса, зино қилган бўлади...

Отанг билан онангни ҳурмат қил. Ўзингни қандай яхши кўрсанг, яқинларингни ҳам шундай яхши кўргин.

АЗИЗ ҲАВОРИЙ ПЕТРНИНГ БИРИНЧИ МАКТУБИДАН

3 - Б О Б

1-2. Масиҳдан ибрат олиб, сиз хотинлар ҳам эрларингизга бўйсунинглар. Худо каломига ишонмайдиган баъзи кишилар сиз — аёлларнинг ор-номусли, покдомон хулқ-атворингизни кўриб, имон ҳақида бирон сўз айтилмасданоқ қойил қолсинлар.

3. Сизнинг жозибангиз ўрилган сочлар, тақилган олтинлар, чиройли кийимлар каби ташқи зеб-зийнатдан иборат бўлмасин.

4. Аммо яширин қалбингиздаги ювош ва сокин руҳ сизларнинг сўлмайдиган ички гўзаллигингиз бўлсин. Бунинг Худо олдида қадри азиздир.

5. Ўтмиш вақтларда Худога умид боғлаган муқаддас хотинлар ҳам ўзларини шу йўсинда беаб, эрларига бўйсунар эдилар.

6. Масалан, Соро биби Иброҳимни жанобим деб атаб, унинг сўзига қулоқ солди. Агар сизлар яхшилик қилишда кунт қилиб, ҳеч қандай кўрқувдан гулгулага тушмасангиз, Соро бибининг фарзандлари ҳисобланасизлар.

7. Шунга ўхшаб, сиз, эрлар ҳам хотинларингиз заиф жинсдан эканлигини ҳисобга олиб, улар билан оқилона муносабатда бўлинглар. Улар ҳам абдий ҳаёт иноятдан баҳраманд бўлгани учун, уларни ҳурматга сазовор ҳисобланг ва ибодатларига ҳалал берманг.

8. Хуллас, ўзаро ҳамфикр, ҳамдард бўлинглар, бир-бирингизни биродарларча севи-н-лар. Бир-бирингизга меҳр-шафқатли ва камтар бўлинглар.

9. Ёмонликқа ёмонлик, ҳақоратга ҳақорат билан жавоб қайтарманглар. Аксинча, дуойи хайр қилин-лар, чунки ўзларингиз ҳам хайр-барақа олиш учун даъват этилгансизлар.

10. Забурда ёзилишича:

Кимки узоқ умр кўришни севиб,

Яхши кунлар келишини истаса,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

138

У тилини ёмон сўздан тутсин,
Оғзини эгри гапдан тийсин.

11. Ёмонликдан қочиб яхшилик қилсин,
Тинчликни қидириб, унинг пайида бўлсин.
12. Чунки Худонинг кўзи солихлардадир.
Солихлар фиғонига У қулоқ солар.
Бадкирдорлардан эса юз ўтирар.
13. Агар яхшилик қилишга бел боғласангиз, сизларга ким озор берар эди?

АЗИЗ ХОВАРИЙ ПАВЕЛНИНГ КОРИНФЛИКЛАРГА БИРИНЧИ МАКТУБИДАН

7 - Б О Б

2. ...Зинога йўл қўймаслик учун, ҳар бир кишининг ўз хотини бўлсин ва ҳар хотиннинг ўз эри бўлсин.
3. Эр ўз хотинига нисбатан ва хотин ўз эрига нисбатан эр-хотинлик вазифасини бажо келтирсин.
4. Хотиннинг бадани устидан хотин эмас, балки эри ҳокимлик қилади. Худди шундай, эрнинг бадани устидан эр эмас, балки хотини ҳокимлик қилади.
5. Бир-бирингиздан бош тортмангизлар. Фақат ўзаро келишгандан сўнг, (рўза тутиш ва ибодат қилиш учун) вақтинча жудо бўлинглар. Кейин яна қовушинглар, токи ўзингизни тия олмаганингиздан фойдаланиб, шайтон сизларни васвасага солмасин.
6. Мен буни буйруқ тариқасида эмас, ижозат тариқасида айтдим...
10. Уйланганларга мен эмас, балки Раббимиз буюради: хотин эридан ажралмасин.
11. Агар ажралса, эрсиз қолсин ёки ўз эри билан ярашсин. Эр ҳам ўз хотинини қўйиб юбормасин.
12. Бошқаларга эса Раббимиз эмас, балки мен айтяпман: агар бир имонли эрнинг хотини имонсиз бўлса-ю, эри билан яшашга рози бўлса, эр хотинини қўйиб юбормасин.
13. Шунингдек, бирон хотиннинг эри имонсиз бўлса ва у хотини билан яшашга рози бўлса, хотин эридан ажрамасин. Чунки имонсиз эр имонли хотини орқали муқаддас бўлади ва имонсиз хотин ҳам имонли эр орқали муқаддас бўлади...

АЗИЗ ХОВАРИЙ ПАВЕЛНИНГ ЭФЕСЛИКЛАРГА МАКТУБИДАН

5 - Б О Б

22. Эй хотинлар, сиз Раббингизга қандай бўйсунсаларингиз, эрларингизга шундай бўйсунинглар.
23. Масиҳ имонликлар жамоатининг боши бўлгани каби, эркак ҳам хотиннинг бошидир. Масиҳ ўз баданининг, яъни уматининг Халоскоридир.
24. Масиҳнинг уммати Масиҳга қандай тобе бўлса, хотинлар ҳам ҳар нарсада ўз эрларига шундай тобе бўладилар.
25. Эй эрлар, Масиҳ имонлилар жамоатини севиб, улар учун ўзини қандай фидо қилган бўлса, сизлар ҳам хотинларингизни шундай севинглар.
26. Масиҳ имонлилар жамоатини муқаддас қилай деб уларни сув билан ювди ва ўз каломи орқали тозалади, токи устида бирон губор, ажин ёки доғи қолмаган, муқаддас, бенуқсон, қомати чиройли бир жамоатни Ўз ҳузурига элтиб қўйсин.
28. Шундай қилиб эркаклар ўз хотинларини ўз таналарини севгандай севишлари керак. Ўз хотинини севган ўзини ўзи севади.

29. Ҳеч ким ҳеч вақт ўз танасини ёмон кўрмаган. Аксинча, уни озиклантириб, парвариш қилади. Масиҳ ҳам Ўз умматини худди шундай озиклантириб, парвариш қилади.

30. Биз Масиҳ танасининг аъзоларимиз. (Унинг эту суягимиз).

31. Тавротда “Киши ота-онасини қолдириб, ўз хотинига ёпишиб қолади ва иккови бир тан бўлади” деб ёзилган...

33. Хулласи калом, ҳар бир эр ўз хотинини ўзини ўзи севгандай севсин. Хотин ҳам эрини ҳурмат қилсин.

6 - БОБ

1. Эй фарзандлар, ота-онангизга итоат қилинглар, чунки бу Раббимизга маъқулдир.

2-3. Бу ҳақдаги биринчи буйруқ Худо ваъда қўшиб берган биринчи буйруқдир, чунончи “Ота-онангни ҳурмат қил, токи барака топиб, ер юзида узоқ умр кўргайсан”.

4. Сиз, оталар, фарзандларингизнинг жаҳлини чиқарманглар. Уларни Раббимизнинг таълим-тарбияси билан ўстиринглар.

ҚУРЪОНИ КАРИМДА ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАР

НИСО СУРАСИ

4

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан (бошлайман).

1. Эй инсонлар! Сизларни бир жондан (Одамдан) яратган ва ундап жуфтини (Ҳаввони) вужудга келтирган ҳамда у икковидан кўп эркак ва аёлларни тарқатган Парвардигорингиздан кўрқингиз. Яна ораларингиздаги савол-жавобларда ўртага номи солинадиган Оллоҳдан кўрқингиз ва қариндош-уруғларингиз (билан ажралиб кетишдан сақланингиз!). Албатта, Оллоҳ устингизда кузатувчи бўлган зотдир.

2. (Вояга етганларидан кейин қўл остингиздаги) етимларга молларини берингиз ва сиз учун нопок бўлган (етимларнинг молларини ўзингизнинг ҳақингиз бўлган) пок нарсага алмаштириб олмангиз. Ва уларнинг молларини ўзингизнинг молингизга қўшиб емангиз! Зеро, бу катта гуноҳ бўлган ишдир!

3. Агар етим қизларга алолат қила олмасликдан кўрқсангиз сизлар учун никоҳи ҳалол бўлган аёлларга иккита, учта, тўрттадан уйланаверинглар. Энди агар (улар орасида) алолат қила олмасликдан кўрқсангиз бир аёлга (уйланинг) ёки қўл остингиздаги чўри билан (ки-фояланинг). Мана шу жабру зулмга ўтиб кетмаслигингизга яқинроқ ишдир.

4. Хотинларингизга маҳрларини ҳаля каби (яъни чин кўнгилдан, мамнунлик билан) берингиз. Агар ўзлари сизлар учун у маҳрдан бирон нарсани ихтиёрий равишда кечсалар, сизлар уни пок ва муборак билиб еяверинглар.

5. (Қўл остингиздаги) ақлсиз кимсаларга (яъни ёш, нодон етимларга) Оллоҳ сизлар учун турмуш воситаси қилиб қўйган молларингизни (яъни қўлларингиздаги уларнинг молларини) бериб қўймангиз, балки уларни ўша моллардан едириб-кийдириг ва уларга яхши сўзлар билан муомала қилинг!

6. Етимларни то балоғат ёшига етгунларича имтиҳон қилиб (текшириб) турунглар. Агар уларнинг эс-ҳушлари жойида эканини кўрсангиз, молларини ўзларига топширинглар. У молларни исроф қилиб ва (эгалари) катта бўлиб қолмасин деб шошилиб еб қўйманглар. (Етимни оталикка олган киши) агар бой бўлса (етимнинг молидан) парҳез қилсин. Борди-ю камбағал бўлса, яхшилик билан (яъни қилган хизматига яраша) олиб есин. Мол-мулкларини ўзларига қайтарганингизда эса гувоҳ келтиринглар. Оллоҳнинг ўзи етарли ҳисоб-китоб қилгувчидир.

7. Эркаклар учун ота-оналари ва қариндош-уруғлари қолдириб кетган меросдан улуш бордир. Аёллар учун ҳам ота-оналари ва қариндош-уруғлари қолдириб кетган меросдан улуш бордир. Бу улушлар озми-кўплигидан (қатъий назар), фарз қилинган ҳақлардандир.

8. Мерос тақсимида узоқ қариндошлар, етим ва мискинлар ҳам ҳозир бўлсалар, уларни ҳам шу меросдан баҳраманд қилиб, яхши сўзлар айтинлар.

9. (Бировнинг ўлимига ҳозир бўлган) кишиларнинг ўзлари ожиз-нотавон фарзандларини қолдириб вафот қилиб кетсалар, улардан хавотир олганлари каби (ўзгаларнинг етимлари ҳақидан ҳам) қўрқсинлар. Бас, Оллоҳдан қўрқиб, (ўлим олдидаги кишига) ҳақ сўзни айтсинлар!

10. Етимларнинг молларини зулм йўли билан ейдиган кимсалар ҳеч шак-шубҳасиз қоринларига олов еган бўладилар. Ва албатта, дўзахга кирадилар.

11. Оллоҳ фарзандларингизга (тегишли мерос) ҳақида бир ўғил учун икки қиз улуши баробарида мерос беришни амр қилади. Агар меросхўрлар иккидан ортиқ аёл бўлса, уларга эр қолдирган нарсанинг учдан иккиси, агар якка қиз бўлса, унга (мероснинг) ярими тегур. Агар марҳумнинг фарзанди бўлса, ота-онанинг ҳар бирига қолдирган меросидан олтидан бири тегур. Агар энди фарзанд бўлмай, фақат ота-онаси (меросхўр) бўлса, у ҳолда онасига учдан бири тегур (қолгани отасига қолади). Агар унинг ака-укалари бўлса, онасига олтидан бири тегур. (Қолган қисми отасига тегади, зеро, марҳумнинг ака-укаларини едириб-кийдириш ва уйлаш-жойлаш отанинг зиммасидадир. Бу тақсимотлар) марҳум қилган васият ва унинг қарзлари адо этилгандан кейин бўлур. Ота-оналарингиз ва фарзандларингизнинг қайси бирлари сизлар учун фойдаси тегувчироқ эканини билмайсизлар. (Бинобарин, ўзингизга қолса, мерос тақсимотини ҳам адолат билан ҳал қила олмайсиз. Шу боисдан кимга қанча мерос тегиши) Оллоҳ томонидан қатъий фарз қилиб қўйилди. Албатта, Оллоҳ билим ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир.

12. Сизларга хотинларингиз қолдирган меросдан — агар улардан фарзанд қолмаган бўлса — ярими тегур. Энди агар уларнинг фарзандлари қолган бўлса, сизларга уларнинг меросидан тўртдан бири тегур. (Бу тақсимотлар) марҳума қилган васият ва унинг қарзлари адо этилгандан кейин бўлур. Уларга (хотинларингизга) сизлар қолдирган меросдан агар сизлардан фарзанд қолмаган бўлса — тўртдан бири тегур. Энди агар сизларнинг фарзандингиз қолган бўлса, уларга сизнинг меросингиздан саккиздан бири тегур. (Бу тақсимотлар) сизлар қилган васият ва қарзларингиз адо қилингандан кейин бўлур. Агар мероси қолаётган эркак ёки аёлнинг на ота ва на онаси бўлмай, (она томонидан) бир ака ёки укаси ёхуд бир опа ё синглиси қолган бўлса, уларнинг икковидан ҳар бирига олтидан бири тегур. Энди агар улар бирдан ортиқ бўлсалар, улар мероснинг учдан бири хиссасига тенг шерик бўлурлар. (Бу тақсимотлар) меросхўрларга зарар етказмайдиган ҳолда қилинган васият ва қарзлар адо қилингандан кейин бўлур. (Бу ҳукмлар) Оллоҳ томонидан бўлган амр-фармондир. Оллоҳ билгувчи ва ҳалиймдир.

13. Мана шу Оллоҳнинг белгилаб қўйган ҳалларидир. Ким Оллоҳ ва унинг Пайғамбарига итоат этса, уни остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга киритиб, ўша жойда абдий ҳаёт бахш этар. Ва бу катта зафардир!

14. Ким Оллоҳ ва унинг Пайғамбарига итоатсизлик қилиб Оллоҳнинг белгилаб қўйган ҳалларидан тажовуз қилса, уни абдий қоладиган жойи бўлмиш дўзахга киритур. Ва унинг учун хор қилгувчи азоб бордир.

15. Хотинларингиздан қайси бир аёл фоҳишалик қилса, ундай аёлларнинг устида ўзларингиздан бўлган тўрт кишини гувоҳ қилинг. Агар улар гувоҳлик қилсалар, то бу аёлларга ўлим келгунча ёки Оллоҳ бирор йўлга солгунча уларни уйларида сақланг!

16. Сизлардан икки эркак шундай қилса (яъни бачавозлик ёки фоҳишабозлик қилса) уларни уриб-сўкиш билан таъзирларини берингиз. Агар тавба қилиб, ўзларини тuzатсалар, уларни тинч қўйинлар. Албатта, Оллоҳ тавбаларни қабул қилгувчи ва меҳрибон бўлган зотдир.

17. Албатта, Оллоҳнинг тавбаларни қабул қилиши фақат биронта гуноҳни нодонлик билан қилиб қўйиб, сўнгра дарҳол тавба қилган кишилар учундир. Оллоҳ ана шундай кишиларнинг тавбасини қабул қилур. Оллоҳ билим ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир.

18. На гуноҳ ишларни мудом қилиб юриб, қачонки, бировларига ўлим келганида “энди тавба қилдим” дейдиган ва на кофир ҳолда ўлиб кетадиган кимсаларнинг тавбалари қабул қилинмас. Улар учун аламли азобни тайёрлаб қўйганмиз.

19. Эй мўминлар, сизлар учун хотинларни мажбурий ҳолда мерос қилиб олиш дуруст эмасдир. Ва (агар бирга яшаш ниятингиз бўлмаса) берган маҳрларингизнинг бир қисмини қайтариб олиш учун хотинларингизни (бошқа эрга тегишдан) тўсиб туриб олманглар! Магар улар очиқ бузуқлик қилсалар (у ҳолда берган маҳрингизни қайтариб олишингиз мумкин). Улар билан тинч-тотув яшанглар. Зеро, сизлар ёмон кўрган нарсада Оллоҳ кўп яхшиликларни қилиб қўйган бўлиши мумкин.

20. Агар бир хотинни қўйиб, бошқа хотинга уйланмоқчи бўлсанглар, аввалгисига саноқсиз молу дунёни (маҳр қилиб) берган бўлсангиз-да, ундан бирон нарсани қайтариб олманглар! Уни бўҳтон ва очиқ гуноҳ билан оласизми?

21. Ахир, бир-бирингиз билан қўшилиб, улар (яъни хотинларингиз) сизлардан қатъий аҳд-паймон олганларидан сўнг қандай қилиб уни (яъни маҳрни) қайтариб оласиз?!

22. Оталарингиз уйланган хотинларни никоҳингизга олманг. Магар илгари ўтган бўлса, (уйланган бўлсангиз, Оллоҳ авф этар). Албатта, бу хунук ва жирканч бўлган ёмон қилиқдир.

23. Сизлар учун оналарингиз, қизларингиз, опа-сингилларингиз, аммаларингиз, хола-ларингиз, ака-укаларингизнинг қизлари, опа-сингилларингизнинг қизлари, эмизган она-ларингиз, эмишган опа-сингилларингиз, қайноналарингиз, жинсий алоқада бўлган хотинларингизнинг тарбиянгизда бўлган қизлари (мана шу санаб ўтилган аёлларга уйланиш ҳаром қилинди) — агар хотинларингиз билан жинсий алоқада бўлмаган бўлсангиз (уларни талоқ қилгандан кейин аввалги эрларидан туғилган қизларига уйлансангиз) сизлар учун гуноҳ йўқдир. Яна ўз пушти-камарингиздан бўлган ўғилларингизнинг хотинларига (уйланишингиз) ҳамда опа-сингилни жамлашларингиз (яъни бирини талоқ қилмай туриб бошқасига уйланишларингиз ҳаром қилинди). Магар илгари ўтган бўлса, (Оллоҳ авф этар). Албатта, Оллоҳ мағфиратли ва меҳрибон бўлган зотдир.

24. Яна эрлик аёллар ҳам (ҳаром қилинди). Магар уруш жангларида эга бўлган чўриларингиз ҳалолдир. (Бу ҳукмларни) Оллоҳ зиммангизга фарз қилиб қўйди. Мана шулардан бошқа аёлларга зино қилувчи бўлмаган ҳолингизда молларингизни маҳр қилиб бериш билан уйланишга ҳаракат қилиш сизлар учун ҳалол қилинди. Улар билан никоҳ орқали яқинлик қилишингиз билан белгиланган маҳрларини берингиз! Маҳр белгиланганидан кейин ўзларингиз келишиб олишингизда (яъни улар ўз ихтиёрлари билан ҳаққи маҳрларидан кечиб юборишларида) сизлар учун гуноҳ йўқдир. Албатта, Оллоҳ билим ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир.

25. Сизлардан кимда-ким озод мўмина аёлларга уйланиш имкониятига эга бўлмаса, қўлларингиздаги мўмина чўрилардан бирига уйланаверсин. Оллоҳ иймонларингизни жуда яхши билгувчидир. Бировингиз бировингиздан дирсиз (яъни ҳаммангизнинг аслингиз биттадир). Бас, улардан ўзларини сақлагач, фоҳишалик қилмаган ва маҳфий ўйнашлар тутмаганларига хожаларининг изни билан уйланаверинглар ва маҳрларини тўқис қилиб беринглар. Энди эрга теккач, агар бузуқлик қилсалар, уларга озод аёлларга бериладиган азобнинг ярми берилур. Бу (яъни чўриларга уйланиш рухсати) орангиздаги бузилиб кетишдан қўрққан кишилар учундир. Сабр қилиб (уйланмай туришларингиз) ўзингиз учун яхшироқдир. Оллоҳ маърифатли ва меҳрибондир.

34. Эркаклар хотинлари устидан раҳбардурлар. Бунга сабаб Оллоҳ уларнинг бировларини бировларидан (яъни эркакларни аёллардан) ортиқ қилгани ва эркаклар (хотинлари ва оилалари учун) ўз мол-мулкларидан сарф-харажат қилганларидир. Бас, ибодат, итоатли ва эрлари йўқлигида Оллоҳнинг ҳифзу ҳимояти билан (эрларининг мол-мулкларини ва ўз иффатларини) сақловчи хотинлар — яхши хотинлардир. Хотинларингизнинг итоатсизлигидан қўрқсангиз, аввало уларга панд-насиҳат қилинглар, сўнг (яъни насиҳатларинг қор қилмаса) уларни ётоқларда тарқ қилингиз (улар билан бир жойда ётманг, яқинлашманг), сўнгра (яъни шунда ҳам сизларга бўйсунмасалар) уринглар. Аммо сизларга итоат қилса-

лар, уларга қарши бошқа йўл ахтарманглар. Албатта, Оллоҳ энг юксак ва буюк бўлган зотдир.

35. Агар эр-хотиннинг оралари бузилиб кетишидан қўрқсангизлар, эр томонидан бир ҳакам, хотин томонидан бир ҳакам чақирингиз. Агар улар ислоҳ қилишни истасалар, Оллоҳ эр-хотин ўртасига иттифоқликни солур. Албатта, Оллоҳ билгувчи ва хабардор бўлган зотдир...

НУР СУРАСИ

24

Меҳрибон ва раҳимли Оллоҳ номи билан (бошлайман).

1. (Ушбу) Биз нозил қилган ва (ундаги ҳукмларни мусулмонлар зиммасига) фарз қилган бир сурадир. Сизлар эслатма-ибрат олишингиз учун Биз унда очиқ-равшан оятларни нозил қилдик.

2. Зинокор аёл ва зинокор эркак — уларни ҳар бирини юз даррадан уринглар. Агар сизлар Оллоҳга ва охират кунига имон келтиргувчи бўлсангизлар, Оллоҳнинг (бу) ҳукмида (яъни зинокорларни дарралашда) сизларни уларга нисбатан раҳм-шафқат (туйғулари) тутмасин! Уларнинг азобланишига бир тоифа мўминлар гувоҳ бўлсинлар.

3. Зинокор эркак фақат зинокор аёлга ёки мушрикага уйланур. Зинокор аёлга фақат зинокор эркак ёки мушрик уйланур. Ва бу (яъни зинокор аёлларга уйланиш) мўминларга ҳаром қилингандир.

4. Покиза аёлларни (зинокор) деб бадном қилиб, сўнгра (бу даъволарига) тўртта гувоҳ келтира олмаган кимсаларни саксон дарра уринглар ва ҳеч қачон улар гувоҳликларини қабул қилманглар. Улар фосиқ — итоатсиз кимсалардир.

5. Магар шу (қилмишларидан) сўнг тавба қилиб, (ўзларини) тузатган кишиларгина (фосиқ эмасдирлар). Зеро Оллоҳ мағрифатли, меҳрибондир.

6. Ўзларидан бошқа гувоҳлари бўлмаган ҳолида ўз хотинларини (бузуқ) деб бадном қиладиган кимсалар — уларнинг ҳар бири ўзини шак-шубҳасиз ростгўйлардан деб Оллоҳ номига тўрт марта гувоҳлик бериши (вожибдур).

7. (У эрнинг) бешинчи гувоҳлиги эса агар ёлғончилардан бўлса, устига Оллоҳнинг лаънати (тушишини сўрамоқлигидир).

8. У (аёлдан) азоб-жазони “У (яъни эри) шак-шубҳасиз ёлғончилардан” деб Оллоҳ номига тўрт марта гувоҳлик бериши дафъ қилур.

9. (У аёлнинг) бешинчи (гувоҳлиги эса) агар эри (ростгўйлардан бўлса, ўзининг устига Оллоҳнинг газаби тушишини сўрамоқлигидир).

10. Агар сизларга Оллоҳнинг фазлу-марҳамати бўлмаса ва Оллоҳ тавбаларни қабул қилгувчи, ҳикмат соҳиби бўлмаса эди (албатта, ё эр, ё хотин шарманда қилинган бўлур эди).

11. Шак-шубҳасиз бу бўҳтонни (вужудга) келтирган кимсалар ўзларингиздан бўлган бир тўдадир. Уни сизлар ўзларингиз учун ёмонлик деб ўйламанглар, балки у сизлар учун яхшилиқдир. Улардан (яъни бўҳтончилардан) ҳар бир киши учун ўзи касб қилган гуноҳ (га яраша жазо) бордир. Уларнинг орасидаги (гуноҳнинг каттасини кўтарган кимса учун улуғ азоб бордир).

12. Эй мўминлар, сизлар (бу бўҳтонни) эшитган пайтингизда мўмин ва мўминалар бир-бирлари ҳақида яхшилиқни ўйлаб, “Бу очиқ бўҳтон-ку!” десалар бўлмасмиди?

13. Улар (яъни Ойшани бадном қилмоқчи бўлганлар ўз даъволарига) тўртта гувоҳ келтирсалар бўлмасмиди? Энди агар гувоҳ келтира олмасалар, у ҳолда Оллоҳ наздида улар ёлғончилардир.

14. Агар сизларга дунё ва охиратда Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлмаса эди, албатта, сизларни тинмай сўзлаган нарса — бўҳтонларингиз сабабли улуғ азоб ушлаган бўлур эди.

15. Ўшанда сизлар уни тилдан-тилга олиб, оғизларингиз билан ўзларингиз аниқ билмаган нарсани сўйлар ва буни енгил иш деб ўйлар эдингизлар. Ҳолбуки, у Оллоҳ наздида улуг (гуноҳдир).

16. Уни эшитган пайтингизда: “Бу (мишмишни) сўзлаш учун биз жоиз эмасдир. Эй пок парвардигор, бу улуг бўҳтон-ку!” — десангизлар бўлмасмиди?!

17. Агар мўмин бўлсангизлар ҳаргиз унга ўхшаган нарсаларга қайтмасликларингизни Оллоҳ сизларга панд-насиҳат қилур.

18. Ва Оллоҳ сизларга ўз оятларини баён қилур. Оллоҳ илм ва ҳикмат соҳибидур.

19. Албатта, иймон келтирган кишилар ўртасида бузуқликлар ёйилишини истайдиган кимсалар учун дунёда ҳам, охиратда ҳам аламли азоб бордир. Оллоҳ билур, сизлар билмас-сиз.

20. Агар сизларга Оллоҳнинг фазлу-марҳамати ва Оллоҳнинг меҳрибон ва раҳмли экани бўлмаса эди (албатта, сизларга бу қилмишларингиз учун азобни нақд қилган бўлур эди).

22. Сизлардан фазл ва кенг-катта мол-давлат эгалари қариндошларга, мискинларга ва муҳожирларга Оллоҳ йўлида инфоқ-эҳсон қилмасликка қасам ичмасин, балки уларни авф қилиб, кечирсинлар. Оллоҳ сизларни мағфират қилишини истамайсизларми? Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир.

23. Албатта, (бузуқ ниятлардан) беҳабар, покиза, мўмина аёлларни бадном қиладиган кимсалар дунёда ҳам, охиратда ҳам лаънатга дучор бўладилар. Улар учун улуг азоб бордир.

24. У кунда — қиёматда қилиб ўтган бўҳтонлари сабабли уларнинг тиллари ҳам, қўл ва оёқлари ҳам ўзларининг зиёнларига гувоҳлик берур.

25. Ўша кунда Оллоҳ уларнинг ҳақиқий жазоларини комил қилиб берур ва улар Оллоҳнинг аниқ ҳақ эканини билурлар.

26. Нопок аёллар нопок эрлар учундир (яъни лойиқдир), нопок эрлар нопок аёллар учундир. Покиза аёллар покиза эрлар учундир, покиза эрлар покиза аёллар учундир. Ана ўша (покиза эрлар ва покиза аёллар) уларнинг (яъни нопок эрлар ва нопок аёлларнинг) айтган бўҳтонларидан покдирлар. Улар учун мағфират ва улуг ризқ (яъни жаннат неъматлари) бордир.

27. Эй мўминлар, ўз уйлариингиздан бошқа уйларга то изн сўрамагунингизча ва эгаларига салом бермагунингизча уларга кирманглар! Мана шу сизлар учун яхшироқдир. Шояд эслатма ибрат олсанглар!

28. Энди агар у уйларда ҳеч кимни топмасангизлар у ҳолда то сизларга изн берилмагунча уларга кирмангиз. Агар сизларга “қайтинглар” дейилса (яъни киришга изн берилмаса) қайтиб кетинглар! Шу сизлар учун энг тоза йўдир. Оллоҳ қилаётган амалларингизни билгувчидир.

29. Биров учун маскан бўлмаган (меҳмонхона, карвонсарой каби) сизлар фойдаланган уйларга (изн сўрамасдан) киришларингизда сизларга гуноҳ йўқдир. Оллоҳ ошкор қилаётган нарсангизни ҳам, яшираётган нарсангизни ҳам билур.

30. (Эй Муҳаммад), мўминларга айтинг, кўзларини (номаҳрам аёлларга тикишдан) тўссинлар ва авратларини (ҳаромдан) сақласинлар. Мана шу улар учун энг тоза йўдир. Албатта, Оллоҳ улар қилаётган ҳунарлардан хабардор.

31. Мўминаларга ҳам айтинг, кўзларини номаҳрам эркакларга тикишдан тўссинлар ва авратларини (ҳаромдан) сақласинлар. Ҳамла кўриниб турганидан бошқа зеб-зийнатларини (яъни уйларидаги либосларидан бошқа зеб-зийнатларини номаҳрамларга) кўрсатмасинлар ва кўкракларини рўмоллари билан тўссинлар. Улар зеб-зийнатларини кўрсатмасинлар, магар эрларига ё оталарига ё эрларининг оталарига ё ўғилларига ё эрларининг ўғилларига ё ўзларининг оға-иниларига ё оға-иниларининг ўғилларига ё опа-сингилларининг ўғилларига ё ўзлари каби аёлларга ё қўл остидаги чўриларига ё аёллардан беҳожат бўлган (яъни жуда кексайиб қолган ёки ақлсиз — девона) эркак хизматкор — қулларга ё аёлларнинг авратларидан хабардор бўлмаган гўдакларгагина кўрсатишлари жоиздир. Яна

яширган зеб-зийнатлари билинсин учун оёқларини ерга урмасинлар. Барчаларингиз Оллоҳга тавба қилинглар, эй мўминлар! Шоядки, шунда нажот топсангизлар.

32. Ўз ораларингиздаги тул-беваларни ҳамда қул ва чўрингизларни яхшиларини уйлантиринглар. Агар улар камбағал бўлсалар Оллоҳ, уларни ўз фазли карами билан бойбеҳожат қилур. Оллоҳ фазлу карами кенг билгувчидир.

33. Никоҳ учун лозим бўлган мол-давлатни топа олмаган кишилар то Оллоҳ уларни ўз фазлу карами билан бой-бадавлат қилгунича ўзларини (ҳаромдан, зинокорликдан) пок тутсинлар. Эй мўминлар, қўл остингиздаги қуллардан битим тузишни истайдиган кишилар бўлса, у ҳолда агар сизлар уларда яхшиликни (яъни диёнат, иймонни) билсангизлар улар билан битим тузинглар ва уларга Оллоҳнинг сизларга ато қилган молларидан ато этинглар!

Юқорида келтирилган матн парчалари Тошкентда 1992 йилда “Чўлпон” нашриёти томонидан Алоуддин Мансур таржимасида нашр қилинган “Қуръони карим”дан олинди.

Малданага ВАТСЪЯЯНА

КАМАСУТРА

УЧ НЕЪМАТГА ЭРИШМОҚ ЙЎЛИ

1-сутра. Эркак кишининг умри юзлаб йиллар мобайнида давом этмоғи керак. У ҳаётининг турли даврларида Дхарма, Артху ва Кама¹ деган учта мақсадга эришмоқни кўзламоғи лозим. Бир вақтнинг ўзида бу мақсадлар бир ёки ортиқроқ бўлиши мумкин...

2—4-сутра. Болалиқда у ўзини билим олишга бағишламоғи керак, ёшлиқда эса дунёвий ҳузур-ҳаловатга берилсин, қариган чоғида эса у Дхармага амал қилиш орқали охирагини таъминлашни ўйласин.

5—6-сутра. Ҳаётда жуда кўп мужмалликлар бор. Шунинг учун эркак одам мақсадларига танлаб олган воситалари орқали эришмоғи мумкин. Бироқ шарти шуки, у таҳсил олиш даврида никоҳга кирмаслиги керак².

7—8-сутра. Муқаддас китобларнинг кўрсатмаларига биноан, Дхарма таркибига қурбонлик қилиш, ғайри табиий ҳаракатлар (уларнинг оқибати инсон кўзига кўринмайди) киради. Шунингдек, дхарма одамларга ошқора таъсир кўрсатадиган муайян ишларни тақиқлайди (масалан, гўшт истеъмол қилишни). Дхармани ана шу муқаддас китоблардан ёхуд бу китоблардан яхши бохабар бўлган одамлардан ўргандилар.

9—10-сутра. Артха — ер, олтин, чорва, ғалла, идиш-товоқ, дўсту ёронлар тарзидаги билимлар ва бойликлар орттирмақдир. Артхани савдо-сотик ва олди-берди ишларини яхши биладиган савдогарлардан ўрганадилар.

¹ Дхарма — оилавий, диний-ахлоқий ва жамоатчилик аҳдларини бажармоқ; Артха — моддий неъматларга эришмоқ ва уларни истеъфода қилмоқ усуллари; Кама — кенг маънодаги ҳиссий иштиёқларни қаноатлантирмақ. (Булар жисмоний муҳаббатдан бошлаб тасвирий санъат, музыка ва шунинг кабиладан лаззатланишни қамраб олади).

² Баъзи шарҳларда бу давр 16 ёшгача деб белгиланган.

Малданага Ватсъяяна — мелодий III асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган ҳинд табибидир. “Камасутра” унинг асари бўлиб, дидактик услубда ёзилган ва ахлоқий-сиёсий масалаларга бағишланган рисола. Қадимги Ҳиндистонда уни ўрганиш дунёвий таълимнинг таркибий қисмига кирган. Бу қимматли манба қадимги Ҳиндистон тўғрисида жуда бой тиббий, этнографик ва социологик маълумотлар беради.

11—13-сутра. Кама эшитиш, нутқ, кўриш, сезиш ва ҳидлаш каби бешта туйғу ёрдамида инсон ақлининг кўрсатмаларига мувофиқ қалбига манзур буюмлардан лаззатланишидир. Тор маънода кама сўзи лаззат бағишловчи нарсалар билан боғлиқ ҳиссий туйғулар машқи орқали алоҳида лаззатланиш демоқдир. Камани яшаш машқини олган шахарликлардан “Камасутра” орқали ўрганилади.

14—17-сутра. Дхарма, Артха ва Кама деган мақсадлар шундай тартибда жойлашганки, уларнинг биринчиси кейингисига қараганда юксақроқдир, яъни Дхарма Артхга қараганда, Артха Камага қараганда юксақроқдир. Аммо бунақа ҳаёт тартибини ҳамма ҳолларда татбиқ этиб бўлмайди. Подшо учун энг муҳими Артхадир, чунки тобеинларининг яшаш даражаси Артхга боғлиқ. Худди шунга ўхшаш Кама биринчи навбатда сатангларга¹ зарур.

ТУРЛИ САНЪАТЛАРНИ ЎРГАНИШ

1—4-сутра. Эркак “Камасутра”ни ва унга мос санъатларни Дхарма ҳамда Артхга тегишли санъатлар ҳамда илмлар билан баробар ўрганмоғи керак. Қиз бола “Камасутра”ни ва унга мос келадиган санъатларни никоҳга қадар ўрганмоғи керак, никоҳдан кейин эса бу ишни эрининг розилиги билан қилмоғи шарт...

14-сутра. Қиз бола “Камасутра” матнида кўрсатилган олтмиш тўрт амални яширин равишда хусусий тарзда ўрганмоғи жоиз.

15-сутра. Куйидаги шахслардан бирор киши қиз боланинг йўриқчиси бўлиши мумкин:

- 1) Қиз бола билан бирга катта бўлган ва эндиликда эрга тегиб улгурган энаганинг қизи;
- 2) қиз боланинг ширин сўзли, сирдош дугонаси (у ҳам эрга теккан бўлмоғи керак);
- 3) Холасининг қизи. У қизнинг тенгқури бўлиши лозим;
- 4) Қиз болага туғишган опасидай бўлиб қолган садоқатли кекса оқсоч;
- 5) ҳозир роҳибалик йўлига кирган тажрибали аёл;
- 6) қиз боланинг туғишган опаси — унга ҳамиша ишонса бўлади.

16-сутра. “Камасутра” илмининг муҳим қисмини ташкил қилувчи 64 та санъат орасида “Қармашрайя” деган техник атамага эга бўлган 24 санъат борки, уларни бажармоқ учун жисмоний куч керак ва муайян малакаларга эга бўлиш талаб қилинади. Булар: 1) куй, кўшиқ, 2) рақс, 3) чолғу, 4) ўзга вилоятларнинг хатини ўзлаштириш, 5) сўзамоллик, 6) тасвирий санъат, 7) қўғирчоқлар яшаш, 8) қондаларга биноан бетель япроқларини истеъмолга тайёрлаш; 9) гулчамбарлар ва гулдасталар тайёрлаш, 10) пазандалик санъати, 11) ҳақиқий қимматбаҳо тошларни қалбакиларидан ажратиш қобилияти, 12) чеварлик, 13) газлама учун бўёқ тайёрлаш ва уни бўяш, 14) таом учун зарур миқдорда ун ва бошқа масаллиқларни ҳозирлай билиш, 15) ўлчов ва тарозини билиш, 16) умргузаронлик ва узоқ умр кўрмоқ учун зарур воситаларни билиш, 17) мол-ҳолни парвариш қила билиш, 18) жоду, кўз боғлағичлик санъати, 19) ўйинларда пухталиқ, 20) бошқа одамларни билиш, 21) чаққонлик, 22) уқалаш, 23) шахсий озодалиқ, 24) сочи турмаклаш санъати...

ХОТИН ТОПИШ ҲАҚИДА КЕЛИННИ ҚАНДАЙ ТАНЛАМОҚ ВА УНГА ҚАНДАЙ МУОМАЛА ҚИЛМОҚ ТЎҒРИСИДА

1-сутра. Келин ўз табақанга мансуб бўлса, бунинг устига бокира бўлса, у билан никоҳнинг муқаддас матнларга мувофиқ бўлса, бундай никоҳ Дхарма ва Артха мақсадларига мос келади, авлод-аждодларингга, қўшлаб дўстларингга, эру хотин орасидаги покиза ва табиий севгига қулайлик туғдиради.

2-сутра. Шунинг учун эркак киши таҳсилни тугатгандан сўнг келин танлаётганда, унинг бокира эканини, ўзидан лоақал уч ёш кичкина эканини, яхши оиладан эканини,

¹ С а т а н г — гетера маъносига. Гетера юнонча сўз бўлиб, ўқимишли, боши очиқ аёл деган маънони билдиради.

қизнинг ота-онаси тажрибали васийлар бўлиб, ҳали ҳаёт эканини, уларнинг турмуш тарзи эса ҳар жиҳатдан маъқул эканини билмоғи керак. Қиз эса она томонидан ҳам, ота томонидан ҳам кўп қариндош-уруғга эга бўлиб, уларга ғамхўрлик қилмоғи керак. Унинг хусни ва одоб-ахлоқи баркамол бўлмоғи лозим, ақли расо бўлиши, қадди-қомати келишган бўлмоғи шарт, унинг тишлари, тирноғи, кўзлари, сочлари, қулоқлари ва кўкраги келишган бўлсин ва у соғлиғидан шикоят қилмасин... Албатта, эркак ҳам келинида қандай хислатларни кўрмоқ истаса, ўзи ҳам шу сифатларга эга бўлмоғи зарур.

3-сутра. Агар эркак киши шунақа қизни келин қилиб танласа, у тўғри иш қилган бўлади ва унинг ўзига тенглари ичида ҳеч ким ҳеч нарсада унга таъна қилолмайди.

4-сутра. Келин танлаётганда йигит ва қизнинг ота-оналари, қариндош-уруғлари, ёру биродарлари бир-бирларига кўмаклашмоқлари керак.

5—6-сутра. Дўстлар қизнинг ота-онасига маслаҳат бериб, куёвликка даъвогар бўлмоқчи бўлган бошқа одамлардан уларни қайтармоқлари лозим... Дўстлар куёвнинг уруғи қадимий эканини, унинг адабий ва бадий истеъодларини ва шунга ўхшаш бошқа қимматли сифатларини таъкидлаб кўрсатсинлар ва шу тарзда келиннинг ота-оналари тасавурида куёв ҳақида яхши таассурот ҳосил қилишга ёрдам берсинлар.

Дўстлар, шунингдек, келиннинг онаси куёвда қандай фазилатларни кўпроқ ёқтиришини сабр-тоқат билан аниқлаб, куёвда айни шу фазилатлар мавжуд эканини унга айтишсин, бу фазилатлардан қандай фойда чиқишини ва келажакда қандай фойдалар бериши мумкинлигини уқдиришсин...

10-сутра. ... Оила кўрмоқ учун куёв ва келиннинг ота-оналари ўртасида ўзаро битишиб олганлари кифоя қилмайди; шунингдек, бошқа қариндош-уруғлар билан ҳам маслаҳатлашиб олмоқ муҳим...

12-сутра. Яна қуйидаги қизлардан келин қилмаган маъқул:

Номатлуб исмга эга бўлган қиз;

Эрга тегиб чиққан қиз.

Сариқ холи (доғи) бўлган қиз.

Оқ холи (доғи) бўлган қиз.

Қадди-қомати эркаксифат бўлган қиз.

Елкалари букур қиз.

Оёқлари қийшиқ қиз.

Пешонаси ҳаддан зиёд кенг қиз.

Отасининг дафн гулханига ўт қалаган қиз.

Зино йўлларига юрадиган қиз.

Тўла балоғат палласига қадам қўйган қиз.

Тентак қиз.

Шаҳарликларга ошна бўлиб улгурган қиз.

Шаҳарликка қараганда ҳаддан зиёд ёш қиз.

Доимо қўл-оёқлари терлайдиган қиз...

15-сутра. “Варана” вақтида (яъни келин танлаш муносабати билан) келин томонидан иштирок этувчи қизлар келинга жозибадор ва муносиб либослар кийинтирадилар ва пешингача маросимда бирга бўладилар...

...17-сутра. “Варана” маросими вақтида куёвга ҳамроҳ бўлиб келганлар келинга ҳамроҳ бўлиб келганларни муборакбод қилмоқлари керак ва улар ҳам ўз навбатида, ўзларини шунга мувофиқ тутишлари ва иззатларини сақлаган ҳолда уларга гурунч ва сузма туҳфа қилмоқлари шарт.

18-сутра. Шундан сўнг бирон баҳона билан уларга ҳамма қимматбаҳо безакларини тақиб яسانيб олган қизни кўрсатадилар.

19-сутра. Шундан кейин куёв томонидаги одамлар Праджапати (ўрта асрлар давридаги мавҳум илоҳ) ёки Тартибот Худосидан унинг мадалидан умидвор бўлган ҳолда келин-куёвга никоҳ ўқишини илтимос қилишади ва келиннинг дўстлари ҳамда қариндош-уруғлари билан никоҳ тўйини ўтказадиган маъқул вақтни келишиб оладилар.

20-сутра. Кейин келин томонидаги одамларни таҳорат олишга ва зиёфатга таклиф қилишади. Бироқ улар аҳтиёт бўлмоқлари ва бирор муайян кунни айтиб зиммаларига мажбурийат олмасликлари керак. Улар жунгина қилиб “ҳамма нарсанинг вақт-соати бор” деб жавоб бермоқлари лозим...

БАНЬ ГУ

ОҚ ЙЎЛБАРС КОШОНАСИДАГИ ҒАРОЙИБ МУНОЗАРАЛАР

НИКОҲ

... Одамларнинг туйғулари ва ахлоқий эътиқодлари орасида эркак билан аёл ўртасидаги муносабатлардан кўра муҳимроғи йўқ. Эркак билан аёл ўртасидаги жинсий муносабатларга боғлиқ туйғулар ўртасида эру хотинлик муносабатлари давомида туғиладиганларидан муҳимроғи йўқ.

“И цзинь”да (яъни хитойларнинг “Ўзгаришлар китоби” деган классик китоби) шундай дейилган: “Само билан Замин ўзаро алоқага киришса, ўн мингта нарса майдонга келади, эркак ва аёлнинг уруғлари аралашса, майдонга келган нарсалар ҳаёт касб этади”. ...Никоҳ расми ахлоқий эътиқодларнинг муҳимлигини таъкидлаш ва одамлар қавмининг қонуний тарзида узлуксиз давом этишини таъминлаш учун жорий қилинган.

Нима учун ана шу расмга мувофиқ эркак хотин олади, хотин эса эрга тегеди? Аёлга мос келадиган инъ қойдаси тубанроқдир, шунинг учун аёл киши ташаббусни қўлига олса, ярашмайди. Шунинг учун ҳам ишга Ян¹ қойдаси хотима ясайди. Шунинг учун ҳам “Чжуань”да² шундай дейилган: “Ян қуйлай бошлайди, инъ уни такрорлайди, эркак ҳаракат қилади, аёл унга эргашади”.

Аммо аёл киши ўз ташаббуси билан эрга тегмаганидек, эркак ҳам ўз ташаббуси билан уйланмайди. Нима учун муқаррар тарзда ота-оналар ва совчилар ташаббускор бўлади? Хиёлатпазликни камайтириш, бузуқлик ва ғайри қонуний жинсий алоқаларнинг олдини олиш учун...

Эркак ўттиз ёшида уйланади, аёл йигирма ёшида эрга тегеди... Никоҳ айёмида эркак улугроқ, аёл ёшроқ бўлади, Ян қойдаси эркинроқ, инъ қойдаси маҳдудроқ бўлади. Ўттиз ёшли эркакнинг суяклари ва бўғинлари анча пишган бўлади, у ота бўлишга тайёрдир. Йигирма яшар аёлнинг ҳам танаси ва мускуллари пишиб етилган бўлади ва у ҳам она бўлишга тайёрдир...

Йигирма билан ўттизга кўшса, эллик ҳосил бўлади. Бу — Буюк Кенгайиш сонига мос келади. Буюк Кенгайишдан эса ўн мингта буюм чиқиб келади... Етти — ян миқдоридир, саккиз — инъ миқдоридир. Еттини саккизга кўшса, ўн беш бўлади, инъ ва ян миқдори тўлиқ сон бўлади, шунинг учун етти билан саккиз ўзаро бир-бирига интилади. Шунинг учун “Ли цзи”да шундай дейилган: “Ўн беш ёшида қиз бола унашилади, сочи учун унга

¹ Инъ ва ян хитой фалсафасидаги муҳим категория бўлиб, жуфтликни (Замин ва само, эркак ва аёл, ёруғлик ва зулмат каби) билдиради.

² “Чжуань” ҳам қадимий асар бўлиб, “И цзин”га шарҳдир.

Бань Гу (мелодий 32—92 йиллар) Хитойнинг қадимги машҳур олимларидан бўлиб, мазкур рисолада Хитойнинг мелоддан аввалги III асрдан бошлаб, мелодий III асргача бўлган ҳаёти ҳақида мукамал маълумот беради. Рисола императорга панднасихат шаклида ёзилган бўлса-да, унда тилга олинган масалалар умум Хитой аҳамиятига моликдир. Унинг тўққизинчи боби никоҳ масалаларига бағишланган. Бу бобдаги айрим фикр ва мулоҳазалар ҳатто XX асрга қадар ҳам хитойлар ўртасида амал қилиб келган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тўғнағич берилади ва балоғат ёшидаги номини олади”. “Ли цзи”да тилга олинган исм бериш расми инь билан яннинг бир-бирига чин юракдан боғланиб қолиш фурсатидир.

Аммо баъзида айтишадикки, эркак кишида йигирма беш ёшида кўнгиш ишқибозлиги пайдо бўлади, бу инь билан боғлиқ муддатдир. Негаки, ўзининг табиатига кўра ян эркин-роқ, инь эса махдудроқдир. Ўттиз сонининг таркибида учта ўн йиллик давр бор. Тоқ учлик — яннинг муддатидир. Йигирма сонининг таркибида иккита ўн йиллик давр бор. Жуфт-жуфтлик — иннинг муддатидир. Инь янда кичик тугалликка эришади, инда эса катта тугалликка эришади. Шунинг учун ўн беш ёшида қиз бола учун сочига тўғнағич тақиниш маросими ўтказилади, йигирма ёшда эса уни эрга берадилар.

Яннинг сони етти, иннинг сони саккиз. Саккиз ёшда ўғил болаларнинг сут тишлари тўкилади, саккиз ёшда қиз боланинг сут тишлари тўкилади¹. Яннинг сонлари тоқдир, бу — уч демек. Уч карра саккиз — йигирма тўрт, унга бирни қўшса — йигирма беш бўлади. Иннинг сонлари жуфт бўлади, бу — икки. Қиз бола ўн тўрт ёшида жинсий балоғатга етишади, ўнга бирни қўшса, ўн беш бўлади. Шунинг учун уни ўн беш ёшида унашадилар.

Ҳар қайси муддатга бир сонини қўшмоқ керак, бу бир ҳар икки томоннинг ишқ-муҳаббат ишларида бутун диққат-эътиборларини бор одам устида жамлаганларининг рамзидир. Ишқ-муҳаббат нима учун зарур? Бузуқчилик ва гайри қонуний жинсий алоқалардан фориғ бўлмоқ учун зарур.

“Ли цзи”га мувофиқ, қиз бола ўн беш ёшида унашилмоғи керак. Фол кўриш йўли билан никоҳ маросимини охирига етказадиган нашидали қунни белгилаш муносабати билан, куёв билан келиннинг шахсан учрашадиган фурсатини аниқлаш шарафига куёвнинг оиласи томонидан совға сифатига юбориладиган ёввойи ғоздан фойдаланадилар. Музокаралар битгандан сўнг эса ғоз эмас, бир-бирларига қора ва қизил илоҳи тўпларини ва буғи териларини совға қилишади.

Ғознинг совға қилиб танланишига сабаб шуки, керакли вақтда у жанубга учиб кетади ва кейин муддатни бузмаган ҳолда шимолга қайтади. Куёв ҳам шунга ўхшаб беҳуда ваъдалар билан қизнинг вақтини бекорга кетказмайди. Ғознинг совға ўрнида танланишига яна бир сабаб шуки, ғозлар галаси учиб бораётганда чиройли занжирга ўхшаган бўлади, эрга қўниб дам олишаётганда ҳам тартибли қаторларини бузишмайди: бунинг маъноси шунақаки, никоҳ маросими вақтида катталар билан кичиклар бировларнинг ўринларини эгалламасликлари керак, балки уларнинг ҳар қайсилари ўз рутбаларига мувофиқ жойда турмоқлари жоиз...

Нима учун ҳамма — оддий хизматчидан тортиб императоргача никоҳ маросимида келинни унинг уйи олдида шахсан кутиб олишади ва унга совға-салом топширишади? Чунки шу тариқа ян иннинг ёнига келади. Қизнинг кўнглини ўзига мойил қилмоқ учун келинга ўз қалбини шахсан очиб кўрсатишади.

Куёв келинни кутиб олади, у билан бирга никоҳ аравасида гилдирак уч бора айлангунча йўл юради ва шундан кейин ерга тушади. Бу чоғда у келинга кўзининг қирини ташлайди, холос, шу йўл билан юрагининг ҳаприқишига йўл қўймайди. “Ли хунь цзин”да шундай дейилган: “Меҳмон уйга шимол томондан киради, икки марта ергача эгилиб таъзим қилади, ғозни туҳфа этади, зинадан тушади-да, ҳовлидан чиқиб кетади. Хотини эса ичкаридан чиқиб келади”. Ичкаридан чиқиб у ғарб томондаги зинадан тушади ва никоҳ аравасига кўтарилади: Куёв келинга аравага чиқишга қўмаклашади.

Узатилаётгани учун ўтган авлод-ажлодларнинг руҳларига ҳурматан қизнинг оила аъзолари авлод-ажлодлар ибодатхонасида ҳаммага хабар қиладилар. Чунки на фақат келин, балки унинг ота-оналари ҳам авлод-ажлодларини бўлиб ўтаётган воқеалардан огоҳ қилмасдан ўз билганларича иш юритишга журъат қилолмайдилар. “Ли цзи”да шундай дейилган: “Уйланиш тўйи табриклар учун баҳона бўлолмайди, чунки бунда авлодларнинг алмашуви ҳақида гап боради, халос”.

¹ Хитой анъаналарига кўра янги туғилган чақалоқ салкам бир ёшда деб ҳисобланади — ҳомила вақти ҳам ёшга қўшилади.

Куёвнинг авлод-ажлодлари ибодатхонасида тўй ҳақида дарҳол хабар қилмайдилар, чунки ҳозирча вазият аниқ эмас. Келиннинг отаси ҳам никоҳ маросимининг вақти ҳақидаги саволга аниқ жавоб беришга журъат қилолмайди. Фақат ёш келин куёвнинг хотини сифатида унинг оиласида уч ой умр кечиргандан кейингина авлод-ажлодлар ибодатхонасидаги қурбонликларда иштирок этиши мумкин ва шу тариқа у оиланинг янги аъзоси сифатида таништирилади... Уч ой бир фаслнинг муддати, бу вақт ичида ҳамма нарса балоғатга эришади ва инсондаги яхши хислатлар ҳам, ёмон хислатлар ҳам намоён бўлади. Фақат шундан кейингина хотин куёвнинг авлод-ажлодлари ибодатхонасидаги маросимда иштирок этишга ҳақли бўлади. Цзэн Цзи шундай деган: — “Баҳорнинг иккинчи ойида уйланиш ва никоҳ масалалари билан шуғуланувчи амалдор эркаклар ва аёлларни ҳузурига йиғиб, ўттизга кирган эркакларга уйланишни, йигирмага кирган аёлларга эрга тегишни буюради”.

Эри ҳар қанча ёмон қилиқлар қилмасин, хотини уни ташлаб кета олмаслигининг сабаби шундаки, ҳар қандай шароитда ҳам Ер Самодан узоқлаша олмайди... Фақат ахлоқ қонунлари жуда қўпол тарзда бузилгандагина — эр хотиннинг ота-оналарини ўлдириб қўйса ёхуд ғалаён ва исёнларда иштирок этсагина бунга йўл қўйилади, чунки булар хотинга эрни ташлаб кетишга йўл қўядиган жуда оғир жиноятлар ҳисобланади...

...Нима учун у атиги бир марта уйланади? Бузуқликка йўл қўймаслик ва эҳтирос денгизига ботиб кетиб, унда фарқ бўлмаслик учун. Ҳукмдор бир марта уйланади: у иккинчи марта уйлана олмайди. Нима учун ҳар бир асосий хотин билан никоҳ унинг синглиси ва жияни билан никоҳ ила хотималанади? Аёллар рашкининг олдини олмоқ учун: улардан бири ўғил кўрса, уччовлари ҳам худди ўзлари ўғил кўргандай баравар хурсанд бўлишади.

Нима учун у бир йўла асосий хотинининг иккита синглисига уйланиб қўяқолмайди? Бошқа уруғларни ҳам тарқатмоқ учун. Нима учун хотинларни учта ҳар хил давлатдан олади? Қариндош-уруғчиликни кенгайтириш йўли билан авлодларини кўпайтириш учун. Бир давлатдан чиққан аёлларнинг ўзаро ирсий яқинлиги фарзандсизликка олиб келиши мумкин деб хавотир қилинади.

Нима учун уйланаётганда тошбақага қараб фол кўрадилар? Аёлнинг яхши сифатлари, фазилатлари ва нуқсонлари ҳақида гапиришади...

Ахлоқ қоидаларига ҳурматан ва фаҳшнинг олдини олмоқ учун фамилияси айнан куёвникига ўхшаган қизга уйланмайдилар. Фельу атворлари ёввойи ҳайвонлар ва паррандаларникига ўхшаб қолишидан уяладилар... Онанинг яқин қариндошларига ҳам уйланмайдилар...

Нима учун вазирлар ва олий рутбалик мансабдорлар битта хотинга уйланиб, яна иккита канизак олишади? Уларнинг фазилатларига эҳтиром юзасидан ва авлодни давом эттирмоқ учун... Нима учун хотинининг жияни ва синглисига уйланиб, никоҳни хотималаб қўя қолишмайди? Чунки улар бори-йўғи юзини шимолга ўгирган фуқаролар, холос¹, императорга нисбатан тубандирлар ва бошқа инсон уруғини қуритмоқ учун етарли обрў-эътиборга эга эмаслар... Нима учун оддий хизматчи битта хотинга уйланиб, битта канизак олади? Чунки у рутбасига кўра вазирлардан ва олий рутбалик мансабдорлардан қуйи туради.

Агар бош хотин эрининг ҳузурига отланган бўлса-ю, йўлда қазо этиб қолса, нима учун унинг ўрнини унга ҳамроҳ бўлиб бораётган хотинлардан бири эгаллайди? Ҳукмдор икки марта уйланмоғи мумкин эмас, само ҳукмидан эса қочиб қутулиб бўлмайди, шунинг учун ҳам у бир йўла тўққиз хотинга уйланади...

Баъзан шундай дейишади: “Мабодо бош хотин қазо қилиб қолса, унинг ўрнига бошқа бош хотин тайинламайдилар”. Мерос масалалари билан боғлиқ жиноятларга йўл қўймаслик учун бош хотиннинг иккита бўлишига йўл қўйиб бўлмайди. Бундай ҳолларда канизак ёки иккинчи даражали хотин марҳуманинг ўрнига ота-боболар ибодатхонасида қурбонлик келтиришлари мумкин, бироқ улар билан никоҳ маросимини ўтказиш манъ этилади. Канизаклар бош хотин мавқеи даражасига қўтарила олмайдилар.

¹ Юзини жанубга қаратмоқ — император турқининг рамзидир. Фуқароларнинг ҳаммаси юзини унга қаратмоқлари, яъни юзини шимолга ўгирмоқлари керак.

Цзэн-цзи сўрайди: “Агар никоҳ маросими учун қулай кун белгиланган бўлса, совғасаломлар топшириб бўлинган бўлса-ю шу чоғда келиннинг ота-оналаридан қайси бирлари вафот этиб қолса, нима қилмоқ керак?” Конфуций жавоб беради: “Куёв одам юбориб, келинга таъзия изҳор қилади. Агар куёвнинг ота-оналаридан қай бирлари вафот этиб қолса, келин одам юбориб таъзия изҳор қилади... Дафн маросимлари ўтиб бўлгач, никоҳдан воз кечишни таклиф қилади... Келиннинг оиласи воз кечолмайди, лекин қизни бошқа одамга узата олишмайди. Аза даври тугагач, қизнинг отаси одам юбориб, музокараларни давом эттиришни таклиф қилади. Агар куёв қизини хотинликка олишни ортиқ истамаса, унда уни бошқа одамга узатадилар. Агар қизнинг ота-оналари вафот этсалар, унда ҳам худди шундай қилинади”.

Нима учун унаштирилган қизнинг энагаси бўлади? Қизни бошқа одамнинг хизматини қилишга ўргатмоқ учун... Буни ўргатмоқ учун уч ойлик муддат кифоя қилади. Агар қиз ҳукмдорга уч ойлик аза даражасида ва ундан яқинроқ қариндош бўлмаса, у ўз уруғ бошлиқларининг ота-боболари ибодатхонасида таҳсил олмоғи мумкин. Ҳукмдор олий рутбалик мансабдорнинг канизларидан бирини ёки ходимининг ёши ўтиб қолган, фарзанд кўрмаган, эру хотинлик ишларида тажрибаси бор хотинини танлайди-да, уруғ бошлигининг иморатида аёлларга таълим бермоқ учун уни давлат хизматига олади.

Эрга теккан аёл эрининг эмас, балки эрининг ота-оналари хизматини қилишни ўрганади, чунки шу йўл билан эри иккови бир жон, бир тан эканини таъкидламоқчи бўлади... Эрининг хизматини ўташда эса қуйидаги маросим қоидаларига амал қилади: хўрознинг тонгдаги биринчи чақириғи биланоқ юз-қўлини ювади ва оғзини чайди, сочини тараб, тўғнағичини қадайдди ва шундан кейингина эрига мурожаат қилади: бу тобеин билан ҳукмдор ўртасидаги муносабатга ўхшайди. Эридан ажраб қолишдан хавотир олиш — ота билан ўғил ўртасидаги муносабатларга ўхшайди. Хотин ҳар хил ишларда фойда-зарарини аниқлаёлса, бу ака-укалар ўртасидаги муносабатларга ўхшайди. Иморатнинг ичида эри билан бир бўйра устида ўтирса, бу дўстлар ўртасидаги муносабатга ўхшайди. Эри билан гаплашганда ва унга мурожаат қилганида ҳар хил иборалардан фойдаланади: шундай тартиб жорий қилинган.

Бешга ҳолда қизга уйланмайдилар: жиноятчининг оиласидан қиз олинмайди, исёнчининг оиласидан қиз олинмайди, оилада жазога мустаҳиқ қилинганлар бўлса, бундай оиладан қиз олинмайди, ирсий хасталиклари бор оиладан қиз олинмайди, балоғатга етган қиз азадор бўлса, бундай оиладан ҳам қиз олинмайди.

Хотиндан ажрашганда уни меҳмон учун белгиланган расм-русумлар билан кузатиб қўйилади. Баркамол эр бу ишларда ўзини авомдан кўра синчковроқ тутмоғи керак...

Ци (бош хотин) деган атама нимани билдиради? Ци — бу цидир (ягона яхлитлик). Бош хотин эри билан бирга бир бутунликни ташкил қилади. Императордан тортиб энг оддий одамгача бунинг маъноси битта. Це (канизак) — бу цедир (алоқа қилмоқ). Канизак эркак киши билан муттасил алоқа қилмоқ учун учрашади.

Цзя шюй (никоҳ) нима дегани? Йзя (эрга тегмоқ) — бу цзядир (оила). Хотин киши бошқа одамнинг оиласини ўзининг оиласи қилиб олмоқ учун эрга тегади. Цюй (уйланмоқ) — бу шюйдир (олмоқ).

Нань нюй (эркак ва аёл) нима дегани? Нань — бу жэн (масъулиятни олиш)дир. Эркак шон-шухратга эришмоқ учун масъулиятни ўзига олади. Нюй бу жу (мослашмоқ)дир, чунки хотин киши бошқаларнинг кўрсатмаларига амал қилади — ўз оиласида ота ва онасининг, эрга текканида эрининг, бева қолганида ўғлининг кўрсатмаларига амал қилади...

Зиё БУНЁДОВ

Хоразмшоҳлар давлати

Хоразмшоҳлар сулоласининг асосчиси Ануштегин ёшлигида (тарихий манбаларга кўра) Гуржистонда яшаган турк қули эди. (Манбаларда уни мамлук дейилган, мамлуклар қул ҳам, ёлланма жангчи ҳам бўлиши мумкин — тарж.). Тарихчилардан Рашидиддин ва Хофизи Абрў уни ўғуз туркларининг Бекдили уруғидан деб ёзишади. (Рашидиддин, 1-жилд, саҳифа 311). Ануштегинни ёшлигида сифохсолар Иззиддин Онар (Анор) Билги-тегин (вафоти 1098) сотиб олган ва у салжук султони Маликшоҳ 1 (1072—1092)нинг сарой аёнларидан бири, султон ҳовузлари ва ҳаммомлари ашёларининг хазиначиси — таштдорлик мансабида эди.

Таштдорлик мансабига султон жуда ишончли одамларини тайинлар эди ва кўп ўтмай Ануштегин султоннинг яқинларидан бири бўлиб қолди. Таштдорлик (учун зарур харажатлар у замонда Хоразм вилоятидан келиб тургани учун султон Маликшоҳ хос, яқин одами Ануштегинни Хоразм мутасаррифи мансабага тайинлаб, унга Хоразм шихнаси (раиси, қалъа бошлиғи) унвонини берган эди. (Жу-

вайний, 1-жилд, саҳифа 278). Бу вақтда султон Санжарнинг ўғли, Маликшоҳ 1 га тобе мамлук Экинчи ибн Кўчқор Хоразм ҳокими эди. У бир неча йиллар давомида Марказий Осиёда юз берган сиёсий воқеаларда фаол қатнашди. Шунинг учун ҳам Хоразм шихнаси Ануштегин у вақтда Хоразмда ҳокимият ишларига аралаша олмасди.

Султон Барқёруқ (1094—1104) замонида Салжуклар салтанатининг шарқий вилоятлари Хуросон амири Додбек Хабаший ибн Олтинтош қўл остида эди. У салжуқийлар сулоласи вакилларининг ўзаро низолари ва урушларидан усталик билан фойдаланиб, 1097 йилда салжуклардан ажралиб чиқиб, мустақилликка эришди. Шу йили Ануштегин вафот этди. Хуросон ҳукмдори Додбек Хабаший (унинг отаси Олтинтош султон Маҳмуд Фазнавийнинг яқин амирларидан бўлиб, Хоразмни бошқариб турган эди — тарж.) мансабдан четлаштирилган Экинчи ибн Кўчқор ўрнига Ануштегиннинг ўғли Қутбиддин Муҳаммадни Хоразм волийси қилиб тайинлади. У Хоразм муқтоси (иқтисод эгаси) бўлди ва Хоразмшоҳ лақабини

*Русчадан
Маҳкам
МАҲМУДОВ
таржимаси.*

Озарбойжонлик атоқли тарихчи олим, академик Зиё Бунёдов қаламига мансуб “Хоразмшоҳлар тарихи” китоби Туркистон халқлари тарихининг 140 йиллик даврини қамраб олади. Мовароуннаҳрда вужудга келиб, Буюк салжуклар давлати ва Бағдод халифалигини ларзага солган, босқинчи қорахитойлар давлатини тор-мор келтирган, сўнги фазнавийларни ҳам ўзига бўйсундирган бу қудратли давлатнинг тарихи, сиёсий-иқтисодий тузуми, юксак маданияти китобда асл манбалар асосида ёритиб берилди.

Эътиборингизга асарнинг айрим бобларини ҳавола этамиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

152

(рутбаси, мартабасини) олди. (Ибн ал-Асир, 8-жилд, саҳ. 184. Абул Фидо. 4-жилд, саҳ. 124). Хоразмшоҳ Ануштегинлар сулоласининг тарихи аслида мана шу Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммаддан бошланади.

Милодий 1100 йилда салжуқ султони Барқ-ёруғ ва унинг укаси Санжар (салжуқлар салтанатидан ажралишга уринган Хуросон амири) Додбек Хабаший исёнини бостирдилар ва уни орадан кўтардилар. Санжар бутун Хуросонни қўлга киритгач, Қутбиддин Муҳаммадни Хоразм ҳокимлиги мансабида муқим қолдирди.

Қутбиддин Муҳаммад отаси Ануштегин даврида Хуросон пойтахти — Марвда яхши маърифат олган, адаб ва дин илмларини ўрганган эди. У Хоразм ҳукмдори бўлгач, қобилиятли раҳбар сифатида уламоларга ва дин арбобларига ҳомийлик қилди. У ҳар томонлама истеъдодли одам эди. Олимлар ва дин арбоблари уни яхши кўришар, у ҳам уларни иззат-ҳурмат қиларди. (Қутбиддин Муҳаммад) фуқароларига адолатли бўлиб, улар ҳам уни яхши кўриб, номини азиз тутар эдилар. (Ал-Хусайний. Зубдат-ут-таворих, саҳ, 184. Ибн Холдун, саҳ. 190).

Қутбиддин Муҳаммад Хоразмда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун куч-ғайрат сарфлади. У султон Санжарга ихлос ва садоқат билан хизмат қилди. Султон ҳам уни яқин кўриб, сарой аъёнларининг турли ҳужум ва ивола-ридан ҳимоя қилди. Бир куни Қутбиддин Муҳаммад бошқа ёққа кетганида (салжуқлар душмани) марҳум Экинчи ибн Қўчқорнинг ўғли Муҳаммад ибн Экинчи — Тўғрултегин кўчманчи туркий қабилалардан иборат лашкари билан Хоразмга ҳужум қилди. Бундан хабар топган Қутбиддин Муҳаммад султон Санжар ҳузурига чопар юбориб, ёрдам сўради. Аммо султоннинг мадад кучлари етиб келгунича, Қутбиддин ўз кучлари билан ёв лашкарини Хоразмдан қувиб чиқарди. Бу воқеа ҳам Хоразмшоҳ Қутбиддиннинг обрўсини султон Санжар назарида янада зиёда этди.

Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад салжуқларнинг олий ҳокимият учун ўзаро курашида ҳам фаол қатнашди. Ҳижрий 513 йил жумадул аввал ойининг 2-куни (милодий 1119 йил 11 август)да Сова шаҳри яқинида султон Санжар қўшинлари султоннинг тахтга даъвогар жияни султон Муҳаммад ибн Маҳмуд (бу султон Барқ-ёруғнинг ўғли бўлса керак — тарж.) қўшинлари ўртасида қаттиқ жанг бўлди. Бу жангда сул-

тон Санжар ғалаба қозонди. Хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммад султон Санжар тарафида жанг қилиб, ғалабага муносиб ҳисса қўшган эди.

Султон Санжар (у 1118 йилдан бошлаб халифаликдан Буюк султон унвонини олган эди) Самарқанд ҳокими, қорахонийлар султони Муҳаммад Арслонхон (1102—1130)га қарши уруш бошламоқчи бўлганида, Мовароуннаҳр аҳолиси (уламо ва дин арбоблари) Хоразмшоҳ Қутбиддинга мактуб ёзиб, бу низони бартараф этишда ёрдам сўрадилар. Ана шу вақтда Қутбиддин Муҳаммад халқ илтимосини инobatга олиб, султон Санжар билан Арслонхон ўртасидаги низони тинч йўл билан ҳал этишга эришди. Бу воситачилик муваффақияти ҳам Хоразмшоҳнинг обрўйи ва куч-қудрати нақадар ортанлигидан далolat беради.

Тарихий ёлгорликларда хоразмшоҳнинг унвони “Подшоҳ Қутбид — дунё вал-дин Абулфатх Муъин Амирал-муъминин” (“Дунё ва дин қутби, Ғалабалар отаси, Мўъминлар амирининг ёрдамчиси”) деб ёзилиши ҳам хоразмшоҳнинг обрўйи баланд эканидан шохидлик беради. Сўнгги лақаб (Мўъминлар амирининг ёрдамчиси) Бағдод халифаси томонидан султон Санжар руҳсатисиз берилган бўлса керак.

Қутбиддин Муҳаммад 30 йил давомида Хоразмда ҳукмронлик сурди. У вафотигача (1127) султон Санжарга содиқ фуқаролигини изҳор қилиб, султон хазинасига хирож, ўлпонларни ўз вақтида тўлаб турди (бу хирожларни Қутбиддин Муҳаммад ўзи ёки ўғли Алоиддин Муҳаммад Отсиз орқали етказиб берар эди). Бу билан хоразмшоҳ султон Санжарнинг олий ҳукмдорлигини эътироф қиларди. Шу садоқати учун ҳам султон Санжар хоразмшоҳ Қутбиддин Муҳаммаднинг вафотидан сўнг Хоразмшоҳлар тожу тахтини унинг ўғли Ал-Малик Абу Музаффар Алоиддин Жалолиддин Отсизга топширди.

Алоиддин Отсиз отасининг тахтига ўтирганида 29 ёшда эди. У ҳам отасига ўхшаб, султон Санжарнинг пойтахти Марвда яхши таълим олди. Отсиз мусулмонлар подшоҳи сифатида ислом динига ва илоҳиёт олимларига ҳомийлик қилишдан ташқари, турли фанлар ва санъат аҳлини қадрлар, ўзи ҳам форсча қасида ва рубойлар ёзар, жуда кўп буюк шоирларнинг байтларини ёддан билар эди. У Хоразм аҳолисига ғамхўр бўлиб, адолатли подшоҳлик қилди. Бир манбада айтилишича,

фуқаролар хоразмшоҳ Отсизни яхши кўрар, унинг “замонида фуқаролар хавф-хатардан мутлақо ҳоли, тинчлик ва осойишталикда, адолатда яшади”.

Алоиддин Отсиз жасур саркарда эди, жангларда толеи кулиб боқарди, султон Санжар хизматида жуда кўп ғалабаларга эришган эди. Бу билан ўз ҳомийси даргоҳида юксак иззат-ҳурмат қозонганди. Бир марта у буюк султон Санжарни ўлимдан қутқариб қолди ва бу билан обрўйи янада зиёда бўлди.

Бу воқеа 1130 йилда юз берган эди (ҳижрий 524). Шу йили султон Санжар ўзига қарши исён кўтарган Самарқанд хони Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймонга қарши юриш қилди. Султон Санжар Бухорога яқинлашганида вазирлари фитна чиқариб, уни шикор (ов) пайтида ўлдиршига қасд қилдилар. Алоиддин Отсиз овга бормаган эди. Аммо ярим кечада уйғониб кетиб, султон Санжарнинг оғир аҳволга тушганини кўнгли сезиб, отланиб, зудлик билан ёрдамга етиб борди. Худди шу пайт фитначи амирлар султонни қуршаб олган, у чорасиз аҳволда қолган экан. Шу заҳоти Отсиз фитначиларга ташланиб, улардан султон Санжарни қутқариб қолди. Султон Санжар кейинроқ хоразмшоҳдан “Фитначиларнинг ишидан қандай хабар топдинг?” деб сўраганида, у: “Тушимда султон ов пайтида фалокатга учраганини кўрдим ва тура солиб, бу ёққа етиб келдим”, — деб жавоб берган эди.

Султон Санжарнинг барча ҳарбий юришларида Отсиз унинг ёнида бўлган. Султон бошқа бир жияни — Масъуд ибн Муҳаммад Топар (1133—1152) билан жанг қилганида Отсиз Салжуқлар қўшинининг жавонғори — чап қанотига қўмондонлик қилган эди. Султон Санжар ва Масъуд ўртасидаги бу жанг ҳижрий 526 йилнинг 8-ражабида (1132 йил 26 майда) Ҳамадон яқинидаги Дой-Марг деган мавзеда юз берган ва Султон Санжар ғалабаси билан тугаган эди. (Бу воқеалар Садриддин Али ал-Ҳусайнийнинг “Зубдат ут-таворих” ва “Тарихи фи ахбор ас-Салжуқия” асарида кенг ёритилган — тарж.)

Худди шу вақтларда, халифа Мустаршид замонида (1118—1135) Бағдод халифалиги билан хоразмшоҳлар ўртасида доимий алоқалар ривожланди. Халифа салжуқийларнинг кучайиб кетишидан хавфсизлашган эди. Хоразмшоҳ Отсиз бу қурашда унга иттифоқчи бўли-

ши мумкин эди. Шу иттифоқни тузиш ва кучайтириш мақсадида халифа Мустаршид ҳижрий 528 (милодий — 1133) йили хоразмшоҳга элчилар билан фахрий кийим-кечаклар юборди (Ибн ал-Жавзий).

Қимматбаҳо кийим-кечаклар совға қилиш билан халифа хоразмшоҳ Отсизнинг салжуқ султони Санжарга қарши қурашини қўллаб-қувватлашини билдирди. Буюк султон Санжарнинг саройида ҳам хоразмшоҳнинг обрўйи шу қадар баланд бўлиб кетдики, буни кўролмаган маликлар ва амирлар Отсиз атрофида турли игволар тўқиб, султон билан унинг орасини бузишга уриндилар. Султон Санжарнинг муомаласи ўзгариб қолганини Отсиз ҳам сезиб турарди. Бу нарса айниқса газнавийлар подшоҳи Баҳромшоҳнинг султон Санжарга қарши исёни вақтида (ҳижрий 529 йил, зул-қайда, милодий июль-август 1135 йил) яққол сезилди.

Хоразмшоҳ Отсиз султон Санжар фармони билан Балх қалъасининг қутволи (коменданги) бўлиб турган эди. Султон Санжар қўшини билан Балхга етиб келганида Отсиз бу лашкарни озиқ-овқат билан, отларини ем-хашак билан таъминларди. Султон Санжарнинг бу келишида хоразмшоҳ ўз юртига (Хоразмга) кетишга рухсат сўради. Султон унинг тилагини инобатга олди.

Отсиз Балх қалъасидан чиқиб кетиши билан султон Санжар вазиру вузароларига қараб, “Бу одамни энди бошқа кўрмайман” деди. Шунда аъёнлари султондан: “Ундай бўлса, не учун уни Хоразмга қайтишига рухсат этдингиз?” деб сўрадилар. Султон Санжар: “Бу одамнинг Давлатимизга қилган хизматлари бор, бу одамнинг олдида бурчлимиз, унга зиён-заҳмат етказиш ҳимматли ва мурувватли табиатимизга тўғри келмайди”, деди. (Жувайний, 1-жилд, Мирхонд, 4-жилд.)

Хоразмшоҳ Отсиз ўн йил (1128—1138) давомида ўз ҳокими — Буюк салжуқ султони Санжарга сидқидил билан хизмат қилди, у билан жанг қилиш ёки унга қарши чиқишни ҳаёлига ҳам келтирмади. Бироқ ана шу ўн йил давомида Отсиз мамлакатнинг ичкари томонларини мустаҳкамлаб, куч тўплади. Ниҳоят, у ўз мустақиллигини ҳимоя қилиш учун кучи етишига ишонч ҳосил қилди. У сарой аъёнлари ва амирларига Санжарга хизмат қилишдан воз кечишини маълум қилганида, улар унинг фикрига қўшилдилар ва хоразмшоҳ эса ўз мақсадини амалга ошира бошлади.

Санжарнинг бошқа тобелари каби, хоразмшоҳ Отсиз ҳам Хоразмга ёндош кофир турклар яшайдиган ерларга ҳужум қилиб туриши керак эди. Лекин бу ҳужум султоннинг амри билан бўлиши керак эди ва бундай ҳолда мустақил иш тутиш тақиқланарди. Бироқ хоразмшоҳ бу буйруқни инкор этиб, Салжукийларга қарам бўлган Сирдарёнинг куйи оқимидаги туркларнинг, жумладан, Жанд шаҳрини эгаллади ва анча шимолга сурилиб, Манқишлоқни ҳам ўз мулкларига қўшиб олди. Аслида бу Отсизнинг ўз ҳожаси Санжарга нисбатан илқ мустақил ҳаракати эди.

Султон Санжар хоразмшоҳ Отсизнинг ўзбошимчалик ҳаракатидан хабардор бўлиб, бу итоатсиз ҳокимнинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлди ва 533 йил муҳаррами (милодий 1138 йил октябри)да лашкари билан Хоразм тарафига юрди. Афтидан, Санжар Отсизнинг қилмишларига аҳамият бермаса, бу ўз навбатида бошқа тобеларни, Хоразмга қўшни бўлган Қорахоний ва Фазнавийларни мустақиллик сари ундаши мумкин, деган мулоҳаза юритган кўринади.

Хазорасп қалъаси ёнидаги жангда Отсиз тор-мор бўлди, чунки султонга бас келишга кучи етмади ва чекиниб қочди. Унинг аскарларидан 10000 киши ўлдирилди, улар орасида хоразмшоҳнинг ўғли Отлиқ ҳам бор эди. Фарзандининг ўлдирилганини эшитган ота қагтик қайғурди.

Отсиз устидан ғалаба қозонганидан сўнг Санжар, одати бўйича, салжуклар мулкидаги маликларга фатҳномалар юборди, уларда итоатсиз хоразмшоҳга қарши жазо бериш учун қилган юришининг сабаблари баён этилган эди. Санжар томонидан Отсизга қўйилган айблар орасида у султондан ижозат олмасдан Жанд ва Манқишлоқда мусулмонларнинг қонини тўқди, ваҳоланки у ерларнинг аҳолиси ислом ерларининг содиқ мудофаачилари эдилар ва доимо кофирлар билан жанг қилардилар” дейилган эди.

Хоразмшоҳ Отсизга қўйилган бу айблар султон Санжар ўзи билдирган фикрга зид келарди, чунки у 526/1132 йили Бағдодга халиф ал-Мустаншиднинг вазири Ануширвон ибн Холидга юборган мактубида Отсизнинг Жанд ва Манқишлоққа юришлари исломнинг шуҳ-

рати ва уни ёйиш учун амалга оширилгандир, деб ёзган эди. Бундан кўринадики, султон Санжар бир воқеанинг ўзини ундан шахсан ўзи учун келадиган сиёсий манфаат нуқтаи назаридан ҳар хил баҳолаган.

Яна фатҳномада хоразмшоҳ Хоразмда марказий ҳокимият манфаатларини ҳимоя қилган юқори мансабдаги бир шахсни аввалига қамаб, сўнг қатл қилганликда, Санжарнинг барча хос вакиллари асир олиб, молу мулкани мусодара этганликда, савдогарларнинг Хуросонга олиб борадиган йўлларини беркитиб қўйганликда, Жайхундан ўтишдаги кечикда тўланадиган солиқларни султон хазинасига юборишда нуқсонга йўл қўйганликда, бу кечикларда турган Хоразм мансабдорлари мусулмон ва раиятнинг молларини талаганликларида ва ҳарамларга тажовуз қилиш ҳоллари юз берганлигида ва бошқа ишларда ҳам айблаган эди.

Султон Санжар Хоразмни босиб олиб, уни иқтоъ¹ сифатида ўз жияни Сулаймоншоҳга топширди ва унга вазир, отабек, ҳожиб тайинлаб, Хоразмни, бошқариш низомларини белгилаб берди. Бироқ Сулаймоншоҳ унга ҳада этилган мулкда ўрнашиб қололмади. Санжар 1139 йил Марвга кетиши билан Отсиз Хоразмга қайтиб келади ва аҳолининг қўллаши билан Сулаймоншоҳни ҳайдаб юбориб, бу ерда ўз ҳокимиятини қайта ўрнатиб олади.

Лекин Отсиз султон Санжар Хоразмга яна аскар юборишидан қўрқар эди, шунинг учун у бунинг олдини олиб, султонга итоат этажани билдирди. Отсиз султон Санжарни ўзига ишонтиришга муяссар бўлди ва у Сулаймоншоҳнинг Хоразмдан ҳайдагани учун Отсизни кечирди.

Хоразмшоҳ Отсизнинг Санжар билан ярашганлиги унинг узоқни кўзловчи сиёсатчи эканлигидан далолат берарди. Бу билан у кучларини қайта тиклаш ва нафасини ростлаб олиш имкониятига эга бўлди. Ҳақиқатан ҳам бир оз муддатдан сўнг у қўшни ерларга яна ҳужумини бошлади. Биринчи ҳужумини у Журжон тарафига қилди ва мелодий 1139 йили Кабуд Жом ўлкасини босиб олиб, у ернинг испаҳбади² Алоуддава Али ибн Шаҳриёрни ҳибс қилди.

Лашкарбошининг ўғли Шоҳ Ғозий Рустам шахсан ўзи хоразмшоҳнинг қошига келиб, ота-

¹ Иқтоъ — суюрғол ҳадыси бериш.

² Испаҳбад — лашкарбоши.

сининг озод қилинишини сўради, шундан кейингина у ҳибсдан озод қилинди. Шу вақтдан бошлаб Кабуд Жом ўлкасининг бошлиқлари Хоразмшоҳларга қарам бўлиб қолди.

Бир неча ой ўтиши биланоқ Отсиз яна Санжарнинг ерига юриш қила бошлади. Ҳижрий 534 (милодий 1139) йили хоразмшоҳ Бухорога ҳужум қилиб, уни эгаллади, Санжарнинг бу шаҳардаги валийси амир Занги ибни Алини қатл этди, шаҳар қалъаси ва деворларини вайрон қилди. Қалъа икки йил давомида вайрона бўлиб ётди.

Хоразмшоҳнинг бу охириги юриши ва Бухорога забт этиши Санжарнинг Хоразмга юриш қилиб, Отлиқни ўлдиргани учун қасос олгани бўлса эҳтимол. Санжарнинг ўзи ҳам шундай деб қараган кўринади, чунки бу гал султон хоразмшоҳга қарши бирор жазо чорасини кўрмади. Шу билан бирга, Санжарнинг қайсар тобесига нисбатан бундай сусткашлигининг боиси, балки Мовароуннаҳрда ёвуз бир куч — қорахитойлар пайдо бўлганлигидир. Қорахитойлар ўша кезде Хитойдан Шарқий Туркистон орқали ғарб ва шимоли-ғарбга тўхтовсиз силжиб бораётган эдилар. Хоразмшоҳ ҳам ўз мулки учун ҳавфсираб, султон Санжарга тобелikka қайтишга қарор қилди ва Ҳижрий 535 йил шавволи (мелодий 1141 йил май)да содиқлиги ҳақида ёрлиқ юбориб, унга қарши чиқмаслигини билдирган ва бу ҳақда қаттиқ қасам ичган эди.

Хоразмшоҳ Отсиз Султон Санжарга бу маънодаги ёрлиқни юборган бўлса ҳам Санжар унинг юришларига жиддий қаршилиқ кўрсатмаганлигини биларди. Отсиз ўзининг жазоланмаслигига қатъий ишониб, янада дадил бўлиб, мустақиллик сиёсатини олиб борди. Ўзи танлаган йўлнинг ҳақлигига узил-кесил ишониш учун ўша 1141 йили Бағдолга халифа ал-Муктафийга (1136—1160) ўз олами орқали мактуб йўллади.

Отсиз ўз мактубида халифага тўла итоат этажагини билдириб, отаси Муҳаммад ибни Ануштегиннинг Салжуқийлар билан қилган жиҳоди ҳамда султон Санжар уни халифага қарши чиқишга ундаб, игво қилганлиги ҳақида ҳам хабар қилган эди. Отсиз халифадан “уни Хоразм вилоятининг шарқий ҳудудидан ғарбий ҳудудигача ва у Хоразмга қўшиб оладиган ерларнинг ҳамда кейинчалик унга қўшилажак мамлакат ва вилоятларнинг ҳокими” эканлиги ҳақида фармон беришни сўради.

Бир оз муддат ўтгандан сўнг хоразмшоҳ Отсиз Бағдоддан фахрли либослар ва тўхталар билан бирга барча ерларнинг султони ва тўла ҳокими эканлиги ҳақидаги фармон олди ва ўша 1141 йилдан бошлаб Отсиз ўз номи билан олтин тангалар зарб эта бошлади.

Халифа ал-Муктафий хоразмшоҳ Отсиз Салжуқийларга қарши курашида ва ўзидан аввалги халифалар ал-Мустаршид (1118—1135) ва ар-Рашиднинг (1135—1136) ўлдирилганлиги учун қасос олишда ҳамкор бўлармикан, деган умидда эди, чунки ўша халифаларнинг ҳалокатида Салжуқийлар ва айниқса султон Санжар жавобгар деб ҳисобланар эди.

Отсиз султон Санжарга содиқлиги ҳақида ёрлиқ юбориш билан аслида унга бутунлай итоат этмоқчи эмас эди. У узоқни кўрувчи сиёсатчи бўлиб, Ўрта Осиё ҳудудларидаги аҳволни анча яхши англаб олган ва тез орада Санжарга тобе бўлишдан қўтилажаги ҳамда бутунлай мустақил бўлажатига кўзи етар эди. Унинг режаси тўғри бўлиб чиқди, чунки Ўрта Осиёда султон Санжарнинг кучли душманлари: аввалига қорахитойлар, кейин ўғузлар пайдо бўлди. Ибн ал-Асирнинг айтишига кўра, хоразмшоҳ Мовароуннаҳрдаги қорахитойларни султон Санжар давлатига ҳужум қилишга даъват этган.

Қорахитойлар билан биринчи тўқнашув 522/1128 йили Қопшарда юз берган эди. Лекин бу хуруж Санжарнинг амири, Қопшар хони Аҳмад ибн ал-Ҳасан томонидан даф этилади. Бироқ қорахитойлар Мовароуннаҳрда кўпчилик ерларда ўрнашиб олиб, қирғиз ва уйғурларни бўйсундирдилар-да, янада кучайиб олиб, 531/1137 йили Мовароуннаҳрда яна ҳужум қилишга журъат этдилар. Самарқанд хони Маҳмуд ибни Арслоншоҳ уларга қарши чиқиб, Хўжанд яқинида енгилди ва Самарқандга қочади. Тарихчининг айтишига кўра, бундан кейин “аҳоли бошига кулфат ва хавфу хатар чанг солди, улар кўрқув ичида кейин нима бўлишини кутар эдилар”.

Самарқанд хони ёрдам сўраб султон Санжарга мурожаат этди. У эса дарҳол қорахитойлар ва қарлуқлар билан жангга ҳозирлик кўра бошлади, чунки бу кейингилар қорахитойларнинг Мовароуннаҳрда келишида асосий айбдорлар эдилар. Улар Самарқанд хонининг тобелари бўлишига қарамай, унга қарши кўзголон қўтарган, сўнг ҳарбий ёрдам сўраб қорахитойларга мурожаат этган эдилар. Бу замин-

га суқулиб кириш учун қорахитойларга шунинг ўзи кифоя эди.

Султон Санжар хоразмшоҳ Отсизнинг қасамёдига инониб, сўл қанотидан хотиржам бўлди-да, олти ой қорахитойларга қарши жангга ҳозирлик кўрди. Султон Санжарга тобе бўлган барча ҳокимлар бу жангга жалб этилди. Булар Сеистон, Ғўр, Фазна ва Мозандарон ҳокимлари бўлиб, шу тариқа юз минг кишилик лашкар тўпланди.

Ҳижрий 535 йил зулҳижжа (мелодий 1141 йил июл)да Санжар лашкари билан Мовароуннаҳрдан юриш бошлади. У Самарқанд хонининг шикоятини билан аввало қарлуқларни жазолашга қарор қилди, бироқ қарлуқлар қорахитойлар гурхон¹ Елуй Ташийнинг (1124—1143) паноҳига қочдилар.

Гурхон мактуб билан Санжарга мурожаат этиб, қарлуқларга зарар етказмаслик, уларни таъқиб этмаслик ва гуноҳини кечиришни сўраган эди. Ҳазабланган Санжар ўз жавобида гурхондан исломни қабул этишни талаб қилди. Санжар дўқ қилиб, агар қорахитой ҳокими рад этадиган бўлса, султоннинг ҳужумига дуч келажagini, ўз аскарларининг умумий сонини, уларнинг қурол-аслаҳалар ишлатишдаги маҳоратини ҳам эслатган эди. Санжар ҳатто аскарлари қилни ўқ билан иккига ажрата олишларини ёзган эди. Вазир Насириддин Тоҳирнинг (машҳур Низомулмулкнинг набираси) эътирозига қарамай, бу мактуб гурхонга юборилди.

Гурхон мактубни ўқиб чиқиб, элчининг соқолини олишни, сўнг унинг қўлига игна бериб, соқолининг бир тукига уни санчишни буюрди. Лекин элчи бу ишни қила олмаганидан кейин, гурхон: “Сен ҳатто игна билан соқолининг бир тукини теша олмасанг, у ҳолда бошқалар қандай қилиб камон ўқи билан қилни иккига ажрата олади?” — деди.

Хитой манбаларининг хабар беришича, гурхоннинг ҳам юз минг кишилик лашкари бўлиб, улар турклар, хитойлар ва қорахитойлардан иборат бўлган. Икки душман ўртасидаги жанг ҳижрий 536 йил сафар ойининг 5-куни (мелодий 1141 йил 9 сентябр)да Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида юз берди. Айниқса қарлуқлар Санжарга қарши ашаддий жанг қилдилар. Унинг лашкари тўла мағлубиятга учради, ўзи олтига отлик билан қочишга муяссар бўлди. Фақат Дарғом сойининг ўзиде Санжарнинг 10 минг аскари ҳалок бўлди.

Буюк султон лашкарининг тор-мор этилиши Салжуқийларнинг бугун Шарқдаги обрўсига қақшатқич зарба берди, хоразмшоҳ Отсиз эса бундан ўз мулкни кенгайтириш мақсадида дарров фойдаланди. Санжар енгилганидан бир ой ўтмасиданоқ хоразмшоҳ Хуросонга юриш қилди ва ҳижрий 536 йил рабиъул аввалнинг боши (мелодий 1141 йил октябри)да Сараҳсни босиб олди. Бу ерда у ҳеч қандай қаршиликка дуч келмади. Шаҳар аҳли номидан хоразмшоҳни имом Али Муҳаммад аз-Зиёдий табриклади. Отсиз эса унга иззат-ҳурмат кўрсатди. Ўша ойнанинг ўн еттинчиси (мелодий 1141 йил 21 октябри)да Отсиз Марвни босиб олди, лекин бу ерда қаршилик кўрсатилганлиги учун шаҳар аъёнларидан бир қисмини қатл қилдирди. Сўнг у султон Санжарнинг тахтига ўтириб, султон хазинасидаги сандиқларни туғроси билан муҳрлатди ва уларни ўз ватанига жўнатди.

Бу хабар тарихчи Садриддин ал-Ҳусайнийнинг талқинида етиб келган. Лекин бошқа манбалар уни бир оз тўлдиради.

Хоразмшоҳ Отсиз аскарлари билан Марвга яқинлашиб келганда унинг қаршисига имом Аҳмад ал-Бохарзий чиққан. Хоразмшоҳ шаҳар четига ўрдада бўлиб, Марв аҳолисига унинг барча талабларини бажаришлари ва амалдорлари шаҳарга борганида уларга қаршилик кўрсатмасликлари шартини билан уларга омонлик беришга кўнади. Лекин хоразмшоҳ Марвнинг айрим аъёнларини, жумладан машҳур ҳанафий фақиҳ Абулфазл Кермонийни гаровга топширилишини талаб этганида шаҳар оммаси кўзғолон кўтариб, хоразмшоҳнинг бир неча одамини ҳалок қилади, қолганларини эса Марвдан ҳайдаб чиқариб, шаҳар дарвозаларини беркитиб оладилар ва Отсизга бўйсуннидан бош тортадилар. Шунда Хоразмшоҳ ғазабланиб, шаҳарга куч билан кирди ва аҳолини қирғин қилади. Марвнинг қатл қилинган аъёнлари орасида шофе мазҳабидаги имом Иброҳим ал-Марвазий, қомусий олим Али ибни Муҳаммад ибни Арслон, марвликлар кўзғолонини бошқарган Шариф Али ибни Исҳоқ ал-Мусавий ва бошқалар бор эди. Отсиз мазкур Абулфазл ал-Кирмоний, Абу Мансур ал-Аббодий, қози ал-Ҳусайн ибни Муҳаммад ал-Арсабандий, файласуф Абу Муҳаммад ал-Ҳаракий ва бошқа олимларни Хоразмга

¹ Гурхон — хон.

олиб кетади. Олимларнинг Хоразмга олиб кетилиши хоразмшоҳ Отсиз пойтахтни илмий марказ сифатида обрўсини кўтаришга интилаётганидан далолат беради.

Марвни қўлга киритгандан сўнг Отсиз ўша йилнинг шавволи (1142 йил майи)да лашкар билан Нишопурга томон юзланади. Бу ерда уни шаҳарнинг руҳоний арбоблари кутиб оладилар ва хоразмшоҳдан Нишопур аҳлига раҳм-шафқат этишини ва Марвдагидек вайронагарчиликлар қилмаслигини сўрайдилар. Хоразмшоҳ уларнинг айтганига рози бўлади ва Оби Барйақ қишлоғидан нишопурликларга махсус мактуб билан мурожаат қилади.

Мазкур нома мазмунига кўра, хоразмшоҳнинг мадади етиб турган вақтда Султон Санжар салтанатида ишлар кўнгилдагидек эди. Султон хоразмшоҳнинг ёрдами менсимай, ундан юз ўғиргани учун у мағлубиятга учраган (яъни, Оллоҳ ҳам султондан юз ўғирган). Нима бўлганида ҳам султон Санжар Қатвон чўлида қорахитойлардан мағлубиятга учрагач, Хоразмшоҳ салжуклар салтанати Ўрта Осиё ва Хуросонда инқирозга учрашини сезган эди. Шунинг учун Отсиз Марвга, Нишопурга, Хуросоннинг бошқа шаҳарларига ҳужумлар бошлаб, ўзини фотиҳдек тутди ва ҳукмдор сифатида тўла тан олиншини талаб қилди. У Нишопурни эгаллагач, масжидларда хутбада султон Санжарнинг номи тилга олинмаслигини ва Отсиз номига хутба ўқилишини талаб қилди.

Отсиз лашкарига Нишопурни талатмади, аммо султон Санжар аёнларининг мол-мулкларини (Хоразм давлати фойдасига) мусодара қилди. Бу мол-мулклар ҳам озмунча эмас эди. Ҳижрий 536 йилнинг 2-зулқадасида (1142 йил 29 май) Нишопурда Отсиз номи хутбада ўқилди. Аммо имом хатиблар минбарда хоразмшоҳ номига хутба ўқийганларида халойиқ норози бўлиб, хатибларга ташландилар. Халқ норозилиги исёнга айланишига бир баҳа қолди. Лекин эҳтиёткор, оқил одамларнинг маслаҳати билан шаҳар аҳолисига бўлажак қирғинлар яхшилик келтирмаслиги тушунтирилиб, осойишталик сақланишига эришилди.

Нишопурда хоразмшоҳ номи билан хутба ўқиш атиги икки ой (537 йил муҳаррам, мелодий 1142 йил июл ойигача) давом этди. Шундан сўнг хутбаларда яна султон Санжарнинг номи тикланди. (Ибн ал-Асир, 9-жид).

Хоразмшоҳ Нишопурда туриб, укаси Йиналтегин кўмондонлигида Байҳақ, Фарйумад

ва бошқа шаҳарларга кўшинлар юборди, бу кўшинлар мазкур жойларни талон-торож қилдилар.

Қорахитойлардан енгилган султон Санжар Марвга қайтиб келиб. Хоразмшоҳга қарши ҳеч қандай чора-тадбир кўрмади. Чунки қора хитойлар ҳали Мовароуннаҳрдан кетмаганди. Хоразмшоҳ худди шу вазиятдан усталик билан фойдаланган эди.

Хуросон шаҳарларини забт этиб қайтган хоразмшоҳ қорахитойларнинг ҳарбий қудратини эсдан чиқармай, улар билан сулҳ битими тузди. Бу битимга кўра хоразмшоҳ қорахитойларга ҳар йили 30 минг олтин динар тўлаб туриш мажбуриятини зиммасига олди.

Манбалар гувоҳлик беришича, Хоразмшоҳ Отсиз шу даврда султон Санжарга мутлақо бўйсунмай қўйди. Хоразмшоҳнинг сарой шоири ва мушйиси (котиби) Рашидиддин Ватвот хоразмшоҳ ғалабаларини қутлаб қасида ёзди, унда шундай сатрлар бор эди:

Малик Отсиз олди подшоҳлик тахтини,
Куни битди Салжукларнинг бахтини.

Султон Санжар лашкарининг Қатвон чўлидаги мағлубиятидан сўнг қорахитойлар ғайрихони (гурхони) деярли бутун Мовароуннаҳрни ишғол қилди. Отсиз билан битим тузган гурхон Бухоро вилояти ҳокимлигини Хоразмшоҳнинг жияни Отматегин ибн Биёбонийга берди. Гурхон Отматегинга хожа имом Тоҷул-Ислрм Аҳмад ибн Абдулазизни маслаҳатчи вазир қилиб тайинлади (бухоролик Бурхонлар авлодидан). Бурхон буйруғига кўра, имом Аҳмад Бухоро ҳокими (Отматегин)нинг босган ҳар бир қадамни назорат қилиб туриш, ҳоким имомининг чизган чизигидан чиқмаслиги керак эди.

Аммо хоразмшоҳнинг жияни қорахитойлар кетиши билан ўзбошимчилик қилиб Бухоро аҳолисининг мол-мулкни талай бошлади. Шаҳар аҳолиси гурхонга мактуб жўнатдилар. Гурхон Отматегинга ҳозирча кескин чора кўрмай, насиҳат қилиш билан чекланди: “Отматегинга етиб маълум бўлсинки, сен билан бизнинг ўртамызда узоқ масофа бўлса ҳам ишларингни маъқул ёки номаъқул дегувчи одамимиз сенинг ёнингдадир. Отматегин не иш қилса, имом Аҳмад фикрига қараб иш кўриши зарур”. Аммо гурхон ҳам хоразмшоҳ Отсиз билан орани бузмаслик учун (ва ҳар йили

оладиган 30 минг олтиндан қуруқ қолмаслик учун — тарж.) Бухородаги ноибига танбеҳ бериш билан чекланиб турди.

Табийки, султон Санжар Хоразмшоҳнинг салжуклар вилоятларига ҳужум қилиб, хазинасини қўлга туширганини кечирмаган ва ундан ўч олиш режасини тузаётган эди. Султон Санжар қолган қўшинлари билан Марвга қайтиб келиб, ўз ғозийларини тўшлаб, уларга иззат либосларидан ва ташрифот-мукофотларидан ташқари яна уч миллион динор пулни улашиб берди ва катта қўшин билан Хоразмшоҳга қарши юриш бошлади (*Ал-Ҳусайний. Зубдат-ут-таворих. саҳ. 95.*).

Бу султон Санжарнинг хоразмшоҳ Отсизга қарши иккинчи юриши эди. Унинг қўшинлари хоразмшоҳ пойтахти Гурганжни қуршаб олдилар. Гурганж қалъаси жуда мустаҳкам эди. Хоразмшоҳ султон қўшинларига қарши очик жанг қилишга кучи етмаслигини билиб, шаҳардан ташқарига чиқмади. Султон Санжарда ҳам шаҳарни тез эгаллашга қодир куч етишмас эди. Шунга қарамай, салжуқ жангчиларининг айрим фавжлари (отрядлари) шаҳар мудофаасини ёриб, ичкарига кирган эдилар. Аммо уларнинг ҳужумини гурганжликлар мардона қайтариб, шаҳардан қувиб чиқарадилар. Агар султон Санжар қатъийроқ жидду жаҳд қилса, шаҳарни эгаллаши мумкин эди.

Хоразмшоҳ бунини тушунгани учун аввалроқ тарадуд кўриб, султон Санжарнинг (таслим бўлишни таклиф қилиб келган — тарж.) амирларига ноёб совға-саломлар бериб, узрхоҳлик ва омонлик сўради. Султон Санжар хоразмшоҳнинг узрини қабул қилди. Отсиз султонга салжуклар давлати хазинаси бўлган сандиқларни ва султонлик тўғросини (муҳрини) қайтариб юборди. Шундан сўнг хоразмшоҳ отига миниб, шаҳар дарвозасидан чиқди ва дарёнинг ўнг соҳилида султон Санжар рубарўсида тўхтаб, отидан тушди, таъзим билан ер ўпиб, унинг шартларини қабул қилди.

Султон Санжар (сулҳ тузиб) пойтахти Марвга қайтиб келдию, Хоразмшоҳ жим ўтирмаслигини англади. (Кейинги ҳодисалар) хоразмшоҳнинг султонга бўйсунуш нияти йўқлигини кўрсатди. Султон Санжар шу туфайли (хоразмшоҳнинг ҳар қадамини кузатиб, унинг хатти-ҳаракатлари ҳақида ахборот бериб туриши учун Гурганжга ўз номидан атоқли шоир Адиб Собир (Термизий)ни доимий вакил қилиб юборди.

Бир вақт Адиб Собир Хоразмшоҳ Отсизнинг махфий режасини билиб қолди. Отсиз султонга суиқасд қилиш учун икки исмоилий (фидойи)ни юборганини англади ва бу ҳақда зудлик билан султонга хабар йўллади. Марвда иккала фидойи исмоилийни тутиб олишди ва қатл этишди. Отсиз махфий режаси фош бўлишида Адиб Собирни айбдор деб билиб, (уни жосусликда айблаб), қўл-оёғини боғлаб, Амударёга чўктириб юборди (*Жувайний, 1-жилд; Мирхонд, 4-жилд*).

Султон Санжар хоразмшоҳга (танбеҳ тариқида) таҳдидли мактуб жўнатди. Аммо Отсиз ҳам бўш келмай, султонга машҳур бўлиб кетган байтлари билан жавоб берди:

Елдай учса султон тулпори,
Орта қолмас менинг саманим.
Келсанг бу ён, мен боргайман у томон,
Султон учун торлик қилмас бу жаҳон.

(*Равандий, 1-жилд*).

1145 йилнинг сентябрь ойида хоразмшоҳ Отсиз саман отида “у томон”га йўл олди: Жанд ва Сирдарё бўйларидagi бошқа шаҳарларни эгаллаш учун жўнади. Қизилқумни шиддат билан кесиб ўтган хоразмшоҳ Сирдарё соҳилидаги Жандга етиб келди. У Жандни деярли жангсиз, қон тўқмай ишғол қилди. Хоразмшоҳ Жандни эгаллаши, “куффор” (кофирлар) устидан ғалабаси шарафига турли вилоятлар (ҳукмдорлари, ҳокимларига)га фатхнома битиб юборди...

Салжуқ султони ўзига тобе бўлган Хоразмнинг бундай иш тутишини очик ҳақорат деб билди ва исёнкор хоразмшоҳни жазолашга қарор қилди. Ҳижрий 542 йил жумадул — охир ойида (1147 йил ноябрь) султон Санжар хоразмшоҳ Отсизга қарши учинчи жазо юришини бошлади. Бу сафар хоразмшоҳ Хазорасп қалъасига яширинишга қарор қилди. Султон лашкарлари қалъани қуршаб олиб, манжанақлардан ўқ отиб, деворларни қулатишга киришди. Хазорасп қалъасининг қамали икки ой давом этди, шундан сўнггина султон Санжар қалъани ишғол қилди. Султоннинг сарой шоири, Авҳадиддин Анварий (Муҳаммад ибн Амир шаҳарни қамал қилишда қатнашиб, шу муносабат билан бундай рубоий ёзган эди:

Эй, шоҳ Санжар, мулки жаҳон —
мавжудот сенгадир,
Тақдир ва толе ёр бўлса — коинот
сенгадир.
Бир ҳамла ила бу кун Ҳазораспни ол,
Эртага Хоразму, юз минг от сенгадир.

Шоир бу рубойни камон ўқиға боғлаб
қамалдаги шаҳар ичига отди. Ўша вақтда қалъада
хоразмшоҳ Отсиз қошида бўлган донишманд
шоир Рашидиддин Ватвот бу рубойга жавобан
қуйидаги байтни ёзиб, султон Санжар
қароргоҳи тарафга отдилар:

Эй, шоҳ (Отсиз), ёвинг Рустам каби
зўр бўлса, бешак,
Сенинг Ҳазор аспингдан ололмагай
ҳатто бир эшак.

Султон Санжар Ҳазораспни эгаллагач,
шоир Рашидиддин Ватвотни узоқ вақт қидир-
тирди. Аммо шоирни (атайлаб) султоннинг
жаҳли босилганидан кейин топиб келишди ва
Санжар уни (рубойиси учун) кечирди.

(Изоҳ: Давлатшоҳ Самарқандий, “Тазкира-
ратуш-шуаро”да ёзишича, аввалроқ ҳам Ра-
шидиддин Ватвот султон Санжарга қарши
бундай байт ёзган:

Мулк тахтига келди Отсиз — ул ғазабкор
найзабоз,
Толди Салжуқ давлатию хонадони
инқироз.

(*Сулаймон Раҳмон таржимаси.*)

Мазкур байт ҳам султон Санжарнинг ёди-
да эди. Шу туфайли султон “Агар Ватвот қўлга
тушса чолиб, етти пора қиламан”, деган эди.
Аммо Султон Санжар девонининг муншийси
ва шоҳ надими — яқини Мунтахабиддин Ба-
деъий котиб ўртага тушиб, султоннинг ғаз-
абига сув селиб, гапни ҳазилга буриб: “Ватвот
дегани ўзи жуда кичик, кўзга кўринмас қуш,
уни етти пора қилиб бўлмас, буюргилки, уни
икки пора қилсинлар” деган. Султон бу лутф-
дан хурсанд бўлиб, у ҳам лутф қилиб: “Уни
икки пора қилиб ҳам ўлдирмайлик, ўзи заиф
экан” деб, шоирнинг қонидан кечган — тарж.).

Султон Санжар Ҳазораспни олгач, хоразм-
шоҳ Отсизнинг пойтахти Гурганж (Урганж)га
лашкар тортиб борди. Хоразмшоҳ султонга
қарши жанг қилишга кучи етмаслигини анг-

лаб, яна у билан ярашиш учун чора-тадбир
излади. Сулҳ битими таклиф этиш учун (маш-
ҳур) дарвеш Оху-пўшдан воситачи бўлишни
тиладилар (Бу дарвеш кийик пўстин ёпиниб
юрар экан). Хоразмшоҳ дарвеш Оху-пўш ёни-
га бир қанча элчиларини ноёб совға-саломлар
билан омонлик сўраб жўнатди. Султон Сан-
жар учинчи марта хоразмшоҳнинг гуноҳини
кечирди. Сулҳ шартномасига кўра хоразмшоҳ
Отсиз султон Санжарга тобелик билдириб,
(ўрта асрлар одатига кўра) унинг оёғи остида-
ги тупроқни ўпиши керак эди.

Аммо хоразмшоҳ бундай қилмади. У ҳиж-
рий 542 йил муҳаррам ойининг 12-куни (1148
йил 2 июнь) отлиқ ҳолда султон Санжар қоши-
га “мулозиматга (хизматга) келди ва отидан
тушмаган ҳолда султонга салом берди. Бу ҳам
етмагандай, хоразмшоҳ султон билан учрашув
жойини биринчи бўлиб тарқ этди. Султон
Санжар Отсизнинг бу “беодоблиги”дан жаҳли
чикса ҳам, яқинда ўзи унга шафқат, мурувват
қилгани учун аҳдини ўзгартирмади. Султон
бунга норозилик билдирмай, Марвга қайтиб
кетди” (Жувайний, 1-жилд).

Хоразмшоҳ сулҳ шартномасига кўра, сул-
тоннинг ғазабини келтирмаслик учун тавба-
тазарру қилиб, мактуб юборди...

Бу мактуб султон Санжарни хурсанд қил-
ган, албатта. Аммо султон Ўрта Осиё ва Хуро-
сондаги (мураккаб) вазиятни яхши билар ва
хоразмшоҳ ўзини одобли тутишига ишонар
эди. Чунки Қатвон чўлидаги мағлубият сул-
тоннинг ёдида эди, хоразмшоҳ ҳам қорахи-
тоиларга ҳар йили хирож тўлаб туришини би-
лар эди. Шунинг учун султон Санжар хоразм-
шоҳга яна танбех бериб, уни ўзига қарши қилиб
қўйишни истамас эди. Султон пойтахти Марвга
қайтиб, элчилари орқали хоразмшоҳга иззат-
икром либослари ва совға-саломлар юборди.
Ўз навбатида, Отсиз ҳам элчиларга иззат-ик-
ром кўрсатиб, яхши совға-саломлар билан сий-
лаб, Марвга қайтарди.

Шу тариқа (дунё) сиёсат майдонида янги
ва кучли давлат — хоразмшоҳлар давлати пай-
до бўлди ва мустақамланди. Энди бу давлат
билан ўша замоннинг энг қудратли ҳукмдори
султон Санжар ҳам ҳисоблашишга мажбур эди.
Ҳар ҳолда султон Санжар нозик сиёсат юри-
тиб, хоразмшоҳни Хуросонни босиб олишига
уринишларининг олдини олиб, эътиборини
бошқа ёққа қаратди. Шундан сўнг Отсиз “ши-
молдаги аҳли куффорга қарши кўп марта ҳар-

бий юришлар қилди ва улар устидан ғолиб келди”. (Жувайний. 1-жилд.)

Ҳашта йилнинг ўзида (1152) амир Кўмач қўмондонлигидаги ғурийлар лашкари султон Санжар кўшинини тор-мор келтириб, Балхни эгаллади. Шундан сўнг ғурийлар янада кучайиб, султон Санжарга тобе бўлган кўшни газнавийларнинг мулкларини босиб олдилар. Ғурийлар давлатининг бошлиғи Алоиддин Ҳусайн Ғазни шаҳрини ишғол этгач, ўз давлатини мустақил деб эълон қилди. Султон Санжарга доимий тўлаб турган бож-хирожни тўхташиб қўйди. У султон унвонини олиб, салжуқ султонига ўзини тенглаштирди.

Шу воқеаларнинг ҳаммаси, шунингдек, салжуқларнинг Ҳиротдаги ноиб Али Чатрийнинг хоинлик қилиб, шаҳарни ғурийларга топшириши султон Санжарни ҳарбий юриш бошлашга мажбур қилди. Ҳижрий 547 йил, рабиул-аввал ойининг 17-куни (1152 йил, 24 июн)да Ҳиротнинг шарқий тарафидаги Миробод деган жойда султон Санжар Алоиддин Ҳусайн Ғурий лашкарини тор-мор келтирди. Алоиддин асир олинди, аммо султон Санжар унга иззат-ҳурмат кўргизиб, озод қилиб юборди. Миробод жангида 30 мингдан зиёд ғурийлар ва уларнинг иттифоқчилари ўғузлар ҳалок бўлди. Бундан ташқари, ғурийларнинг сара кўшинидан 6 минг султон Санжар томонига ўтиши жанг тақдирини ҳал қилган эди. Султон Санжар жангга тушган ўлжаларни, хазинасини ва мол-қўйларини Алоиддин Ҳусайнга қайтариб берди ва унга бундай дейди:

— Алоиддин, сен менинг биродаримсан! Манави мол-мулкларингни ол-да, Фурга қайтиб кетавер. Оллоҳ ёр бўлса, ўғузларни итоатга келтир, агар ғолиб келсак, бу ўлжаларни сўраб қолганимизда қайтарарсан. Аммо аксинча бўлиб, мағлубиятга учрасак ва салтанатимиз поёнига етиб, давлатимиз умрининг ришталари узилса, мана бу хазиналар ва уйурлар (отлар, туялар) ўзингга қолсин, (қорахитойлар билан) ўғузлар қўлига тушмасин” (Жузжоний, 1-жилд).

Кейинги ўн йиллар мобайнида султон Санжарга қўл остидаги яна бир ҳоким — Сижистон ҳокими Тожиддин Абул-Фазл ҳам душманлик йўлига ўтди. Тожиддин Абул-Фазл (ҳукмронлиги 1087—1163 йиллар) ғаройиб баҳодир султон Санжарнинг арзандаси, (Қатвон жангида у султоннинг ҳаётини асраб қолган — З. Б.) барча урушларда султоннинг айрилмас сафдоши эди.

Султон Санжар ғурийларга қарши юриш бошлаганида Тожиддин Абул-Фазлдан кўшиндан ёрдам бергин деб илтимос қилган эди. Султон унга мактубларида жуда ширин сўзлар айтиб, катта ваъдалар берса ҳам, Тожиддин ўзининг касаллигини баҳона қилиб, ғурийларга қарши урушга сира аралашмади.

Ниҳоят, Султон Санжарнинг тўртинчи ва энг хавfli душмани — унинг салтанатининг шимоли-шарқий чегараларида жойлашган қорахитойлар (туркийлашган манжурлар) давлати эди.

Авваллари барча кўшни ва тобе давлатлар учун даҳшатли куч бўлиб, салгина бўйин товлашга уринган подшоҳларга дўқ-пўписа қиладиган, унга бўйсунмаган ёки исён кўтарган ҳукмдорларни қаттиқ жазолайдиган султон Санжар энди (Марказий Осиё ва Ҳурсонда) юз бераётган воқеаларни жимгина кузатиб турарди. Бу воқеалар эса султоннинг фойдасига зид эди. Авваллари султонга тобе бўлган давлатлар бирин-кетин унинг салтанатидан ажралиб, ошқора душманли йўлига ўтган эдилар... Муаррих ибн ал-Ибрий тўғри айтганидек, султонлар табиати шафқатсизлик сувига йўғрилгани, феъл-атвори беғамлик ва ялқовлик зуваласидан ясалгани туфайли уларда меҳр-мурувват йўқ, ахир куч-қудрат улар қўлида, уларни алдаш ҳам хавfli, улар билан самимий бўлиш ҳам ҳалокатлидир.

Хуллас, шу даврга келиб, султон Санжар ва умуман салжуқларга қорахитойларгина эмас, балки хоразмшоҳ Отсиз ҳам, тобора кучайиб бораётган ўғузлар ҳам душман бўлиб қолган эдилар. Султоннинг ҳокимиятини саройдаги фитна-фасоллар ҳам анча заифлаштирган эди. Бу иғво, фитналарга баъзи вазирлар, отабеклар, султоннинг хотинлари — маликалар бош қўшган эдилар. Тарихчи ёзганидек, “Султони муаззам Муъизиддин Санжар ҳашамлари (яқин аъёнлари) очкўзлик ва ўзаро адоватни кучайтириб, барчалари бошқаларнинг манбаларини олиб беришни султондан талаб қилар, барчалари бир-бирига ҳасад қилар эдилар. (Садриддин Ҳусайний. Зубдатут-таворих).

Султон Санжар давлатининг заифлашуви сабабини тарихчи Имодиддин Исфаконий қуйидагича изоҳлайди: “Султоннинг ёши ўтиб, умрининг мойси узайгач, амирлар унинг қўлидан ҳокимиятни тортиб олдилар ва унинг куч-қудратига даҳл қилдилар. Майда одамлар бузурғларнинг ҳақ-ҳуқуқига кўз олайтирди, май-

далар юқорига чиққач, катталар пастга тушиб қолди. Азиз одамларга ҳурмат йўқолди, енгил-так одамларнинг ҳурмати ошди, кучлилар ишдан олинди, ўрнига заифлар қўйилди. Амирлар орасида адоват ва ҳасад кучайди, ўзаро ишонч ва меҳр-оқибат йўқолиб, ўрнини ўзаро нафрат эгаллади. Бу даврда давлат бошида турган амиру умаролар Сунғур ал-Азизий, Муаййяд ибн Йургунқуш Хиравий, Қизил (Арслон) ва бошқалар эдилар. Энг катталари Кўмоч билан Али Чағрий эдилар. Ҳар бир гуруҳнинг фикри бошқасига зид эди, ҳар бири ўз ниётлари отига минган, ўзига фойда бермайдиган нарсани тишлаб, тилка-пора қилар эдилар”. Ҳижрий 548 (милодий 1153) йилдаги машҳур “ўғузлар ғалаёни” султон Санжар салтанатига қақшатғич зарба берди. Аввалроқ султон Маликшоҳ давридаёқ Салжукларга тобе бўлган ҳудудларга ўғуз қабилалари кўчиб кела бошладилар. Султон Санжар даврида ўғузлар Хурросон ерларига кўчиб ўтдилар. Балх музофотига жойлашган ўғузлар (туркманлар) ярим кўчманчиларча ҳаёт кечирар ва ҳар йили султон Санжар ошхонасига 24 минг бош қўй беришар, бунинг эвазига у ердаги яйловдан фойдаланар эдилар. Ўша вақтда Балхнинг муҳтоси (иқто эгаси) амир-синоҳсолар Имодиндин Кўмач эди.

Солиқ йиғувчи (муҳосил)нинг ўғузларни доимий ҳақоратлаши ўғуз амирларини ғазаблантирди ва улар солиқчини ўлдирдилар. Бу воқеадан фойдаланиб қолмоқчи бўлган амир Кўмач султон Санжардан “Мени Балх музофотига шихна (раис) қилиб тайинласангиз, ўғузлардан ҳар йили 30 минг бошдан қўй олиб бераман” деб, таклиф қилди. Амир Кўмач ўғузлардан ўлдирилган солиқчи хунини тўлашни талаб қилди. Аммо ўғузларнинг бошлиқлари “Биз сенга эмас, фақат султон Санжарга бўйсунамиз” деб жавоб бердилар. Ана шунда амир Кўмач 10 минг суворий лашкари билан ўғузларни ҳайдаб чиқаришга уринди. Аммо (яхши уюшган) ўғуз-туркманлар амир Кўмачнинг лашкарларини дабдала қилдилар. Амирнинг ўзи Марвга, султон Санжар ҳузурига қочди.

Амир Кўмач ва унинг тарафдорлари Султонни ўғузларга қарши юриш қилишга кўндирдилар. Султон лашкарларининг қудратли (100.000 отлик) эканидан қўрқиб кетган ўғузлар султондан узрхоҳлик тилаб, жарима тариқасида 50 минг от ва туя, 200 минг динар пул, 200 минг бош қўй ва бир йиллик хирож тўлаш-

ни таклиф қилдилар. Султон бу шартларга рози бўлиб, қабул қилмоқчи эди, аммо амирлар бунга йўл бермадилар.

Султон лашкарлари ўғузларнинг яйловларига етиб келганида, улар жарима тўловини яна ошириб, султондан кечирим сўрадилар. Аммо, яна (урушқоқ) амирларнинг ҳисови билан султон бу таклифни ҳам рад этди. Ҳижрий 548 (милодий 1153) йилнинг муҳаррам ойида (апрелда, Балх атрофида) бўлган катта жангда ўғузлар ғолиб келиб, султон Санжар лашкарлари мағлубиятга учради. Кўмач ва бошқа амирлар жангда ўлиб кетдилар. (Ибн ал-Асир, 2-жилд, Равандий, 1-жилд).

Султон Санжар ўғузларга асир тушди. Улар султонга иззат-ҳурмат кўрсатдилар. Аммо энди салжуклар давлати йўқ бўлди (Шарқий салжуклар буюк давлатининг инқирози Ибн ал-Асирнинг “Ал-Комил фи-т-тарих” асарининг 9-жилдида, М. Равандийнинг “Роҳат ас-сулур ва ойат ас-сурур” китобининг 1-жилдида муфассал тасвирланган — 3.Б.).

Аввал салжуклар тобелигида бўлган — қорахонийлар, гурийлар, Табаристон Бовандийлари, Сейистон саффорийлари орасида хоразмшоҳлар жуда кучли бўлмаса-да, энг фаол давлатлардан бири эди. Султон Санжар лашкарлари тор-мор келтирилиб, ўзи асир тушгач, хоразмшоҳ Отсиз бу вазиятдан фойдаланиб, салжуклар салтанатининг барча вилоятларини босиб олиш учун ҳаракат қилди. Султон Санжарнинг лашкарлари тамом бўлган деб ўйлаб, Отсиз ўз қўшинларини Амударёнинг юқори оқими бўйлаб бошлаб, муҳим ҳарбий истеҳком ҳисобланувчи Омул (ёхуд Омуя) қалъасини эгаллашга уринди. Аммо султон Санжар ноиб бўлган қалъа қутволи (комендант) шаҳар-қалъани хоразмшоҳга беришдан бош тортди. Ҳолбуки, Отсиз султон асирликда эканида унинг қўл остидаги барча ерларга ҳомий ҳисобланар эди. Омул қутволи қалъани бермагач, хоразмшоҳ Санжарга элчи юбориб, қалъани унга берилишини илтимос қилди. Фалокатдан хулоса чиқарган кекса султон Отсизга бундай жавоб юборди: “Мен сенга фақат Омуя эмас, бошқа жуда кўп қалъаларни ҳам бераман, фақат шу шарт биланки, бизни қутқазिश учун ўглинг Эл-Арслон бошчилигида бу ёққа лашкар юборасан”. (Жувайний, 1-жилд, В. В. Бартольд, 1-жилд.)

Гарчи султон Санжарга қўшинлар билан ёрдам бериш масаласи узоқ вақтлар муҳокама

қилиниб, иккала томон кўп элчилар алмашган бўлса ҳам, хоразмшоҳ ёрдам юборишни пайсалга солаверди. Шунга қарамай, хоразмшоҳ ўз куч-қудратини намойиш қилиш мақсадида укаси Йиналтегин қўмондонлигида бир қисм лашкарларини Байҳақ тарафга жўнатди. Бу лашкарлар 1153 йил декабридан то 1154 йил май ойигача Байҳақни қамал қилиб, унинг атрофларини шундай аёвсиз таладиларки, шундан сўнг икки йил давомида бу ерларда қаҳатчилик бўлди.

Хоразмшоҳ ўзининг асосий мақсади — салжуклар ҳукмронлигини тугатиш деб билса-да, аммо ўғулларнинг Хуросондаги деярли барча ерларни эгаллаб олаётгани Хоразмга ва унга қўшни давлатларга хавф солишини тушунар эди. Шунинг учун хоразмшоҳ Сижистон (Нимрўз) ҳукмдори Тожиддин Абул-Фазлга, Ғур подшоҳи (малиги) Алоиддин Хусайнга ва Мозандарон малиги Абул-Ғатх Рустам (шоҳ Фозий)га мактублар йўллаб, барчасини Хуросондаги бошбошдоқлик, нотинчликларни тугатиб, тартиб-оқойишталик ўрнатишга, бирлашиб, султон Санжарни ўғуллар асирлигидан қутқазтишга, салжуклар давлатини бошқаришга ноҳўя аралашаётган ўғуллар зўравонлигига чек қўйишга даъват қилди. Албатта, хоразмшоҳ ўғулларга қарши иттифоқ (коалиция)ни ўзи бошчилигида тузилишини истарди. Аммо худди шу вақтларда Шарқий салжуклар салтанатида султон Санжарнинг жияни Рукниддин Маҳмудхон тахтга чиқди. Хоразмшоҳ вазиятни чамалаб кўриб, дарҳол янги султонга (элчи билан) мактуб юбориб, ҳазрати олийларини тахтга чиқиши билан табриклаб, ўзини аввалгидай, салжуклар давлатининг солиқ фуқароси сифатида янги султонга доимо ҳар қандай ёрдамга тайёр эканлигини билдирди. (Р. Ватвот, “Ароис”).

Султон Маҳмудхон Хоразмга элчиларини юбориб, Отсиздан “ўғуллар галаёнини” бостириш учун ҳарбий ёрдам сўради. Хоразмшоҳ ҳижрий 551 (милодий 1156) йил апрел (сафар ойи)да Гурганжда ўрнига ўгли Хитой-хонни қолдириб, катта ўгли Эл-Арслонни бирга олиб кучли қўшин билан Хуросонга йўлга чиқди ва шу йил рабиул-охир ойида Шаҳристонда тахтгади. (З. Бунёдов Шаҳристон деб ёзган — тарж.)

Шундан сўнг Хоразмшоҳ — С. Сижистон Ғур ва Мозандарон ҳукмдорларини ўғулларга қарши иттифоққа бирлаштириш ниятини амалга

оширади. Отсиз яна бу ҳукмдорларга мактублар юбориб, уларнинг эътиборини Хуросондаги вазиятга қаратди, ўғулларга қарши бирлашишга, ўз қўшинлари билан (Хуросонга) етиб келишга қатъий даъват қилди.

Аммо ҳижрий 551 йилнинг рамазон ойида султон Санжар ўғуллар асирлигидан қочгач, Хоразмшоҳ ўз сиёсий йўлини ўзгартиришга мажбур бўлди. Хоразмшоҳ султонга дарҳол мактуб юбориб, уни асирликдан қутулиб, озодликка чиққани билан табриклади, унга ўз садоқатини, хизматига тайёр эканлигини билдирди. Хоразмшоҳ Хуросонда қолсинми ёхуд Хоразмга қайтсинми, бу ҳақда султоннинг фармонида мунтазир эканлигини айтди. Айни вақтда хоразмшоҳ қўшни давлатларнинг ҳукмдорларига яна мактублар юбориб, уларни ўғулларга қарши иттифоқни сақлашга даъват қилди.

Султон Санжарнинг асирликдан қочиши ўғуллар учун қутилмаган воқеа эди. Воқеа тафсилотлари Садриддин Али Хусайнийнинг “Ахбор ад-давлат ал-Салжуқия” асарига кенг тасвирланган... Шундан сўнг ўғуллар Хуросон шаҳарлари ва қишлоқларига ҳужум қилишни тўхтатдилар. Бу ишда хоразмшоҳ Отсизнинг ўғуз амирларини огоҳлантириб ёзган мактублари ҳам анча-мунча таъсир қилган бўлса керак. Отсиз шундай мактублардан бирини ўғулларнинг Уч ўқ қабилиси бошлиғи Носириддин Абу Шужоъ Тўти — бекка юборган. Хоразм — шоҳнинг бу мактубини В. В. Бартольд “Шарқона дипломатия намунаси” деб атаган.

Хоразмшоҳ Ҳабушон мавзеида турганида қоқшол дардига учраб ётиб қолди. Хоразмшоҳ Фозий Алоуддин Баҳоуддин Абул-Музаффар Хусом Амрал-мўъминин Отсиз ҳижрий 551 йил жумадул-охирнинг 9-куни (1156 йил, 30 июлда) 61 ёшида вафот этди.

XIII—XIV аср муаррихларининг тарихларида ёзилишича, хоразмшоҳ Отсиз “Салжуклар салтанатининг устунларидан бири эди”, ўз фуқароларига нисбатан адолатли эди, уларнинг мол-мулкига чанг солмас, раъиятга гамхўр эди ва раъият ҳам оғирчилик ва оқойишталик замонларида у билан бирга эдилар. Хоразмшоҳ Отсиз 29 йил ҳукм сурди, шундан 16 йил мустақил ҳукмронлик қилди ва ҳар доим саботматонат билан мустақиллик учун салжуқийларга қарши курашиб келди. В. В. Бартольд ёзишича, хоразмшоҳ Отсиз “Салжук султони-га тобе бўлса ҳам, адолат юзасидан айтиш к-

ракки, хоразмийлар сулоласининг асосчисидир. Отсиз Хоразмга қўшни кўчманчи элатларни бўйсундириб, ўз ҳарбий бўлиналари-ни ёлланма турк аскарлари билан кучайтириб, кучли ва амалда мустақил давлатга асос солди”. Аммо Отсиз умрининг охиригача тўла мустақилликка эришолмади, у қорахитойларга хирож тўлашда давом этди.

Хоразмшоҳ Отсизнинг ўлимидан сўнг 9 ой ўтгач ҳижрий 552 йил рабиул аввал ойининг 26 куни (1157 йил, 9 майда) буюк салжук сул-

тони Санжар ҳам вафот этди. Султон Санжарнинг вафоти билан Мовароуннаҳрда салжукийларнинг амалдаги ҳукмдорлиги барҳам топди (Ал-Ҳусайний, “Ахбор”).

Хоразмшоҳ Отсиз тузган давлат унинг ворислари даврида янада кучайиб ва кенгайиб борди. Отсизнинг бош мақсади ва сиёсатининг асоси Хоразмда ўз ҳукмронлигини мустақамлаш эди. Унинг ворислари Хоразм давлати ерларини кенгайтириб, унинг халқаро нуфусини, обрўсини кўтардилар.

Бу оламдан Зиё Бунёдов ўтди...

Ўтган йили янги йил арафасида “Кўзгу” газетидан бир хабарни ўқиб, кўнглим зирқираб кетди:

“Озарбойжонлик депутатлар бундан кейин шахсий қурол олиб юриш ҳуқуқига эга бўлдилар. Бу қарор икки депутат — Али Анцузский ва Зиё Бунёдов ёлланма қотиллар томонидан отиб ўлдирилгандан кейин парламент фармонида кўра кучга кирди”. (“Кўзгу”, 1997 йил 25 декабр, 52-сон).

Мен Али Анцузский кимлигини билмайман. Аммо Зиё Бунёдовни фақат ўзбек зиёллари эмас, бутун дунё шарқшунослари ҳам яхши билишарди. Мен бу номни “Хоразмшоҳ — Ануштегинлар давлати” номли китоб орқали танигандим. У йилларда ҳали халқимиз ўз тарихини, айниқса шоҳлар тарихини ўргана олмасди. Биринчи манбалар етти қават қулфлар остида сақланар, уларни очишга журъат қилган олимлар таъқиб остига олинарди.

Мен “Туркистон мўғуллар босқини даврида” ҳамда “Қадимги Хоразм маданиятини излаб” деган талқиқотларни ўқигандим. Бадиий асарлардан В. Яннинг “Чингизхон”, Г. Абашидзенинг “Ялдо кечаси” романларини, Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди” фожеасини билардим. Аммо Хоразм тарихига оид бошқа китоблардан хабарсиз эдим. Шундай бир шароитда Зиё Бунёдовнинг хоразмшоҳлар ҳақидаги илмий иши саҳрода учраган қудуқдай бизнинг авлодга таъсир қилган эди.

Китобдан хоразмшоҳлар салтанати 134 йил ҳукм сурганини, Муҳаммад Қутбиддин Хоразмшоҳ гарчи Чингизхон босқини даврида журъатсизлик қилган бўлса ҳам, аслида у қалар ёвуз ҳукмдор бўлмаганини, у давлатни бошқарган 30 йил ичида мамлакат бениҳоя катта юксалиш йўлини босиб ўтганини ўқиганимда Хоразм ҳақидаги тушунчаларим бутунлай ўзгариб кетди. Ўзингиз ўйланг: бошкенти Урганж бўлган бу давлатнинг ҳудуди бутун Мовароуннаҳр, Хуросон, Мозандарон, Кирмон, фор Ироқи, Озарбойжон, Сижистон, Ғазнадан тортиб Таласгача, Фарғонадан Ўзгангача қанчадан-қанча мамлакат ва вилоятларни қамраб олган эди. Урганжда деярли 6 миллион (ҳозирги Тошкентга қараганда қарийб икки баравар кўп) аҳоли истиқомат қилган. Чингизхон босқини даврида бу аҳолининг асосий қисми қаҳрамонларча жанг қилиб, қирилиб кетган, шу жумладан буюк шайх Нажмиддин Кубро ҳам... Қолганлар эса қўшни давлатларга тариқдай сочилиб кетган. (Мен буларнинг ҳаммасини китобдан ўқидим, баъзи маълумотларни олимнинг ўз оғзидан кейинчалик эшитдим). Шунингдек, китобдаги миллий шаҳар қурилиши тизимлари, ҳарбий низомларимиз, юзга яқин ҳарбий атамалар, сарой ва давлат хизматчиларининг номлари, махсус вазифалари, пул муносабатлари, маданий ҳаёт тафсилотлари ўнлаб таниқли шоир, олим, тарихчиларнинг таржимаи ҳоллари кўнглим қатларига ёзилиб қолди. Кўйинг-

ки, китобнинг мазмуни ва маълумотлар доираси ҳаддан зиёд кенг эди; менда ўша мутолаа кунларида муаллиф билан учрашиш иштиёқи авж олди.

1986 йилнинг охирида Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг Адабиёт фондидан Озарбойжон ёзувчиларининг ижод уйига йўланма олдим ва олим билан учрашишга муваффақ бўлдим. Билсам, менгача бошқа ўзбек шоир ва ёзувчилари ҳам ул зот билан учрашган экан. Ўша пайтларда мен учрашувим тафсилотини бирор газет ё журналга ёзиб бермоқчи бўлганман, аммо Тошкентга қайтганимда бизнинг тенглошларимиз ва бошқа шоиру ёзувчилар ичида шундай бир мислсиз тўлқинлар бошландики, Зиё Бунёдов ҳақидаги ниятларим хаёлимдан фаромуш бўлди. Кейин суҳбатларимизни қайта ёдимда тиклай олмадим, қайдлар дафтаримни йўқотиб қўйдим.

“Кўзгу” газетасидаги хабар хаёлимни шундай безовта қилдики, бирдан ўртамйзла бўлиб ўтган суҳбат бирма-бир ёдимда тиклана бошлади. Учрашув тўғрисидаги қайдларим қайси дафтарга ёзилгани ҳам эсимга тушди. Энди шуниси сизга айтиб берай.

Мен Зиё Бунёдовни излаб Озарбойжон фанлар Академиясининг Шарқшунослик институтига, олимнинг расмий иш жойига бордим. У ҳеч қандай расмийтсиз, мени осонгина ва самимий қабул қилди. Биринчи кўришда мен уни “бу киши озарбойжон эмас” деб ўйладим. Сиеки овруполикларга ўхшар эди: оқ-сарикдан келган, рус мужикларидай миқти, кўккўз, жингалак сочлари кўнғир эди. Суҳбатимиз ҳазил-хузил аралаш, самимий оҳангларда бошланди. “Кечирасиз, сиз озарбойжонларга ўхшамасиз” дедим, кўнглимга келган гапни яширолмай.

— Онам рус, отам озарбойжон. Миллат шарқда отага қараб белгиланади, ё сиз бошқача ўйлайсизми? — деди у кулиб.

— Йўқ, йўқ, мен ҳам сиздай ўйлайман, — дедим жилмайиб.

— Менинг исмим аслида Зиёвуддин, отам Муса шайх, отамнинг отаси Маъсум шайх, бобомнинг отаси Маҳди шайх ва ҳоказо. Мен ҳужжатлар асосида шажарам тарихини ўрганиб, 15 ота-бобом шайх бўлганини ва уларнинг исм-шарифларини аниқлаганман. Мана улар, — деди у қўлимга таширифномасини чиқариб бериб. Ундан

билдимки, Бунёдов фамилиясидаги “Бунёд” исми XV аждодининг оти экан. Шу лаҳзадаёқ унга ҳавасим келиб кетди. Биз шўринг қурғур ўзбек зиёлилари жуда нари борса учинчи ё тўртинчи, баъзан-баъзан бешинчи жадимизни биламиз, холос. Мен ичимда бош кўтарган уятимни босиб, гапни бошқа ёққа бурдим:

— Нега ўрисчада фамилиянгиз “Бунядов” эмас, “Буниятов?”

— “Бунядов” деганда, бу сўзнинг ичида “ял”, яъни “заҳар” маъноли бўғин учрайди, бу рус қондошларим ва оғайниларим учун таънага баҳона бўлмасин деб, ўзим атайин “Буниятов” қилганман. Русчада яхши жаранглайди.

Ўртага жимлик чўкли. Мен гапни нимадан бошлашни билмай таралдудда эдим. Суҳбатдошим ахир фан доктори; академик, иккинчи жаҳон уруши Қаҳрамони, Озарбойжон Фанлар Академиясининг вице-президенти...

— Ҳа, нимани ўйлаб қолдингиз, бераверинг саволингизни, — деб самимият билан қўллади мени олимнинг ўзи.

— Сизни “Зия Мусаевич” десам ўзимни расмиятчи руслардай, “Зиё муаллим” десам озарбойжондай ҳис қиляпман. Ўзбекчасига “домла” ёки “Зиёвуддин ака” десам, сизга ғалати кўринармикин, — дедим.

— “Зиёвуддин ака” деяверинг, ўрганиб кетганман.

— Ўрганиб кетгансиз? Қандай қилиб?

— Кеннойингиз ўзбек. Тошкентдан, Чемпион кўчасида туришарди. Исми Тоҳира. Уйлари зилзиладан кейин бузилиб кетди. Хотин томондан қариндошларимиз кўп у ёқда. Ҳар йили бўлмасаям, йил ора бориб турамиз Тошкентга.

— Ҳозир қаердалар кеннойимиз?

— Боку радиосида ишлайди. Ўзи шарқшунос. Турк адабиёти бўлимини бошқаради радиода.

— Болаларингиз?

— Икки ўлимиз бор. Иккови ҳам шарқшунос. Жамил Москвада Шарқ тиллари институтининг Осие ва Африка адабиёти бўлимида. Ҳайлар араб тили бўйича мутахассис, Ташқи Ишлар вазирлигида ишлайди.

— Кеннойимиз ўзбек бўлгани учун ўзбек тарихига қизиқиб қолган экансиз-да? — дедим яна ҳазиллашиб.

— Аксинча, ўзбек тарихига қизиқиб қолганимдан ўзбек қизига уйланганман, — деди олим ҳазилимга ҳазил билан жавоб қайтариб. Сўнг жиддий тортиб, худди ўзига ўзи гапиргандай хаёлга чўмганча гапини давом эттирди: — Илгарилар ўзбек тарихи, озарбойжон тарихи деган гаплар йўқ эди... Ўзбек, қозок, қирғиз, туркман, татар, озарбойжон, уйғур бир-биридан ажратилмас, ҳаммалари бир ёзувдан — араб алифбосидан фойдаланишар, таржимага ҳам эҳтиёж йўқ эди. Ислом давлатларининг биронтасида тарих миллий белгилар асосида ёзилмаган. Ҳозир ихтиёримизда барча мусулмон халқларининг яхлит бир тарихи бор. Буларнинг ҳеч бирини бир-биридан ажратиб ўрганолмайсиз.

Мана, мен... энг олдин, 50-йилларнинг охирида Озарбойжоннинг VII—IX асрлардаги тарихини ўрганмоқчи бўлгандим. Бунинг учун арабча, форсча, туркча, сўнгра русча таржималари орқали хитойча, лотинча, французча солномаларни ўрганишга киришиб кетдим. Ўзим ўн йилликни 1939 йилда тугатганман. 7 йил урушда юрдим...

— Кечирасиз луқмам учун... Сиз ан-Насавий таржимасини Собир Раҳимовга бағишлагансиз. Мабодо иккинчи-жаҳон урушида жангларда бирга бўлмадингизми?

— Йўқ... Мен шунчаки Жалолидиндай шахсларни берган халқдан Собир Раҳимовдай қаҳ-амонлар чиқаверишига ишора қилганман. 1946 йили Москвадаги Наримонов номи Шарқшунослик институтига ўқишга кирдим.

— Қаҳрамон бўлганингиз учун ўқишга кириш қийин кечмагандир?

— Йўқ, бунинг учун эмас. Мен сизга боя отам шайх бўлганини айтдим. Болаликдаёқ арабча ёзиш ва ўқишни ўрганган эдим. Шуниси қўл келди. У пайтда арабча биладиганлар бармоқ билан санарли эди. Деярли ҳаммаси қатагон ииллари қириб тапланганди. Институтда атоқли рус шарқшуносларидан сабоқ олдим. Ўша йиллардаги ҳаётимизнинг айрим лавҳаларини ўтган йили Семёнов ўз романида қаламга олибди. Бирга ўқиганимиз-да у билан...

— “Баҳорнинг ўн етти лаҳзаси”ни ёзган Юлиан Семёновми?

— Ҳа, ўша. Қизиқсангиз, ўқиб кўринг. “Дружба народов” журналининг 1985 йил 9-сониди.” Лукцион” деган роман. Ҳужжатсе-

вар ёзувчи-да, ҳеч қайсимизнинг отимизни ҳам ўзгартирмабди.

Хулласи калом, мен Озарбойжоннинг VII—IX юзйилликда бошидан кечирган ҳаётини ёзиш учун турли солномаларни ҳиж-жалаб ўқишга киришдим. Инглизчани ўргандим. Гош Мхитернинг (аслида Кўш Мухтор бўлса керак) “Албан солномаси”ни инглиз тилидан русчага таржима қилдим.

— Нега озарбойжончага эмас, русчага?

— Ўзингиз биласиз-ку, бундай китобларни миллий тилларда чиқариш қийин. Русча бўлса чиқариш осонроқ, Сизларда ҳам олимлар шундай қилишади-ку. Мана, Қори-Ниёзий Улуғбекнинг “Зиж”ини, Р. Н. Набиев “Кўқон хонлиги тарихидан” китобини русчада чиқаришган. Менинг Гош Мхитердан қилган таржимам ҳам рус тилида 1960 йилда Бокуда босилди.

1965 йилда Озарбойжон Отабеклар давлати тарихини ёзишга қасд қилдим. Бунинг учун аввал Ал-Бакувийнинг “Талхис ал-осор ва ажойиб ал-Малик ал-Қаҳҳор” (“Қаҳҳор ҳукмдордан қолган ажойиб асарларнинг сайланмаси”), сўнг Шиҳобиддин Муҳаммад ан-Насавийнинг “Сийрат ул-султон Жалолидин Менкбурни” (“Султон Жалолидин Менкбурнининг ички дунёси”) асарларини арабчадан русчага таржима қилдим. Бакувий Москвада 1970 йилда, Насавий Бокуда 1973 йилда нашр этилди. Булардан ташқари, Ибн ал-Фуватий, Ибн ас-Соий, Ибн ал-Дубайсий, ал-Яздий, ан-Нишопурий, ал-Ҳусайний ва бошқа юзлаб арабча, форсча, инглизча, русча асарларни ўрганиб чиқдим. Ана шундан кейингина “Озарбойжонда Отабеклар давлати. 1136—1225 йиллар” номи китобим дунёга келди. У 1978 йилда Бокуда босилиб чиқиб, Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Биласизми, тарих шундай бир мўъжиза эканки, бир асар иккинчисининг ёзилишига олиб келаркан. Отабеклар тарихини ёзганимдан кейин Хоразмшоҳлар тарихини ёзмасам жоним тинчимаслиги аён бўлиб қолди. Аммо Хоразмшоҳлар тарихини ёзишдан олдин яна бир неча тарихий ишларни юзага чиқаришга тўғри келди. Энг биригчи Садриддин ал-Ҳусайнийнинг “Ахбор ад-давла ас-Салжуқиййа” (“Салжуқийлар давлати ҳақида хабарлар”) китобини таржима қилиб Москвада 1980 йилда чиқаришга эришдим.

Кейин Озарбойжон Фа нинг “Ахбороти” да “Хоразмшохлар давлатининг ҳарбий ташкилоти” (1982, 1-сон), “XVII аср Усмонли тарихчиси Иброҳим Афанди Пачавийнинг асарида Хоразмшох тарихига оид маълумотлар” (1984, 4-сон) каби ишларимни эълон қилдим. Шу тариқа “Хоразмшохлар” дунёга келди (М., “Наука” 1986).

— Домла, мана ҳозир қайта қуриш даври. Шарқшунослик илмида қандай ислоҳотлар қилиш мумкин?

— Ҳозир яхши мутахассислар етишмайди. Университетларда шарқ қуллиётларини битирган ёшларнинг биронтаси ҳам асл манбаларни ўқий олмайди. Бу нима деган гап?! Чет эллардан мутахассислар, олимларни ишга чақириш керак. Манбани ўқий олиш ва матнлар устида иш олиб борабилиш учун камида ўн йил таълим олиш керак.

— Домла, ўтган 70 йил ичида ёзувимиз бир неча марта ўзгарди. Олдин араб алифбоси ислоҳ қилинди. Кейин лотинга ўтилди. У ҳам икки бор ислоҳ қилинди. Кейин кирилга ўтилди. У ҳам 41 йилдан бери неча бора ўзгарди. Бир куни академик шоиримиз Фафур Фулом: “Сизлар Бухорода 400 нафар шоир ўтганини билмайсизлар...” деб таъна қилди бизга. Хўш, айб кимда ўзи? Алифбени ким ўзгартирди, сизларми, бизларми? Бунда бизнинг айбимиз нима? Бунинг устига университетда чет тилларини ўқитишга панжа орасидан қарашади.

— Мен ҳам шуни айтаман-да! Чет тили ва Шарқ факультетларига муносабатни тубдан яхшилаш керак.

— Яхши замонлардан умидвормиз, домла... Келинг, янала чуқур ўйлаб кўрайлик: ҳозир шарқшуносликни яхшилаш учун нима ишлар қилиш мумкин?

— Шарқ факультетларида ўқув режаларини қайта тузиш керак. Атеизм ўқитилади. Майли, ўқитилсин. Аммо у билан ёнма-ён динлар тарихини, Қуръонни ҳам ўқитайлик. Фарбий Оврупода, Яқин Шарқда, умуман ривожланган мамлакатларнинг ҳаммасида Илоҳиёт факультетларида илоҳиёт фанлари — Тавҳид, Калом, Ҳадис илмлари ўргатилади. Атеизм билан Илоҳиёт тенг ҳуқуқли фанлар тарзида ўргатилмаса бўлмайди. Ҳақиқий илм қиёсларда туғилади, ахир!

— Шарқшунос олим қандай бўлишини орзу қиласиз?

— Ота-боболаримизга ўхшашини орзу қиламан. Ҳозирги олимлар, мисол учун айтаман-да, Берунийнинг биргина асарига тенг асар ёзмоқчи бўлсалар, бунга бутун умрлари ҳам камлик қилади. “Ҳиндистон” ёки “Осор ал-боқия”га тенг асарни қай биримиз ёздик?! Ҳолбуки, унинг бундай асарлари 20 дан ортади. Ёки Ибн Синони олинг: бир қарасангиз тиб олимларининг доҳийси, бир қарасангиз файласуф, яна бир қарасангиз илоҳиётчи ёки адабиётчи, шоир. “Тиб қонунлари” олти жилддан иборат ва ҳар бири ҳозиргиларнинг ўнлаб асарларидан ортиқ. Ибн Синодан олдин ҳам сизларда Абулқосим Заҳравий деган тиббиёт олими ўтган. У 30 та рисола ёзган. Эҳ, қанийди ота-боболаримизга ўхшай олсак, уларга муносиб фарзандлар бўлсак!

Албатта, жуда ношуқур бўлиш ҳам нотўғри. Бор, ҳар қалай, тузук-тузук ишлар қилган ва қилаётган олимлар: “Араб тили дарслиги”ни ёзган Б. Холидов ва ул кишининг ўғли Анас Холидов, П. А. Булгаков, Е. Давидович, профессор Синор, Андре Бойл (Жувайнийнинг асарини французчага таржима қилди), Бернар Луис... Аммо, буларнинг ҳаммаси — биз ҳаммамиз — буюклар олдида анчайин кичикмиз.

— Домла, сиз ўзингиз қандай шогирдлар тайёрладингиз?

— Ҳар бир олим ўзидан кейин камида 3—4 кучли шогирд қолдириши керак, деб ўйлайман. Бундан ортиғига бизнинг шароитимиз имкон бермайди. Мен юқориди ишора қилганимдай, хотиним ва икки ўғлимни шарқшунослик оламига олиб кирдим. Жамилнинг “VIII—IX аср карматлари”, “Дастлабки ислом” номли асарлари эл оғзига тушди. Ҳозир у 39 ёшда. Умр берса, яна кўп яхши ишлар қилишига ишонаман. Яна бир Эсмералда Оғаева деган шогирдим ҳам бор. 40 ёшда. “VIII—IX асрларда ҳорижийлар” деган яхши бир китоб ёзди. У ҳам асосан “илк ислом” мавзуи билан машғул.

— Сўнгги, анъанавий саволим: ҳозир қандай асар ёзаяпсиз?

— Насавийнинг “Жалолиддин”и Бокуда чиққанини айтган эдим. Ҳозир уни Москвадаги “Наука” нашриёти учун қайта ҳозирляяпман. Унда асарнинг танқидий матнидан ташқари сўзбони, шарҳ, узоқ ва кўрсаткичлар тўлароқ ва мукамалроқ бўла-

ди. Айни чоғда Тождиддин Салмонийнинг “Тарихнома” сени русчага таржима қилипман. Кейин, 1226—1282 йилларда яшаб ўтган буюк жамоат арбоби ва Элхонийлар даврининг энг атоқли мушыйси ҳамда тарихчиси Аловиддин Ота Малик ибн Муҳаммад Жувайнийнинг “Тарихи Жаҳонкушой” асарини таржима қиламан. Бу асар мўғулларнинг эски одат ва анъаналари ва Чингиз ясаши ҳақида тўла маълумот беради. Уйғурларнинг дин, одат ва афсоналари ҳам келтирилган. Мўғулларнинг Мовароуннаҳр ва Эронни фағҳ этиши тарихи Чингизхоннинг ўлимигача мувафассал тасвирланган, Жўжи ва Чигатойга оид қизиқарли воқеаларга бой. Лекин ҳозир, айни шу кунларда “Қози Бурҳониддин ва унинг давлати” деган асаримни ёзяпман.

Қози Бурҳониддин тарихнинг ажойиб шахсиятларидан бири. Аслан Хоразмдан. Олтинчи аждоди замонида ота-боболари Онатўлига ҳижрат қилган. Бурҳониддин 1344 йилда Қайсарда туғилган. 21 ёшида қози бўлган. Ниҳоятла адолатли фаолият кўрсатган ва халқнинг катта ҳурматини қозонган. 1398 йили 55 ёшида вафот этган. Кўп тарихчиларнинг ёзишича, Қози Бурҳониддин ўта зақки, илми ўткир, илм асосида ҳикмат билан иш юритувчи, узоқни кўра оладиган, ишбилармон, мумтоз бир вазир, олим, шоир ва жасур бир ҳукмдор эди. Араб, форс ва турк тилларида баббаравар ижод қиларди. Талайгина тарихий, ижтимоий-сиёсий асарлар билан бир қаторда туркий катта бир “Девон” ҳам ёзиб қолдирган.

Қози Бурҳониддиннинг ҳаёт тарихи у ўз сўзига қандай амал қилганини ҳам кўрсатади. У турли тарафлараро бўлган жангларда ҳеч қачон четда турмас, энг ашаддий жанг майдонларига шерларча шиддат билан отилиб кирар, ёғийларни қиришда шафқат нималигини билмасди. Йилдирим Боязид ҳарбийларига асир тушган ва унинг қўшинлари ичида кўп жангларда қатнашган бир олмон йигити — Шилтсбергернинг ёзган хотираларига қараганда, Қози Бурҳониддин, Йилдирим Боязид билан бўлган жангларнинг бирида енгилиб, Сивас қалъаси томонга чекинган ва эски душмани Қора Юлуқ Усмонбейнинг ҳужумига учраб ҳалок бўлган. Илгари Қози Бурҳониддиндан ғайриқонуний қилмишлари учун зарбага дучор бўлган

рақибларининг алами шу қадар кучли бўлганки, улар Қози Бурҳониддиннинг бошини найзага илиб, кўчама-кўча кўтариб юрганлар, гавдасини эса тўрт бўлакка бўлиб, шаҳарнинг тўрт тарафига осдириб, ўлимини оламга овоза қилганлар. Мана шундай шахс бўлган Қози Бурҳониддин, — дели Зиё Бунёдов сўзининг охирида.

Мен олимнинг ҳикояларидан кўп мутаассир бўлдим. Ортиқ суҳбатни давом эттирсам таассуротим сусаядигандай эди. Фақат ўзбек ўқувчилари учун газетага бир жумла эсдалик қўлхати ёзиб беришни илтимос қилдим. Рози бўлдилар. Мана ўша қўлхат (фото): Мазмуни: “Ўзбек ўқувчиларига: ҳамиша халқнинг тарихий ўтмишига, халқнинг борлиги ва менлигига эҳтиром билан юксак муносабатда бўлишингизни, асарларига мароқ кўрсатишингизни самимий қалбдан орзу қиламан”.

Боку, декабр 1986.

Академик Зиё Бунёдов.

Зиё Бунёдов ўзи ҳам ҳақ йўлига бош тиккан эранлардан эди. Ҳали СССР тарқалмаган, гоҳ Тбилисида, гоҳ Вильнюс ё Ригада, Олмати ё Бокуда қонлар тўкиб келинаётган пайтлар — 1986 йилда Тарих Ҳақиқатини бор овози билан, илҳом билан энг таъсирли далил ва ҳужжатлар асосида таърифлар, туркий халқларни бир-биридан ажратишни тирноқча ҳам хаёлига келтирмас, у ҳатто бутун шарқ оламининг бирлиги ва улуглиги ҳамда янги тарих китоблари яратар, бу тарихни бошқа-бониқа тарафларга, рус тили орқали ғарбга, рус халқига, бутун оламга кўз-кўз қилар эди.

Бугун ўз мустақиллигини қўлга киритган Ўзбекистонда ва Озарбойжонда Зиё Бунёдовдан қолган мерос миллий мафкурамиз учун қандай катта хизмат қилаётгани, нечанеча авлодлар учун ёстиқ остига қўйиб ўқиладиган асарлар бўлажаги аниқдир.

Эҳ, шундай олим, олтин юракли инсон ўтди-я оламдан...

Илоҳим унинг жойи жаннатда, ризвон боғларида бўлғай...

Уни отганларнинг оғзига тупроқ тўлсин!
Омин!

15 март 1998.

Миразиз АБЗАМ

Қилни қирқ ёриб

Қисса

Хитойлик ҳакам Ди ҳаётидан сирли саргузаштлар

Детектив хитой адабиётида жуда қадимий жанр ҳисобланади. Эътиборингизга ҳавола қилинаётган қисса бунинг ёрқин далилидир. Оғиздан-оғизга ўтиб келган ва XVI асрда ёзиб нашр қилинган бу қисса хитойлик машҳур ҳакам Ди ҳақида ҳикоя қилади. Тан сулоласи ҳукмронлиги даврида, 630—700 йилларда яшаган Жэнцю Ди зукко ва адолатли ҳакам сифатида донг таратган, Давлат вазири даражасигача кўтарилган тарихий шахсдир. Жиноятни фош қилишда устаси фаранг бўлган Ди ўз фаолиятида қонун ва виждон амри билан иш кўрали, қилни қирқ ёриб, мақсадига эришади.

БИРИНЧИ БОБ

Жаноб Ди Чанпин ҳаками вазифасига тайинланади; маҳкама одамларга тўла, арз билан келувчиларнинг кети узилмайди. Ҳакамнинг ўрнини эгаллашни истовчилар кўп, лекин жиноятни фош қилиш нималигини кўпчилик билмайди.

Конунда белгиланганидек, қаттиққўлик билан иш кўриш, аини пайтда раҳмдил бўлиш осон гап эмас. Ақл кўзи билан иш қилсанг, адолат тарозуси янглишмайди: жиноятчи жазосиз қолмайди, бегуноҳ эса бекорга жазоланмайди. Бироқ ким айбдору ким айбсиз — ҳал қилиш ҳуқуқи ҳакамга берилган. Шундай қилиб ҳакам ҳалол бўлса музофот аҳолиси тинч яшайди, одамлар тинч яшаса, уларнинг туриш-турмуши ва ахлоқи батартиб бўлади. Барча дайдилар ва бекорчилар йўқолади, ёлғон-яшиқ гап тарқатувчилар, осойишталикни бузувчилар ғойиб бўлади, барча оддий кишилар эса ўз ишлари билан шуғулланадилар. Бордию ёлғон ният билан кўчиб келган кишилар бу музофотда яшайдиган бўлсалар, шубҳасиз, улар турмуш тарзини яхши томонга ўзгартирадилар, чунки улар қонунлар сўзсиз бажарилаётганини ва адолат қарор топаётганини ўз қулоқлари билан эшитиб, кўзлари билан кўрадилар. Шунақа, айтиш мумкинки, оддий халқ ҳаётининг яхшиланиши ҳакамнинг ҳалоллигига боғлиқ. Ҳанузгача ҳеч қайси виждонсиз амалдор ўз тасарруфидаги кишилар ҳаётини яхшилашга муваффақ бўлгани йўқ.

Ҳакамнинг ҳалоллиги унда порахўрлик ва кишиларга зарар етказиш сингари салбий сифатларнинг йўқ бўлишидан ташқари, бир қатор ижобий сифатларда муҷассамланган бўлиши керак. Бу аввало Давлатга хизмат қилиш — бошқалар қилолмайдиган ишни бажариш ва кишилар хизматида бўлиш — бошқалар эплай олмайдиган юмуш — ёвузлик илдизини қуритишда ўз ифодасини топади. Ҳакам аҳоли оммаси орасида кўз илғамас далилларни топа билиш, расмий доиралар ичидаги мураккаб фитналарни фош этиш ва аини чоғда ҳолис бўлиши лозим. Унинг шиори:

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

169

“Амалий ҳаракатлари билан айбдор худонинг қаҳрига учраши муқаррарлигини кўрсатиш”дир. Шундай юксак талабларга жавоб берувчи ҳакамлар узоқ ўтмишдан бошлаб олий ҳукмдорлар томонидан рағбатлантирилиб келинган.

Аммо бошқа хил ҳакамлар ҳам бор. Улар пора олгани учун тергов натижасини ўзгартириб юборадилар ёки кўплаб жиноятларни вақтида фош қилолмаса ўз мансабидан ажралиб қолишдан қўрқиб шошилинч хулосалар чиқарадилар. Бундай хулосалар эса қийнаш ёхуд далилларни бузиб кўрсатиш орқали амалга оширилади. Бундай амалдорлар ўзларини тарбиялашга қодир эмаслар, шундай экан, бошқаларга тарбиячи қилиб тайинланмасликлари керак. Бундай одамлар ўз қўл остидагиларни ҳалол бўлиш ва оддий кишиларга осойишталик бахш этишга қандай мажбур қила оладилар?!

Истироҳат дамларида, эски ва янги китобларни варақлаётим, турли-туман тарихий ёзувларни титкилаётим ўтмишнинг машҳур ҳакамлари томонидан олиб борилган жиний ишларга доир тадқиқотлар билан боғлиқ фаройиб ҳодисаларга дуч келинади.

Ушбу китобда энг машҳур ҳакамларни ҳам боши берк кўчага киритиб қўйган жиноятлар тергови, энг мураккаб ишларни ҳам ҳал қилишнинг ажойиб намуналари ҳақида ҳикоя қилинади. У шонли тан сулоласи даврида яшаган ҳакамнинг жасоратига бағишланади.

Бу ҳакам Шаньси вилоятига қарашли Тайюанг шаҳрида туғилганди. Унинг исми Жэньцю, фамилияси Ди эди. Ҳакам ниҳоятда ҳалол одам бўлганлигидан император ҳакамлигида олий мартабага сайланган ва давлат ишларидаги мураккаб вазиятларни бартараф этишга муваффақ бўлган, садоқатли хизмати учун ҳакам Ди губернатор қилиб тайинланган ҳамда Лян вилоятида юксак унвонга эришган эди. Унинг шонли ишлари расмий “Тан сулоласи тарихи”да тегишли тарзда таърифлангандир.

Бироқ Жэньцю Ди мартабасининг дастлабки даврига оид далилларнинг бир қисми расмий ҳужжатларда акс этмай қолган. Ҳакам Ди номи билан машҳур бўлган изқуварнинг ўша даврдаги фаолиятига оид далилларни айрим тарихий ҳужжатларда, шаҳар маълумотномаларидагида учратиш мумкин. Шунга қарамай, яхши маълум бўлмаган бундай далиллар катта қизиқиш уйғотади. Улар ҳакам Дига бўлган эҳтиромимизни оширади. Бундай далиллар тахтнинг садоқатли хизматчиси бўлган Жэньцю Ди айни пайтда зукко ҳакам ва олижаноб инсон эканлигини ҳам исботлайди. Унинг қиёфасида сезгирлик, ҳамдардлик ва инсонпарварлик туйғулари уйғунлашган, шу боисдан ҳам музофот ҳаками бўлиб ишлаган кезлари кўплаб фаройиб ва сирли жиноятларни фош этган эди.

Бу воқеалар ҳакам Дининг Чанпин шаҳрида музофот ҳаками бўлиб ишлаган дастлабки пайтларга тўғри келади.

Ҳакам Ди ўз вазифасини бажаришга киришиши билан бутун куч-қувватини жиноятчиларни ушлаш, қонунга бўйсунувчи фуқароларни ҳимоя қилишга бағишлади. Ана шу мураккаб вазифаларни бажаришда унга тўрт нафар ёрдамчиси моҳирона кўмаклашардилар.

Улар орасида Хун Лян исмли киши алоҳида ўрин эгалларди. Хун Лян Ди хонадонидида қарол бўлиб хизмат қилган, бўлажак ҳакам унинг кўз ўнгида улғайган эди. Анча ёшга бориб қолган Хун Лян жасур киши эди. Ди топширган ҳар қандай хавfli ва нозик ишларни ҳам ўта тезлик билан бажарарди. Тергов ишларида яхшигина қобилиятга эга эди. Ҳакам уни сержант — ўз тасарруфидаги полициячилар бошлиғи қилиб тайинлади. Унга ҳамма соҳада ишончли маслаҳатгўй сифатида муносабатда бўларди.

Ма Чжун билан Цяо Дайдан ҳакам жиноятчиларни қўлга тушириш билан боғлиқ бўлган ўта хавfli ишларда фойдаланарди. Бу икки йигит бир пайтлар йўлтўсарлик билан шуғулланишарди. Бир куни ҳакам Ди расмий иш билан пойтахтга кетаётганида шу икки қароқчи унга ва ҳамроҳларига ҳужум қилишди. Албатта, мақсадлари талаш эди. Ўша тўқнашувда Ди бу икки йигит оддий ўғрилар эмас, балки довьорак кишилар эканига, айни пайтда яхшигина қиличбоз ва муштлашишга уста эканликларига ишонч ҳосил қилганди. Ҳакам уларни қайта тарбиялаб ўз ишларида фойдаланишга қарор қилди. Уларнинг истеъдоди яхши ишга йўналтирилса ёмонми?! Шунинг учун у қиличини қинидан суғурмади ҳам. Қатъий қилиб буюрди:

— Тўхтанлар!

Кейин улар билан жиддий гаплашди. Унинг гаплари қароқчиларга қаттиқ таъсир қилди. Ҳатто Цяо Дай:

— Авфу этасиз, муҳтарам зот, — деди. — Биз шундай номақбул машғулот билан шуғулланишга мажбур бўлдик. Чунки, қарасақ, салтанат таназзулга юз тутаяпти, маҳқамада эса сотқин амалдорлар ўтиришибди. Бизда ўз танамиз ва жанговар санъат илимидан бўлак ҳеч вақо йўқ. Хизматга ҳеч ким олмади, қароқчи бўлишдан бошқа чорамиз қолмади. Лекин, жаноби олийлари, сиз бизлар билан яхшиликча гаплашдингиз, қалбимизда илинж уйғотдингиз. Энди ягона истагимиз — сизга хизмат қилиш. Агар маъқул кўрсангиз, миннатдорлигимизни билдириш учун эътиқод билан хизматингизда бўламиз...

Ҳакам Ди бу икки жасур йигитни ўзига ёрдамчи қилиб олди.

Унинг тўртинчи ёрдамчиси Дао Ган деган собиқ дайди муттаҳам эди. Яхши йўлга кирганига анча бўлган бу одам бир ҳакам хизматида хат-хабар ташувчи бўлиб ишларди. Лекин кўплар унга тиш қайраб юргани ва унинг гашига тегиб ҳар қадамда панд беришгани учун ҳакам Ди сиймосида паноҳ тошган эди. У жуда истеъдодли ва ўта айёр эди. Шунинг учун ҳам ҳакам уни ўзига ёрдамчи қилиб олганди. Дао Ган сержант Хун, Ма Чжун ва Цяо Дайларга қалин ошно бўлиб қолди. Ҳакам Ди Чанпинга ҳакам лавозимига тайинлангач, мана шу тўрт киши унинг хизматига ҳамиша ҳозир нозир эдилар. Улар олиб борган махфий хизматлар ва тўпланган маълумотлар ҳакамга кўплаб мураккаб жиноятларни фош қилишда жуда асқотарди.

* * *

Бир сафар ҳакам Ди суд залининг орқасидаги ўз хонасида ўтириб, одатдаги ишлари билан шуғулланарди. Бирдан эшик олдида қўнғироқча жиринглаб қолди. Ҳакам янги илтимосчи келди, деб ўйлаб, шошиб-пишиб расмий кийимини ҳамда қалпоғини тўғрилаб суд залига кирди ва махсус супачага ўрнатилган қўлтиқли курсига ўтирди. Супачанинг чап ва ўнг томонида мирзалар, миршаблар ва кичик судлов ижрочилари жойлашишди. Ҳакам эшик томонга кўз ташлаб, қирқ ёшлар чамасидаги бир оддий фуқарони кўрди. Афтидан у жуда ҳаяжонланганга ўхшар, юзини тер қоплаганди. У ўзига нисбатан ўта ҳақсизлик қилишганидан нолиб, додларди.

Ҳакам Ди икки миршабга уни ичкари олиб киришни буюрди. Шикоятчи чўккаллаб, бош эггач, ҳакам сўради:

— Кимсан, сенга қандай ёвузлик қилишди? Суд ишлари бошланишига ҳали бир соат бору бунчалар бонг уришинга боис нима?

— Бу каминаи ожининг исми Кун Вандэ, — деди шикоятчи хулқ-атвор қоидаларига амал қилиб. — Мен Люли — яъни “Олти Ли” қишлоғида яшайман. Қишлоғимиз шаҳарнинг шундоққина жанубий дарвозаси биқинида жойлашган. Менинг уйим катта, оилам кичик бўлгани учун хонадоннинг катта қисмини меҳмонхона қилганман. Мана ўн йилдан ошяптики, шу иш билан тинчгина шуғулланиб, кунимни кўриб турувдим. Кеча, оқшом ғира-ширасида иккита дайди ипакфуруш келиб қолди. Улар Цзянсу вилоятидан келишганини айтишди. Кеч кириб, қоронғу тушиб қолгани учун улар менинг меҳмонхонамда тунаб қоладиган бўлишди. Уларнинг узок йўл юриб келганини кўриб, битта хона ажратдим. Улар овқатланишди, шароб ичишди, кулишди, суҳбат қуришди, буни бир неча гувоҳлар ҳам тасдиқлаши мумкин. Бугун эрталаб, тонг отарда икки савдогар жўнаб кетишди.

Лекин бирдан, эрталаб соат тўққизларда қишлоқ оқсоқоли Пан Дэ уйимга келди. У шаҳар дарвозаси яқинида йўл ёқасида иккита эркак жасади топилганини айтди. “Ўша икки одам, — деди оқсоқол, — кеча сенинг меҳмонхонамда тунаб қолишганди, пулларига эга бўлиш учун уларни сен ўлдиргансан. Кейин жасадларини шаҳар дарвозаси ёнига олиб бориб ташлагансан”. Мени оғиз очгани кўймай, ўлдирилганлар жасадини меҳмонхонамга олиб боришни буюрди. Кейин менга бақчириб ва дўқ уриб, бу ишни “ёпти-ёпти” қилиб юбориш учун 500 кумуш танга сўраяпти. “Шу иккови сенинг меҳмонхонамда ётишган, — деб бақирди у, — демак, уларни шу ерда сен ўлдиргансан, кейин жиноят изини яшириш учун улар жасадини бозорга олиб ўтгансан”.

Шундан сўнг мен дарҳол буёққа — шаҳарга қараб чопдим. Ёлвораман, Муҳтарам Зот, адолатсизликка йўл қўйманг!

Унинг гапларини тинглаб, ҳакам Ди тиз чўкиб турган бу одам хавфли жиноятчига ўхшамайди деб ўйлади. Бироқ, ҳар қандай бўлмасин гап қотиллик ҳақида кетяпти. Шундай экан, биргина одамнинг баёнотига асосланиб хулоса чиқариб бўлмайди.

— Гапингга қараганда, шу музофотнинг қонун-қоидаларига амал қилувчи фуқароси экансан, — деди ҳакам. Шундай экан, нега энди оқсоқол Пан дарҳол жиноятни сен қилгансан деб шубҳаланди? Гапларингга ишонини қийин. Ростдан айбсизмисан? Бунинг учун мен оқсоқол Паннынг гапларини ҳам эшитишим керак.

У миршабга оқсоқолни бошлаб келишни буюрди. Кўп ўтмай уни олиб келишди. Ўттиздан ошган бу одамнинг афти ажинлар билан қопланган, зангори халат кийиб олганди. Оқсоқол ҳакам олдида тиз чўкиб, деди:

— Салому эҳтиромлар бўлсин, Муҳтарам Зот! Мен Пан Дэ, Люли қишлоғининг оқсоқоли бўламан. Бу қотиллик менинг ваколатимга киради. Шу бугун эрталаб қарасам, бозор дарвозаси олдидаги йўл ёқасида иккита жасад ётибди. Аввалига мен уларнинг кимлигини билолмадим. Кейин маҳаллий аҳолидан сўраб, суриштирдим. Маълум бўлишича, улар кеча Куннинг меҳмонхонасида ётиб қолишган экан. Шунинг учун Кунни сўроқ қилдим. Зеро, савдогарларни талаш учун ўз меҳмонхонасида ўлдириб, жасадларини бозор дарвозаси яқинига келтириб ташлаган деган гумондаман. Куннинг гапига қараганда улар каллайи саҳардан чиқиб кетишган экан. Бу пайтда эса йўлда бир неча киши бўлган экан, лекин уларнинг ҳеч қайси бири яқин орада шубҳали кимсани учратганини айтмади. Бундан ташқари, мен бозор атрофида яшовчи кишилардан суриштириб кўрдим, ёрдам сўраган бирор овоз эшитилмапти. Ана шу далилларга асосланиб, ҳалок бўлганлар кечаси Куннинг меҳмонхонасида ўлдирилган, деган қарорга келдим. Кейин Кун уларни бозор дарвозасига элтиб ташлаган. Мендан шубҳаланишмасин, деган-да. Ҳозир жиноятчи шу ерда экан, Муҳтарам Зот, унга қарши жиноий иш кўзгатишни сўрайман!

Оқсоқолнинг келтирган далилларида жон борга ўхшайди, ўйлади ҳакам Ди, лекин Кунни яна бир бор диққат билан кўздан кечиргач, бу одамнинг кишиларни шафқатсизлик билан ўлдирганига сира ишонгиси келмади. Уларни талаш учун ўлдирганига кўзим етмайди, деб ўйлади ҳакам. Кейин:

— Иккалдан бир-биринга зид гапиряпсан, — деди. — Текшириб кўрмасдан бу ишни ҳал қилолмайман. Жиноят содир қилинган жойни кўздан кечириб, суд терговини давом эттирамиз.

У миршабга Кун Вандэ ва оқсоқол Панны олиб кетишни ҳамда жиноят юз берган жойга боришга тайёрланишни буюрди.

ИККИНЧИ БОБ

**Паннынг фисқу фасоди унинг ўзига қарши қаратилади;
сержант Хун айёрлик билан фош этишга йўл топади.**

Ўз хонасига қайтган ҳакам Ди миршабга қотилликлар бўйича терговчини чақиришни буюрди. Кейин ҳакамлик либосини кийди-да, бошига тўртбурчак қалпоғини кўндириб қишлоққа йўл олди. Одатга кўра, Люли қишлоғига отланган ҳакам миршаблар ва суд амалдорлари қуршовида, тахтиравонда йўлга чиқди.

Йўлнинг икки четида яшовчи кишилар қотиллик юз берганидан хабардор эдилар. Улар ҳакам Дини жиноятларнинг моҳир фош қилувчиси сифатида жуда яхши билишарди, шунинг учун ҳам воқеаларнинг ривожидан хабардор бўлиши учун унга тўда-тўда бўлиб эргашиб борардилар.

Ҳакам Люли қишлоғининг бозор майдонига етиб келганида кун пешин бўлганди. Оқсоқол Пан, унинг ёрдамчиси Чжао Сан ва қишлоқ дарғаси муваққат трибунал учун жой ҳозирлаб, ўзлари ҳакамни кутиб олгани пешвоз чиқдилар.

Салом-алиқдан кейин ҳакам тахтиравондан тушди.

— Мен аввало Куннинг меҳмонхонасига боришим керак, — деди у. — Алоҳида сўроқлар ўтказганимдан кейин, суд мажлисини очаман ва судда гувоҳлар далолатини тинглайман.

Сўнгра ҳакамни Куннинг меҳмонхонасига олиб боришди. Бу ерда у иккита эркак жасадини кўрди. Жасадлар меҳмонхона йўлагига ётарди. Уларнинг танасида пичоқ билан етказилган жароҳатлар изи кўриниб турарди.

Ҳакам Ди оқсоқол Пандан сўради:

— Жасадлар дастлаб қаердан топилди?

— Ижозатингиз билан, Муҳтарам Зот, — деди оқсоқол шоша-пиша, бу иккала эркак Кун Вандэ томонидан пули учун ўлдирилган. У жиноят изини яшириш учун жасадларни бозор майдони дарвозасига олиб бориб ташлаган. Мен бу ишга бегуноҳ одамларни аралаштирмаслик учун жасадларни яна Куннинг меҳмонхонасига элиб қўйишни буюрдим. Буни ҳисобга олишларингизни сўрайман, Муҳтарам Зот.

У ҳали сўзини тугатиб улгурмасидан ҳакам Ди жеркиб берди:

— Вой каллаварам-ей, сендан қотилини қандай топишим кераклигини сўраяпманми? Мен сендан, расмий амал эгаси бўлган одам сифатида, қонун-қоида ва тартибни билиши шарт бўлган амалдор сифатида тушунтириб беришингни талаб қилаяпман: қонуннинг бу қадар бузилишига қандай қилиб йўл қўйдинг?! Сен ўлган жасадларни жиноят содир бўлган жойдан бошқа ерга олиб ўтиш муҳим далилни атайлаб яшириш учун қилингани ва бу учун жазога лойиқ эканлигини билишинг керак эди.

Кун қотилликда айбдорми ёки йўқми, барибир сен ўликларни топилган жойдан жилдиришга ҳаққинг йўқ эди. Аввало менга бу ҳолатни ёзма равишда маълум қилишинг керак эди. Вазият билан мен танишмасдан ва расмий ҳужжат тайёрламасдан туриб нега тегдинг. Давлат қонунини бузилишига қандай ҳаддинг сиғди?!

Менга шу нарса аёнки, сен бу ҳаракатинг билан қандайдир нопок ишни яширмақчи бўляпсан. Эҳтимол бу қотилликни сен ўзинг Кун билан биргаликда режалаштиргандирсан. Кейин қўлга киритилган ўлжани таллашиб, бўлиша олмагач, бутун айбни унга тўнкашга уринаяпсан. Шундай қилиб, мен аввало сени оғир бамбук таёқлари билан савалашни буюраман, кейин эса қийнаб сўроқ қиламан.

Ҳакам Ди миршабларга Панга юз таёқ уришни буюрди. Оқсоқол Паннинг калтак зарбидан дол-фарёди осмону фалакка чиқди. Моматалоқ бўлиб кетган баданидан қон сиза бошлади. Буни кўрган томошабинлар эса Кунга сохта айб қўйилганига ишонч ҳосил қилдилар. Улар зийраклиги учун ҳакам Дига ҳамду санолар ўқидилар.

Бироқ, ҳатто юз таёқ урилганига қарамай Пан айбдорлигини бўйнига олмади. Ҳакам Ди уни бир муддат тинч қўйиб, ўз мулозимлари билан Кун меҳмонхонасига йўл олди.

У Кунга мурожаат қилиб, деди:

— Меҳмонхонандаги хоналар сони анчагина экан. Ўлдирилганлар қайси бирида тунаганини аниқ айт-чи?

— Меҳмонхонанинг орқа қисмида жойлашган учта хонада мен, хотиним ва кичкина қизим яшаймиз. Шарқий қанотидаги икки хона ошхона ҳисобланади. Шу боис мана шу беш хонада меҳмонлар яшамайди. Улар учун биринчи ва иккинчи ҳовлимизда хоналар ажратилган. Кеча келганлар ипак моллар билан савдо қилувчи сайёҳ тужжорлар бўлгани учун пулдан қисинишмаса керак деб, иккинчи ички ҳовлидаги энг яхши хонани бердим. Кўча шовқини ва чангидан тўсилган бу хона анча тинч.

Шундай деб, Кун ҳакам Ди ва унинг ёрдамчиларини иккинчи ички ҳовлига бошлаб кирди ва кеча ўлдирилган меҳмонлар тунаган хонани кўрсатди.

Ҳакам Ди ва унинг ёрдамчилари бинони диққат билан кўздан кечириб чиқдилар. Кечки овқат қолдиқлари ҳали столдан йиғиштириб олинмаган, каравотлар ёнига қўйилган тунги кўрпалар ҳам жой-жойида турибди. Бу ерда қандайдир олишув бўлгани ёки қотиллик содир қилинганини эслатувчи бирор белгидан асар йўқ. Бироқ, ҳакам Ди Кун ниманидир яшириятми деган гумон билан сўрашда давом этди:

— Меҳмонхонанинг ишлаб турганига ўн йилдан ошди. Албатта, бу ерда кўплаб меҳмонлар тунаб кетишди. Тахминимча, кеча ҳам шу икки меҳмондан ташқари одамлар ётиб қолгандир бу ерда.

— Бўлмасам-чи, кеча улардан бошқа яна учта меҳмон бор эди. Улардан бири чарм билан савдо қилувчи, Шансига кетаётган экан. Бошқалари — Хунан вилоятидан бир жаноб билан хизматкори. Жанобнинг тоби қочиб қолди ва ҳалиям биринчи ички ҳовлидаги ўз хонасида ётибди.

Ҳакам Ди кўн тужжори билан бемор сайёҳнинг хизматкорини олдига олиб келишларини амр этди. Ҳакам биринчи бўлиб тужжорни сўроқ қилди.

— Мен Шансиданман. Кўн-чарм олиб сотаман, — деди у. — Бу иш билан кўпдан бери шуғулланаман. Шу йўлдан юрганимда ҳамиша мана шу меҳмонхонага қўниб

ўтаман. Кеча шу ерга келган икки ипақфурушни кўрувдим. Кечаси ҳеч қанақа шовқин ё тўполонни эшитганим йўқ. Бу икки эркакнинг қандай ўлдирилганига ҳеч ақлим бовар қилмайди.

Ҳакам хизматкорга юзланди. У чарм савдогарининг айтганларини тасдиқлади ва хўжайинининг касали зўрайгани учун кечаси билан мижжа қоқмай чиқдим, деб қўшиб қўйди. Агар меҳмонхонада бир воқеа содир бўлганида, албатта, сезган бўлардим, — деди у.

Гувоҳларнинг гапини тинглаб бўлган ҳакам Ди тахмини тўғри чиққанга ишонч ҳосил қилди. Зеро, у Кун Вандэнинг айбдорлигига ишонмасди. Бу гумонларига қатъий ишонч ҳосил қилиш учун у ўз одамларига меҳмонхонанинг барча жойларини тинтиб чиқишни буюрди. Ҳаммаёқ бирма-бир текшириб чиқилди. Лекин бу ерда қотиллик юз берганини исботловчи бирорта далил топилмади.

Ҳакам Ди жиноят тужжорлар меҳмонхонадан чиқиб кетишгандан кейин, тапқарида юз берган деган қарорга келди. Агар учала гувоҳ Кун билан тил бириктирган бўлишган тақдирда ҳам жиноят изларини қандай йўқотишган бўлишлари мумкин?

Ҳакам ўз мулозимлари билан бозор майдонига чуқур уйга толган ҳолда қайтди. Жасадлар топилган жойни диққат билан кўздан кечирди. Жиноят шу ерда содир этилгани шубҳасиз, қон излари шундоққина кўриниб турарди.

Жиноят содир бўлган жойга бевосита яқин бирор иморат йўқ эди, лекин сал нарироқда, бозор майдонининг ўзида бир неча уй турарди. Ҳакам ўша уйларда яшовчи кишиларга одам юборди, лекин ҳеч қандай натижа чиқмади. Фақат уларни ўткинчиларнинг шовқини барвақт уйғотганини, одам ўлдирилганини ўшалардан эшитишганини айтишди. Шундан сўнг улар дарҳол оқсоқолга хабар беришибди. Сўраб-суриштиришлардан маълум бўлибдики, ўлдирилганлар Кун меҳмонхонасида тунашган экан.

Тўпланган маълумотлар ҳакам Дини оқсоқол Паннинг ўзи айбдор бўлиб чиқиши мумкин, деган хулосага олиб келди. Кун кеч бўлиб қолгани учун суд терговини тўхтатишга тўғри келди. Ҳакам ўз ёрдамчиларига баъзи бир алоҳида қидирув ишлари олиб бориш тўғрисида кўрсатмалар бериб, ишни эртага давом эттиришга қарор қилди. У қишлоқ дарғасига юзланиб, деди:

— Ишлар чалкашиб кетмаслиги учун терговни шахсан ўзим олиб боряпман. Эрталаб тергов ишларини барвақт бошламоқчиман, шунинг учун бугун шу ерда қоламан.

Ҳакам ўликлар жасади ёнига қўриқчи қўйдириб, ўзига ажратилган расмий идорага жойлашди. Қишлоқ дарғаси билан бир оз суҳбатлашгач, ҳаммага жавоб берди. Фақат сержант Хунни олиб қолди. Ҳамма чиқиб кетгач, сержантга:

— Албатта, бу жиноятни Кун қилмаган, — деди. — Менинг гумоним кўпроқ оқсоқол Пандан. У гумонни ўздан соқит қилиш учун айбни дарҳол бошқага тўнқади. Сен бориб бугун кечаси билан бирор маълумот топишга уриниб кўр. Бирор нарса аниқласанг, дарҳол хабар қил.

Сержант Хун аввало оқсоқол Паннинг ёрдамчиси Чжао Сан ҳузурига йўл олди. Ҳар эҳтимолга қарши у учта навбатчи миршабни ҳам олганди. Чжао Сан майдонда ўлик жасадларни ўраб олган кишилар орасида эди. Сержант унга яқинлашиб, бамайлихотир сўз очди:

— Мен бу ерга ҳакам Ди жаноби олийлари билан келганман. Тергов ишларида унга кўмаклашаман. Шу пайтгача мен сенинг жанобингни безовта қилганим йўқ. Умуман мен шундай хулосага келдимки, қария Кун бу ишда беғуноҳ. Биз давлат хизматида бўлганимиз учун беғуноҳ кишиларни безовта қилишга ҳаққимиз йўқ. Бироқ кун жуда серғалва ва оғир ўтди, ўзимиз ҳам анча оч қолдик. Агар егулик бирор нарса ва бир оз шароб топиб беришни сўрасак, сенинг хўжайинингга оғир ботмасмикин? Тагин булар текинга олиш учун ялтоқилик қилишяпти, деб ўйлама. Хўжайинимизнинг ҳалоллигини ҳамма билади. Эртага у бизга пул беради ва биз сенга овқатимиз ҳақини, албатта, тўлаймиз. Шундай экан, сен ҳозир бизларни оч қолдириб юрмагин!

Чжао Сан сержантга ўз эҳтиромини изҳор қилиб, қўшиб қўйди:

— Сиз хафа бўлиб ўтирманг тагин, бошлиғимиз бу ишга ўралишиб қолиб жаноби Олийларининг одамларини кутиб олишга кўрсатма бериш ҳаёлидан фаромуш бўлганга ўхшайди. Агар сиз ва сизнинг ҳамкасбларингиз оч қолган бўлсаларингиз

мени ўз хўжангиз бўлиш шарафига мушарраф қилингиз. Юринглар, бозор майдо-нидаги емакхонада тамадди қилиб олайлик.

У жасад кўриқчиларини алмаштиришга буйруқ берди ва сержант билан унинг навкарини емакхонага бошлаб кетди. Емакхона хизматчилари келган одамларнинг жиноят қидирув гуруҳидан эканлигини кўриб, уларни саволларга кўмиб ташлади-лар, дастурхон ёзиб турли ноз-неъматларга ва мўл-кўл шаробга тўлдирдилар.

— Бизларни бошқа миршабларга ўхшаб истаганча еб-ичиб, яна йўл ҳақи учун пул сўрайди, деб ўйламанглар. Бизга икки оддий косада овқат ва икки финжон шароб келтирсанглар бўлди, ҳақини кейинроқ тўлаймиз.

Сержант Хун шундай деб тамадди қилишга тугинди. У оқсоқол Пан жазолан-гандан кейин меҳмонхонада ушлаб турилганидан ва Цяо Дай билан Ма Чжун унга кўз-қулоқ эканидан яхши хабардор эди. Сержант одоб юзасидан Пан қўл остидаги кишилар билан бу нозик масалада дарҳол гап бошламай турган эди. Ниҳоят, у гап бошлаб қолди:

— Ростини айтадиган бўлсак, сенинг бошлиғинг ўз вазифасига ўта совуққонлик билан қараркан. Нима учун у кеча тун бўйи уйда бўлмади? Эрталаб саҳар пайти уйига келиб, қотилликдан хабар топгач, қария Кун бадавлат одам эканини, унча-мунча чиқимдан қочмаслигини эслаб қолди. Шунда у ўзининг ёвуз ниятини амалга оширмакчи бўлиб жасадларни Куннинг меҳмонхонасига олиб ўтказдирди. Ҳаддан ошириб юбормадимикин? Умуман, кеча кечаси у қаерда эди? Жасадлар кўчада ёт-ган экан. Ахир кечаси кўчаларни айланиб чиқиш бевосита унинг ва сенинг вазифанг эмасми? Тунги текширувда жасадларни кўрмадингларми? Бугун Жаноби Олий-лари Панга 100 таёқ урдиртирди. Эртага эса, ўйлашимча, терговни давом эттириб, уни қотилликда айблаши ҳам мумкин. Энди менга айт-чи, шу қилган иши тўғри-ми? Нима қиларди ўз бошини галвага тиқиб?!

— Менга қаранг, сержант, — деди Чжао Сан, — бу ишнинг замирида нима борлигини сиз яхши билмайсиз. Бугун бу ерда биз қадрдон дўстлар мисоли бир дастурхон атрофига тўпланган эканмиз, билиб қўйганингиз фойдадан ҳоли бўлмайди. Шунини яхши билиб қўйингки, менинг жанобим кўпдан бери Кунга тиш қайраб юрибди. Ҳар янги йилда Кун бизнинг хўжайинга тиланчига бергандек уч-тўрт танга беради, жаноб Пан бўлса ҳар сафар ундан кўпроқ ундириб олиш пайдидан бўлади. Ҳар сафар бу қари зикна оёқ тираб, ошиқча беришдан бош тортади...

Мана, ўтган кеча оқсоқол Пан жаноб Ли уйдаги кўнгилхушлик пайтида анча-мунча ютказиб қўйди. У эрталабгача қимор ўйнади, қотиллик ҳақидаги шовқинни эшитмагунча ўрнидан жипгани йўқ. Ўлдирилган кишилар Кун меҳмонхонасида тунаб қолганидан хабар топгач эса, кекса Кун билан ҳисоб-китоб қилиш учун яхши имконият туғилганини ва ундан анча пул ундириб олиш мумкинлигини ўйлаб қолди. Шун таразда, ўзингиз кўри турибсиз, оқсоқол Паннинг қотилликка ҳеч қандай алоқаси йўқ. У кекса Кунни алдашга уриниб кўрди. Бунинг эвазига бошлаб дарра еб олди. Бошқаларга панд бераман деб, ўзи панд еди.

Қотилликка келганда эса, айтиш керакки, бу жуда мураккаб масала. Шу нарса аниқки, қотиллик тонг отарда юз берган. Чунки мен эрталаб айланиб чиққанымда ҳеч гап йўқ эди. Ҳамма жой тинч-осойишта эди. Хотиржам бўлиб уйга қайтдим. Ростини, кекса Кун андишали хасис, лекин у қотил эмас.

Унинг гапларини тингларкан, сержант Хун ўзича минғирлаб қўйди. Демак, оқсоқол Паннинг ҳам қотилликка алоқаси йўқ. У кекса Кундан пул ундиришга уринди-ю, ўзи қазиган чоғга ўзи қулади. Ундай бўлса қотил ким? Шу ҳақда ўйларкан, сержант Хун иштаҳа билан овқат ейишга киришди ва уни бир пасда паққос тушириб бўлди.

Оғзидаги сўнгги тишламни чайнаб бўлди-да, шаробни охиригача сипқорди. Кейин емакхона хўжайинидан ҳисоб-китоб қилишни сўради, овқат ҳақини олиш учун эртага судхонага боришни тайинлади. Сўнгра дўстларини шу ерда қолдириб, ҳакам Ди хузурига йўл олди.

У эшитганларини гапириб бергач, ҳакам Ди деди:

— Бу, шубҳасиз, жуда мураккаб иш. Агар уларни Кун ўлдирмаган бўлса, демак, тужжорлар қаердадир эҳтиётсизлик қилиб пуллари кўпчилиги ҳақида оғизларидан гуллаб қўйишган, жиноятчилар улар кетидан пойлаб юриб, қулай имконият туғилиши билан — савдогарлар меҳмонхонадан чиққанларидан кейин шум ниятларини

амалга оширишган. Фақат иккала жасад ҳам бозор дарвозаси ёнида қандай пайдо бўлиб қолди, буни қандай изоҳлаш керак?

Шу музофотнинг ҳаками сифатида, ўзимни бу ердаги барча кишиларнинг отаси деб ҳисоблайман. Менга бундай ёвуз жиноят учун қасос олишдан бошқа йўл йўқ. Шундан кейингина мен одамлар кўзига тик қарай оламан. Аммо бугун ҳеч нарсага улгурмаймиз. Қани кўрайлик-чи, эртага тергов нима бераркан?

Ҳакам Ди шундай деди-да, сержант Хунга кетишга рухсат берди.

УЧИНЧИ БОБ

Кун жасадлар алмашиб қолганини исботлайди; Ҳакам Ди табиб либоси кийиб дори-дармон сотишга киришади.

Эртаси кун Ҳакам Ди жуда барвақт турди. Нонушта қилгач, ўз одамларига кеча жасадлар қолдирилган жойга тўпланишни буюрди. У ерда, Кун меҳмонхонасининг қаршисида кўлаб миршаблар ва суд ижрочилари йиғилган эди.

Ҳакам Дининг ўзи ҳам бу ерга келиб махсус ўриндиққа ўтирди. Ўриндиқ муваққат суд учун атайлаб баланд қилиб қурилган суна устига ўрнатилган эди. У биринчи бўлиб Кунни чақиртирди ва унга қуйидаги сўзлар билан муурожаат қилди:

— Гарчи сен содир этилган жиноятда ўзингни айбсиз деб ҳисоблаётган бўлсанг ҳам, бу ҳодиса сенинг меҳмонхонангдан бошланган. Бу бор далил ва ундан кўз юмиб бўлмайди. Шунинг учун бу ишнинг менга алоқаси йўқ, деб кетолмайсан. Зеро, ҳалок бўлган кишилар исмини биз аввало сендан сўраймиз. Уларнинг исм-фамилиялари аниқ бўлмаса, терговни қонун-қоидаси билан олиб бориб бўлмайди.

— Кеча ўша икки киши, — бошлади Кун, — менинг меҳмонхонамга келганида мен исм-фамилияларини сўрадим. Биттаси жаноб Лю деб атади. Иккинчиси ўзини Шао деб таништирди. Улар юқларини жойлаштириш билан банд бўлгани учун исмларини сўраганим йўқ.

Ҳакам Ди бошини лиқиллатиб, патни сиёҳдонга ботириб олди-да, алоҳида қоғозга “Лю фамилияли эркак” деб ёзиб қўйди. Кейин қотилликлар бўйича терговчиға жасадни кўздан кечиришни буюрди. Терговчи Ҳакам ёзиб берган қоғозни олиб судхонага кирди ва Чжао Сан ҳамда навбатчи миршаблар ёрдамида чап томонда ётган жасадни махсус ясалган кўтармага олиб қўйишди.

— Муҳтарам Кун Вандэ, марҳамат қилиб жасаднинг ёнига келинг-да, унинг ҳақиқатан ҳам Лю деган одамнинг жасади эканини тасдиқланг.

Ҳакам Ди Кунга талабни бажаришни буюрди.

Кун истамайгина олдинга чиқиб, жасадга яқинлашди. У қотиб қолган қон билан қопланган эди. Бадани қалтираб турган Кун ўзини зўрға босиб олиб, жасадни диққат билан кўздан кечирди. Кейин деди:

— Лю деган одам мана шу. Ўтган кеча менинг меҳмонхонамда ётиб қолган эди.

Шу замон терговчи ерга қамишдан тўшалган бўйра ёзиб, жасадни унга ётқизди. У жасадни иссиқ сув билан ювиб, диққат билан кўздан кечирди. Ниҳоят Ҳакамга ахборот берди.

— Эркак киши жасади, орқа елкасининг юқори қисмига пичоқ урилган, жароҳатнинг узунлиги 6,3 см, эни 1,3 см. Чап томонига етказилган жароҳат — 1,5 см чуқурликда, диаметри 12,7 см. Яна бир пичоқ жароҳати томоғида — узунлиги 7,6 см, кенглиги 1,3 см. Томоғининг нафас олиш йўли чуқур кесилган.

Бу ахборот терговчи ёрдамчиси томонидан қоғозга кўчирилиб, Ҳакам столига тақдим этилди.

Ҳакам Ди ёзувга чаққонлик билан кўз югуртирди-да, ўрнидан туриб, жасадни обдон қараб чиқди. Ахборотнинг тўғрилигини тасдиқлаб, ўзининг қизил муҳрини босди ва жасадни тобутга жойлашни амр этди. Кейин шу одамни танувчиларнинг судга келишини расмий равишда эълон қилишни буюрди.

Сўнгра Ҳакам ўз жойига ўтириб бошқа бир қоғоз олди ва унга “Шао исмли эркак” деб ёзиб қўйди. Шундан кейин терговчи Кундан иккинчи жасадни кўздан кечиришини сўради. Кун бошини экканича жасадга яқинлашди ва унга тикилиб қараши билан чинқириб юборди. Алланарсалар деди-да, гул этиб ерга қулади. У ҳушидан кетганди.

Ҳакам Ди нимадир юз берганини ҳис этиб сержант Хунга уни ҳушига келтиришни буюрди. Орага чуқур жимлик чўкди. Сержант ҳушсиз Кунни ерга ўтиргизиб, унинг хотинидан бир чойнак ширин чой олиб чиқишини сўради. Ҳар томондан тўпланган томошабинлар энди тарқала бошлашганди, бу аҳволни кўриб яна гавжумлашди ва воқеа нима билан тугагини кута бошлашди.

Бир оздан кейин Кун ҳушига келди. У нимадир демоқчи бўлар, лекин икки жумлани зўрға такрорларди: “Бу, бу, бутунлай бошқа. Бу... хато”.

— Бу ёққа қара, қария, — деди унга сержант Хун, — Жаноби Олийлари жавобингни кутяпти. Гапир, ким хато қилди?

Ниҳоят Кун тилга кирди:

— Бу бошқа жасад. Кечаги жаноб Шао ёш эди, бу бўлса кекса, мўйлови бор. Бу иккинчи меҳмон эмас! Бирор хато юз берганга ўхшайди. Муҳтарам Зот, буни аниқлаш керак!

Терговчи ҳам, сержант ҳам воқеанинг бундай тус олишидан ҳангу манг бўлиб қолишганди. Улар ҳакамга қарашди.

— Бу қандай юз берди, — деди ҳакам. — Шу икки жасад кеча кун бўйи шу ерда ётди. Нега сен уларнинг биттаси бошқа одам эканлигини билолмадинг. Энди бўлса, фикрингдан қайтиб бошқача кўрсатма беряпсан? Демак, сен бизларни алдамоқчи бўляпсан!

У Кунни олдига олиб келишларини буюрди ва ғазаб билан тўғриси гапиришни талаб қилди.

Кун довдираган бир алфозда, бошини ерга уриб, гапира кетди:

— Оқсоқол Пан бу ишни менга тўнқаб жасадларни менинг эшигимга келтириб ташлаганда, мен ўзимни бутунлай йўқотиб қўйдим ва шаҳарга жўнадим. Биринчи навбатда жасадларни яхшилаб текшириш кераклигини мен қаёқдан билай? Бунинг устига иккинчи жасадни биринчиси босиб турганди. Биринчиси Лю эканини танигач, иккинчиси Шао бўлишига шубҳа қилмовдим. Мен бундай бўлишини қайдан билай? Онт ичаман, менинг айбим йўқ ва ўз тақдиримни Муҳтарам Зот ихтиёрига топшираман.

Ҳакам Дининг эсига тушди, кеча жасадларни кўздан кечирганда унинг биттаси иккинчисини беркитиб турган эди. Шу тариқа Куннинг хатоси атайлаб қилинмагани кўриниб турибди. Бироқ бу нарса ишни осонлаштиргани йўқ. У оқсоқол Панни бошлаб келишни буюрди. Оқсоқол ўзини тартибга келтириб, Цяо Дай ва Ма Чжун кузатувида етиб келди. Ҳакам Ди деди:

— Ҳой, кучук мия, жасадларни ўрнидан жилдириб, яна бегуноҳ кишиларни айблаганига бало борми? Сен бу одамларни Кун ўлдирди деб, улар жасадини бозор майдонидан бу ёққа олдириб келтирдинг. Шундай экан, сенда бу жасадларни яхшилаб кўриш имкони бор эди. Энди жавоб бер, уларнинг кўриниши қанақа эди?

Оқсоқол Пан жасадлар алмашиб қолганини эшитган эди. Энди ҳакамнинг унга қўпол муносабатда бўлаётганини кўриб, баттар кўрқиб кетди. Ўзини қотилликда айбашларидан ҳадиксираб, оқсоқол бор гапни айта бошлади:

— Ўлган одамлар Кун меҳмонхонасида ётиб қолишгани учун мен уни қотил деб айтгандим. Қотиллик ҳам унинг ҳовлисига яқин жойда юз берганди, ахир. Ўлдирилганлардан биттаси чиндан ҳам ёш йигит эди. Бошқаси мўйловли киши. Лекин Кун Вандэ жасадларни унинг эшигига элтиб қўйганимдан ғазабланиб, шикоят қилиш учун шаҳарга жўнаб кетгач, мен жасадларни обдон қараб чиқдим. Бу ерда бирор хатога йўл қўйилганини аниқ айтиб беролмайман, чунки бу тужжорларни мен олдин кўрмаган эдим.

Ҳакам Ди яна миршабларга Панни бамбук таёқчалари билан калтаклашни буюрди. Чунки оқсоқол ҳалол одамга туҳмат қилишда айбланди. Кейин ҳакам меҳмонхонадаги уч кишини чақиртирди ва уларни сўроқ қилди. Уларнинг ҳаммаси, ипакфурушларнинг иккаласи ҳам ёш эдилар, дейишди. Мана бу мўйловли кекса киши меҳмонхонада яшамаганди. Унинг жасади қандай қилиб бу ерга келиб қолганига ҳаммаси ҳайрон бўлишди.

— Ундай бўлса, энди жиноятчини қаердан излашни ўзим яхши биламан, — деди ҳакам Ди.

У терговчига иккинчи жасадни текшириб кўришга амр этди. Терговчи маълум қилди:

— Эркак кишининг жасади, чап қўлида 7,6 см ҳажмда пичоқ жароҳати бор. Белининг чап томонига ҳам пичоқ урилган, жароҳат изи 7,6—12,7 см диаметрли ҳажмда. Қобирғаси тагига урилган пичоқ изининг кенлиги 3,2 см, узунлиги эса 14 см, Елкасига ҳам пичоқ урилган. Жароҳат 7 см узунликда.

Бу маълумотларнинг ҳаммаси терговчи ёрдамчиси томонидан далолатномага киритилди. Ҳакам Ди гап бошлади:

— Иккинчи жасад шу мавзеда яшовчи одамники бўлиши керак, уни вақтинчалик тобутга қўйиб, шу ерда қолдирамиз. Балки қариндошлари шу яқин атрофда яшаётгандир. Ҳозир эълон ёзиб бераман, уни жойларга ёпиштириб чиқинглар. Бу одамни танийдиганлар менга учрашсин. Жиноятчи қўлга олингач, суд қилиниб, ҳукм чиқарилади.

Кун Вандэ озод қилинади, лекин суд мажлисларида гувоҳ сифатида қатнашиш мажбуриятини олади. Оқсоқол Пан ҳозирча ҳибсда бўлади.

Ҳакам Ди мазкур фармонларни эълон қилгач, тахтировонига ўтириб Люли қишлоғини тарк этди.

Шаҳарда у аввало тангри ибодатхонасига кирди ва шаъм ёқди. Кейин судхонага бориб, Цзянсу вилояти маъмурларига маълумотнома ёзди. Ўлдирилган Люни таърифлаб, унинг қариндош-уруғлари ва яқинларини топишда кўмаклашишни сўради. Кейин қўшни музофотлар судларига расмий хат ёзиб ипакфурушлик билан шуғулланувчи Шао деган одамни топишда ёрдам беришларини сўради. Сўнгра ҳужжатларни Мирзаларга қўчириш ва жўнатиш учун бериб, Цяо Дай билан Ма Чжунни чақирди.

— Бу иш энди ойдинлашди, — деди у. — Қотил — Шао эканлигига сира шубҳа йўқ. Бу одам қўлга тушгач, уни сўроқ қилишимиз ва ишни ёпишимиз мумкин. Шунинг учун сизларга буюраман, уни топиб, ҳибсга олиб, дарҳол буёққа етказинглар.

Цяо Дай билан Ма Чжун чиқиб кетишгач, ҳакам Ди сержант Хунни чақирди ва шундай деди:

— Эҳтимол танилмаган ўлик шу ерликдир. Уни биладиган бирорта одамни топишинг керак. Менимча, қотил анча узоққа кетгандир; балки қаердадир хавфсизроқ шаҳар чеккасида яшириниб ётиб, қидирувлар тўхтатилишини кутар. Ана шу Шао ҳақида бирор нарса билишга ҳаракат қил.

* * *

Орадан анча вақт ўтди. Ёрдамчилар на ўзлари келишди, на бирор хабар юборишди. Ҳакам Ди тапвишплана бошлади. “Мен ушбу музофотнинг ҳаками бўлганимдан бери анча-мунча чигал муаммоларни ечдим, — деб ўйларди у. — Қизиқ, бу иш на мунча чўзилиб кетди? Ўзим махфий қидирув олиб борсам, қотилни тузоққа илинтирсам яхши бўлмасмикин?”

Шундай қилиб ҳакам Ди эртаси куни барвақт турди-да, юз қўлини ювиб, дарвеш табиб либосини кийди. Барча илмли кишилар қатори у дори-дармонлардан, даволаш санъатидан хабардор эди. Бунинг устига одамлар бошқалардан кўра табибларга кўпроқ ишонар, ёзилиб гапирарди. Бундан ташқари қотил олишув пайтида бирор жароҳат олган бўлиши мумкин, балки ёрдам сўраб келиб қолар.

Елкасига дори-дармон ва ўт-ўлан солинган кутини осиб олиб ҳакам Ди йўлга тушди. У шаҳарнинг жанубий дарвозасидан¹ чиқиб Люли қишлоғига элтувчи йўлга бурилди. У бозор майдонидан бир неча бор ўтди, бироқ ҳеч ким эътибор бермади. “Эҳтимол бозорга кираверишдаги дўконга ўрнашиб, харидорларни жалб қилиш учун молимни ёйиб ўтирганим маъқулдир” — деб ўйлади у.

У шундай қилди ҳам. Одамлар энг гавжум жойга қараб юрди. Бу ердан амалдорлар, тужжорлар, мол ташувчилар аримасди. Майдоннинг шимолий қисмида катта арк бўлиб, унга: “Император шуҳрати бозори” деб ёзилганди. Арк остидан ўтгач, уч қаватли бинога кўзи тушди. Унинг пештоқига “Ломбард” деб ёзиб қўйилибди. Табиблик дўкончаси учун бундан яхшироқ жойни топиш амри маҳол! Дарҳол қутиси-

¹ Хитой шаҳарлари анъанавий тарзда дунёнинг тўрт қисмига қараб бўлинади ва уларнинг дарвозалари жанубий, шимолий, шарқий ва ғарбий дарвоза деб аталади.

дан нарсаларни олди, тош тўшама устига мато ёзиб, доривор ўсимликлар, дориларни териб қўйди. Кейин овозини баралла қўйиб, жар сола бошлади:

Ҳой одамлар, одамлар,
 Боғда битган бодомлар,
 Шимолдану жанубдан
 Келган қутлуғ қадамлар —
 Бир зум тўхтаб ўтингиз,
 Гапга қулоқ тутингиз.

Соғ экансиз — билмайсиз.
 Сира парво қилмайсиз.
 Унутиб касалликни
 Ҳеч назарга илмайсиз.
 Ҳолбуки, оғир дард бор,
 Пойлаб юради ғаддор.

Аммо яхши табибни,
 Жонга малҳам — ҳабибни
 Топиш қийин дунёда.
 Дардлар хуруж қилмасдан,
 Не қилишни билмасдан
 Қийналмайин десангиз,
 Соғлиқ гамин есангиз,
 Чаққон-чаққон кепқолинг,
 Дори-дармон опқолинг!

Кейин сўзида давом этди:

— Менинг фамилиям Жэн, Исмиб Цю. Ўзим Шанси вилоятиданман. Ёшлигимдан табобатга оид китобларни ўқиб, ўрганиб даволаш сирларини тўлиқ эгалладим. Мен гарчи ўзимни ўтмишнинг Луқмони ҳақимлари билан тенглаштиришга ботина олмасам-да, кейинги табибларнинг санъатини яхши эгаллаганман. Мен эркакларда ва аёлларда томир уришини ажрата оламан, муолажа ва жарроҳлик қиламан, номаълум хасталиклар ташхиси бўйича мутахассисман. Менинг хизматимдан баҳраманд бўлинглар — бу ўзларингга фойдадан холи бўлмайди. Ҳар қандай оғир касалликни уч кун ичида тuzатаман. Мен бу ерга эски бир мижозимнинг илтимоси билан келганман. Имкон борида фойдаланиб қолинглар. Менинг бурчим — ёрдамга муҳтожларга мададкор бўлишдир. Марҳамат қилинглар, ким даволанишни иста-са, келаверсин...

Ҳакам Ди жар солаётганда унинг атрофига турли бекорчилар тўплана бошлашди. “Табиб” гапириш асносида тўпланаётганларга кўз қирини ташлаб қўярди. Уларнинг кўпи бир-бирини танирди шекилли, ўзаро сўрашиб суҳбатлашишарди. Оломон орасида букчайганроқ бир аёлга кўзи тушди. У бошқаларни итариб-суриб олдинга ўтишга уринарди. Ҳакам Ди гапдан тўхташи билан аёл унга мурожаат қилди:

— Агар сиз, жаноб, даволаш усулларини яхши билсангиз, менинг эски дардимни ҳам даволай оларсиз.

— Албатта, — деди ҳакам Ди, — агар ўз касбимни яхши билмасам, бу ерга овора бўлиб келармидим. Фақат сиз дардингиз аломатларини яхшилаб таърифлаб берсангиз, бас.

— Касалимнинг илдизи — юракда, — деди аёл, шунақа дардни ҳам даволай оласанми?

— Менинг учун қилишим мумкин бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ, — деди комил ишонч билан “табиб”. — Агар касалингиз юрак дарди бўлса, менда юрак учун ҳам дори топилади. Фақат юзингизни ёруғга қаратинг-чи, яхшилаб кўриб олай.

Аёл ўтирилди. Ҳакам унинг юзига бир нигоҳ ташлади. Бу ишни гарчи адолат юзасидан қилаётган бўлса ҳам ўзи юксак лавозимдаги шахс, аёл эса бор-йўғи бего-

на аёл эканини эсдан чиқармасди. Ўзига эрк бериш одоб қоидаларига мос келмаслигини яхши биларди.

— Сизни нима безовта қилаётганини яхши биламан, — деди у. — Терингиз қуриб, саргайиб қолибди, қон томирларингиз бўртиб, кўкариб турибди. Бу — жигарингиз безовта қилаётганидан далолат. Бунинг устига асабларингиз ниҳоятда бўшашибди. Бир муддат олдин оғир руҳий азобни бошдан кечирибсиз. Ғам-андуҳдан жигарингиз яллиғланибди, овқат ҳазм қилиш ёмонлашган. Юрагингизда мунтазам санчиқ сезасиз, шундаймасми?

Ҳайратланган аёл ларзага келди:

— Тақсир, сиз чиндан ўта қобилиятли одамга ўхшайсиз! Бу дард мени кўндан бери қийнайди. Лекин бирорта ҳаким бунинг сабабини бунчалик аниқ таърифламаганди. Энди, шунчалик аниқ ташхис қўйган экансиз, айтинг-чи, бу дардни даволайдиган дори борми?

ТЎРТИНЧИ БОБ

**Табиб либосидаги ҳакам Ди мижозлар ҳузурига ташриф буюради;
соқов қизча билан учрашув унда шубҳа уйғотади.**

Ҳакам Ди ҳалиги аёл унинг тиббий истъедодига қойил қолганига ишонч ҳосил қилгач, бу аёлнинг касали ҳақида яна бирор нарса билсак ёмон бўлмасди, деган ҳаёлга борди. Шунинг учун аста сўради:

— Сиз бу дарддан анчадан бери азоб чекасиз. Ахир эрингиз, болаларингиз бўлса керак, улар ҳаким қақирса бўларди-ку? Улар нега бу дарднинг сурункали касалга айланишига йўл қўйишди?

Аёл чуқур хўрсинди.

— Афсуски, эримнинг ўлганига анча бўлди. Ундан яккаю ёлғиз ўғлим бор эди, у ҳам тирик бўлганида ҳозир 28 ёшга тўларди. Авваллари мана шу бозорда мўъжазгина дўкони бор эди. Унда жун ва пахтадан тайёрланган буюмлар сотарди. Бундан саккиз йил бурун ўғлим уйланди. Ўтган йилнинг май ойида эса, Аждарҳо қайиқлари байрами¹ кuni тўсатдан ўлиб қолди. Ўша кuni у тушгача уйда бўлди, кейин мени, хотини ва қизчасини эргаштириб байрам мусобақаларини томоша қилдиргани олиб борди. Ўша оқшом болам соппа-соғ эди. Овқатдан кейин қорнида қаттиқ оғриқ сезаётганини айтди. Ҳали байрам томошасида офтоб урдимикин, деб ўйладим. Келинимга уни тўшакка ётқизгин деб айтдим. Тунги соқчилар учинчи бор айланиб ўтишганидан сўнг ўғлимнинг қаттиқ чинқириб юборганини эшитиб қолдим. Кейин келиним югуриб кирди ва йиғлаганича ўғлим ўлиб қолганини айтди.

Бу даҳшатли Ғожи шундай тўсатдан рўй бердики, гўё бирдан осмон ерга кулаб тушгандай бўлди. Оилавий йўлимиз тутади қолди.

Гарчи бизда мана бу кичкина дўкон қолган бўлса ҳам, ҳеч қандай жамғармамиз йўқ эди. Шу боис ундан-бундан қарз кўтариб дафн маросими учун зўрга етадиган пул тўпладик. Ўғлимнинг ўлигини кўрганда ҳайрон бўлдим: кўзлари косасидан чиқиб кетган эди. Бу нарса менинг қайғумни баттар кучайтирди. Ўғлим учун туну кун йиғлаб мотам тутдим. Шу тариқа юрак касаллигини орттирдим.

Шу маҳзун қиссани тинглаб, ҳакам бир неча шубҳали ўринларига эътибор берди. “Албатта, у иссиқ уришидан ўлган бўлиши ҳам мумкин, — деб ўйлади у, — лекин ўлим олдидан чинқириғини ва кўзларининг косасидан чиқиб кетганини қандай изоҳлаш мумкин? Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди... Мана, мен бу ерга қотил Шаони топиш учун келган эдим, лекин, ўзимга бошқа иш топганга ўхшайман”.

— Мана энди, бу воқеани эшитганимдан кейин касалингиз мен ўйлаганимдан ҳам жиддий эканини тушундим, — деди у аёлга. — Агар бу касаллик дилгирикдан пайдо бўлган эрса, уни осонроқ тuzатиш мумкин. Лекин чуқур қайғу-алам юрак ва суякларни емира бошласа, уни бирданига тuzатиш амри маҳол. Мана, менда бунга яраша дори бор. У сизга ёрдам беради. Лекин уни ўзим қайнатишим керак. Қанча

¹ Аждарҳо қайиқлари байрами ой тақвими 5-ойнинг 5-куни ўтказиларди. Минглаб кишилар қайиқда ким ўзарга мусобақа ўйнашарди. IV асрдан кейин бу байрам машҳур шоир ва сиёсий арбоб Цюй Юан шарафига ўтказиладиган бўлди.

сув қўшиш кераклигини адаштирмаслик керак. Шундагина бу дори яхши самара беради. Бу оғир вазифа, уни кўчада эллаш қийин. Агар сиз бу дарддан чинакамига фориг бўлишни истасангиз — уйингизга бориб, дориворни ўша ерда тайёрлаш керак.

Аёл бир оз иккилангач, жавоб берди:

— Агар сиз, тақсир, боришга рози бўлсангиз, мен албатта розиман. Зеро, бу дарддан фориг бўлиш — қатъий истагим. Лекин, битта қийин томони бор. Ўғлим ўлганидан кейин унинг хотини бевалик удумига қатъий амал қилаётир. У энг яқин қариндошларидан ташқари ҳеч ким билан кўришмайди ҳам, гаплашмайди ҳам. Ҳар куни тушдан кейин ўз хонасига кириб олади-да, ҳеч кимга юз кўрсатмайди. Уйимизга бирортаси келадиган бўлса ўз хонасидан туриб менга бақиради: “Ойи, нима учун бу кишиларга уйимизга келишга рухсат берасиз. Ёш аёл бўлган уйга келиш одобдан эмас, ахир!” Шунинг учун бизга қариндош бўлган эркак кишилар унинг қайтадан эрга тегишни қатъиян ман этганини эшитиб, бизникига бутунлай келмай қўйишди.

Яқиндан бошлаб аёл қариндошларимиз ҳам биз билан борди-келдини йиғиштириб қўйишди. Шу боис уйда келиним билан ёлғизмиз. Эрталабдан уй юмушларига киришамиз-да, тушдан кейин иккаламиз ўз хоналаримизда бўламиз. Агар бизникига борсангиз, дориворни ҳовлида тайёрлашингизга тўғри келади. Кейин тезда қайтиб кетишингиз керак. Бўлмаса келиним мен билан яна жанжаллашади.

Аёлнинг бу гаплари ҳақамнинг шубҳаларини баттар кучайтирди: “Бунда бир сир борга ўхшайди. Салтанатимизда садоқатли бевалар оз эмас, — уйлади ҳақам, — лекин бошқалар бунинг олдида ип эшолмайди. Эркакларнинг уйга киришларига йўл қўймаслиги ва улар билан гаплашмаслиги, албатта, мақтовга лойиқ. Лекин бошқа аёллар билан ҳам кўришмаслиги, бунинг устига тушдан кейин хонасига беркиниб олиши жуда шубҳали. Бу аёлнинг уйига бориб, келиннинг қанақалигини кўриб қўйиш керак”. Кейин аёлга мурожаат қилди:

— Келиннингиз шундай садоқатли экани мақтовга лойиқ. Мен уйингизда кўп турмайман. Дорини тайёрласам бўлди. Бир финжон қаҳва ичмайман, бошқа ҳеч қандай тадбирнинг ҳам кераги йўқ. Дори тайёрлаб бераман-у, чиқиб кетаман.

Табибнинг рози бўлганини кўриб, аёл жуда хурсанд бўлди.

— Мен олдин уйга бориб келинимга тушунтириб берай, — деди у. — Кейин келиб сизни олиб кетаман.

Ҳақам келин унинг боришини тақиқлашидан кўрқиб, эътироз билдирди.

— Э, йўқ. Бунақаси кетмайди. Сизга дори тайёрлаб мен дарҳол орқага қайтишим керак. Шаҳарда ишим бошимдан ошиб ётибди. Сиз менга жуда кўп шарт қўясиз. Лекин менинг хизматларимга пулингиз етмаслигини ҳисобга олмаяпсиз. Шунга қарамай, мен уйингизга боришга розиман, чунки менинг ҳақимлик шаъмин шуни тақозо этади. Юринг, кетдик. Кейин менинг вақтим бўлмайди. У шундай деди-да, ашқол-дашқолини йиғиштириб тўпланган бекорчиларни наридан-бери суриб, аёлнинг орқасидан эргашди.

Улар бир неча тор кўчалардан ўтиб, оддий бир ҳовлига яқинлашдилар. Эшик олдида турган етти ёшлар чамасидаги қизча югуриб келди-да, аёлнинг бўйнига осилиб олди. Бир қўли билан унинг бўйнини кучоқлаб, иккинчи қўли билан имо-ишоралар қилиб, алланарсаларни тушунтира кетди. Қизча узук-юлук овозларгина чиқарар эди.

Ҳақам қизчанинг соқов эканини тушуниб, сўради:

— Бу қиз ким? Гапиришни билмайдими? Ё ўзи соқов туғилганми?

Лекин аёл эшигини очиб, ичкари шошиларди, афтидан келинини огоҳлантирмакчи эди. Ҳақам ҳам унинг орқасидан шошилди, қандай бўлмасин келинни кўриб қолмоқчи эди. Ҳовли ўртасида бир қаватли уй бўлиб, унинг уч хонаси бирин-кетин жойлашган эди. Ўнг томондаги хонанинг эшиги очиқ эди. Табиий, унинг ичидаги уй соҳибаси ташқи эшикнинг очилганини эшитган бўлиши керак. У қия очиқ эшикдан ҳақамга қараб турарди.

Ҳақам аёлнинг келинини кўришга муваффақ бўлди. У 30 ёшларда, оддий уй кийимида, бўянмаган эди. Лекин хушрўйлиги шундоққина кўриниб турарди. Унинг бир қарашиеқ ҳар қандай эркакни довдиратиб қўйиши ҳеч гап эмасди. Пешонаси оппоқ, ёноқлари ёниб турарди.

Уйга кириб келаётган нотаниш эркакни кўриб, чинқириб юборди-да, ўзини орқага олиб, эшикни беркитди. Ҳакам ичкаридан туриб келиннинг қайнонасига таъналар қилаётганини эшитди:

— Қанақа беҳаё аёлсиз ўзи. Дуч келган одамни эргаштириб келаверасизми? Бир неча кун тинчгина яшаган эдик. Мени яна жаврашга мажбур қиялпсиз. Ё тавба, ёзигим не эди? Не кунларга қолдим-а?!

Унинг бу гапларини эшитиб, бу ерда бир сир бор деб, бекорга шубҳаланмаган эканман, деб ўйлади ҳакам ва мумкин қадар кўпроқ маълумот олишга ошиқди.

У шарт ҳовлига ўтириб олди-да, эҳтиром билан сўради:

— Бу итоаткор қулингиз ушбу тангри ёрлақанган уйингизга биринчи бор келиши, олижаноб исмингизни билмайман ҳам. Мана бу қизча набирангиз бўлса керак?

— Ҳа, у бизнинг фамилиямизда, — жавоб берди аёл. — Қизчанинг фамилияси — Би. Раҳматли эримни Би Чаншань дейишарди. Ўғлим Би Сюн эди. Ундан ёдгорлик бўлиб мана шу етти ёшли қизча қолди.

Шундай деркан аёл қизчани бағрига босди-да, йиғлаб юборди.

— Муҳтарам хоним, — деди ҳакам, — кеч бўлиб қолди. Дориворни қайнатиб бера қолай. Айтмоқчи, мен табиб — бўлганим учун билгим келяпти — набирангиз нега соқов бўлиб қолди?

Би хоним жавоб берди:

— Уйимизга қанақадир касофат дориди. Қизча ёшлигидан жуда қобилиятли эди. Жуда ақлли, зийрак эди. Тўрт ёшидаёқ бийрон-бийрон гапириб, ҳаммани лол қолдирарди. Отаси ўлганидан кейин тўрт ой ўтгач, бирданига гапирмай қўйди. Ўша кундан бирорта гап айтолмайди. Лекин ўзи ҳамма нарсани яхши тушунади.

— Тили тугилиб қолган кечаси у қаерда ухлаганди, — сўради табиб. Биров дори бериб, уни соқов қилиб қўйган бўлиши мумкинми? Кимнингдир золим иродаси — уни тилдан қолдирган экан, уни даволашга уринмадингизми?

Би хоним жавоб қайтариб улгурмаган ҳам эдики, ичкаридан келиннинг шанғиллагани эшитилди:

— Кўриб қўйинглар-а! Бу одам куппа-кундузи ҳам кишиларни алдаб, пулини қоқиштирамоқчи бўляпти! Ўйлаб топган гапни қаранг. Мен қизимни ёнимдан бир қадам ҳам жилдирганим йўқ, унга ким нарса ичирган бўлиши мумкин. Дунёдан кўп табиблар ўтган. Лекин соқовга тил ато қилган ҳақимни эшитганим йўқ. Ҳой, кампир! У сени даволайман дегани учун бошлаб келгансан. Ҳатто ўзи кимлигини ҳам билмайсан. Эримдан айрилиб, дарду аламдан қон йиғлаётган ташвишимга шунақа шерик бўлаяпсанми, ҳали?!

Би хоним бундай айбловларга қарши лом-мим деяолмай қолди.

Ҳакам Ди ўйлайиб қолди: “Унинг келини қандайдир бетамиз ишларга аралашиб қолганга ўхшайди. Қайнона унчалик ақли расо бўлмаганидан келиннинг хатти-ҳаракатларидан гумонсирамайди. У келиним бевалик амалини бажо келтиряпти, деб ўйлайди. Лекин мен эрини келиннинг айнан ўзи ўлдирган деган гумондаман. Чинакам садоқатли бевалар одатда яхши келин бўлишади, ўз эрининг ҳурматини жойига қўйиб, қайнонасининг саломатлигини ҳам ўйлайди. Шундай экан, бу ёш бева қайнонасининг касалини даволаш учун нега ҳеч қайғурмайди? Бунинг устига ўзининг соқов қизини нега даволаттирмайди? Яна денг, кимдир уни даволамоқчи бўлганини эшитиб суюниш ўрнига, сўкиниб, тўполон қилаяпти. Мана шу икки номутаносиблик сирни очувчи қалит бўлиши мумкин. Мен эса шубҳа уйғотмаслик учун гапни қовламай қўя қолай. Кейин яхшилаб текшириб кўраман”.

У ўрнидан турди-да, овозини баланд қўйиб гапирди:

— Мен бор-йўғи сайёр табибман. Лекин барибир озми-кўпми, одамлардан ўзимга яраша ҳурматталабман. Акс ҳолда уларни даволамай қўяман. Келиннинг бўлса, ҳе йўқ, бе йўқ, менга таъна қилаяпти. Ҳолбуки, мен хизмат ҳаққимга ҳеч нарса талаб қилганим йўқ. Шундай экан, сизга ёрдам беришимнинг ҳожати йўққа ўхшайди. Яхшиси, ўзингизга бошқа табиб қидира қолинг.

У шартта бурилди-ю, жўнаб қолди. Би хоним унга ҳеч нарса дея олмади. Эшиккача кузатиб қўйди, холос.

Ҳакам Ди бозор майдонига қайтиб келганида қуёш бота бошлаганди. Шаҳарга қайтишга вақт кеч бўлиб қолганди, у бу кечани ҳам қишлоқда ўтказишга қарор қилди. Чанпинга эртага қайтса ҳам бўлади, ҳозир эса бу ерда бирор нарса аниқлаш керак.

У бозор қаршисидаги катта меҳмонхонага кирди.

— Алоҳида хона хоҳлайдиларми ёки... — сўради хизматкор.

— Мен бир ўзимман, бу ерда бир неча кун қолиш ниятим бор. Йўлга бир оз пул тўплашим керак. Алоҳида хона маъқул.

Хизматкор табибнинг бу ерда мижозларни қабул қилиши ва дори-дармон сотишини фаҳмлаб, анча-мунча чойчақа ишлаб қолиши мумкинлигидан суюниб:

— Албатта, албатта, жаноб, — деди мулозамат билан. Кейин ҳакам Дини иккинчи ичкари ҳовлидаги меҳмонхонага бошлаб кирди.

Хизматкор хонага кўрпа, чойшаб олиб кирди.

— Тамадди қилдингизми? — деб сўради.

— Тўйимли овқатдан бўлса, бир финжон иссиқ чой, бир чойнакда шароб ҳам...

Ҳакам жанoblари овқатланиб бўлгач, ташқари чиқди, ҳовлини айланди. Майдонда наридан-бери шошаётган одамлар орасида унга ишора қилаётган кимсага кўзи тушди.

Ҳакам уни таниди, у оғиз очишга улгурмай, гапни илиб кетди:

— Муҳтарам Хун жанoblари, қаердан келиб қолдингиз? Сизни бу ерда учратганим жуда яхши бўлди-да! Марҳамат, менинг хонамга юрақолинг, ўша ерда бафуржа гаплашиб оламиз...

БЕШИНЧИ БОБ

**Ҳаммомдаги суҳбат янги далилларни ойдинлаштиради;
қабристондаги ибодат у дунёдан руҳни чақиради.**

Ҳакам Ди мурожаат қилган одам сержант Хун эди. Ҳакамнинг амрини бажо келтириб, у бир неча кун давомида Люли қишлоғидан бўлган қотилни шаҳар атрофида қидириб, изгиб юрди. Бироқ қидирувлари бирор натижа бермади. Шу кунги у бозор майдонида қидирувлар олиб борди-да, айна меҳмонхонада тунамоқчи бўлди. Ҳакам Дининг кимлигини фош қилиб қўйишдан чўчиган Хун унга эски оғайниси қабилда муомала қилди:

— Сизни бу ерда учратаман деб сира ўйламаган эдим! Сиз билан ҳамсуҳбат бўлишдан жуда қувонардим.

Ҳакамнинг иккинчи ички ҳовлидаги хонасига келгач, сержант Хун энг аввало эшикни маҳкам беркитди, кейин эҳтиром билан:

— Муҳтарам Зот бу ерга қачон келдилар? — деб сўради.

— Биз меҳмонхонадамыз, — деди ҳакам, — бу ерда эса деворнинг ҳам қулоғи бор. Менга бундай муомала қилма, яхшиси гапир, ишлар қандай кетяпти?

Сержант Хун ғамгин бош чайқади:

— Сизнинг кўрсатмаларингизга биноан, бир неча кун давомида мен анча жойни синчковлик билан кузатдим, лекин ҳеч нарса тополмадим. Ўша Шао бизнинг музофотни тарк этган деб ўйлайман. Эҳтимол Ма Чжун ва Цяо Дайнинг кўпроқ омади келгандир.

— Ҳали икки қотиллик фош қилингани йўқ, мен бўлсам бу ерда бошқа жиноятга дуч келдим. Бугун кечқурун биз кўпроқ нарса аниқлашимиз керак, эрталаб эса қидиришларни давом эттирамыз.

Шундан кейин у Хун Лянга ўзининг Би хоним билан учрашгани ва кузатувлар нима билан тутагани ҳақида гапириб берди.

— Бу иш чиндан ҳам жуда шубҳали кўринади, — деди сержант, — лекин ҳеч ким шикоят қилгани йўқ-ку. Бизда ҳеч қанақа далил йўқ. Бу ишни текшириб бўлармикан?

— Шунинг учун ҳам бизга қўшимча ахборот ва далиллар керак, — деди ҳакам. Бугун кечқурун сен Би хоним яшайдиган кўчага боришинг керак, атрофни кузат, сўраб-суришгир. Қўшнилари жаноб Бининг ўлими ҳақида қандай фикрда эканликларини бил. Сўра-чи, уни қаерга кўмишган экан.

Сўнгра ҳакам сержант учун нонушта чақиртирди. Улар биринчи тунги соқчилар айланишигача кутишди, кейин сержант Хун қаролни чақирди-да, ҳакам учун иссиқ чой келтиришни ва кечки ибодатни ўтказишга ёрдамлашишни тайинлади. “Мен эса, — дея қўшимча қилди у, — ҳозир оғайнилари билан кўришгани бораман, лекин тез қайтаман”.

Бундай топшириқлардан кейин қарол буларнинг бири ҳакам, иккинчиси эса унинг фармонбардори эканини хаёлига ҳам келтирмаганди. У буюрилган ишни бажаришга киришди. Сержант Хун бўлса топшириқни бажаргани жўнаб қолди.

Ҳакам Дининг кўрсатмасига биноан у Жин кўчалардан ўтиб Би хоним уйига олиб борувчи йўлни топиб олди. Бир неча бор у ёққа, бу ёққа ўтиб кўрди. Лекин атроф жимжитлик эди. Бирон жон кўринмади. Сержант ҳали эрта бўлса керак, деб ўйлади-да, бозор майдонига қайтиб борди.

Бозор майдонидаги дўконлар ҳали бекилмаганди. Кўчаларни чироқлар ёритиб турарди. Бозор икки йўл чорраҳасида жойлашгани учун бу ерда ҳали одам гавжуд эди.

Сержант айланиб юриб каттагина жамоа ҳаммомига келиб қолди. “Кириб бир ювиниб олсам, қандай бўларкан? — деб ўйлади у. — Бунақа жойларда хуш кайфият кишилар кўп бўлади ва маълумот тўплаган анча осон кечади”.

У ҳаммомга кирди. Одам роса кўп экан. Ҳар иккала ҳовуз ҳам чўмилиувчилар билан тирбанд, мириқиб иссиқ сувда ювинишмоқда. Сержантнинг омади чопиб, ҳовуз ёнидаги кан¹дан жой топиб олди. У ҳаммомчига мурожаат қилди:

— Айтинг-чи, бу ердан Чанпин шаҳрига узоқми?

Ҳаммомчи унинг узоқдан келганини билиб, жавоб қайтарди:

— Шаҳар бу ердан 5 қақиримлар келади. Нима, сиз бутун кечаси ўша ёққа жўнамоқчимисиз?

— Ҳа, у ерда қариндошларим бор, бир кўриб келмоқчийдим. Бу қишлоқ Чанпин тасарруфидами? Ҳозир бош ҳакам ким экан? Қишлоқда тинчлик, осойишталикми?

Ҳаммомчи ҳам кимга ёрилишни билмай, ичи тўлиб турган экан, гапга тушиб кетди:

— Бизларда суд маҳкамасининг бошлиғи давлатимиздаги энг яхши ҳакамлардан бири, таниқли терговчи Ди жаноблари бўлади. Сўнгги янгиликларга келсак, сал олдинроқ келганингизда қизиқ воқеанинг гувоҳи бўлардингиз...

У Люли қишлоғида икки киши ўлдирилгани ва бўлиб ўтган терговлар ҳақида кўшиб-чатиб анчагина гапларни айтди.

— Бу жойлар Аджарҳо қайиқлари байрами билан машҳур деб эшитаман... Бултур байрам пайтида ўлат тарқалганмиш, шу ростми? Қайиқчилар мусобақасини кўргани келган одамлар тўсатдан касалга чалиниб, қирилиб кетган эканми-ей?

— Жуда ҳазилкаш экансиз, мусофир, — деди ҳаммомчи, — мен шу ерда туғилиб, шу ерда ўсганман. Лекин бунақани воқеани сира эшитганим йўқ. Кимдир сизни мазақ қилмоқчи бўлганга ўхшайди.

— Ўзим ҳам аввал бошда ишонмадим, — деди сержант. — Лекин ҳалиги киши далиллар билан шундай гапларни айтдики, лол қолдим. Қандайдир Би деган одам ўша байрамдан қайтиши билан ўлиб қолибди-ку.

Ҳаммомчи гапириш учун энди оғиз жуфтлаган ҳам эдики, ёнма-ён ўтирган ёш йигит гапга аралашди.

— Ҳа, шундай бўлган эди. Бироқ ҳалиги одам қайиқчилар мусобақасини кўришга боргани учун ўлгани йўқ. Эшитишимча, кечаси меъда санчиғидан ўлибди.

Шунда яна бошқа бир киши гапга аралашди:

— Умуман, у жуда ғалати ҳодиса бўлганди. Шундай соппа-соғ одам тўсатдан ўлиб қолса-я! Ақлим бовар қилмайди, кундузи туппа-тузук юрган Би кечаси тўсатдан ўлса... Яна денг, бир мартагина бақиринишга улгурибди, холос. Бунинг устига, эсингиздами, жасадни қайта кийинтираётганда кўзлари косасидан чиқиб кетганини кўриб ҳайрон қолдик. Тагин-чи, одамлар унинг қабри атрофида ғалати шарпаларни кўришибди. Кўшнилари унинг ўлиmidан шубҳаланишлари бежиз эмас. Унинг бевасини кўрдингларми ўзи?

— Э...э, у ҳақда бемаъни гапни қўйинглр, — деди ҳаммомчи. — Ҳалигача ўз хушрўйлигини йўқотгани йўқ. Ҳали ҳам ўлган эрига садоқат билан аза тутиб юрибди. Эри қазосидан бери уйдан чиққани йўқ. Бу унинг садоқатига далил эмасми? Номусу андишалик бўлса, шунча бўлар-да! Қабристондаги ғайри табиий ҳодисаларга келсак, у ерда, Гаоцзявада бошқа мазорлар ҳам тўлиб ётибди-ку. Ҳалиги арвоқлар Бига алоқадор эканлигини қаёқдан биласиз?

¹ Кан — тагидан иссиқ сув билан иситиладиган супа.

Ёш йигит унга жавобан деди:

— Мен ўз мулоҳазамни айтдим, қўйдим-да. Бу дунёда биз ҳаммамиз учиб юрган булут мисолимиз. Бугун шу ердამиз, эртага эса ким билади қаерда бўлишимизни. Ҳолбуки, Би Сюн ўлганидан кейин унинг қизчаси ҳам соқов бўлиб қолди. Бунинг бари галати. — Йигит кийиниб чиқиб кетди. Сержант Хун бу йигит Би ўлиmidан хабардор бўлса керак, деб ўйлади-да, ҳаммомчидан сўради:

— Бу жаноб ким бўладилар? Жуда хушфёъл ва ҳалол киши эканми?

— У бозордаги дўконлардан бирининг соҳиби, — деди ҳаммомчи. — Бининг жун ва пахта матолар сотадиган дўкони уники билан ёнма-ён эди. Исми Ван. Биз уни чақалоқлигидан яхши биламиз, шунинг учун Митти Ван деб чақирамиз. Оғзига келганини гапираверадию бировни хафа қиладиган одати йўқ.

Сержант ҳаммомчини бир оз чойчақа билан сийлади-да, ҳаммомдан чиқди. У Би хоним уйига элтувчи кўчада бир оз айланиб юрди, фикр қилди. Қотиллик ҳақида ҳеч қандай далил топилмапти. Бу орада шубҳаланадиган ҳеч нарса кўринмади. У ҳакам Ди ҳузурига қайтиб келиб, эшитганларини гапириб берди.

— Яхшиси, биз қабристонга бориб ўша мозорни ўз кўзимиз билан кўрайлик, — деди жаноб Ди.

Бу кунисига эрталаб ҳакам Ди билан сержант Хун барвақт туришди. Нонушта қилишиб меҳмонхонадан чиқишди. Ҳакам Ди елкасига табиблик доривор кутисини осиб олганди.

Улар битта чолдан қабристонга борадиган йўлни сўрашди. Бегона ўтлар билан қопланган майдонга чиқишди. Ҳамма жойда суяклар сочилиб ётар, ўйдим-чукур қабрлар кўзга ташланарди.

— Етиб келдик, Муҳтарам Зот, — деди сержант, — лекин Би Сюннинг қабрини қандай топамиз?

Ҳакам Ди кескин жавоб берди:

— Мен бош ҳакамман, бу ерга ягона бир мақсад — Би Сюн ўлими учун келдим. Гарчи биз ўлим билан ҳаёт ўртасидаги чегаранинг икки томонида турган бўлсак-да, ниятларни пок ва олижаноб эканлигига ишониб, марҳумнинг руҳи бизга бирор белги берса керак деб ўйлайман. Агар Би Сюн табиий ўлим билан бу дунёни тарк этган бўлса, биз унинг қабрини тополмаслигимиз мумкин. Агар уни хоинларча ўлдиришган бўлса, унинг руҳи шу атрофда айланиб юрган бўлади. У бизни қандай бўлмасин огоҳлантиради.

У шундай деди-да, қабрлар орасида ўтириб дуо ўқий бошлади.

Кун тушликка яқинлашиб қолган эди. Кутилмаганда кўёш қорайди, қаттиқ шамол туриб, қум ва тошларни учира бошлади, қуюн ҳосил бўлди. Кейин қуюн орасида таниш қийин бўлган сиймо пайдо бўлди, у ҳавода учиб юрганга ўхшарди. Уни кўриб сержантнинг ранги ўчди, сочлари диккайиб, ўзини ҳакам Дининг панасига олишга уринди.

Ҳакам бўлса ҳатто қимир ҳам этмади. У вазмин товушда гапира бошлади:

— Мен ҳакам Ди бўламан. Яхши биламан, сенга нисбатан ўта адолатсизлик қилишди. Агар сенинг қабрингни тополмасам, адолатсизликни тўғрилай олмайман. Илтимос, менга йўл кўрсат.

Шу сўзлардан кейин тепага кўтарилган қуюн қабрлар бўйлаб юра бошлади. Ҳакам Ди билан сержант Хун унинг изидан юришди. Соя ёлғиз қабр устига бориб тўхтади. Кейин соя бирданига йўқолди, шамол тинди, вазият яна аввалги ҳолига қайтди. Ҳакам билан сержант мозорни кўздан кечиришди, унинг янгилиги билиниб турарди.

— Ўлим билан қилган суҳбатимиз бизни бу ерга олиб келди, — деди ҳакам сержантга. — Энди бориб гўрковни ёки бошқа бировни топиб келиш керак. Токи бу ҳодиса бирон-бир ёвуз руҳнинг ҳазили бўлмасин. Би Сюн шу ерга кўмилганини аниқ билайлик. Мен шу ерда кутиб тураман.

Сержант Хун бояги даҳшатдан ҳали ўзига келолмаган эди. Шу боисдан дарҳол рози бўлди. Кейин соқоли оқарган бир чолни бошлаб келди. Чол ҳакамни кўриши билан унга ўшқира кетди:

— Эй, доривор ўсимликлар сотмай кет. Жуда аҳмоқ одам экансан. Афтидан, бозорда бу ўтларингни пуллашга бирор харидор топмаганга ўхшайсан. Энди бу ерда савдо қилмоқчимисан? Шу ташландиқ қабристонда-я?! Томорқамда бемалол ишлаб турсам денг, бу кишининг гап сўрагиси келиб қолибди. Бу қандай гап?

ОЛТИНЧИ БОБ

**Чол ҳурматсизлик қилиб тилга эрк беради;
Ҳакам Ди расмий терговни бошлаб юборади.**

— Ҳой бобой, сал оғзингизга қараб гапиринг, — деди ҳакам. — Одоб доирасидан чиқиб кетяпсиз. Мен гарчи сайёҳ табиб бўлсам ҳам, унчалик тентак эмасман. Бу ерга келишимнинг ҳам боиси бор. Ушбу қабристон геомантик нуқтаи назардан жуда қулай ерга жойлашган. Бу ерга кўмилган одамнинг болалари яна бир неча йилдан кейин анча бойиб кетишади. Шунинг учун бу жойнинг эгаси ким ва у ерини сотмайдами? — шуни билмоқчиман холос.

Бу гапларни эшитган оқсоқол ҳакамни масхара қилгандай тиржайди-да, шартта орқасига бурилиб жўнаб қолди. Бироқ сержант Хун унинг орқасидан қувиб етди, енгидан ушлади ва дўқ ура кетди:

— Ёшим катта деб хоҳлаган одамни беҳурмат қилиб кетаверасанми? Агар оппоқ соқолим шунга ҳуқуқ беради, деб ўйласанг ҳам янглишасан! Агар йигирма ёш кичикроқ бўлганинда ҳозир бошлаб адабингни бериб қўярдим, шунда одамларни ҳақорат қилмайдиган бўлардинг. Сен унчалик аҳмоқ эмассан, шундай эмасми? Энди саволга жавоб бер, билдингми?

Ҳарқанча уринмасин сержантнинг темир чангалидан қутула олмаган чол бўйсунмишга мажбур бўлди.

— Мен сенинг хўжайининг билан гаплашмоқчи эмасман, деб ўйламагин, — деди чол. — Лекин у ҳам гапираётганини ўйлаши керак-ку, ахир. Мана у бу ерни жуда қулай жой деб айтди. Лекин менга тушунтириб беринг-чи, бу ерга кўмилганларнинг бутун авлод-аждодлари нега қирилиб кетди? Ахир қабрларнинг аҳволи қанчалик ночор аҳволда эканлигини кўрмаяпсизларми? Бултурдан бери на мен, на бошқа қоровуллардан бирортаси мана шу сўнги қабрни зиёрат қилгани келган ҳеч кимни кўргани йўқ. Бултур мана шу мазорга кўйилган одамнинг қизчаси унинг ўлиmidан кейиноқ соқов бўлиб қолди! Яна бу жойни геомантик нуқтаи назардан жуда қулай ер деб қандай айтиш мумкин? Бу турган-битгани бемаънилик-ку.

— Сен янглишяпсан, шекилли, — деди сержант Хун. — Гарчи биз у ерлик бўлмасак-да, бу ерга тез-тез келиб тураемиз. Қизи соқов бўлиб қолган одамнинг исми Би Сюн. Мана шу қабрда ётган ўша Сюннинг ўзгинаси, демоқчимисан?

— Худого шукур-ей, ниҳоят, ўзингизга келдингиз? — деди заҳархандалик билан чол.

— Агар унинг исми Би бўлмаса, унга бошқа ном ўйлаб топишингларга тўғри келади. Агар ишонмасанглар қишлоқда истаган одамнингиздан сўрашингиз мумкин. Энди бўлса, мен томоркамга бориб ишлашим керак. Бемаъни гапларни тинглаб ўтиришга вақтим йўқ.

У шундай деди-да, сержантнинг қўлидан юлқиниб чиқиб, жўнаб қолди.

— Бининг қабиҳлик билан ўлдирилганига энди шубҳа қолмади, — деди ҳакам Ди, чол кетгач. — Унинг арвоҳининг қабр узра чарх уриши, чолнинг гаплари шундан далолат беради. Энди юр, шаҳарга қайтамиз.

Улар бозор майдонига йўл олишди, тамадди қилиб олишгач, шаҳарга қараб йўлга чиқишди. Улар шаҳарга етиб келишганида куёш уфққа ёнбошлаганди. Суд залига орқа эшикдан кирган ҳакам Ди ўз хонасига беркиниб олди.

Бу пайтга келиб суд миршаблари ва ҳакамнинг бошқа мулозимлари унинг икки кундан бери йўқлигидан ташвишлана бошладилар. У балки икки қотиллик юзасидан тергов ишларини шахсан олиб боришга кетгандир, деб эндигина баҳслашишмоқчи бўлиб туришганда ҳакам пайдо бўлди ва ўз ўрнига бориб ўтирди.

Ҳакам Ди йўқловни ўтказиб бўлгач, Ма Чжун билан Цяо Дай келдимиз, йўқми, деб сўради. Улар ўтган кеча келишганди, дейишди миршаблар, лекин ҳакам келмаганини эшитиб, яна қидирувга жўнаб кетишди. Ҳозирча улардан бирор хабар йўқ.

Ҳакам Ди навбатчи чопарни қақришни амр этди. Чопар киргач, ҳакам буюрди: — Мана бу қақирув қоғозини ол. Уни эрталаб Хуанхуа қишлоғига етказиб борасан ва у ердан менга маҳаллий оқсоқолни олиб келасан. У ерга боргач, Гаоцзява деган жойга ҳам кир, қабристон қоровулига айт, сизларга қўшилиб судга етиб келсин. Мен уларни суднинг эрталабки мажлисида сўроқ қилмоқчиман.

Чопар қоровулхонага кириб, у ерда ўтирган соқчиларга юзланди:

— Сўнгги икки кун жуда тинч ва осойишта ўтди. Энди бўлса, қаердандир шопилинч иш чиқиб қолди. Мени қисталанг қилиб Хуанхуа қишлоғига юборяпти, демак, ҳакам жаноблари ниманидир билиб қолган. У ерда оқсоқол ким экан?

— Нима, Хэ Кайни эсламайсанми, — деди соқчилардан бири. — Бултур оқсоқол бўлиб сайлангач, бизларга ажойиб бир зиёфат қилиб берган. Эсингдан чиқибди-да дарров. Яхшиси тезроқ бориб кел. Хўжайинни ўзинг яхши биласан-ку.

Чопар уйга бориб дам олди-да, каллайи саҳарлаб Хуанхуа қишлоғи томон жўнади. Дастлаб у оқсоқол Хэ Кайнинг уйига келди ва Гаоцзявадаги қабристон кўриқчисига одам юбортирди. Ўзи оқсоқол билан бирга мириқиб овқатланди (ўз ҳисобидан эмас, албатта). Ниҳоят кекса гўрков ҳам етиб келди ва учовлон шаҳарга отланишди.

Суднинг кундузги мажлиси бошланди. Ҳакам Ди ўзининг баландроқ ерга ўрнатилган курсисидан жой олди. У энг аввало оқсоқол Хэ Кайга мурожаат қилди.

— Тайинланганингдан бери сенинг қишлоғингда баъзи ҳодисалар рўй берди. Нега ўз вазифангга бунча масъулиятсизлик билан қарайсан? Бу ҳақда мени хабардор қилишни ҳам лозим топмадинг-а?!

Оқсоқол ҳакамнинг ўз қишлоғида қандайдир жиноятни фош қилганини фаҳмлаб шоша-пиша жавоб қайтарди.

— Бу фақир қулингиз бултур мартда тайинланган эдим, апрелнинг бошларида вазифамни бажаришга киришдим. Ушандан бери ўз мажбуриятимни пухта бажариб келяпман. Сиз, Муҳтарам Зот, бу муассасага бошчилик қилаётганингиздан бери ходимлар ҳалол ишляпти, халқ тинч-осойишта яшляпти. Шунинг учун ҳам мен сизни безовта қилишни лозим топмадим.

— Апрельда ўз вазифангни бажаришга киришган бўлсанг, кейинги ойда қишлоғингда қотиллик юз берса-ю, сен эътиборсиз қолдирсанг, бу нима деган гап?

Бу гапларни эшитиб, оқсоқол Хэнинг устидан муздек сув қуйиб юборилгандек бўлди. У ўзини йўқотиб, дудуқланди:

— М... мен кечаси-ю кундузи айланиб, мунтазам текшириб тураман. Лекин бу ҳақда эшитганим йўқ. Агар чиндан ҳам шундай даҳшатли жиноят юз берган бўлса, қандай қилиб уни япирган ва сизга етказмаган бўламан, Муҳтарам Зот?

— Хўш, айт-чи, сенинг қишлоғингда яшаган Би Сюн қандай ўлди? — сўради ҳакам. Сен оқсоқол, қишлоқ дарғасисан. Сен бу ҳақда билишинг керак. Қани, ростини айт-чи!

— Мен ҳамиша ўз ишимда шундай нарсалар бўладики, бундан сизни албатта хабардор қилишим керак, деб ўйлайман, деди оқсоқол. — Лекин кундалик ҳодисалар ҳам бўладики, уларни сизга айтишнинг хожати йўқ, деб биламан. Ҳозир менинг тасарруфимда бир неча юздан зиёд оила бор. Тўй, жаноза ёки фарзанд туғилганлиги ҳақида қарийб ҳар кун оғоҳлантирилиб тураман. Би Сюннинг ўлимида гайри табиий ҳеч нарса сезганим йўқ. Унинг қариндошлари ҳам бу ҳақда ҳеч нарса дейишмади, қўшниларидан ҳам бирор шикоят тушгани йўқ. Мен унинг Аждарҳо қайиқлар байрамида ўлганини яхши биламан. Бор гап шу.

Ҳакамнинг жаҳли чиқди:

— Ҳой хомкалла! Ўз вазифангга сал масъулиятлироқ бўлмайсанми? Бу ҳақиқатни ўзим ҳам яхши биламан, сен бўлсанг, гапни айлантирасан! Ўз вазифангни қандай тушунасан, бир айтиб бер-чи?

Оқсоқол Хэ Кайни шу тариқа мулзам қилган ҳакам Ди қабристон қоровулини чақиришни буюрди.

Қалтираб турган чол ҳакам қаршисида тиз чўкди:

— Мен қариб қолган чол. — Гаоцзявада гўрков бўлиб ишлайман, Муҳтарам Зот.

Ҳакам Ди чолнинг бутунги аҳволини кўриб, кечаги кўполлигини эслади-да, кулиб юборишдан ўзини зўрға тийиб қолди.

— Исминг нима, — деб сўради, — қачондан бери гўрков бўлиб ишлайсан?

— Мен қари одамман, исмим Тао... — дея гап бошлаганди гўрков, ёнида турган миршаб бақариб берди:

— Сен, кекса кўшпак, сурбет қишлоқи. Жаноби Олийларига гапираётганда “мен қари одам” деб эмас, “мен фақир” деб бошлаш кераклигини билмайсанми?

Гап эшитган қария баттар кўрқиб кетди-да, шошиб жавоб қайтарди:

— Мен фақир, банди гуноҳқорман. Сўнгги ўттиз йил мобайнида мен ўша қабристонда қоровул бўлиб ишлайман. Хизматингизга тайёрман, Жаноби Олийлари.

— Менга қара, — деди ҳакам Ди, — ўз ҳакамнингни танийсанми, йўқми?

Гўрков бошини кўтариб ҳакам Дини таниб қолди-да, қўрқувдан даҳшатга тушди. Бошини уч бора ерга уриб, чулдиради:

— О, гофил банда, нима қилиб кўйдинг! Мен кеча Муҳтарам зотни танитай қолибман. Лекин ишонинглар, энди қабристонга қадам ранжида қилган бирон кимсага қўполлик қилмайман!

Бу сўзлардан миршаблар ва ҳакамлар жиноятни текширгани Дининг ўзи борганини билиб олдилар. Ҳакам бўлса гапида давом этди:

— Энди Би Сюннинг дафн маросими қандай ўтганини бир четдан гапириб бер.

— Одатда дафн маросимига марҳумнинг оиласи келади, — дея гап бошлади гўрков. — Улар гўр қовлашим ва ўликни кўмиб, мазор устига тупроқ тортишим учун менга икки юз танга беришади. Бултур, Аждарҳо қайиқлар байрамидан кейин уч кун ўтгач, қабристонга бир тобут олиб келишди. Тобутни иккита аёл кузатиб келди. Улар марҳумнинг номи Би Сюн эканини, унинг Хуанхуа қишлоғида яшаганини айтишди. Ҳалиги аёллар марҳумнинг онаси билан беваси экан. Мен аввалига мазорни бошқа қабрлар қаторидан қазимоқчи бўлдим. Аммо гўрни қовлаб бўлиб, тобутни унга тушираман десам, унинг ичидан менга қандайдир товуш эшитилгандай бўлди. Мен жуда ҳам қўрқиб кетдим ва аёллардан “тобутдаги чиндан ҳам ўликми?” деб сўрадим. Онаси ҳали гапиришга улгурмасдан, бева менга бақира кетди: “Қандай кунларга қолдик, ўликни ҳам тинчгина кўма олмасак, бу қандай гап!” Шунда кекса аёл ҳам менга ташланиб кетди. Шундан кейин мен аёллар билан жанжаллашиб ўтираманми, дедим-да, бунинг устига агар бу марҳум ўз ажали билан ўлмаган бўлса-ю, текшириб кўриш учун қайтадан қовлаб олишга тўғри келса, янглишиб кетмаслик учун қабрга бошқа жой танладим. Топиш осон бўлсин дедим-да. Лекин-чи, уни кўмганимдан кейин, ўша қабрдан анча вақтгача инграш эшитилиб турди. Мен Муҳтарам Зотга ҳурматсизлик қилдим. Чунки ўша қабр ёнига боришга юрагим бетламайди. Шу боис ўша жойдан узоқроқ юришга ҳаракат қиламан. Менинг билганим ва кўрганим шу. Бироқ Би Сюн ўлимнинг сабаби ҳақида ҳеч нарса дея олмайман. Муҳтарам зот, мени афв этгайсиз.

— Ундай бўлса, — деди ҳакам, — сен уйингга бор. Лекин керак пайтда қабр ёнида бўлишингга тўғри келади!

Шундан кейин ҳакам Ди судга чақирӣқ қоғози ёзди ва сержант Хунга бериб, шу бугун кечасиёқ Хуанхуа қишлоғига бориб Би хоним ва унинг бева келинини олиб келишни буюрди. “Уларни эртага кундузги мажлисда сўроқ қиламиз” — деди ҳакам.

Миршаблар ҳайрон қолиб бошларини сарак-сарак қилишди:

— Бизлар Хуанхуа қишлоғида ойига олти-етти марта бўламиз. Лекин бу ҳодиса ҳақида ҳеч эшитмагандик. Ҳакам Ди буни қандай илғаб олдийкин? Лекин сал шошма-шопимикин? Люли қишлоғидаги қотилликлар ҳали фош қилингани йўқ. У бўлса янги ишни бошлаб юборди... — улар шундай деганларича сержант Хунни Хуанхуа қишлоғига кузатиб боришга тайёрланишди.

ЕТТИНЧИ БОБ

**Би хоним унинг ўғли ўлдирилганлигини инкор қилади;
Ҳакам Дининг Би Сюн бевасига биринчи саволи**

Кечаси Хуанхуа қишлоғига етиб борган сержант Хун ва икки миршаб, эрталаб Би хонадонининг эшигини тақиллатди. Би хоним норози оҳангда ичкаридан сўради:

— Ким у қаллаи саҳардан эшик тақиллатаётган?

Эшикни очиб, қаршисида уч барваста йигит турганини кўриб, Би хоним дарҳол уларнинг йўлини тўсди:

— Шуни яхши билинглари, — деди у, — бу уйда эрмак йўқ, фақат иккита бебахт бева яшайди. Кимсизлар, нега эрталабдан эшигимизни тақиллатасизлар?

— Биз бу ерга буйруқ билан келганмиз, — деди миршаблардан бири, — ўз ихтиёримиз билинмас! Биз маза қилиб ўз уйимизда ётган бўлардик. Бу ерга эрмак учун келганимиз йўқ. Бош ҳакам Жаноби Олийларининг амри билан келганмиз. Сени ва келинингни Чанпин шаҳри судига сўроқ учун олиб боришимиз керак. Йўлимизни тўсма!

Улар ўртадаги хонага киришди. Ўнг томондаги хонанинг эшиги маҳкам берк эди. Сержант Хун судлов қоғозини кўрсатиб, огоҳлантирди:

— Бу давлат иши, кечиктириб бўлмайди. Келининг қани? Айт, чиқсин. Биз билан бирга судга боради. Ошиқча гапга ҳожат йўқ.

Би хоним буларнинг музофот бош ҳаками номидан келишганини эшитиб кўрқиб кетди.

— Биз ҳеч қандай ёмон иш қилганимиз йўқ, нега бизни судга олиб борасизлар?! Балки, бизга қарз берганлар, пулларини ўз вақтида қайтара олмаганимиз учун ишимизни судга оширгандир. Ўғлим ўлганидан бери бошимиз қарздан чиқмай қолди. Ўғлимни кўмишга пул қарз олган эдик. Бирданига узолмаяпмиз. Энди бизни судга ҳайдаб бориб баттар шарманда қилмоқчимисизлар?! Раҳмингиз келсин, судга бориб айтинглар, бор-будимизни сотиб, қарзимизни тўлаймиз. Шафқат қилинлар, бизни ҳибсга ҳайдаб борманлар!

Би хоним йиғлашга тушди. Сержант Хун унинг софдил аёл эканини кўриб бир оз юмшоқ гапирди:

— Сиз ҳадеб куйинаверманг. Гап қарзда эмас. Ҳақамимиз келинингизни кўриб бир неча савол бермоқчи. Сиз бормаслигингиз мумкин. Келинни чақирсангиз бўлди, биз уни олиб кетамиз.

Лекин Би хоним бирдан дод солиб қолди:

— Йўқ, мен ишонмайман. Сизлар чинакам миршаблар эмассизлар. Аввалига иккаламизни олиб кетмоқчи эдингизлар, энди бўлса келинни олиб кетамиз деяпсиз! Ҳа, сизлар ўғри бўлсангиз керак. Уйда ҳеч ким йўқ, деб, келинни ўтирламоқчи бўляпсизлар! Мен сизларни яхши биламан. Уни булғайсизлар-да, кейин фоҳиша-хонага сотиб юборасизлар. Уни олиб кетишдан олдин мени ўлдиришларинг керак бўлади!

У шундай деди-да, сержант Хунга ташланди. Миршаблар уни четга олиб бориб, ўтиргизиб қўйишди.

— Ҳой кампир, нима бало, эсингни еб қўйдингми? Сержантнинг сенга раҳми келганидан шундай деяпти. Нима, чақирув қоғозини кўрмайсанми? У ҳам ёлгон-дакамми? Уни Жаноби Олийларининг шахсан ўзлари ёзганлар. Шу қадар аҳмоқ экансанки, келининг сени алдаётганини ҳам сезмаскансан. Агар Жаноби Олийлари донолик қилмаганида, бу келин яқин орада ўзингни ҳам гумдон қилиб юборарди.

Бундай шовқин-суронда қўшни хонанинг эшиги қия очилганини ҳеч ким сезмай қолди. Ёш Би хоним боядан бери уларнинг гапларини тинглаётганди.

— Ойи, — деди келин, — шопмасангиз-чи. Мен ўзим уларга бир-икки савол бериб кўрай-чи! Биринчидан, сизлар судга чақириқ қоғози олиб келгансизлар, ҳибсга олиш қоғози эмас. Иккинчидан эса, сизларга ҳеч ким шикоят хат ёздими? На ойим, на мен қонунни бузганимиз йўқ. Қадимгилар айтмаганми, ахир: “Қилич ҳар қанча кескир бўлмасин, у бегуноҳ бошни кесмайди” деб. Гарчи ҳакам ушбу музофотнинг энг мўътабар жаноби бўлса ҳам бунақанги асосиз даъволарни қилишга ҳаққи йўқ. Бундай бемаънилик салтанат судига маълум бўлиб қолса, ҳақамингиз ҳолига маймунлар йиғламайдими? Бизни олиб бориш учун миршаб юборишнинг ҳожати йўқ эди. Бизга хабар қилиб қўйса шунинг ўзи бас. Бизлар ҳеч қанақа жиноят қилганимиз йўқ ва судга боришдан, ҳамманинг олдида буни ошқора айтишдан кўрқмаймиз. Лекин бизларни судга судраб боришга йўл қўймаймиз. Ахир биз жиноятчи эмасмиз. Агар шундай қилсангиз, биз айбимиз исботланмагунча суд залини тарк этмаймиз. Шунда ҳакам буйруққа бўйсунишмади, деб кўрсин-чи!

Бундай оташин нурдан миршаблар ҳангу манг бўлиб қолишди. Улар энди нима қиламиз, дегандай сержантга қарашди. Сержант эса:

— Ана холос, ёш кўринсанг ҳам гапга роса чечан экансан, — деди. Чиндан ҳам пихини ёрганга ўхшайсан. Шундай ёвуз жиноятни қилганинг бежиз эмаслигига қатъий ишондим. Сента қўйилаётган айбга келсак, мен Чанпин шаҳри ҳақами эмасман. Мен ҳибсга олиш тўғрисидаги буйруқни бажаряпман холос. Агар сен кўпроқ нарсани билишни хоҳласанг, судда сўраб оларсан. Баландпарвоз маърузанг билан бизларни кўрқитман, деб ўйлама.

Сержант шундай деб, миршабларга “ушланглар уни” деган ишорани қилди. Улар эса ёш аёлни қўлларидан ушлаб, эшикка судрашди. Келинни ажратиб олишга кучи етмаган кекса Би юзтубан ерга ётганича долдай бошлади. Сержант унга парво

қилмасдан миршаблар кетидан ташқари чиқди. Ташқарида эса қўни-қўшнилари тўпланишган эди. Улар бу ерда нима бўлаётгани билан қизиқишарди. Сержант уларга тушунтирди:

— Биз бу аёлни Чанпин шахри ҳаками Жаноби Олийларининг буйруғи билан сўроқ қилиш учун судга олиб кетяпмиз. Агар бизга ҳалақит берсанглар, жиноятга сизлар ҳам шерик деб ҳисоблайман.

Тўда бир пасда тарқалди. Ҳеч ким судга тушган ишга аралашини хоҳламади.

Сержант миршаблар билан шаҳарга шошилишди ва эрталабки мажлисга етиб боришди.

Уларнинг етиб келишганини ҳакамга маълум қилишгач, жаноб Ди суд залида кутиб туришларини тайинлади. Ўзи ҳакамлик либосларини кийди-да, маҳкамадан ўз ўрнини эгаллади. У махсус ажратилган жойда мирзалар ва миршаблар саф тортганини кўздан кечиргач, буюрди:

— Жиноятчини олиб киришлар!

— Хўп бўлади, Жаноби Олийлари, — дея миршаблар ёш Би хонимни олиб киришди, уни ҳакамнинг қаршисида тиз чўктиришди.

Лекин бу вазият ҳам Би хонимга таъсир қилмади. Ҳакам унга мурожаат қилмасдан туриб, гапира кетди:

— Мен ким бир фақир аёл Би Чжоуда туғилганман. Эҳтиром билан Сиз Муҳтарам Зотга маълум қиламанким, мени бу ерга сиз ёзган буйруққа биноан олиб келишди. Менинг гуноҳим нима? Эълон қилишингизни сўрайман. Мен бахтсиз бир беваман, тиз чўккан ҳолда узоқ туролмайман.

Бундай сурбелиқдан жаҳли чиққан ҳакам Ди ғазаб билан:

— “Бахтсиз бева” деган сўзни ишлатишга қандай тилинг борди, эй нодон хотин! Сен эсини еган кекса қайнонани алдашинг мумкин, — деди. — Мени эса алдай олмайсан. Менга яхшилаб қара-чи, таний оласанми, йўқми?

Чжоу хоним — энди биз уни шундай атаймиз — ўгирилиб қаради-ю қотиб қолди. “Бу яқинда бизнинг уйимизга келган табиб-ку, — деган ўй кечди унинг хаёлидан. — Айтдим-а, нега уни кўришим билан талмовсираб қолдим деб. Ўшанда ўйловдим-а, бу табибда бир гап бор, деб”.

Унинг ичини ҳарқанча ит таламасин, юрагига гулгула тушмасин, сездирмасликка уриниб қатъий оҳангда деди:

— Ўша кунни бизникига табиб ниқобида келганингизда Муҳтарам Зот, сизни танимай жуда кўпол гапирган эдим. Мен Сизни атайлаб ҳақорат қилганим йўқ, Муҳтарам Зот. Бунинг учун мендан хафа бўлмаслигингизни сўрайман. Сиз, Муҳтарам Зот, ҳалол ва холис ҳакам сифатида машҳурсиз. Оддий бир нарса сизда шунчалик ғазаб кўзғатганига ҳайронман?

— Вой сен суюқ оёқ-ей, ҳали мени аҳмоқ қилмоқчи бўлдингми? — ўшқирди ҳакам. — Сен мени ҳали билмас экансан! Сен ўз эринг билан эришган бахтдан яйраб яшашинг, қўша қаришинг керак эди. Нега ноқонуний йўлга кирдинг, нопок ишларни қилдинг? Кейин нега ўз эрингни ўлдирдинг? Шунга яхши билиб қўй, эринг ўз қабрида тинч ётолмаяпти, руҳи мени огоҳлантирди, қотилликда сени айблади. Хотиннинг ўз эрини ўлдириши бизнинг қонуларда энг оғир жиноят ҳисобланишини биласанми, ўзи? Энди иқдор бўл ва барчанинг олдида айт, ўйнашингнинг исми нима?

Чжоу хоним ўзини Би Сюнни ўлдирганликда айблашаётганини эшитиб, ич-ичидан зил кетди. Лекин у ўзини қўлга олиб, бамайлихотир жавоб қилди:

— Биз, оддий одамлар учун, Муҳтарам Зот, сиз ҳам ота, ҳам онасиз. Ишонинг, ўша кунни мен сизни билмасдан ҳақорат қилиб қўйдим. Шунинг учун менга бунчалик оғир айб қўйишингиз инсофданми? Ахир бундай гуноҳ қилган кишиларга ўлим жазоси берилади. Бундай жиддий нарсаларга шунчалар юзаки қараш мумкин эмас!

Ҳакам Ди дарҳол тушунмади, Чжоу хоним ўзининг ташқи ёқимтой кўринишидан фойдаланиб, уни танг аҳволда қолдиришга уринарди. Гўё ҳакам уникага нопок ниятлар билан борган-у, хоним уни рад этгач, энди ўч олмоқчи бўляпти.

— Сенинг ақлинг балоларга етишини яхши биламан, — деди ҳакам. — Лекин ўтқир тилинг сенга ёрдам беролмайди. Мен сенга далиллар келтираман. Ўшанда кўрамиз айбномадан қандай қутулар экансан. Марҳум эрингнинг ўзи айтди менга, уни сен ўлдиргансан, кейин ишқий алоқаларингни бировга айтиб қўймасин деб ёш қизингга дори ичириб соқов қилиб қўйгансан. Ўша кунни қизингни ўзим кўрган-

ман. Ўз айбинга ҳали ҳам иқрор бўлмайсанми? Агар иқрор бўлмасанг, сени азобу қийноқларга солиб сўроқ қилишга мажбур бўламан.

Бироқ Чжоу хоним пинагини ҳам бузмади.

— Бўлмаган нарсани қандай қилиб бўйнимга олишим керак, — деди у. — Мени ўлгунимча қийнашингиз мумкин, лекин қилмаган жиноятни бўйнимга олишга мажбур қилолмайсизлар.

Ҳакам Ди жеркиб берди:

— Ҳой ярамас хотин, судда туриб менинг оғзимга урмоқчи бўляпсанми? Сен мени ғазаб отига минишга мажбур қиялсан. Қаттиққўл ҳакам номини қозонимга тўғри келяпти. Кўрайлик-чи, қийноқ остида ҳолинг не кечаркин? Қани, бошланишига қирқ дарра уринглар-чи!

Миршаблар Чжоу хоним куйлагини йиртиб, елкасини яланғочладилар ва қирқ дарра урдилар.

САККИЗИНЧИ БОБ

Қотилликда айбланаётган Чжоу хоним ўзини оқилона ҳимоя қилмоқда; қайнонаси эса ўз нодонлиги билан барчанинг раҳмини келтиради.

Бу қийноқ Чжоу хонимни айбига иқрор қилдиrolмади. Аксинча, у шундай деди:

— Сиз, Марҳаматли Зот, бу ердаги кишиларга ҳам ота, ҳам она ўрнидасиз. Қўлингизда ҳеч қандай далил бўлмай туриб ҳалол кишиларни бекорга хафа қиялсиз? Сиз ўз ҳакамлик бурчингизни шундай тушунасизми? Лекин сиз бу қийноқлар мени жиноятни тан олишга мажбур қилади, деб ишонманг. Сиз мени қотилликда айбладингиз, ҳолбуки, қўлингизда арвоҳлар гувоҳлигидан бошқа ҳеч қандай далиллар йўқ. Лекин сиз менга арвоҳлар томонидан битилган ёзма айбномани кўрсата оласизми? Ижозатингиз билан сизга айтмоқчиманки, гарчи сиз музофотнинг бош ҳаками бўлсангиз ҳам ҳамма нарсага қодир эмассиз. Агар сиз шахсий адоватингиз туйфайли мени таҳқирлаётган ва қийнаётган бўлсангиз, шуни эсингизда яхши тутингки, янада юқорироқ мартабали маъмурларнинг эшиги таъқиб қилинувчилар ва қувфинга учраганлар учун ҳамиша очиқдир. Бордию сизнинг бошлигингиз сизга қарши иш қўзғамаса, бу ишни у дунёдаги ҳакамлар ихтиёрига ҳавола этаман. Эсингизда бўлсин, агар бош ҳакам бегуноҳ одамни сохта жиноятда айбласа, ўзи ҳам жазосиз қолмайди. Мен бор-йўғи ёш, ҳимоясиз беваман. Лекин шундай қиламанки, ҳакамлик қалпоғингиз бошингиздан учиб кетади. Сиз менга қандай жазо берсангиз, ўзингиз ҳам айнан шундай жазога дучор бўласиз...

Шунда ҳакам унинг қўлларини исканжага солдиришни амр этди. Исканжа мурватлари буралиб, беванинг қўлларини қисгани сайин у қаттикроқ чинқирар ва менинг айбим йўқ, тўхмат қиялсизлар, деб бақирарди.

— Сенинг сурбет аёл эканингни яхши биламан, — деди ҳакам. — Лекин тананг темирдан эмас. Агар керак бўлса қийноқни кечгача давом эттирамин. У мурватларни янада қаттикроқ бурашни буюрди.

Миршаблар Чжоу хонимнинг шундай қийноқ остида ҳам айбдорлигини тан олмаётганини кўриб: “Бордию у чиндан ҳам айбдор бўлмаса-чи?” деб шубҳалана бошладилар. Улар бошқаларга билдирмасдан, бир-бирига ишора қилиб, Чжоу хонимга “айбинга иқрор бўл” деб дўқ ура бошлашди, ўзлари эса исканжани “сал-пал” бўшатишди. Кейин уларнинг бошлиғи сержант Хуннинг четроқда турганини кўриб, ўз одамларига ҳакам Дидан пана қилиб туришларини айтиб, сержантга яқинлашди ва шивирлади:

— Сержант, бунга қарши аниқ далилларинг борми, ўзи? Ҳакамга нима, исканжани қисинглар деб буйруқ бераверади. Бу ўлиб қолса-ю, айби исботланмаса-чи... Ҳакам ўз ўрнида қолаверади, биз эса ҳаётимиздан айриламиз. Эрининг арвоҳлари тўғрисидаги ҳикоя яхши ҳийла эди-ю, лекин ўтмай қолди. Менимча, сержант шундай сезгир ва зукко ҳакамимиз бугун негадир рағбатли кўринмайди. Агар унда бу аёл ростдан ҳам ўз эрини ўлдиргани ҳақда асос бўлса, нега аввал гўрни ковлаиб, текширув ўтказишга буйруқ бермайди. Далил исботланиб, жиноятчи тагин иқрор бўлмасагина қийноқни давом эттириш мумкин-ку, ахир. Илтимос, ҳакамга айтинг, бугун сўроқни тўхтатсинлар, уни эртага давом эттирса ҳам бўлади.

Сержант ўйланиб қолди, суд ижрочиларининг бошлиғи кўп жиҳатдан ҳақ. Чунки воқеа бир йил бурун содир бўлган. Бирорта айблов баёноти ёки аниқ далил йўқ. Танасиз арвоҳни эса ҳеч ким гувоҳ сифатида судга олиб келолмайди. Шу боис сержант Хун ҳакам ўтирган супачага кўтарилди ва Ди жаноблари қулоғига алланарсаларни шивирлади.

Ҳакам Дининг жаҳли чиқди.

— Мен ўзим аниқлаган нарсалар, менинг ҳақлигимга ишонтиради, — деди у. — Била туриб қотилни қўйиб юборсам, унда менинг ҳакамлигим қаёқда қолади? Агар одамлар қийноқни давом эттиришдан ҳайиқатган бўлишса, унда эртага гўрни очдиришга тўғри келади. Бордию эрининг танасида зўрлаб ўлдирилганини исботловчи бирор далил топилмаса, мен шу аёлга қўлламоқчи бўлган жазони ўзим олишга тайёрман. Лекин бу ишни шундайлигича қолдирайман...

Кейин Чжоу хонимга мурожаат қилди:

— Шундай қилиб, сен айбдорлигинга иқрор бўлмаясан. Лекин билиб қўй, сени яна сўроққа чақирганимда шундай далиллар келтираманки, рад этиб бўлсан.

Ҳакам шундай деб, аёлнинг қўлларини исканжадан бўшатишни буюрди. Кейин: “Уни ҳибсхонага олиб боринглар, кейинги терговгача кутиб турсин”, деди. Навбатчи миршабларга Хуанхуа қишлоғига бориб, кекса Би хонимни олиб келишларини амр этади. Бошқа миршабларга эса Гаоцзявага бориб гўрни очиб, текширув ўтказишга кўрсатма берди.

Суд иши вақтинча тўхтатилгач, миршаблар ва судлов ижрочилари бу ишни бир-бири билан атрофлича муҳокама қила бошладилар. Улар иккиланишар ва ҳакам Ди бу сафар ҳаддан ошириб юборди шекилли, деб хавфсирардилар. “Агар текширувда аёлнинг айбдорлиги исботланмаса ҳакамнинг боши кетади” — дер эди улар.

Би хонимга юборилган судлов ижрочилари унинг уйига кун ботарда етиб келишди. Судда юз берган воқеалар тўғрисидаги сўнгги хабарлар бу ерга аллақачон етиб келганди. Би хоним эшиги олдида роса одам тўпланган экан.

— Ҳей, йўл беринглар, биз давлат иши билан келяпмиз! Қочинглар йўлдан, пишириб қўйибдимиз, бу ерда. Қизикроқ нарса кўраман десанглар, эратага Гаоцзявага боринглар.

Улар эшикни тақиллатиб, ичкари киришди.

Би хоним йиғлаб ўтирарди.

— Худо урди бизларни, бошимиз ташвишдан чиқмай қолди, — дерди у. — Ўша кун у табибман, деган эди, ўзим табибга ўхшаб турувди. Келиним унга бир-икки оғиз қўполроқ гапиргани рост. Наҳотки, бу шунчалик катта жиноят бўлса, шунчалик шовқин кўтариш шартмиди? Мана, энди мен ҳам судга боришим керак. У ҳақда қандай фикрда эканимни шундоқ юзига айтаман, қўяман!

— Эҳ, тентак хотин, — деди унга миршаб, — нега тушунмайсан. Ҳакам ўлдирилган ўғлингнинг ўчини олмоқчи бўляпти. Эртага судга боришинг эса, айти муддао. Келинингиз қамоқхонада ёлғиз ўтирмасин деб, мени сизга юборишди! Қани юринг-чи!

Лекин аёл бобиллаб берди:

— Вой кўппак миршаб-ей, сен фақат беғуноҳ одамларни айбдор қилишнингина биласан! Менга энди уйимнинг кераги йўқ! Мен энди ҳеч нарсага зор эмасман.

У миршабнинг қўлидан чиқиб кетиб, уйдаги бор нарсаларни кўчага итқита бошлади.

— Мана шунақа-да, — деди миршаб бу ерга етиб келган оқсоқол Хэ Кайга: — Мен шунча йўлдан уни деб келсам-у, у бўлса бунақа қилиқлар чиқаряпти: Шундай оддий кишиларни ҳам бошқариш қийин-а. Ашқол-дашқоли ҳеч нарсага азимайди-ю, кечаси билан уни қўриқлаб чиқишга тўғри келади. Бирор нарсани ўғирлаб кетишса, биз жавоб беришимиз керак бўлади.

Хэ Кай рози бўлди. судлов ижрочилари Би хонимни олиб шаҳарга жўнашди. Улар Чанпин шаҳри дарвозасини қоқишганда, вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Яхшиямки, дарвоза соқчилари судлов ижрочиларини яхши танишарди, оғир панжарани кўтаришди.

Судга етиб келишгач, миршаблардан бири Би хонимни қоровулхона биносига етишга жойлаштирди. Эртаси кун ҳакам Ди Би хонимни суднинг эрталабки мажлисига олиб келишни буюрди. Ҳакам аёлга мулоимлик билан мурожаат қилди:

— Муҳтарам хоним, эрингни Би деб аташарди, ўзингнинг қизлик фамилиянг қанақа эди? Ишон, сенинг уйингга фақат ўлган ўғлинг учунгина борган эдим. У жуда шубҳали вазиятда ҳалок бўлган, мен уни хотини ўлдирган деб ўйлапман. Мен ушбу музофотнинг бош ҳаками бўлганим учун нисбатан йўл қўйилган адолатсизликни тузатишим керак. Ўғлингнинг арвоҳи ўз азобловчисидан ўч олишимни сўраб ёлворди. Сени бу ерга олиб келтирганимнинг боиси шундаки, келининг ўз айбини бўйнига олишдан бош тортяпти. Бунинг устига мени сабабсиз таҳқирлашда айбланяпти. Агар гўрни очиб текширув ўтказмасак, бу сир очилмай қолади. Бу ҳақда сизни огоҳлантириш менинг бурчим, ахир сиз — онасиз.

Бироқ ҳакам гапларининг енгил оҳанги ҳам Би хонимни юмпата олмади.

— Ўғлим ўлганига бир йил бўляпти, — деди у.

Жасадни текшириб кўришдан нима фойда? Ўша ўлган кечаси уни кўпчилик кўрган. Марҳаматли Зот адолатсизликни тикламоқчиман, деяптилар. Ахир менинг ўғлимга нисбатан адолатсизлик қилинмаган-ку. Нега бечора келинимни қийноқларга соляпсиз? Ахир, қўлингизда ҳеч қандай далилингиз йўқ-ку! Сиз бу ердагиларнинг отахони, онахонисиз. Биргина шубҳа билан бизни нега мунча қийнайсиз? Менинг қизлик фамилиям эса — Тан. Менинг аждодларим кўпдан бери шу ерда яшашган. Атрофдагилар ҳаммаси яхши билишади — биз ҳалол одамлармиз. Тўғри башарангизга қараб айтаман, ҳатто ўлимга буюрсангиз ҳам, келинимни бўшлатмагунингизча суд залидан кетмайман. Энди бўлса, тирикларга азоб бериш, ўликлар тинчини бузишдан лаззатланувчи киши билан гаплашишни асло хоҳламайман!

Аёл шундай деди-да кўз ёшларига эрк берди. Унинг ўта нодон ва ҳаддан ташқари ростгўйлигини, шу билан бирга келини нима деса ишонишини кўрган ҳакам Ди афсусланиб давом этди:

— Эй нодон аёл, ўғлингнинг ўлими сенда ҳеч қандай шубҳа туғдирмаган. Мен сенга тушунтироқчи бўлган нарсани ҳам рад этяпсан. Шуни яхши билгинки, агар келининг ростдан ҳам гуноҳсиз бўлса, унга белгиланган жазони ўзим олишга тайёрман. Мен буни сенинг ўғлинг учунгина қилаётирман. Сен бўлсанг, унинг онаси бўла туриб, текширишга розилик бермаяпсан. Унга қилинган ёвузлик учун ўч олиш керак, ахир! Лекин мен бу ерда ҳакамман, қотилнинг жазосиз қолишига йўл қўя олмайман. Ҳақиқат учун ўз лавозимимдан воз кечишга ҳам тайёрман. Шундай экан, розимисан ёки йўқми, текширувни ўтказишга қарор қилдим.

У аёлни олиб кетишни ва гўрни очиб тадбирини эртага белгилашга буюрди. Кейин ўз хонасига кирди-да, юқори ташкилотларга маълумотнома ёзди.

Энди кузатувчи миршаблар улар хавфсираган нарса бўлаётганини кўриб туришарди. Улар ўзаро ҳакамни ноҳақ деб қоралашса-да, гўрни очиб маросимидан воз кечишни ҳеч ким айта олмасди, зарур асбоб-ускуналарни ҳафсаласизлик билан ҳозирлай бошлашди.

Кейинги куни эрталаб судлов ижрочилари суд залига тўпланишди, уч марта бонг урди ва ҳакам ўз курсисига ўтирди. У аввало терговчига мурожаат қилди:

— Бу мутлақо райтирабиди иш. Агар ўлик танасида зўрлаб ўлдирилганлигига оид бирор жараҳат ё белги аниқланмаса, демек мен пок номим ва лавозимимдан маҳрум бўламан. Лекин бу мени унчалик ташвишлантирмайди. Муҳими шундаки, бунақанги нозик ишда ҳатто сенга ва ёрдамчиларингга ҳам қўнғилсизлик хавф солади. Шунинг учун сендан илтимос, текширувни жуда пухта ўтказ, токи бу иш якун топсин ва айбдор жазосини олсин. Энди Би хоним билан келинини олиб киришлар.

— Кеча сен айбингга иқроор бўлишдан кўра қийноқни афзал кўрдинг, — деди ҳакам келинга қарата. — Эҳтимол, бу билан сен кимларнидир алдаган бўлишинг мумкин, лекин мен бу найрангларингга учмайман. Бугун сен ва қайнонанг гўрни очиб ва текширув ўтказишда қатнашасизлар, кўрамиз, шунда нима деркинсан.

Чжоу хоним ҳакам ўз ниятида қатъий турганини яхши тушунар, лекин текширувда жиноят изларини топишга ишонмасди. Шунинг учун ҳам ўзини қўрқитиш унчалик осон эмаслигини кўрсатиб қўйишга қарор қилди.

— Мени шафқатсиз қийнаганингиз ва дарра урдирганингиз ўликлар тинчини бузмаган бўлиши мумкин. Лекин, энди, ўлимидан бир йил ўтгандан сўнг марҳум эрим тинчини бузмоқчи бўлаётганингиз чиндан ҳам жирканчлидир. Майли, бошланг ишингизни! Агар унинг танасида ўлдирилганидан далолат берувчи бирорта белги топсангиз, мен айбни қувонч билан ўз бўйнимга оламан. Бордию, бирор

аломат топилмаса, онг ичаман, сиз ҳарқандай юксак мартабали амалдор бўлманг, сиз учун ҳам қаттиқ жазо топилгусидир. Давлат қонунлари билан ўйнашиб бўлмайди. Улар айбсиз одамларни айблашга йўл қўймайди!

Ҳакам Ди унинг гапларига жавобан совуққина жилмайиб қўйди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Қоровул қабри кўрсатади; Ҳакам Ди текшириш учун тобутни кавлаб олишга буюради.

Миршаблар кекса Би билан Чжоу хонимни бошқа-бошқа замбилларга ўтирғиздиларда Гаоцзявага қараб йўл олдилар. Худди шу пайт ҳакам Ди ҳам шахсий тахтиравонида доимий аъёнлари билан йўлга чиқди. Йўл бўйида яшовчи кишилар гўрни ковлаб ўликни текшириш ҳақидаги хабарни эшитиб, бу жуда жиддий иш бўлса керак деб ўйлашди. Гапковлар бекорчи кам дейсизми, бари ҳакам билан бораётган тўдага қўшилиб Хуанхуа қишлоғига, ундан кейин эса қабристонга боравердилар. Йўлда уларни қишлоқ оқсоқоли Хэ Кай ва кекса гўрков қаршиладилар. Улар ҳакамни текширув ўтказишга ҳамма нарса тахтлигини маълум қилдилар.

Қабристонга боришдан олдин Ҳакам Ди сержант Хунни тахтиравон ёнига чақириб секин шипшиди:

— Ўша куни ҳаммомчи айтган йигит бору, Би Сюн қўшниси. Сен яхшиси ўша ерга бориб суриштириб кўр. Ҳа, яна: бу ишлар анча вақтни оладиганга ўхшайди, мен кечаси шу ерда қолсам керак. Олдинги меҳмонхонада бўламан. Қайси хоналигини ўзинг биласан...

Ҳакам шундай деди-да, Гаоцзявага жўнади.

Қабристонда, шундоқ Би Сюн мозори ёнида қамиш бўйрадан чодир тутилган, унинг тагида ҳакамга жой тайёрланган эди. Зарур асбоб-ускуналар билан келган миршаблар шу ерда ҳозир у нозир эдилар.

Ҳакам Ди тахтиравондан тушиб, аввало Би Сюн қабрини кўздан кечирди. Мозорга ҳеч ким тегмаганлигига ишонч ҳосил қилгач, ўзига тайёрланган жойга бориб, курсига ўтирди. Унинг олдида кекса гўрков билан Чжоу хонимни олиб келишди. У олдин гўрковга мурожаат қилди:

— Ўша куни мана шу қабри Би Сюн мозори деган эдинг. Сени огоҳлантириб қўйиш менинг бурчим: гўрни очганда бу бошқа одамнинг қабри бўлиб чиқса, сен оғир жиноятда айбланасан. Унда афсусланиш бефойда.

— Қанақасига ёлғон гапиришим мумкин, — деди гўрков, — марҳумнинг онаси ва беваси олдида-я?

— Мен жуда ишонувчан одамман, деб айта олмайман, — деди ҳакам Ди. — Лекин мана бу Чжоу хоним мени ҳар қандай йўллар билан алдашга, ҳатто сохта айбнома учун жазо билан қўрқитишга уриняпти. Агар бу бошқа одамнинг қабри бўлиб чиқса тергов ишларини қийинлаштириш билан бирга мени бегуноҳ одамнинг қабрини таҳқирлашда айблашлари мумкин. Шунинг учун мана бу қоғозга бош бармоғингни бос. Агар мазор янглиш чиқса, ўзинг жавобгар бўласан.

Сўнгра Чжоу хонимга бурилиб:

— Гапимни диққат билан эшит, — деди. — Мен ушбу текширувни адолат йўлида ўтказялман. Мен доимо ҳақман, деган маънода эмас. Бундан ташқари ушбу маросим эринг маййити учун ўта шафқатсизликдир. Сен уни ўлдирдингми ёки йўқми, бундан қатъий назар, сен унинг жуфти ҳалоли бўлгансан, шунинг учун маросимдан олдин унинг қабри бошида ибодат қилиш сенинг бурчинг, унинг руҳига дуо қил, кейин миршабларга: “уни қабр ёнига олиб боринглар” деди.

Би хоним ҳозир ўлининг жасади чиндан ҳам гўрдан чиқарилишини тушунгач, дарду аламдан ўзини йўқотиб, йиғлаганича келинининг энгидан ушлаб шундай дерди:

— Оҳ, кизгинам, чиндан ҳам қисматимиз қора ёзилган экан. Шўрлик ўғлим айни навқирон ёшида ўлгани етмаганидай, энди суякларини ҳам тинч қўйишмаяпти. Биз шўрликлар эса бу бешафқат тadbирни жимгина кузатишимиз керак.

Бироқ Чжоу хоним мутлақо сукут сақларди. У қайнонасини жеркиб берди:

—Энди йиғлашнинг нима кераги бор. Сен менга уйда ҳам тинчлик бермасдинг. Қачон қарасанг, кимнидир бошлаб келардинг. Мана, оқибати. Энди кўз ёши билан

ҳеч нарсани ўзгартира олмайсан. Лекин шопмай тур, текширувда Би Сюнни ҳеч ким ўлдирмагани исботлангач, мен бу ҳакамга кўрсатиб кўяман. Олижаноб императоримиз томонидан чиқарилган қонунлар унга кишиларни бошқариш ҳуқуқини беради. Лекин бировни хафа қилиш ҳуқуқини бермайди. Ҳали бу менга қўлламоқчи бўлган жазони ўзи олади. У менга эрим ҳақиқа дуо қилишни буюрар экан, бажониди бажо келтираман. Бу ишнинг тезроқ тугагани яхши!

У қайнонасини итариб юборди-да, қабр ёнига туриб уч марта таъзим бажо келтирди. Лекин у қайғудан эмас, балки қасддан гезариб кетгандай эди. У ҳатто кекса гўрковни ҳам қарғаб, қари кўпкак деб атади-да, дўқ қилиб кўйди. “Нимани кутяпсан, тентак, — деди қўшимча қилиб, — кекса хоним кетди. Ковла”.

Кекса гўрков бундай муомаладан жуда хафа бўлиб кетди, лекин ҳозирги шароитда аёл киши билан айтишиб ўтираманми, деб ўйлади. Ҳакамга ёндашиб: “Ишни бошлайверайми” деб сўради.

Ҳакам Ди юз бераётган воқеларни диққат билан кузатиб турарди. У Чжоу хонимни атайлаб ибодат қилишга ундади. Ўзини қандай тутишини кўрмоқчи эди-да. Энди кўриб турибди, аёлда қайғудан асар ҳам йўқ. Бу ҳам етмаганидек, эрининг қабри олдида сўкиниб, қўпол муомалада бўлаяпти. Энди у қатъий ишонди — қотил айнан шу аёлни ўзи. Ҳакам гўрковга мазорни очишни буюрди.

Чол ва унинг ёрдамчилари ишга киришдилар.

Ярим соатлардан кейин мазорнинг олд қисмидан тобут кўринди. Уни оҳиста олишиб, тупроқдан тозалашди. Кейин ҳакамнинг олдига олиб боришди.

Ўғлининг тобутини кўрган Би хоним ўзини ташлаб юборди. У ҳушидан кетганди. Миршаблардан икки киши унга ёрдам беришиб, курсига ўтқазилди. Шундан кейин ҳакам Ди оқсоқол Хэ Кай ва унинг ёрдамчиларига тобутни очишни буюрди.

Тобутнинг оғир қопқоғи оҳиста кўтарилганда, боядан бери унинг атрофини борган сари зич ўраб олаётган қизиқувчилар тўдаси ўзларини орқага ташлашди. Жасадни ичидан аста кўтариб олишди-да, айнаи шу мақсад учун ерга тўшалган бўйра устига қўйишди. Тобутнинг маҳкам ва зич қилиб ёпилган ёғоч қопқоғи ҳамда қуруқ ҳаво майитнинг чиришини қийинлаштирган, лекин тананинг баъзи жойларида ириш бошланганди. Ўликнинг кўзлари очиқ, соққаси косасидан чиқиб кетган, қорачиқлари кул рангда эди. Ҳаммаси бирлашиб даҳшатли бир манзара ҳосил қиларди. Тўдадаги кишиларнинг бир нечаси бу Би Сюн зўрлаб ўлдирилганлигининг аломати эканлигини айтишди.

Ҳакам Ди ўз курсисидан туриб, майитнинг ёнига келди. У ўликнинг маъносиз кўзларига узоқ тикилди. Кейин кескин деди:

— Би Сюн, Би Сюн. Мен бош ҳакамман, бугун топталган адолатни тиклаш учун бу ерга келдим. Агар сени зўрлаб ўлдиришган бўлса, ҳали жонинг тарк этмаган сени, менга маълум қил, кўзларингни юм!

Шунда жасадни ўраб турганлар ҳайрат ва даҳшатдан лол қолишди. Ўликнинг қуриб қолган қовоқлари бекилди.

Одамлардаги ҳаяжон босилгач, ҳакам терговчига текширувни бошлашни буюрди.

— Муҳтарам Зот, — деди терговчи, — бу майит ер остида узоқ вақт ётган. Бу ҳолда уни текшириб бўлмайди. Рухсат беринг, майитни ювайлик.

Рухсат олингач, терговчи ва унинг ёрдамчилари ўликнинг кафанини ечишга киришилди. Тананинг анчагина қисмидан кафан осонгина ечилди, лекин ирий бошлаган жойларда мато ёпишиб қолган экан, терига зарар етказмай ажратиб олиш анча қийин бўлди. Шунда терговчи ёрдамчиларига катта қозонда сув иситишни буюрди. Сув исигач, уни жасадга сешиб, кафанни ажратиб олди.

Кейин тоза шароб билан майитни бошдан оёғигача ювиб чиқди. “Мана, энди, текширса бўлади”, деди ҳакамга.

Атрофга юздан зиёд одам тўпланган бўлишига қарамай, ҳеч ким миқ этмасди, ҳамма терговчининг ҳаракатларини диққат билан, нафас ютиб кузатишарди.

Терговчи аввал майитнинг юзини ва томоғини кўздан кечирди. Кейин бошқа жойларини текшира бошлади. Одамлар жимгина кузатиб туришарди. Навбат қорнига келганда, терговчи ҳакамга ҳеч нарса демади, одамлар орасида шивир-шивир бошланди. Ўликнинг оёқларини ҳам кўздан кечиргач, терговчи майитни ағдаришни буюрди. Сўнгра тананинг орқа томонларини, айнақса бўйни ва бошининг қуйи қисмини диққат билан текшириб чиқди. Лекин ҳакамга яна ҳеч нарса демади.

Ҳакам ҳаяжонлана бошлади. У ўтирган жойидан туриб, терговчига яқинроқ келди ва унинг ҳаракатларини синчковлик билан кузата бошлади. Терговчи ишини тугатиб, ҳакамга ўтирилди:

— Тананинг ташқи қисмини текшириб, унинг ўлдирилганидан далолат берувчи бирор белги топмадим, — деди. — Балки заҳарлангандир. Тананинг ички қисмини текширишга ижозат берсангиз...

Ҳакам унга жавоб бермасдан туриб Чжоу хоним жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсата бошлади. “Эримнинг майитини яна таҳқиқлашга йўл қўймайман. Агар заҳарланган бўлса, ташқи кўринишдан ҳам маълум бўларди”, — деб бақирди.

ЎНИНЧИ БОБ

Чжоу хоним ўз эрини қайта кўмишга рухсат бермайди; ҳакам Ди юқоридан кўрсатма олиш учун ибодатхонага боради.

— Агар ташқарида ҳеч қандай белгилар бўлмас, уларни ичкаридан қидириш керак, — деди ҳакам Ди. — Бу барча текширишлар учун ўзгармас қоидадир.

У Чжоу хонимга бир оғиз ҳам гапиришга йўл қўймай, терговчига “давом эттиринг” ишорасини қилди.

Терговчи майитнинг оғзидан иссиқ сув қуйди. Бармоқлари билан жасаднинг кўкраги ва қорнини қисиб туриб, сувнинг ичкарига киришига, кейин ташқарига қайтиб чиқишга имкон берди. Кейин ингичка кумуш таёқчани олиб, ўликнинг томоғига тикди. Таёқчани ўша ерда қолдириб, ҳакамга ўтирилди-да унинг қайтиб чиқишини кузатинг деб мурожаат қилди.

Ҳакам Ди ўрнидан туриб, жасадга яқинроқ келди. Майит томоғидан қайтариб олинган кумуш таёқча рангини сира ўзгартирмади. Бу ўлик жасадида заҳар йўқлигидан далолат берарди.

Терговчи хангу манг бўлиб қолганди.

— Бу жуда ғалати-ку, — деди у. — Муҳтарам Зот, мен тан олишга мажбурман. Бу танада ҳеч қандай зўрлаб ўлдирилганлик аломати йўқ. Лекин, барибир, бу ишни бирор тажрибалироқ терговчи яна бир бор текшириб кўришини маслаҳат берардим. Балки менинг хулосам нотўғридир.

Ҳакам Ди даҳшатга тушди. Шунга қарамай, аста ўз ўрнига қайтди ва Чжоу хонимга майингина деди:

— Танада ҳеч қандай зўрлаб ўлдириш аломати бўлмагани боисидан мен юқори ташкилотларга маълум қилиб, содир этган ишимиз учун бугун жавобгарликни тўла бўйнимга олишим керак. Ҳозирча эса биз майитни шу ҳолатда қолдира олмаймиз. Биз уни яна тобутга солиб, қайтадан кўмишимиз керак...

У ҳали сўзини тугатиб улгурмасидан Чжоу хоним бўш тобут ёнига югуриб борди-да, унинг остига қўйилган тиргакни тешиб юборди. Тобут гумбурлаб ерга қулади ва майдаланиб кетди. Аёл аюҳаннос солди:

— Мен сенга айтмабмидим, ўз ажали билан ўлди деб. Сен бўлсанг, ярамас ҳакам, текшириш керак деб туриб олдинг. Энди бўлса, гўё ҳеч нарса бўлмаганидек, уни кўмиб ташламоқчисизлар. Қанақа ҳакамсан, ўзи! Мен оддий бир камбағал аёлман. Лекин сен мендек бир бегуноҳ аёлни калтаклатишга ва қийноқларга солишга ҳаққинг йўқ. Кеча мени сохта гувоҳлик беришга кўндириш учун уриниб кўрдинг, бугун эса мазорни таҳқиқладиңг. Жасадни ковлаб олган экансан, энди уни шундайлигича кўмиб бўлмайди. Биз оддий кишилар бўлсак ҳам, ўзимизни оёқ ости қилдиргани йўл қўймаймиз. Ушбу майит то бу иш ёпилмагунча ва сен ўзингнинг қора қалпоғиндан маҳрум бўлмагунча кўмилмайди!

Аёл ҳакамни сўкишда давом этар, оғзидан боди кириб, шоди чиқарди. Энди унга қайнонаси ҳам қўшилди. Ҳакам Ди лом-мим дея олмай қолди.

Бироқ тўпланган одамлар шу тажрибали, танилган ҳакамни кўпчилик олдида ҳақорат қилишгаётганини кўриб ноқулай аҳволга тушиб қолишди. Кексалардан бир неча киши Чжоу хонимга ва унинг қайнонасига мурожаат қилиб, майитни бу аҳволда қолдириб бўлмаслигини айтишди. Бошқалар ҳакамнинг хатога йўл қўйган бўлса ҳам, ҳалол одам эканлигини таъкидлашди. Ахир у бу ишни адолатни юзага чиқариш учун қилди-ку. Айримлар эса ўз қишлоғидан бўлган бир аёлининг бунчалик

шовқин солиб, давлат одамани ҳақорат қилишига йўл қўймасликларини гапиришди. “Атрофдаги одамлар қишлоғимиз устидан қулишмайдами, — дейишди улар. — Яхшиси, ҳакамнинг гапига кириб, майдини кўмишга рози бўлиш керак”.

Чжоу хоним кўпчилик унга қарши эканини кўриб, гапига қаттиқ туриб олмади. Лекин ўзича: “Яхшиям бақириб-чақирганим. Энг муҳими кўшимча текширув ўтказилмайдиган бўлди-ку”, деб ўйлади. Энди жасадни тобутга солиб, яна кўмиб қўйишди.

Ҳакам Ди тобут сочилиб кетганини кўриб миршабларни шаҳарга, янги тобут олишга жўнатди. Майитни янги тобутга солиб кўмишгандан кейин ҳакам Ди зарур хужжатларни тўлдирди-да, Хуанхуа қишлоғига қайтди. Кун кеч бўлиб қолгани учун у ҳалиги меҳмонхонада тунаб қолди. Ҳакам Би хонимни уйига қўйиб юборишни, Чжоу хонимни эса ҳибсхонада олиб қолишни буюрди. Шундан кейин ўз хонасига кириб сертташвиш ўйларга берилди.

Кўп ўтмай сержант Хун кириб келди ва маълум қилди:

— Сизнинг кўрсатмангизга биноан, муҳтарам Зот мен Би Сюнга қўшни ҳалиги кишини суриштиришга киришдим. Буни қарангки, улар яқин дўст бўлишган экан. Дўстининг бевақт ўлимидан жуда қайғуда. Биз билганимиздан ошиқча нарса айтгани йўқ. Бироқ шуни қайд қилдики, Би Сюннинг тириклик пайтида унинг хотини ўзини кўча-қуйда кўз-кўз қилишни яхши кўраркан. Ҳамма билан ҳазиллашар, доим хушчақчақ, кулиб юрар, ўзини турмуш кўрган аёлларга хос тутмас экан. Шунинг учун ҳам эри унга тез-тез дакки бераркан, натижада жанжал чиқаркан. Би Сюн тўсатдан ўлгач, бу аёл уйдан чиқмай қўйибди, ҳеч кимни кўришни хоҳламаскан, фақат қайнонаси билангина гаплашаркан. Бу нарса қўшниларни ҳам ҳайратга солибди.

— Текширув ҳеч қандай натижа бермади, бу ишни энди нима қиламиз? — деди сержант. — Гарчи Би Сюннинг ўлдирилганига ишончимиз қатъий бўлса ҳам, қўлимизда ҳеч қандай далил бўлмагач, Чжоу хонимни қийнаб, сўроқ қилолмаймиз. Люли қишлоғида қотилик ҳам ҳали номаълумлигича қолмоқда. Орадан икки ҳафтадан ошиқ вақт ўтди, Ма Чжоун билан Цяо Дай эса ҳамон бедарак. Ҳар иккала жиноят ҳам жуда жиддий ва одамлар уларнинг адолатли ечимини кутишяпти. Муҳтарам Зот, сиз...

Шу пайт ҳовлидан қаттиқ қичқириб эшитилди. Яна Би хоним ҳакам билан жанжаллашгани келдими, деб ўйлаган сержант ўрнидан сапчиб турди. Лекин ташқарида турган соқчининг овози эшитилди:

— Нима? Сенга ҳакам жаноби олийлари керакми? Демак сен ўша одамнинг хотинимисан? Нега мунча шошасан? Жаноби Олийлари қўлидан келган барча ишни қилиптилар. Сен шошмай тур, мен ҳозир у кишига айтаман. Ўша эркак сенинг эринг эканига ишончинг қолми?

Шошилиб ташқари чиққан сержант Хун қайтиб кирди ва кимлиги аниқланмаган ўликнинг хотини келганлигини айтди. Ҳакам уни ўз хонасига бошлаб киришларини тайинлади.

Аёл қирқ ёшлар чамасида эди, сочлари тўзиган, кўз ёшларидан юзи хўл эди. Ҳакам олдида тиз чўкиб, айбдорни жазоланглар деб ялинарди.

Ундан нима гаплигини суриштиргач, нотаниш аёл гапира кетди:

— Бечора эримнинг исми Ван эди. У ҳаммол бўлиб ишларди. Биз Люшуйкоу қишлоғида яшаймиз. Бу Люли қишлоғидан йигирма чақиримча келади. Қотилик юз берган кун арафасида қўшнимизнинг хотини эримдан Люли қишлоғига бориб ўз эрини олиб келишни илтимос қилди. Унинг эри иш билан Люлига кетганди. Бирдан хотини касал бўлиб қолди. Шунинг учун менинг эримдан сўради-да. Чунки эрим ўша қишлоққа юк олиб бормоқчи бўлиб турувди. Ўша кун кечқурун йўлга чиқди, эрталаб қайтиб келмоқчи эди. Эртасига кун бўйи уни бекорга кутиб ўтирган эканман. Тўғри, мен аввалига унча ташвишланмадим. Эрим бирон иш топган бўлса керак, деб ўйлардим. Лекин орадан уч кун ўтгач, қўшнимиз келди ва мен эрингни кўрганим йўқ, деди. Юрагим “шиг” этиб кетди. Яна бир неча кун кутдим, қариндошларимдан “суриштиринглар” деб илтимос қилдим. Улар Люли қишлоғигача суриштириб боришибди. У ерда ҳалиги тобутларни кўргач, “ким?” деб сўрашибди. Ўлган одам таърифидан менинг эрим эканини билиб, хабар беришди. Уни қандай аблаҳ ўлдирди экан? Муҳтарам Зот, ёлвораман, унинг қотилини топинг, уч олинг!

Аёлнинг қайғуси, ҳакам Дига қаттиқ таъсир қилди. У аёлни тинчлантиришга уринди, қотилни топмай қўймаймиз, деди, кейин аёлга пул бериб, жабрдийданинг иззат-икромини жойига қўйиб кўминглар, деди.

Ваннинг беваси кетгач, ҳакам Ди узоқ ўйланиб қолди. “Бош ҳакам вазифасини уддалашга қодир эмас бўлсам, давлат хизматида қолиб нима қиламан? — деб ўйларди ҳакам. — Ахир давлат олдидаги ўз бурчимни бажара олмадим-ку”.

Хизматкор унга нонушта олиб кирди. Лекин томоғидан ҳеч нарса ўтмади.

Эрталаб барвақт меҳмонхонани тарк этиб ўз мулозимлари кузатувида шаҳарга қайтди. Йўл-йўлакай Люли қишлоғига кириб ўтди. Ван хонимга эри тобутини ўз қишлоғига олиб кетишда ёрдам кўрсатишларини тайинлади.

Ўз хонасига кирган ҳакам Ди ўтириб бошлиғига маълумотнома ёзди. У қабрни очиб, майитни текширувдан ўтказганини атрофлича баён қилди. Бундай номақбул иши учун лойиқ жазо беришларини сўради. Шундан сўнг у ибодатхонага борди. Тиз чўкиб ибодат қилди. Руҳлардан ўзига тўғри йўл кўрсатишларини илтижо қилди.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

**Фолбинлик китобидаги маслаҳат ишга яроқли бўлиб чиқди;
у кўрган туш ўтган воқеаларга калит бўлиб хизмат қилди.**

Бироқ тез орада ҳакам Ди фикрлари чувалашиб кетаётганини ҳис қилди. Гўрни очиш ва майитни текширишнинг натижа бермагани, Чжоу хонимнинг ҳақоратлари, Ван хонимнинг дарду алам тўла ҳасратлари унинг хаёлида чарх урар, тинчлик бермасди. У кўзини юмганича узоқ вақт жим қолди, онгининг сокин ҳолатига эришишга уринарди, лекин гумон ва шубҳалар миясини бурғилаб ташлагандай бўлаверарди.

Тунги соқчиларнинг биринчи йўқловидан сўнг ҳакам Ди ташвишлана бошлади. Ахир у ибодатхонага тушида маслаҳатлар олиш учун келганди-да, агар ухлай олмаса, ҳамма уринишлари беҳуда кетади.

У ўрнидан туриб ташқари чиқди, бу ерда сержант Хун ухлаб ётганди. Ҳакам уни уйғотгиси келмади ва оҳиштагина асосий залга ўтди. Залда наридандан-бери юра бошлади. У меҳроб ёнидаги улкан столгача йигирманчи марта бориб, орқага қайтмоқчи бўлганида, унинг устида ётган китобга кўзи тушди. “Китоб ўқисанг уйқунг келади, дейишади. Бир ўқиб кўрай-чи. Балки шу китоб ухлашимга ёрдам берад”, деб ўйлади. У китобни қўлига олиб таваккалига бир жойини очди.

Бу таёқчалар билан фол очишда қўлланиладиган жавоблар тўплами¹ экан. Ҳакам Ди ўйлади: “Мен бу ерга Олий Кучлардан маслаҳат сўрагани келганман. Тақдиримни мана шу таёқчаларда синаб кўрсам-чи? Эҳтимол руҳлар шу тариқа ўзларини намоён қилишар?!”

У эҳтиром билан китобни эҳромга қўйди, шаъмлар ёқиб, уларга янги муаттар тутатқилардан сепди. Кейин меҳроб олдида чуқур таъзим бажо келтириб узоқ дуо-лар ўқиди. Сўнгра идишни қўлига олиб, айлантриб силкитди. Таёқчалардан бири ажралиб чиқди. У шошиб таёқчани олди-да, ёзувига қаради. Таёқчага 24 рақами битилган эди. Ҳакам китобни очиб 24 рақамини топди. Рақам қаршисидаги ёзувга “Ўрта” ва “Оқшом” деган иккита сўз билан сарлавҳа қўйилган эди. Ёзув тагига эса “Ли хоним” номи битилганди.

Ҳакамнинг эсига тушди, худди шу Ли хоним бундан минг йил бурун яшаган ва қадимги императорлардан бирининг жазмани бўлган эди. Хоним хоқонни ворис-шаҳзодани ўлдиришга кўндиради. Шундан кейин кўп ўтмай подшоликка душман-

¹ Хитойда фол очишнинг турлари жуда кўп. Бу ерда айтилган тури жуда машҳур бўлиб, кўпчилик ибодатхоналарда қўлланилади. Тахминан ярим метр келадиган 50 тага яқин бамбук таёқчаларни баландлиги 30 сантиметрча бўлган махсус идишга солиб қўйишади. Ўз тақдирини билмоқчи бўлган кимса, аввало шаъм ёқиб дуо ўқиркан, ўз саволини бериб, идишни қўлига олиб меҳроб олдида то бирор таёқча тушиб кетмагунча силкита бошларкан, кейин тушган таёқчадаги рақам билан белгиланган ёзувни ўқийди. Топишмоқ шеър-чистондан иборат бўлган бундай ёзувдан ҳар ким ўзини қизиқтирган саволни ечишга калид қидиради. Хитой фол очишларининг кўпчилигида бўлгани сингари бу усулда ҳам бор гап сўнгги сатрда ифодаланган бўлади.

лар бостириб кирган. Хоқон энгилиб, қочиб қолади. Бу Чжоу хонимга ишора эмас-микан, деб ўйлади ҳакам. Ахир у ҳам ўз эрини ўлдириб, хонадонини ғам-кулфатга гирифтор қилди.

Ёзув қуйидаги ашъордан иборат эди:

Тонгдан дарак берган хўроздир,
макиён эмас.
Нега шоҳнинг танлагани Ли,
бошқани демас?
Ахир аёл қалби тўла бўлар
макру ҳийлага,
Сирли алоқалар тўшақдан
бошландими, бас!

Ҳакам Ди ушбу сатрлар Би Сюннинг ўлимига ишора сифатида қабул қилинса ҳам, ишни ойдинлаштирмаяпти-ку, деб ўйлади. Биринчи сатр Чжоу хонимнинг сурбетларча хатти-ҳаракатларига мос, зеро у уйда ўзини эркак фаҳмлаб ўз қайнонасини ҳам, ҳакамни ҳам сўжиб, силтаб ташляпти. Иккинчи сатр Би Сюнга алоқадордир. Чунки у Чжоуга уйланиб бахтсизликка учради. Учунчи сатр айнан Чжоу хоним ўз эрини ўлдиришни режалаштирганига ишора қиляпти. Лекин тўртинчи сатр саволга жавоб берса-да, аниқ маънога эга эмас. Би Сюн ва Чжоу хоним қонуний эр-хотин эдилар. Ахир уларнинг ёстиқдошлиги табиий-ку.

Шаъмонларнинг хира ёруғида ҳакам Ди узоқ ўйга толди. Тўртинчи сатр устида роса бош қотирди. Лекин қониқарли бирор тўхтамга келолмади.

Ташқаридан иккинчи соқчиларнинг қўнғироқлари эшитилди. Энди ҳакам бир оз тинчланди, лекин жуда чарчагани сезилиб турарди. У ўз кийимига яхшилаб ўраниб олди-да, ухлаш учун тўшақка чўзилди.

Худди шу пайт қандайдир кекса бир жаноб кириб келди. У ҳакам билан тенгқурлардай саломлашди-да, мурожаат қилди:

— Муҳтарам Зот учун бугун жуда оғир кун бўлди, шундаймасми? Нима қиласиз бўм-бўш гўшада? Юринг, чойхонага борайлик, бир оз эшитиб кўрайлик-чи, қишлоқ аҳли қандай фикрда. Бунинг устига бир пиёладан хушбўй чой ичишга нима етсин!

Кекса жаноб ҳакамга жуда таниш кўринди, лекин унинг номини сира хотирлай олмади. Бу муҳтарам Зотнинг кимлигини эсдан чиқарганини билдирмаслик учун ҳакам дарҳол ўрнидан туриб унга эргашди.

Кўчада сайр қилувчилар ҳали кўп эди. Ҳакам билан нотаниш киши бир неча гавжум кўчани ортда қолдириб, катта чойхонага келишди. Ҳакам Ди бу жойни негадир сира эслай олмасди. Кекса киши уни ичкарига бошлади.

Ичкари кенгина ҳовли бўлиб, бир бурчақда олти буржли шийпон бор экан. Унда одамлар гавжум, хонтахталар атрофида ўтириб чойхўрлик қилишарди. Улар зинапоядан кўтарилиб шийпонга кирдилар ва бўш хонтахта ёнига ўтирдилар. Ҳакам Ди шийпон пештоқларини кўздан кечириб, унинг жуда нафис ишланганини сездди. Деворлар тўқилган панжарани эслатар, шифтдаги тўсинлар ҳамда устунлар қора локлик тахталар билан безалган бўлиб, уларга мумтоз сатрлар битилган эди. Шёнларнинг бир неча сатри ҳакамни қизиқтириб қолди. Унда шундай ёзилганди:

Қидириб йўқолган бола изини,
У яна тўшақка урар ўзини.
Жавоб топар ўтмиш жумбоқларига.
Фол очиш сирини Яо Фудан сўраб
Англайди, нақадар қийинлигини
Топиш Сичуанда¹ одамни, ё раб!

Ҳакам чолдан сўради:

— Чойхонада қандайдир таниқли бирор шоирнинг хушбўй чой ҳақидаги сатрларини учратиш мумкиндир. Лекин мана бу сатрларнинг бу ерга нима дахли бор?

¹ Сичуан — Хитой вилоятларидан бири.

Уларда тарихий шахслар эсланади, лекин бу ерда ўтирганларнинг уларни билиши даргумон, бунинг устига мазкур сатрлар унчалик тушунарли эмас.

— Гапингиз мутлақо тўғри, — деди энгил кулги билан қария, — лекин эҳтимол бу сатрлар оддий чойхўрлар учун эмасдир. Балки сизга ўхшаган закий кишилар учундир? Мазкур сатрларнинг нафи тегиб қолар бир куни сизга.

Ҳакам унинг гапларини унчалик тушунмади ва чолдан тушунтириброк гапиришни сўраб одобданмикан, деб ўйлаб турганда бирдан ногора қоқилди, қаттиқ мусиқадан қулоқлари қоматга келди. Мундоқ атрофига қараса, шийпон-чойхона йўқ, ўзи театрда, томошабинларнинг ола-говур тўдаси ичида ўтирганмиш.

Саҳнада дорбозлар, найзабоз раққослар, қилич ютувчилар, кўзбойлоғичу лўтти-бозлар томоша кўрсатишяпти. Ўҳ-хў, ким йўқ, дейсиз бу ерда! Ҳакам эътиборини ўтгиз ёшлардаги аёл жалб қилди. У курси устида чалқанча ётарди. Аёл баланд кўтарилган оёқларида улкан сопол кўзани ушлаб турарди. У кўзани оёқларида чир айлантира бошлади. Бир маҳал унинг ёнига келишган бир йигит келди-да, илиқ жилмайди. Афтидан аёл йигитнинг келганидан хурсанд эди. У оёқлари билан кўзани силтаб, баланд ирғитди-да, ўзи чаққонлик билан ўрнидан турди, кейин тушиб келётган кўзани икки қўллаб илиб олди. Бу ҳунаридан суюнган аёл табассум билан йигитга ёндошди:

— Сиз яна келдингиз, азиз ёстиқдон! — деди кўзлари ёниб.

Кейин кўза ичидан озгин бир қизча чиқди ва эркакнинг кийимидан тутди.

Учаласи қувноқ кулишди. Бирдан томошабинлар тўдаси ғойиб бўлди, саҳна бўшаб қолди. Ҳакам Ди мундоқ қараса, залда бир ўзи қолибди. Шунда рўбарўсида яна ҳалиги чол пайдо бўлди.

— Бу ҳали биринчи кўриниши, иккинчи эмас, — деди чол. — Қани, орқамдан етишиб юр-чи!

У ҳакамни оғиз очишга ҳам қўймай, қандайдир фақат бурганлар ўсиб ётган яйдоқ ёбонга бошлаб борди. Бутун атроф мовий тугун пардаси билан қопланган эди. У ер -бу ерда мўъжизавий қушлар учиб юрарди. Улар бегона ўтлар орасида чўзилиб ётган майидларга қўниб, чўқилай бошлашарди.

Ҳакам Ди тўсатдан яланғоч жасадга дуч келиб қолди. Жасад яшил рангда эди. Бир маҳал унинг бурнидан чиқиб келган каттакон қизил илон вишиллаганича ҳакамга қараб ўрмалай бошлади. Ҳакам жудаям қўрқиб кетди, баданини қора тер босди ва уйғониб кетди.

Қараса, ибодатхонанинг асосий залида, кечаги тўшақда ётибди. Шу маҳал шақидоғини шақиллатиб учинчи тунги соқчилар ўтиб қолишди.

У тўшақда ўтирганча узоқ ўйга толди, зўр бериб фикрларини тўплашга уринарди. Унинг оғзи қуриб қолганди, сержант Хунни чақирди. Сержант чойдан куйиб берди. Ҳакам томоғини хўллаб, ўзига келгач, сержант сўради:

— Муҳтарам Зот, туннинг анчагина қисмини шу ерда ўтказдилар, ҳеч ухлай олдингизми?

— Ҳа, бир оз кўзим илинди, — деди ҳакам. — Лекин ўзимни ғалати ҳис қиляпман. Сенинг тушинга ҳеч нарса кирмадимми?

— Ростини айтсам, Муҳтарам Зот, — жавоб берди сержант, — сўнги кунларда шу қадар кўп югуриб юрибманки, тўнқадай қотиб ухлаб қоляпман. Бу Би Сўннинг иши жуда шошириб қўйди. Тушимга бирор нарса кирса ҳам, эрталабга бориб, худо ҳаққи, ҳеч нарсани эслаб қоюлмаман! Балки сизнинг омадингиз келгандир?

Ҳакам Ди бамбук таёқчалар билан фол очишдан бошлаб ғалати тушлар ҳақида гапириб берди. Фол кўриш китобини қўлига олиб, ундан кечаги шеърни ўқиди.

— Одатда бу китобдаги изоҳлар унчалик тушунарли эмас. Лекин, мен гарчи саводсиз одам бўлсам ҳам, бу изоҳ менга тушунарлидек кўринапти. Шеърда эслатилган эски тарих хусусида ҳеч нарса дея олмайман. Лекин уларни алоҳида-алоҳида олиб қарайлик-чи... Демак шеърнинг биринчи сатри туннинг сўнгги соати, тонготарни билдиради. Бу энг осойишта дам ҳисобланади. Ошиқ-маъшуклар айни шундай пайтда ўз махфий маъбубининг уйига қадам ранжида қилади. Тўртинчи сатрда тасвирланган шаҳвоний муносабатлар алоқаларининг рамзи эмас, балки Чжоу хоним ва унинг хушторининг ноқонуний муносабатларидир. Сиз аввал бошланоқ шундай бўлиши мумкин, деган эдингиз. Мана, энди шеърнинг хабар қилишича, жиноят содир бўлган пайтда хуштори ҳам ўша жойда бўлган ва ҳатто уни ўлдиришга ёрдамлашган. Бу қотиллик содир бўлган пайтга мос келяпти. Ўзингиз бир чама-

лаб кўринг: бизга маълумки, Би хоним, унинг ўғли ва келини қайиқлар мусобақасидан қайтгач, байрамона тамадди қилишди, шароб ичишади, суҳбатлашиб ўтиришади, Би Сюн қорни оғриётганидан шикоят қилганида вақт анча кеч бўлиб қолгани турган гап. Шунда Би хоним келинига эрини ўрнига ётқизишни тайинлаган. Ўзи уёқ-буёқни йиғштириб, ювиниб, кейин ўрнига ётган. У ўглининг қийқиригидан уйронганда тун алламаҳал бўлган бўлиши керак. Шубҳа йўқки, Чжоу хонимнинг хуштори учинчи тунги соқчидан кейин келган... Воқеа шундай бўлганлиги аниқ.

Ҳакам бош ишораси билан унинг гапини маъқуллаб:

— Сен кўп жиҳатдан ҳақсан, — деди. — Мен ҳам бу қотилликда учинчи кимса бўлиши керак, деган хулосага келдим. Акс ҳолда Чжоу хонимга ўз эрининг ўлдирининг маънисини йўқ. Лекин мен бу аёл жиноятини тан олади, шунда биз унинг хуштори ким эканини билиб оламиз, деган ишончда эдим. Шунинг учун ҳам бу одамни топишга уринмагандим. Бу бизнинг хатоимиз бўлди. Аммо, энди уни топиш ўта муҳим. Чунки қотиллик қандай содир бўлганини айнан ўша одам тушунтириб бера олади. Лекин уни қандай қилиб топамиз?

— Бу унчалик қийин эмас, — деди сержант. — Судга қайтганингизда Би хоним билан келинини кўйиб юборишни амр этинг, кейин биз улар кетидан энг яхши пойлоқчимизни қўямиз. Пойлоқчи унинг уйини кузатади. Айниқса кечаси, тонг отар пайти кўз-қулоқ бўлади. Хуштор шу атрофда бўлиши керак. Чжоу хоним озод қилинганини эшитгач, у билан учрашишга ҳаракат қилади. Шунда биз уни қўлга туширамиз.

Бу режа ҳакам Дига жуда маъқул келди. Топқирлиги учун мақтади. Кейин ўзи кўрган туш хусусида фикрини сўради.

— Сиз ухлаш олдидан Люли қишлоғидаги қотиллик ҳақида ўйладингизми? — сўради сержант. — Ёки фақат Би Сюн ўлимига далил қилириш билан банд эдингизми?

— Умуман, — деди ҳакам, — ухлашдан олдин мен ҳар иккала қотиллик ҳақида ҳам бош қотирган эдим. Лекин тушимнинг биринчи қотилликка нима дахли бор, тушунолмай турибман.

— Ростини айтсам, — тан олди сержант, — тушларингиз мен учун жумбоқ. Лекин, Муҳтарам Зот, чойхонада нималар кўрганингизни менга яна бир бор айтиб беролмайсизми? Ўша жойда бола ва тўшак ҳақида нимадир бор эди, шекилли!

ЎН ИККИНЧИ БОБ

Ҳакам кўрган туш шубҳани жаноб Сюйга қаратади; Ма Чжун қишлоқ меҳмонхонаси ҳақида муҳим маълумотларни қўлга киритади.

Ҳакам Ди сержантнинг адабий истиорадан хабари йўқлигини билиб, кулимсираб жавоб қилди:

— Бу ўринда “Бола” сўзи — исми билдиради. Қадимги пайтларда Сюй исмли бир донишманд яшаган, унинг лақаби “Бола” бўлган экан. Унинг бир кўшнисини донишмандни жуда эъозлар ва ҳурмат қилар экан. У қандай ишга қўл урмасин, албатта, донишманд билан маслаҳатлашаркан. Ҳалиги кўшни ўз уйининг асосий хонасида атайлаб жаноб Сюй учун катта ёнбошлама¹ тайёрлатган экан. У бу ёнбошламада “Бола”дан бўлак ҳеч кимнинг чўзилишига рухсат бермас экан. Бу воқеа қадимда доно кишиларга ҳурмат сифатида доимо намуна қилиб кўрсатилган. Бирок воқеанинг ҳозирги қотилликларга нима дахли бор, шунга ҳайронман...

Сержант унинг сўзини бўлди:

— Муҳтарам Зот, менимча, бу сатрларда Чжоу хонимнинг хушторини излашимиз кераклигига ишора бор. Биринчи сатрдан англашиладики, хушторнинг фамилияси Сюйдир. Энди кейинги сатрларда эслатилган Яо Фу кимлигини айтиб беролмайсизми?

¹ Қадимги Хитойда аслзодалар, шоирлар, донишмандлар болишлар кўйилган махсус жойда ёнбошлаб суҳбат қуриши одат бўлган. Донишманд-маслаҳатчи учун алоҳида ёнбошлама қилиниши чуқур ҳурмат-эҳтиромдан далолатдир.

— Кейинги сатрларнинг сири йўқ, — деди ҳакам. — Яо Фу — машҳур авлиё Шао Юннинг лақабидир. Бу Люли қишлоғидаги қотилликларни содир қилган савдогар Шао эканлиги ҳақидаги тахминимизни тўла тасдиқлаб турибди. У ҳозир Сичуан вилоятида яшириниб юрган бўлиши керак. Шу боисдан бу қотилни қидиришда Сичуан лажжасида гапирувчи кишиларга алоҳида эътибор бериш керак.

— Бу жуда тўғри фикр, — деди сержант Хун. — Энди оёғида кўза айлантирган акробат аёлнинг кимлигини ва ўликлар ётган ёбоннинг нималигини аниқлаш қолди, холос. Балки булар қидирувларимизнинг охирида ечилар.

Ҳакам Ди билан сержант Хун тушлар таъбири ва қотилликларнинг мумтоз шеърларга дахли ҳақида қизгин баҳс юритишаркан, тонг отганини ҳам сезмай қолишди. Ҳакамнинг бошқа ётгиси келмади, ўрнидан туриб кийиниб олди.

У уйғонишини кутиб турган ибодатхона бошлиғи ичкари кириб ҳакам билан саломлашди. Меҳроб олдида тоат-ибодат қилгач, ёш роҳибни чақириб ҳакамнинг ювиниши учун сув иситишни ва бир пиёла иссиқ чой келтиришни буюрди. Бу орада сержант Хун ҳакамнинг буюмларини тўплаб боғлади-да, сақлаб қўйиш учун бош руҳонийга топширди. Кейин олиб кетиш учун одам юборамиз деб тайинлади. Бундан ташқари “бизнинг ибодатхонада бўлганимизни ҳеч кимга гапириб юрманглар” деб огоҳлантирди. Кейин ҳакам билан бирга чиқиб кетди.

Ҳакам Ди судга қайтиб келганда, уни Дао Ган кутиб турган экан. У сержант Хундан ибодатхонадаги кеча қандай ўтганини сўради. Сержант юз берган воқеани гапириб берди. Кейин ҳакам учун нонушта тайёрлашни буюрди.

Нонушадан кейин ҳакам сержантга чопар билан бирга Хуанхуа қишлоғига бориб оқсоқол Хэ Кайни олиб келишни тайинлади. Сўнгра мирзалар унга шу бугун кўрилиши лозим бўлган ишларни олиб келишди.

Кун чошгоҳдан ўтганда, сержант Хун оқсоқол Хэ Кай билан қайтиб келди. Ҳакам бу сафар у билан расмий равишда суд залида эмас, балки ўз хонасида учрашди.

Оқсоқол ҳакам билан эҳтиром-ла саломлашди-да, нима дейишини кутиб турди.

— Агар биз Би Сюн қандай ўлдирилганини билолмасак, — дея гап бошлади ҳакам, — бу иш фақат мен учун эмас, қишлоқ оқсоқоли сифатида сен учун ҳам шармандалик билан тугайди. Эҳтимол сен кейинги пайтларда бу жумбоқни ечишга жиддий киришгандирсан. Хўш, гапир-чи, нима иш қилдинг? Нега сенинг орқангдан одам юборишим керак эди? Нега ўзинг келиб, менга ахборот бермадинг?

Оқсоқол Хэ Кай бу таъналарни эшитиб тиз чўкди, пешонасини ерга уриб, гапирди:

— Мен шу пайтгача тиниб-тинчиганим йўқ. Бироқ жумбоқни ечишга имкон берадиган бирор калаванинг учи топилмади. Бу жиноятни қандай фош қилишга бошим қотиб қолди. — Майли, ҳозирча бу масалани қўйиб турайлик, — деди ҳакам Ди. — Мени сенинг лапашанглигинг унчалик қизиқтирмайди. Мени сенинг қишлоғингдagi вазиятнинг тўлиқроқ билиш қизиқтиради. Қишлоғингда нечта оила яшайди, улардан нечтасининг фамилияси Сюй?

— Бизнинг қишлоқда уч юзга яқин оила яшайди. Шулардан ўнга яқини Сюй фамилиясида. Қайси Сюй оиласи сизни кўпроқ қизиқтиради, Муҳтарам Зот? Ҳозироқ бориб билиб келаман.

— Агар мен бунга аниқ билганимда, — деди ҳакам Ди, — сенга ўша одамни сўроқ учун олиб кел, деб аллақачон айтган бўлардим. Менга фақат шу нарса маълумки, бу ишга Сюй фамилияли одам аралашган ва Чжоу хонимга жиноят қилишда ёрдамлашган. Агар биз ўша одамни топсак, жиноят фош бўлади. Шунинг учун сендан сўрайман, қишлоғингдagi Сюй фамилияли бирор одам Би Сюн ёки унинг оиласи билан алоқадорми?

Оқсоқол бир оз ўйлашиб турди-да, кейин деди:

— Тан олишим керак. Би Сюн дўстлари ва танишлари ҳақида унчалик билмайман. Лекин қишлоғимизда бундай фамилияли одам унчалик кўп эмас. Агар рухсат берсангиз, қишлоққа бориб ҳаммасини билиб келардим.

— Бу жуда зўр гоё, деб ўйлаяпсанми? — деди ҳакам, — мен сенга айтсам, бу режа ўша шубҳали одам учун қочиб қолиш ёки одамларимизни тузоққа илинтириш учун энг яхши усулдир. Шунинг учун қишлоққа бориб, ҳаммадан сўрайвериш ярамайди. Аввало Би Сюнга қўшни бўлган одамлардан суриштириш керак. Калаванинг салпал учи топилди дегунча бу ёққа кел. Қолганини менга қўйиб берасан.

У шундай деб оқсоқолни қишлоққа жўнатди. Сўнгра сержант Хун билан Дао Ганни чақириб, кеч кириши билан Хуанхуа қишлоғига отланишини буюрди. Улар оқсоқол изидан бориб, унинг ҳаракатини кузатишлари керак эди. Бундан ташқари, уларга Би хоним уйи яқинига ўрнашиб, кечаси билан кузатиш ҳам топширилганди.

Ҳакам Ди кундалик ишлари билан банд экан, кеч кирганини сезмай ҳам қолди. У шайм ёқиб, йиғилиб қолган ишларини давом эттирди. Кейин кечки нонушта қилиб бир оз пинакка кетди. Ҳакам ташқаридаги шовқиндан уйғонди. Унинг қар-шисида Ма Чжун билан Цяо Дай турарди.

Саломлашгандан сўнг Ма Чжун хабар берди:

— Биз бир тахмин билан келдик. Жиддий ишга ўхшайди. Ўзбошимчалик қилмай, сиздан кўрсатма олгани келдик.

— Хўш, гапиринглар-чи, нимани аниқладинглар, менинг азаматларим, — деди ҳакам, — кейин биргаликда ўйлаб кўрамыз.

— Сиздан кўрсатма олганимиздан сўнг, — дея бошлади ҳикоясини Ма Чжун. —

Мен мавземизнинг шарқий қисмига йўл олдим. Йўл-йўлакай сўраб-суриштириб, маълумотлар тўплаб бордим. Бир неча кун бурун кеч бўлиб қолгани учун меҳмонхонада тунамоқчи бўлдим. Ўша меҳмонхонада ётиб қолганлардан биттаси Люли қишлоғида икки кишини ўлдириб кетишганини гапириб қолди. Бошқалар ҳам “ха..а” деб қўйишди. Мен уларни гапга солишга ҳарчанд уринмайин, барибир оғизларига талқон солиб олишгандай “ғинг” дейишмади. Меҳмонхона хизматқоридан билиб олдим, булар кўн сотиб юрган савдогарлар экан. Шунда мен ҳам ўзимни кўнфуруш қилиб кўрсатиб, уларга бир кўза шароб таклиф қилдим. “Ўша қотиллик мени жуда қизиқтириб қолди, — дедим мен. Чунки бизнинг тоифадаги кўнчилардан бири Люли қишлоғидаги меҳмонхонада тунаб қолганди”. Шундан кейин улар бемалол гаплашиб ўтиришди. Шароб ичиб бошлари қизигач, қизиқ бир воқеани гапириб беришди. Уларнинг гапларига қараганда, қотиллик юз берганидан кейинги кун улар арава билан Люли қишлоғига қараб боришгаётган экан. Йўлда баланд бўйли бир кишини учратишибди. Ўттиз ёшлардаги бу одам кўн ортилган аравачини судраб Люли қишлоғидан келаётган экан. Буларнинг ёнидан индамай ўтиб кетаётганида аравалар бир-бири билан тўқнашиб ҳалиги киши аравачасининг филдираги ўқидан чиқиб кетибди. Устидаги юклари тупроққа қоришибди. Кўнфурушлар жанжал бўлади, деб ўйлашибди. Лекин баланд бўйли киши “ғинг” демабди. Шошилиб филдирагини тузатибди-да, юklarини ортабошлабди. Юк боғламларидан бири ечилиб, ундаги ипак матолар сочилиб кетибди. Савдогар нимадир деб тўнғилабди-да, матони боғламга тикиб, жўнаб қолибди. У тўнғилаганда Гансу лаҳжасида гапирганини сезишибди. Кейин Люли қишлоғидаги қотилликни эшитишгач, жиноятчи ўша киши деб ишонч ҳосил қилишибди.

— Нега маъмурларга хабар қилмадинглар, — деб сўрадим суҳбатдошларимдан. — Ахир бундай маълумот учун бир неча кумуш танга ишласа бўларди...

Бу гапимга кўнчилар кулишиб: “Нима, бизни аҳмоқ деб ўйлаяпсанми? — дейишди. — Жиноятчи аллақачон кетиб бўлган, уни топиб бўлишибди. Бунинг устига бундай жинойи ишга аралашини ташвишдан бошқа нарса келтирмайди. Биз ўз савдомиздан қолмайлик, жиноятчини эса, бу учун кимга пул тўлашгаётган бўлишса ўша тутиб берсин”.

Мен Цяо Дайни излаб топдим ва биз меҳмонхонада яна бир кун тунаб қолдик. Лекин бошқа ҳеч нарса аниқлай олмадик. Шундан кейин биз ҳалиги баланд бўйли киши кетган йўл бўйлаб ҳаракат қилдик. Йўлда аравачали одам ўтолмайдиган жойда тоғни кесиб ўтдик. Шу тариқа йўлимиз анча қисқарди. Қўшни мавзе сарҳалини кесиб ўтгач, йўлда маҳаллий деҳқонлар тўдасига дуч келдик. Улар қичкиришиб, шовқин солишар ва бор овозда кимнидир сўқишарди. Бориб уларга қўшилдик. Қарасак, ўртада баланд бўйли бир йигит, аравачада ўтириб деҳқонлар билан гап талашаяпти.

— Ҳой қора кўнғизлар, — дерди ҳалиги йигит, — мунча кекирдаklarингни чўза-санлар. Мен мамлакатни у бурчидан бу бурчигача кезиб чиққанман, кўрмаган нарсам қолмаган, ҳеч кимдан кўрқадиган жойим ҳам йўқ. Эҳтимол ерларингизни салпал бузиб ўтгандирман, лекин экин майдонларинг бир пулга ҳам арзимади-ку, — бақирарди у. — Агар мени бу ердан тинчгина ўтиб кетишимга йўл берганларингда, бир оз ипак газламадан бериб, етказган зараримни қоплардим. Лекин сизлар ях-

шиликка кўнмайдиган одам экансизлар. Ўзларинг жанжал бошладинглар, энди ўзларингдан кўринглар!

У аравасидан сакраб тушди-да, ўзини тўда орасига урди. Савдогар дуч келгани кулочкашлаб уриб ағдара бошлади. Шунда деҳқонлар кетмон, ўроқ ва белкураклар билан курулланиб унга ташланишди. Лекин балад бўйли йигит тўғри уларнинг олдига чиқди ва биттасининг қўлидан кетмонни тортиб олиб ҳужумга ўтди.

Деҳқонларни тумтарақай қилиб, ҳайдаб юборгач, аравасини йўлакка олиб чиқди-да, жўнаб қолди. Биз ҳам унинг изидан тушдик. Қорама-қора боравердик. Шу тариқа Шуантучай деган савдо марказига бориб қолдик. У ерда йигит бир меҳмонхонага жойлашди. Хизматчидан суриштириб, унинг бу ерда бир ҳафтача қолишини аниқладик. У ўз молини шу ерда сотмоқчи экан. Биз ўз мавземиздан ташқарида бўлганимиз учун уни ҳибсга олмадик. Чунки маҳаллий маъмурлар билан низолашиб юрмайлик, дедик-да. Бунинг устига унинг қотиллиги ҳақида бизнинг қўлимизда ҳеч қандай далил йўқ эди. Шунинг учун шошилиб бу ёққа қайтиб келдик. Сиз Муҳтарам Зотдан маслаҳат олиб, иш тутишни лозим топдик.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Ҳакам Диннинг ўзи Шуантучайга йўл олади; Ипакфуруш дастлабки музокараларни бошлайди.

Ҳакам уларнинг ҳикоясини диққат билан тинглади-да, бир зум ўйга толди. Кейин охира гап бошлади:

— Шубҳасиз, сиз изидан тушган йигит, биз қидираётган ўша қўлга тушмас Шао бўлса керак. Ипакфуруш йигит, Кун меҳмонхонасида тунаб қолган одам ҳам шу бўлади. Унинг кўнфурушлар билан учрашувдаги ўзини тутиши, боғламларида ипак тойлари бўлиши, ўзи ҳам Гансу вилоятидан эканлиги — ҳаммаси равшан айтиб турибди. Деҳқонлар билан кўпол муомаласи эса, унинг хавfli каллакесарлигини кўрсатади. У ҳеч иккиланмай ҳамроҳини ўлдирган, бу қотилликнинг устидан чиқиб қолган бечора ҳаммол Ванни ҳам тинчиган шу.

Бироқ Ма Чжун айнан қотилни топишганига унча ишонмасди. Чунки ипакфурушларнинг кўпчилиги Гансудан чиқишади ва кўпинча шу йўлдан юришади. Бу йигитнинг айнан шу пайтда бу ерга келиши оддий тасодиф ҳам бўлиши мумкин-ку, ахир.

Лекин ҳакам Ди бошини чайқади. — Бунинг оддий тасодиф эмаслигига менда далил бор, — деди у.

Кейин Ма Чжун билан Цяо Дайга ибодатхонада кўрган тушини гапириб берди. У чойхонада ўқиган шеърини такрорлади ва Шуантучайнинг ёзилиши иероглиф “гуа”¹ — “фол очиш”ни билдиришини эслатди. “Бу, — деди ҳакам, — биз қотилни Шуантучай қишлоғида топамиз деган маънони билдиради”.

— Энди нима қиламиз, — деб сўрашди Ма Чжун билан Цяо Дай.

— Муаммо шундаки, — деди ҳакам, — бу одамни менинг музофотимдан ташқарида ҳибсга олиш анча мушкул. Албатта, мен у ердаги ҳамкасбимга мурожаат қилишим, ёрдам сўрашим мумкин. Лекин бу расмиятчиликлар амалга ошгунча жиноятчи жуфтакни ростлаб қолиши мумкин.

Ҳакам узоқ ўйланди. Кейин шундай деди:

— Эртага Шуантучай қишлоғига боришимиздан бошқа иложимиз йўқ. Биз меҳмонхонага жойлашамиз-да, ўша ерда ипак сотадиган энг йирик савдогар кимлигини аниқлаймиз. Кейин сизлар унга бориб менинг Пекиндаги энг бой савдо уйининг вакили эканимни айтасизлар. Менинг Цзянсу вилоятига ипак толаси харид қилиш учун кетаётганим эсларингдан чиқмасин. Бу тола Пекинда парча тўқиш учун олинади, дейсизлар. Унга айтингларки, мен йўлда касал бўлиб қолдим ва сафаримни икки ҳафтага кечиктирдим. Кейин менинг Цзянсуга ипак мавсумигача етиб боролмайман, деб хавфсираётганимни ҳам қўшиб қўйинглар. Шунинг учун

¹ “Гуа” — “фол очиш” иероглифи ер маъносини билдиради. Шуантучай қишлоғининг номи эса “шудгорланган ер” демакдир.

мен уёққа бориб юрмай, ипакни шу ернинг ўзида мақбул нархда сотиб олишим мумкин. Бу унинг учун жуда қизиқарли таклиф бўлиши ҳам мумкин. Шунда у бу атрофдаги бор ипакни сотиб олишга киришади. Қолганини менга қўйиб беринг.

Ҳакам Ди шундай режа тузиб, ўз ишига қайтди. Бир неча кун бўлмаслигини билгани учун барча ишларини битириб, бошлиқларга ҳисобот тайёрлади. Кейин қамоқхона бошлигини чақириб, суд ишларини бошқариб туришни тайинлади. Бир неча сўз билан Шуантучай қишлоғига кетаётганини тушунтирди-да, икки ҳафта-лардан кейин қайтиб келаман, деб айтди. Кейин буни ҳеч кимга “гуллаб қўймаслик” кераклигини қўшиб қўйди.

Бу ишлар туфайли у судхонада ярим кечагача қолиб кетди. Шу боис ўз хонасида ухлаб қолди.

Эртаси куни барвақт турди-да, оддий кийимини кийди. Кейин ёзув столига ўтириб, қўшни музофот ҳакамига хат ёзди. Бир оз кумуш ақча билан бирга хатни кийимининг ичига маҳкам яширди. Улар шаҳардан чиқиб кетишганда ҳали тонг ёришмаганди. Шунинг учун ҳакам билан ёнидаги икки шеригини ҳеч қим кўрмай қолди. Уларнинг сафари тинчгина ўтди. шу боис уни тасвишлаб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Орадан уч кун ўтгач, улар Шуантучай қишлоғига етиб боришди. Ҳакам Ма Чжунни меҳмонхонадан жой олишга юборди.

— Уйда бирор киши борми, — деб сўради Ма Чжун меҳмонхона эшигини тақиллатиб. — Биз Пекиндан келяпмиз. Хўжайиним йирик ипакфурушлардан. Бизлар учун бирор хона топилиб қолар...

Мўътабар меҳмонлар келганини билган хизматкор дарҳол эшикни очиб, уларни ичкари олди. У меҳмонлар хоҳлаган хонани танлашлари мумкинлигини айтди. Хизматкорнинг “юқларингиз йўқми?” деган саволига Ма Чжун:

— Юқларимиз қишлоққа кираверишда кутиб турибди, — деб айтди. То ҳакам Ди етиб келгунча, уёқ-буёқни қараб, тартибга солишди. Ниҳоят ҳамоллар тахтиравонда ҳакамни олиб келишди. Цяо Дай билан қарол юқларни туширгунча, Ма Чжун ҳаммоллар ҳақини тўлаб, ҳакамни унга аталган хонага бошлаб кирди. Иссиқ чой келтиришни буюрди. Улар чойни ичиб бўлишгач, меҳмонхона бошқарувчиси кириб келди:

— Мен исмингизни билмоқчи эдим, Муҳтарам Зот, — деди бошқарувчи. — Эшитишимча, Пекиндан келиб, бу ерда бир оз иш юритмоқчи экансиз. Мен воситачилик қилишим мумкин.

— Менинг фамилиям Лян, — деди ҳакам, — исмим эса Дигун. Мен Пекиндаги йирик ипакчилик фирмасининг вакилиман. Биз Пекиндан чиққанзимизга бир ойдан ошди. Ниятимиз Цзянсу вилояти орқали ўтиш эди. Чунки у ерда фирмаимиз учун анчагина ипак сотиб олмақчи эдик. Лекин йўлда мен касал бўлиб қолганим учун энди етиб келдик. Энди ипак мавсуми тугагунга қадар Цзянсу вилоятига етиб бормасам керак, деган ташвишдаман. Шимолдан ва жанубдан келувчи ипак йўллари шу ердан ўтгани учун мен ипакни шу жойда сотиб олиш ниятидаман. Ҳозир бозорнинг аҳволи қандай?

— Бу ер Цзянсу вилоятдан анча олис, — деб жавоб берди бошқарувчи. — Лекин бозорда вазият қандайлигидан биз ҳамшиша хабардор бўлиб турамыз. Айтишларича, баҳор бу йил жуда юмшоқ келибди, шунинг учун ипак толаси мўл-қўл эмиш. У ерда шойининг юз метри 35 кумуш тангага сотилаётган экан. Маҳаллий бозордаги нарх эса тахминан 39 кумуш тангага тўғри келади. Агар у ёққа бориб келиш, йўл харажатлари ҳисобга олинадиган бўлса, бу ердаги нарх анча арзон тушади.

Ҳакам Ди ўзини иккиланаётгандай қилиб кўрсатиб, ипакнинг сифати ҳақида суриштира кетди. Бошқарувчи Чжан унинг саволларига жавоб қайтаргач, ҳакам ўз фирмасининг сайёр вакили сифатида илк бор иш кўраётганини айтди. “Авалги вакил ўлди, — деди у, — хўжайин мени ўзининг вакили қилиб тайинлади. Жуда ноқулай пайтда касал бўлиб қолдим-да. Лекин ўз фирмам учун жон куйдирмасам бўлмайди. Бу ерда ипакнинг нархи унча баланд бўлмагани учун, сиздан илтимос, мени сотувчи билан таништиринг. Буёғига келишиб олармиз. Мен бу ерда керакли нарсаларни сотиб олсам, Цзянсуга бориб юрмасдим”.

Бу нарса бошқарувчи Чжанни суюнтирди, албатта. Ахир бой вакил унга икки томонлама фойда келтирарди-да. Бир томондан воситачилик қилиб чойчақа ишласа, иккинчи томондан меҳмонхонада унинг хизматини қилиб мўмайгина даромад

топади. У “жаноб Лян”ни ишончли ипакфуруш билан таништиришга жон-жон деб рози бўлди.

Кечки овқатдан кейин ҳакам Ди Цяо Дайга юкларни қўриқлашни буюрди. Ўзи Ма Чжун билан бошқарувчи хонасига бориб, “бизларга ҳамроҳ бўла оласизми?” — деб сўради.

— Жоним билан, — деди бошқарувчи.

У қинғир-қийшиқ кўчалар билан уларни савдо марказига бошлаб борди. Кўчанинг икки томонини катта-катта дўконлар эгаллаган эди. Гузар гавжумлиги билан ажралиб турарди. Ниҳоят, бошқарувчи муҳташам бир бинонинг олдида тўхтади. Ичкаридан бир қарол чиқиб унга салом берди.

— Жаноб Чжан, дўстларингиз билан марҳамат қилинг, — деди меҳмонларга жилмайиб, — тақсирим чиқиб кетган эдилар, ҳозир қайтиб келадилар.

“Бу айни муддао, — дей ўйлади ҳакам. — Баъзи маълумотларни тўпласа бўлади”.

— Биз шошаётганимиз йўқ, — деди у Чжанга, — ўтириб бошқарувчини кутиб турамыз.

Улар ичкари кириб ўтиришди, хизматкор чойга таклиф қилди. Сўхбат орасида бошқарувчи Лу Чанпо эканини, унинг оиласи бу ерда бир неча авлоддан бери яшаб келадиганини билиб олишди. Хизматкор меҳмонларнинг иши ва фирмаси ҳақида сўраб-суриштирди. Бахтга қарши ҳакам Ди Пекинда талабалик даврини эслади. У пойтахтнинг Яоцзя кўчаси бўйлаб кўп юрарди. Катта савдо уйи шу кўчада жойлашганди. Вайи деб аталган шойини шу марказда сотишарди. У хизматкорга ўз савдо уйининг Вайи деб аталишини айтди.

— Ухў, бу савдо уйи жуда ҳам машҳур-ку! — деди хизматкор оғзининг таноби қочиб. — Унда сизга алоҳида эҳтиром билан қарашимиз керак. Бизнинг собиқ бошқарувчимиз тириклигида фирмангиз билан катта ишларни амалга оширарди. Лекин фирмангизнинг ишлари яхши юришиб кетгач, тўғридан-тўғри Цзянсуга ўз вакилини юбориб, бизларга эътибор бермай қўйган эди. Нега энди сиз ипак тола харид қилиш учун биз томонларга келдингиз?

Ҳакам Ди бундан олдинроқ меҳмонхона бошқарувчиси Чжанга гапириб берган воқеани айтди. Шу пайт хонага қирқ ёшлардаги бир киши кирди. Бошқарувчи Чжан ўрнидан ирғиб турди:

— Бошқарувчи Ли келдилар.

Ҳакам Ди билан танишиб, унинг режасини тинглаган Ли:

— Жуда вақтида келдингиз, — деди. — Бир неча кун бурун Цзянсудан Цяо деган савдогар келди. У менинг фирмангизнинг доимий мижозидир. Цяо ўзининг ипак тойларини менга қолдириб кетди. Агар хоҳласангиз, кўришингиз мумкин.

У ҳакам Дини бошқа хонага бошлаб кириб ипак тойларини кўрсатди.

Ҳакам Ди тойларни кўздан кечирди. Уларнинг кўпчилигига Цзянсудаги машҳур фирмангизнинг тамғаси босилганди. Лекин тойлардан иккитаси шу қадар лойга булгангандики, нима ёзилганини аниқлаш қийин эди. Ҳаммаси аён бўлди. У Ма Чжунни чақирди:

— Ипак толасини баҳолашда сен анча тажрибага эгасан. Буёққа келиб, кўр-чи. Менимча, унчалик яхшига ўхшамайди.

Ма Чжун ҳакам ниманидир аниқлаганини тушунди. Тойлар ёнига бориб, уларни кўздан кечирди. Ифлосланганларига алоҳида эътибор берди.

— Яхши ипак, — деди у, — лекин у йўлда намиқибди. Шунинг учун оҳорини йўқотибди. Лекин мана бу икки тойдаги ипак гарчи ифлосланган бўлса ҳам, оҳори яхши. Агар эгаси шу ерда бўлса, савдолашиб кўрардик.

Ҳакам Ди маъқуллади. Агар нархига келишсак, ипакнинг ҳаммасини олардик, деди. Ипакфуруш Цяо ҳали шаҳардамикин деб сўради.

— Жаноб Цяо ҳозир оқсоқолнинг уйида, — деди бошқарувчи Ли, кейин хизматкорига ўтириди: — гириллаб бориб айтиб кел. Ипакка яхши харидор чиқди, ҳаммасини сотиб оларкан, дегин...

Хизматкор чиқиб кетди, меҳмонхона бошқарувчиси ўз юмуши билан банд бўлди.

Яна бир пиёладан чой ичишди. Кейин хизматкор баланд бўйли йигитни бошлаб кирди. Ма Чжун уни дарҳол таниди.

(Давоми келгуси сонда).

Саудия Арабистонида маданий ҳаёт

ҚҶШИҚЛАР ТАНЛОВИ

Саудия Арабистони телевидениеси орқали ҳар ойда таниқли араб қўшиқчиларининг танлови ўтказиб турилади. Бу галги қўшиқлар танловида Саудиянинг Муҳаммад Абду, Али Ал-Хажжор, Ҳайсал Аш-Шавлий каби энг истеъдодли хонандалари ишгирок этдилар. Ҳайсал Аш-Шавлий “Севги” деб номланган қўшиқни ижро этиб, телетомошабинларнинг олқишига сазовор бўлди.

ШЕЪРИЯТ

Саудия Арабистонида чиқадаган қатор журналларда кўпинча араб шоирларининг янги шеърлари эълон қилинади. Жумладан, “Ал-Ямама” журнали саҳифаларида шоир Абу Абдурахмоннинг “Ҳаёт йўллари” деган шеъри нашр этилди. Шоир бу шеърида инсон ҳаётининг турли-туман йўллarga бойлиги, ана шу йўллардан энг тўғриси танилаб олиш нақадар муҳимлиги ҳақида фикр юритади.

НАСР

Саудия Арабистонида нашр этиладиган “Алдара” журналининг ҳар бир сониди ёш ва истеъдодли абидаларнинг янги қиссалари чоп этилмоқда. Жумладан, “Алдара”нинг навбатдаги сониди Лайло Иброҳим ал-Аҳидаб қаламига мансуб “Солиқ” номли янги қиссаси эълон қилинди. Адиба бу асариди ҳаёт қийинчиликларига учраган ёш оила ҳақида ҳикоя қилади.

ЯНГИ КИТОБЛАР

Саудияда нашр этиладиган китобларнинг аксарияти лийн масалаларга ҳамда Ислом тарихига оиддир. Шунингдек, нашриётлар-

да болалар адабиётига алоҳида ўрин ажратилган. Жидда шаҳри нашриётларида ҳар йили болалар учун ўнлаб китоблар чоп этилади. Шу кунларда сотувга “Ақлли қушча ва фил” деб номланган эртақлар тўплами чиқарилди. Шунингдек, “Намунали қизча”, “Хайрли сафар”, “Ислом йўлида” номли янги китоблар болалар тарбиясида катта аҳамиятга эга кичик қиссалардан иборатдир.

МУҲАММАД АБДУ ҚҶШИҚЛАРИ

Саудиялик хонандалар ўзларининг янги қўшиқлари билан араб қўшиқчилиқ санъатини бойитиб бормоқдалар. Жумладан, шу кунларда машҳур араб хонандаси Муҳаммад Абду ижодида янги қўшиқ пайдо бўлди. “Севгилимга мактуб” деб номланган бу ажойиб қўшиқ таниқли араб шоири Абдурахмон бин Мусаиднинг шеърий қиссаси асосида яратилган.

“ЗАМОН ВА ТАҚДИРЛАР” ТЕЛЕСЕРИАЛИ

Саудия Арабистони телевидениеси орқали янги ишланган телесериаллар намоиш қилина бошланди. “Замон ва тақдирлар” деб номланган телесериал бадавийлар ҳаётига оид тарихий асар бўлиб, унда машҳур араб киноактери Ҳасан Абу Ҳасна бош роллардан бирини ижро этган. Шунингдек, Саудия телеэкранларига тўққиз қисмдан иборат “Хориган киши” телесериали, “Мовий осмон остиди” ҳамда “Раббим” бадий фильмлари чиқди. Мазкур киноасарларда таниқли араб актерларидан Алиб Қаддури, Зиннати Қалсия, Наримон Қоватрий, Абдурахмон Рақроқ бош ролларни ижро этганлар.

Ҳайрулло НУРИДДИНОВ тўплади.

ЖУРНАЛНИНГ 9-СОНИДА ЎҚИЙСИЗ:

РЕМАРК. **Уч оғайни.** Роман. Охири.
ЭФРАИМ СЕВЕЛА. **Тўхтатинг самолётни, тушиб қоламан.**
Қисса. Давоми.
РАСУЛ ҲАМЗАТОВ. **Шеърлар.**
Қилни қирқ ёриб. Қисса. Охири.

Шунингдек, тарихий-фалсафий мақолалар, янги китобларга тақризлар, маданий ҳаёт янгиликлари билан танишасиз.

МУҲТАРАМ ДЎСТЛАР!

"Жаҳон адабиёти" журнаliga 1999 йил учун обуна давом этмоқда.

Жаҳон адабиётининг нодир намуналаридан баҳраманд бўлишни истасангиз, журналимизга келаси йил учун ёзилишни унутманг!

Журналга барча алоқа бўлимларида обуна бўлишингиз мумкин.

Индекс: Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ 8. 1998

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган.
№172.

Таҳририят манзили:

700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60. 144-41-61, 144-41-62

Навбатчи муҳаррир Аблуҳамил ПАРДАЕВ

Рассом М. КАРПУЗАС

Техник муҳаррир В. БАРСУКОВА

Мусаҳҳиҳ Т. ОРИПОВА

Теришга берилди 03.07.1998 й. Босишга рухсат этилди 21.09.1998 й.
Бичими 70x108¹/₁₆. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2.
Нашриёт босма табоғи 20,0. Жами 4000 нусха. К-6365 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг "Ўзбекистон" нашриётида компьютерда теришиб, Ўзбекистон Республикаси давлат матбуот қўмитасининг Ижарадаги Тошкент матбаа комбинатида босилди.

Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.